

In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940-1945

H.M. van Randwijk

ingeleid door Joop van Tijn

bron

H.M. van Randwijk, *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet 1940-1945*. Bert Bakker, Amsterdam 1995 (tiende druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/rand002insec01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven H.M. van Randwijk & erven Joop van Tijn

De oorlog verslaan door J. van Tijn

Iedere oorlog brengt zijn chroniqueurs voort. De meesten van hen verdwijnen in de anonimiteit, in de marge van langzaam vergelende veldslagen of bedolven onder opvolgers die meer inzicht hadden. Er zijn hele goede bij geweest: Flavius Josephus, Herodotus, de fotograaf Capa, de Amerikaanse tekenaar Mauldin. Ze hadden gemeen dat ze met de troepen mee trokken, en ter plaatse verslag uitbrachten. Eerste rang zaten zij, en wij, hun volgelingen, met hen. De allergrootsten waren zo hoogmoedig dat ze dachten dat ze het kroniekschrijven er wel even bij konden doen. Dus naast hun eigenlijke werk, het voeren van de oorlog in kwestie. Caesar was een meeslepend schrijver (op het gymnasium te vroeg gelezen door jongetjes die nog straatvoetballen), maar als chroniqueur heeft hij het nadeel dat hij er pas ver na zijn veldslagen voor is gaan zitten. Dat playbacksysteem geeft zijn verhalen soms iets onwezenlijks.

Hoe langer hoe meer zijn we gaan beseffen dat we de leiders van oorlogen eigenlijk niet nodig hebben om die oorlogen te begrijpen. Zij hebben de meeste belangen, de grootste zorg (en angst!) voor hun nis in de geschiedenis, en zij zijn dus geneigd tot de meest intense leugenachtigheid. Helden blazen zich op, schurken belazeren zelfs de historici.

De betrouwbare kroniekschrijvers, dat zijn de huisvrouwen, de onderduikers, de artsen, de 8 mm film-amateurs, gewone mensen die zonder ambitie, maar met veel historisch besef, zonder eigenbelang een oorlog vastleggen. Temidden van alle chaos, smeerlapperij, onoverzichtelijkheid, slechtheid en gevaar, ook voor eigen leven, vervullen zij hun zelfopgelegde taak. Als de kruitdamp is opgetrokken zijn hun tijdgenoten hen dankbaar, het nageslacht zal vaak zelfs opgetogen zijn.

In Nederland hebben we over de kwaliteit en de kwantiteit van de chroniqueurs in de laatste wereldoorlog niet te klagen gehad. Behalve de bekendste van alle, Anne Frank, zijn er honderden verdienstelijke burgers die in soms moeilijke omstandigheden hun deel van de werkelijkheid nauwkeurig en consciëntieus hebben bijgehouden. Voor later, want dat er een later zou zijn stond wel vast. Anderen hebben pas na de oorlog hun bijdrage geleverd, iets kouder van de naald en dat is vaak te merken. Sommigen van die getuigen après la lettre konden niet anders. In strafbunkers, op onderduikzolders, of als verzetsbladjournalist met een prijs op het hoofd, was het moeilijk om dagelijks even de zinnen te verzetten voor een goedgeschreven, breed van visie zijnde oorlogskroniek. Zij waren gedwongen te wachten tot betere tijden, verloren dan vaak de animo (die kronieken kennen we dus niet) of kwamen niet meer uit dat moeilijk begaanbare grensgebied tussen Waarheit en Dichtung te voorschijn.

Henk van Randwijk heeft er behoorlijk lang over gedaan voordat hij besloot om de kroniek van zijn tweede wereldoorlog te schrijven. Twintig jaar na het begin ging hij van [start] in de onbekende en in zekere zin misschien vijandige omgeving van het *Algemeen*

Handelsblad. Van dat moment af tot aan de capitulatie door de Duitsers (nazi's, zeg je tegenwoordig, alsof daar in de oorlog verschil tussen bestond) volgde Van Randwijk het spoor terug. Hij schreef 1962, 1963, 1964, maar het ging over 1942, 1943, 1944, en dat vloeide dan weer door elkaar zodat er lijnen konden worden doorgetrokken, perspectieven aangebracht. Alsof je door je raam de overkant opneemt en via het raam aan de overkant weer bij jezelf naar binnen kunt kijken.

Van Randwijk is misschien wel de beste chroniqueur die de lezer zich kan wensen. Hij is gul, dat wil zeggen: de lezer krijgt het gevoel dat de schrijver weinig achterhoudt, zichzelf uitlevert, zijn gedachten en associaties, zijn meningen en zijn emoties, zijn driften en zijn serene kracht met hem wil delen. Daarbij staat hem een ongebreideld aantal woorden, dat dicht in de buurt komt van de totale Nederlandse woordenschat, ter beschikking. Hij gebruikt die taal bijna tot in de perfectie: sarcastisch soms, geslepen, brullend van razernij, oerdegelijk als hij de feiten wil laten spreken, evangelisch bevlogen als iets hem bovenmenselijk bezwaart.

Omdat hij de oorlog als waarnemer heeft doorgebracht, en de twintig jaar daarna als lezer en prater, had zich in zijn hoofd en onder zijn huid een serie feiten, gebeurtenissen, samenhangen en roddels gevormd die langzaam de vorm aannam van een berg onontploffte munitie. Van Randwijk, verre van argeloos, leefde in het volle besef, lijkt het, dat hij er naar hartelust, liefst gericht, mee zou kunnen schieten. Of er in uiterste instantie door kon worden weggeblazen. (Weggeblazen is hij, ongetwijfeld aangetast door de oorlog en zijn rol daarin, veel te vroeg, op zijn 57ste, maar toen had hij ons tenminste dit boek nagelaten.) Van Randwijk was een man die het verzet koos als vorm voor zijn oorlog, en dat was niet vreemd voor wie hem kende: zelfs in het zo vredige beroep van onderwijzer was hij zijn leerlingen en zijn collega's voorgegaan in verzet: tegen de omstandigheden die de leefomgeving van zijn leerlingen slechter maakten dan die van andere kinderen in dezelfde stad. Van Randwijk, een christen en een socialist, trok van de eerste dag af de consequenties uit de aanwezigheid van een vreemde mogendheid op Nederlands grondgebied. Die vreemde mogendheid moest eruit, en Nederlanders die dat niet vonden moesten zich dat ook bewust worden. *Vrij Nederland*, het eerst onooglijke blaadje dat uitgroeide tot een echte verzetshaard, had zich geen betere aanvoerder kunnen wensen dan Van Randwijk: dwars, onredelijk, behoedzaam, wervend, bevlogen, en met een grote bek die toevallig samenging met een natuurlijke autoriteit. Bovendien had hij een vrouw die hij blind kon vertrouwen, en dat was geen overbodige luxe in een land vol verraders en geslepen tegenstanders.

Het is niet vreemd dat op vele pagina's in dit boek het verzet een hoofdthema is. De schrijver behandelt het vanuit vele invalshoeken. Hij verbaast zich herhaaldelijk over het toeval waardoor sommige mannen en vrouwen in het verzet gingen en anderen juist de kant van de Duitsers kozen, collaborateur werden. Hij verbaast zich erover dat officieren zich in het algemeen (er waren heldhaftige uitzonderingen) zo slecht gedroegen en artsen zo goed. De paar keer dat hij uithaalt naar de katholieke Kerk (die hij lang lijkt te sparen) komen de lellen ook goed aan.

Hij relativeert het verzet ook wel, zoals alleen mensen kunnen doen die echt iets gepresteerd hebben, of mensen die door die relativering alsnog de schijn wekken dat ze iets gedaan hebben. En: hij hamert, alle jaren van zijn kronieken door, op de noodzaak van een professionele organisatie van het verzet. Van Randwijk was ongetwijfeld in sommige opzichten een romanticus, een sentimentele hond soms, maar hij bracht zijn lezers in de jaren zestig wel bij dat verzet niet amateuristisch mocht zijn. De tegenstander was beroeps, houdt hij het misschien wat argeloze en verwende volk voor. En daar past alleen maar een bikkelharde beroepsmatige organisatie tegenover. Dat het tegen een overmacht dan nog mis kan gaan, bewijzen de tientallen doden uit de Vrij Nederland-groep en andere verzetsbladen.

Eén ding doet hij nooit: het verzet afvallen. Een van de weinige beelden waarmee hij in herhaling vervalt is het beeld dat de arbeiders zo goed in het verzet waren. Van Randwijk was natuurlijk aangestoken door het beeld van de stakers in 1941 en 1943 en ongetwijfeld hebben er behoorlijk wat arbeiders in het verzet gezeten, maar ook behoorlijk wat niet. Maar tot drie keer toe laat hij iemand zeggen dat hij zijn kinderen heeft geleerd of zal leren hun pet af te nemen voor een arbeider als ze er één tegenkomen. Ook de beste journalist en chroniqueur laat zich wel eens tot ongenueanceerdheden verleiden (zo schrijft hij ook bijna kinderlijk over *zwarte bandieten*, *zwarte schoften*, *zwarte schurken*, *zwarte schavuiten*, *nazismeerlapperij en Hitlerknechten*, maar waarschijnlijk gebruikte hij die termen om het tijdsverschil van twintig jaar waarin die woorden langzaam uit de mode waren geraakt voor één keer nog eens te overbruggen). Hij doet het niet vaak.

Altijd blijven de twijfels over de eigen tweedeling in helden en schurken. Overzichtelijk, maar toch misschien te gemakkelijk. Zo brengt Van Randwijk dat onder woorden:

‘Het gaat niet aan om schuld en onschuld, menselijkheid en onmenselijkheid, de held en de lafaard, te meten met maatstaven van een zo uitzonderlijk kaliber als de oorlog produceert. Voor die toestand is de mens niet geschapen. Alles verliest zijn normale betekenis als de zogenaamde “strijd op leven en dood” geproclameerd wordt. Liegen kan waarheid spreken worden en waarheid spreken verraad. Diefstal kan een goed vaderlandse zaak zijn en zijn rechtmatig eigendom bewaren, diefstal. Brandstichten, bedriegen, haten, saboteren worden deugden, doden wordt opdracht. (Van Randwijk was wel ver van de tien geboden afgedwaald!) Wie die ommekeer van alle waarden niet kan meemaken is een toeschouwer of een lafaard, wie de ommekeer iets te ver doorvoerde een oorlogsmisdadiger. Zelfs in de mateloosheid die oorlog heeft, moeten we maat kunnen houden...’

Van Randwijk is zich in zijn kronieken ook voortdurend bewust van een soort missie die hij heeft te vervullen: hij moet vertellen hoe het geweest is en dan zo dat het in de geheugens van zijn lezers blijft hangen. Hij praat met zijn lezer, valt zichzelf in de rede, bedenkt soms net op tijd dat hij het heeft tegen een generatie die van niets weet (afgezien van zijn eigen generatiegenoten, maar die lijkt hij minder als *doelgroep* op het oog te hebben). Een voorbeeld. Tamelijk in het begin schrijft hij over een in de jaren zestig al

niet meer bestaand begrip en roept zichzelf dan zo tot de orde:

‘En nu bedenk ik ineens dat ik twintig jaar later schrijf en dat er dus mensen zijn die niet of nauwelijks weten wat “gelijkschakeling” is. In de *Schaduw van Gisteren* komen we daarover nog wel een andere keer uitvoerig aan de praat.’ Spreektaal, maar wel een efficiënte manier om de lezer bij zijn kladden te grijpen en benieuwd te maken naar het vervolg, ooit. De techniek van een thrillerauteur. Aan één stuk door blijft hij zich afvragen of het verschil tussen goed en kwaad te meten is, of mensen blijvend als helden of schurken door het leven moeten gaan.

Als een rode draad door die vijf jaar loopt zijn poging tot analyse van wat mensen tot verzet dreef, waarom mensen onverschillig bleven en waarom de Duitsers zich eerst helemaal niet en later heel gebrekkig tegen dat verzet konden wapenen. Van Randwijk doet dat afwisselend behoedzaam, fel, demagogisch en teder, maar voor wie goed leest heel erg consistent.

Trefzeker beschrijft hij hoe de prominenten van vóór de oorlog het in vele gevallen lieten afweten, en hoezeer de Duitsers zich daarop hadden verkeken. En hoe de oorlog een nieuwe generatie van waardevolle Nederlanders schiep. Van Randwijk was natuurlijk zelf zo'n voorbeeld en dat gold ook voor zijn eigen Vrij Nederland-groep. Mensen die wel in hun eigen milieu bekend waren, en daarom elkaar ook snel vonden, maar die verder niet waren opgevallen voordat de Duitsers binnenvielen en het maatschappelijk leven overnamen.

Ministers zaten in Londen en dus niet in het verzet. Officieren waren gevangen of uit gevangenschap gevlucht en ondergedoken. Grote industriëlen bleven grootindustriëlen en hielden zich gedeisd. Of voegden zich, terwille van de werkgelegenheid, eeuwig excuus van ondernemers op weg naar hun tantième. Natuurlijk waren er ondernemers, rechters, predikanten, pastoors en politici in het verzet, maar ze vormden er niet de ruggegraat van. De ruggegraat werd gevormd door Nederlanders die niet op de lijsten stonden die de Duitsers in mei 1940 dankzij hun vijfde kolonne konden meenemen (Nederland was maatschappelijk al lang in kaart gebracht). En daarom kostte het de goedgeprepareerde vijand toch betrekkelijk veel tijd om zijn nieuwe zwarte lijsten samen te stellen.

De Duitsers, analyseert Van Randwijk, bleven formeel en organisatorisch denken, en zagen niet hoe broederschappen werden gevormd die duizendmaal sterker en gevaarlijker waren dan de rattenkoningen die zij hadden gedacht aan te treffen.

Hij schrijft: ‘Het wonderbaarlijkste daarbij was de volstreekte doorbreking van alle maatschappelijke en politieke milieus. Mensen van verschillende opvatting, leeftijd en maatschappelijke stand communiceerden met elkaar, nee, waarachtig niet op grond van een zelfde negatieve doelstelling, haat jegens de bezetter, maar op grond van een nieuwe bewustwording van een en dezelfde geschiedenis, beschavingsgemeenschap en fundamentele opvattingen van fatsoen, recht en menselijkheid.’

Lyrisch schrijft de chroniqueur over het ‘bij elkaar’-gevoel dat het verzet genereerde. Letterlijk: de eindeloze nachtelijke gesprekken over literatuur, geestesgeschiedenis en

Nederland na de oorlog. Dat was nooit gebeurd en zal voorlopig niet gebeuren omdat de aanleiding er nooit zo was: de Sperrtijd en dus de onmogelijkheid om 's avonds na zessen over straat te gaan. Tegen het morgenkrieken ging men hongerig en koud uit elkaar, maar met een innerlijke warmte, een, laten we het ouderwetse woord maar uitspreken, ‘gloed van overtuiging’, die door de maatregelen van de vijand alleen maar verhevigd en niet meer verkild kon worden.

Maar ook figuurlijk: Van Randwijk houdt in zijn soms aandoenlijk logge emoties bij de beschrijving van dat ‘tent’-gevoel een beetje het midden tussen een sentimentele hopman en de koele analyticus van een strategische operatie. Saamhorigheid, kameraadschap, het zijn thema's die al in zijn vooroorlogse literaire werk opgeld doen en die hem zeker voor het verzet predisponeerden. Soms ziet hij opstandig berustend hoe uiteindelijk zo weinigen door die geest werden aangeraakt, soms houdt hij het niet meer en loeit hij op brulboeisterkte over de mate waarin zovelen het lieten afweten. Maar altijd worden die emoties in bedwang gehouden door een gedisciplineerd vakmanschap, de pure journalistieke beheersing die alleen de groten in dit vak hebben.

Het stuk over het bij-elkaar-gevoel gaat over de doodstraf die het Israëlische gerechtshof Adolf Eichmann heeft opgelegd, de man die zo minutieus de vernietiging van de Europese joden logistiek had ontworpen. Doodstraf: dat is voor iemand als Van Randwijk, zeker bijna twintig jaar na de oorlog, een punt om over na te denken, en hij begint aan een winst- en verliesrekening. Kappend en wiedend in een veld vol argumenten en tegenargumenten zoemt hij luidruchtig heen en weer van anekdote naar redenering. En nét als de lezer denkt: als dat maar goed afloopt, landt hij onbekommerd (wat iets anders is dan veilig) waar hij wilde zijn. Binnen de redenering over de saamhorigheid heeft hij een verhaal ingebouwd. Het verhaal van een klein joods gezin dat, net als andere kleine joodse gezinnen, beschikte over de sleutel van de Van Randwijks voor het geval er snel ondergedoken moest worden (in een huis dat door de activiteiten van de Van Randwijks niet meer het veiligst denkbare onderkomen was, maar zoveel keus was er niet).

Roerend en volkomen onsentimenteel beschrijft Van Randwijk hoe dat gezin toch werd weggehaald en later omgebracht. En dan, onverhoeds, zonder enige inleiding, maar het hele stuk is natuurlijk de inleiding geweest, komt deze dreun: ‘Ook om hen is Eichmann tot de strop veroordeeld.’ Beng. Pats. De auteur is uit de twijfels. En zijn lezers, medeplichtig, óók.

Op zijn analyse van het verzet en de plegers daarvan kom ik terug, maar minstens zo mooi is de nu weer gelaten, dan weer sarcastische en neersabelende manier waarop hij beschrijft hoe wij niet dat heldenvolk van weerbare Nederlanders waren dat de Duitsers op alle mogelijke manieren saboteerde. Nu, in de jaren negentig, met onze neus gedrukt op vijftig jaar zonder bezetter (*vrijheid* wordt dat ook wel genoemd) nu is het langzamerhand duidelijk geworden dat we onszelf maar wat wijs hebben gemaakt. Zelfs de koningin spreekt nu openlijk over het feit dat we in dit land het grootste percentage ss'ers hebben gehad en het grootste percentage weggevoerde joden. Weggevoerd door Duitsers ja,

maar die werden daarbij wel geholpen door Nederlandse verraders, Nederlandse ambtenaren van het bevolkingsregister, Nederlandse politiemannen, Nederlandse spoorwegemployés. Nu, in 1995, begint menigeen alweer afwerende gebaren te maken als iemand in gezelschap ophaalt wat een volk van lamstralen we waren, zo afgekloven is het onderwerp.

Maar Van Randwijk schreef zijn kronieken dertig jaar geleden, toen we *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* en *De Bezetting* en de commotie rond Aantjes en de verachting van de populairste minister aller tijden Luns en diens broer nog moesten krijgen. Dat heet *profetisch*, maar het is eigenlijk ‘gewoon’ de vrucht van een extra gescherpt zintuig. Van Randwijk constateert de collectieve medeplichtigheid op een moment dat dit land tevreden over zijn wederopbouw en zijn bescheiden *Wirtschaftswunder* zacht spinnend soest in de schoot van de opgeleefde handelspartner Duitsland. Zo doet Van Randwijk dat, en zo heeft niemand dat na hem gedaan (vóór hem J.B. Charles, maar die legde toch meer de nadruk op het falen der autoriteiten, ook heel nuttig).

Retorische middelen gebruikt de chroniqueur om de lezers zijn machteloze woede in te peperen. Hij kiest de meeslepende demagogie van de pamflettist, van de onversaagde verbale opruier. Zoals wanneer hij het heeft over de verzetsman luitenant-ter-zee Van Hamel die opgepakt was, veroordeeld door een Duitse rechtbank en geëxecuteerd. ‘...totdat hij door de Nederlandse politie werd gepakt’, schrijft Van Randwijk en dan: ‘U heeft er toch niet overheen gelezen?’ Maar hij is wel degelijk in staat om zijn woede te sublimeren en iets dieper te analyseren. Zoals in deze bespiegeling over werk als afleidings- en verleidingstactiek van een bezetter.

‘Het is opvallend hoe dictators altijd de arbeid gebruiken om hun macht een morele glans te geven. Arbeid, vlijt, discipline, een tros van goedburgerlijke deugden die enerzijds de opstandigen in toom houdt (wie hard werkt heeft geen tijd voor slechte gedachten) en anderzijds bij voorbaat op de steun van alle brave borsten, middenstanders, officieren, stoere boeren, en met traditiegevoel bezielde ambtenaren rekenen kan. Hitler werkte ermee en Mussolini, vandaag doet men het nog in Rusland en China, in Portugal en overal waar men de arbeider liever moe dan vrij ziet.

Het was jammer dat Hitler zijn systeem hier introduceerde met bommen op Rotterdam. Nu waren alle brave vaderlanders wel verplicht om tegen hem te zijn, maar... wat Hitlers arbeidsmateriaal aangaat, “nu zullen de niksnutten wel anders piepen”, zeiden de goede vlijtige burgers tegen elkaar, en het klonk bijna opgewekt.

Welnu, men heeft anders leren piepen en de arbeiders niet alleen... Aan het eind van 1940, nog geen jaar na Hitlers inval, was het de vlijtige Nederlandse ambtenaren van de arbeidsbureaus gelukt om 99.600 arbeiders naar Duitsland te transporteren en in te schakelen in Hitlers oorlogsmachine. Bovendien werkten er nog 31.000 in België en Frankrijk bij de Organisation Todt die zich voornamelijk bezighield met het aanleggen van militaire veldversterkingen.

Een mooi resultaat. De werkloosheid in Nederland was kennelijk verminderd en dankzij de ambtelijke vlijt was aan het eind van het jaar 1941 twee derde van alle werklozen aan arbeid geholpen bij... de vijand.’

Het gevaarlijkst is de schrijver van de kronieken als hij in een paar regels afrekenet met een groep die het heeft laten afweten. Verstoep in een betoog, als kleine gemene voetzoekers die hun weg zoeken naar het geheugen van de lezer, spreekt hij zich uit over groepen, de kerk, de rechterlijke macht, waarvan hij vindt dat ze schromelijk tekortgeschoten zijn. Het tekent het geloof in de autoriteit als vertegenwoordiger van het moreel gezag dat Van Randwijk kennelijk nooit verlaten heeft. Als hij zijn toorn heeft uitgestort over de rechterlijke macht, maakt hij in een volgende kroniek melding van de vele reacties die hij daarop heeft gekregen.

Om te laten zien hoe Van Randwijk dat doet zal ik een paar passages citeren.

Over de rechterlijke macht met zijn eeuwige formalismen en quasi-onpartijdigheid: ‘Maar de nazi's waren geen beschaafde volksstam die bij alle verschillen een rechtssysteem, in wezen familiair aan het onze, kenden. Ze kwamen om de boel overhoop te gooien, om ons recht tot onrecht, en hun onrecht tot recht te verklaren.’ De schrijver komt tot de conclusie dat de Nederlandse rechterlijke macht, anders dan de artsen en soms de kerken, niet tot het verzet heeft bijgedragen. Met deze prachtige slotregel, en dat bedoelde ik met die voetzoeker: ‘Dat is niet onvaderlands, het is niet strafbaar, van een bepaald aspect uit gezien behoeft het zelfs niet zwak te zijn, maar eervol is het niet.’

Op een andere plaats beschrijft hij hoe naïef de Nederlandse officieren zich in 1942 in de fuik van de arrestatie lieten lokken (behalve de nsb'ers onder hen die naar huis mochten), en hoe weinigen van hen de mogelijkheid van verzet overwogen. (Degenen die dat wel deden, maar dat wist Van Randwijk toen nog niet, moesten dertig jaar wachten voordat zij van de overheid een schadeloosstelling kregen: officieren hoorden zich tenslotte over te geven na een nederlaag en dat hadden degenen die in het verzet gingen of onderdoken niet gedaan! Voor hen dus geen promotie en opslagen, voor de officieren die in 1945 uit gevangenschap kwamen, werd dat allemaal wél doorberekend.)

‘De lezer van nu ziet het: ook nog in 1942 moesten velen van ons volk nog leren de ware aard van de vijand te onderkennen. Daarin ging het vaderlandse officiersmilieu niet vooraan. Dat deden bijvoorbeeld de kerken en de scholen en de Amsterdamse arbeiders beter. En dat is eigenlijk zoals het behoort te zijn, want niet de officieren, maar de burgers maken de kracht van een natie uit. Ook vandaag nog.’

Over de kerken, het werd hier al aangestipt, blijft Van Randwijk zijn hele kroniek door onbegrijpelijk mild. Of, onbegrijpelijk? In het verzet had hij natuurlijk zoveel goede gereformeerden en katholieken meegemaakt dat hij geneigd was de kerk waar zij vandaan kwamen niet zo af te vallen als die kerken als instituten wel degelijk verdienden. Toch kan hij zich niet altijd inhouden. Bijvoorbeeld wanneer hij schrijft over de besluiteloosheid en de dubbelzinnigheid in de adviezen aan ouders over het al of niet ‘afstaan’ van hun kinderen aan de Duitse Arbeitsdienst. Moet je de kerken die schijterigheid kwalijk nemen? Eigenlijk niet, zegt Van Randwijk. Dan, en dat gebeurt hem wel vaker, wordt hij toch door zijn rechtvaardigheidsgevoel meegesleept, en schrijft hij:

‘Maar de kerken hebben niet beseft, dat ze, door kool en geit te sparen, door enerzijds het instituut als gevaarlijk en onchristelijk af te wijzen en anderzijds geen duidelijk

neen te zeggen, het volle gewicht van de keuze op de ouders en de jeugd legden.’
Voor Van Randwijk gaat dit te ver.

De andere groepen blijft hij consequent en zonder mededogen achtervolgen. Soms doet hij dat als associatie, zoals in een kroniek waarin hij de artsen voor de zoveelste keer eert, ook al omdat ze zo vroeg en dus ongrijpbaar in hun verzet waren georganiseerd, en van onderop, zodat de Duitsers, met hun schema's in het hoofd, alweer mistastten. Onbekenden waren het, die in het Nederland van vóór de oorlog geen rol hadden gespeeld, maar toen de nood aan de man kwam de verantwoordelijkheid namen. Hun Sternstunde beleefden. Is er dan toch wat loos met onze maatschappelijke selectie in vreedstijd? vraagt Van Randwijk zich af. En in dat verband haalt hij dan opnieuw de officieren en de rechterlijke macht erbij, bevolkingsgroepen waaruit het Handelsblad een niet onaanzienlijk deel van zijn lezers recruteerde. (Maar dat gold voor artsen natuurlijk ook.)

De uiterst trage bewustwording en de onverschilligheid van het volk omtrent de bedoelingen van de Duitsers lopen als een rode draad door de kronieken. En daarnaast het toch toenemende verzet onder bijvoorbeeld arbeiders, en de groeiende professionaliteit van het verzet.

Steeds handiger, maar daarin kenmerkt zich de grote journalist, gebruikt Van Randwijk actuele aanleidingen voor het ontwikkelen van dat soort stellingen. In 1963 schrijft hij bijvoorbeeld een stuk naar aanleiding van het zoveelste pleidooi van de dan nog *Vier van Breda*, de laatste vier ter dood veroordeelde, maar geëgratieerde oorlogsmisdadigers. Van Randwijk somt naar aanleiding van het pleidooi van de criminologen Pompe en Van Bemmelen op waaraan deze vier zich gezamenlijk alleen al in het jaar 1943 hadden schuldig gemaakt. Onder andere twee razzia's in mei en juni in Amsterdam, waarbij 8700 joden waren gepakt. Dan volgt een typerende Van Randwijk-passage:

‘In dit jaar 1943 schrijft een Duitser genaamd Bene een geheim bericht voor de Sicherheitsdienst te Berlijn: ‘Van de 140.000 joden zijn er thans 102.000 weg, van wie 72.000 gedeporteerd. De razzia in Amsterdam op 20 juni was een groot succes. De Nederlandse bevolking is het er niet mee eens, maar werkte niet tegen...’

Over die succesvolle 20ste juni zegt Abel Herzberg: ‘Een van de verzamelplaatsen tijdens de razzia was het Olympiaplein. Het weer was mooi die dag en op het sportveld werd mitsdien getennist. De wachtende joden hoorden de ballen tikken op de grond, en de spelers roepen: ready-game. Het waren geen nsb-ers die daar speelden. Het waren geen mannen uit het verzet. Het was de meerderheid van het Nederlandse volk. Men was aan zeer veel gewend geraakt.’

Dat is al mooi. Retorisch, maar mooi - al is die zin over mannen uit het verzet natuurlijk kul, een stijltruc: het idee dat mannen uit het verzet in 1943 zouden gaan tennissen op het Olympiaplein. Maar alles wordt in één klap boven eventuele retoriek uitgetild door de slotzin, die alleen maar kan zijn ontstaan omdat Van Randwijk het echt even niet meer houdt: ‘Als schrijver van deze rubriek krijg ik nogal eens brieven van lieden die zich erge-

ren. Ze noemen deze regels “oude koeien uit de sloot halen”, ze vinden het gestook, zelfbeklag en wat al niet. Er zullen ongetwijfeld goede tennissers onder deze briefschrijvers schuilen, en erger.’

Langzaam, alsof hij aan het begin van zijn ontdekkingsstocht al had uitgestippeld langs welke onderwerpen die tocht zich woest zou slingeren, beschrijft hij het loskomende verzet. Natuurlijk, schrijft Van Randwijk in hetzelfde jaar, waren de Duitsers machtig en natuurlijk moest je hun bevelen vaak opvolgen. Maar als je je nou eens niet alles liet voorschrijven? En gewoon nee zei op het goede moment? Het goede moment, daar kwam het wel op aan. Dan was het geen risico, ‘en dat juiste moment was er altijd eerder dan straks’.

Hij onderkende - als iemand die jarenlang een prijs op zijn hoofd had gehad - de methoden en tactieken van de Duitsers als geen ander: ‘De klassieke Duitse methode om telkens de ene groep tegen de andere uit te spelen, door de een te grijpen en de ander een gevoel van veiligheid te geven.’ In één zin een systeem typeren waarmee een bezetter een heel volk kleinkrijgt en lamlegt. Jammer dat Van Randwijk niet lang genoeg geleefd heeft om mee te maken hoe onze eigen regeringen in het kader van het terugdraaien van de welvaartsstaat dezelfde tactiek (de groepen tegen elkaar uitspelen) met succes toepasten. Hij zou zijn weergaloos gevoel voor historische parallellen erop hebben kunnen botvieren.

Toch komt hij steeds weer terug op de lamelndigheid van de gemiddelden, de niet-goeden en niet-fouten, de egocentrieci voor wie vijf jaar bezetting (wat iets anders is dan vijf jaar oorlog) een betreuenswaardig incident was. En die zich nooit bekommerden om het feit dat honderdduizenden landgenoten in gevaar verkeerden, gevaar voor eigen leven. De joden bijvoorbeeld. Van Randwijk roert al in 1963 het vraagstuk aan waarover tientallen jaren jonge Israëli's en nu pas Westeuropeanen en Amerikanen zich uit pure onwetendheid het hoofd breken. Waarom lieten de joden zich naar de slachtbank leiden? Ze hadden zich toch kunnen verdedigen? Nee, zegt Van Randwijk, dat is onzin. Vóór de oorlog was Hitler een bevriend staatshoofd, onze eigen marechaussee stuurde joden van de grens terug, en later geloofde de Nederlandse regering in Londense ballingschap de rapportage over de werkelijke eindbestemming van de treinen naar Auschwitz die haar uit Nederland bereikte niet. Dat kwam beter uit.

‘Hoorde u die dit leest niet tot degenen die, onder welk voorwendsel ook, weigerden een joodse onderduiker in huis te nemen? Ik raad de jongeren die dit lezen aan om er hun ouders, hun predikant of pastoor eens naar te vragen. Niet om ze tegen hun gezag op te zetten, ook niet om hun voorwendsels alles voor zoete koek op te eten (want in het aangezicht van deze verschrikking is nauwelijks een reden denkbaar), maar om bescheidenheid te leren ten aanzien van de menselijke natuur en de menselijke solidariteit in een door Duitsers bezet gebied.

Of behoorde u tot degenen die weliswaar geen antisemiet waren, maar toch de mening waren toegedaan dat aan de “overdreven machtspositie van de joden” paal en perk

moest worden gesteld? Zoals die orthodoxe predikant, die mij tijdens een bezoek aan hem om hulp te vragen, verzekerde dat de “huidige positie van de joden geen vrucht is van het calvinisme der vaderen maar van de Franse revolutie en een godloochenend liberalisme”. En de dominee was anti-revolutie en anti-liberaal.’

‘Toen er van Duitse terreur nog nauwelijks sprake was en het Nederlandse volk alle gelegenheid had om gezamenlijk de dodelijke scheiding van Ariër en niet-Ariër te weigeren, stuurden vrijwel alle Nederlanders gedwee hun Ariërverklaring in, waarmee de grondslag voor de latere Duitse jodenacties was gelegd. Daarmee heeft het hele Nederlandse volk de joden in een uitzonderingspositie, een isolement gedreven.

Toen de joden niet meer in de tram mochten bleef die vol. De solidariteit van de negers in de zuidelijke staten van Amerika leert dat het anders kan. Een hedendaags voorbeeld van wat men vermag als men werkelijk wil. De bioscopen bleven vol, de danszalen bleven vol, het strand bleef vol zolang het kon.

Was men niet met het joodse lot begaan? Jawel, zeker wel, maar “er was niets tegen te doen” en “men had zelf ook sores genoeg”. Zo dachten ook de politie-agenten erover, die met een ongelukkig gezicht en een zeer menselijke en zeer sombere stem meehielpen de joden naar hun verzamelplaatsen te brengen en die voor één, die ze konden redden, er tien meehielpen naar de gaskamer. Naar de gaskamer? Ach, wat! Een van de vele geruchten, die men had leren wantrouwen! En bovendien, die politie-agenten hadden een gezin, zoals de spoorwegmannen een gezin hadden en de ambtenaren, en bijna iedereen had in die dagen een gezin, nee nooit was in Nederland het verantwoordelijkheidsgevoel jegens het gezin groter dan in de bezettingstijd.’

Pas in 1943 is het verzet van de Nederlanders waar Van Randwijk het eigenlijk wil hebben: massaal, op straat en uitdagend. Als zo vaak weet hij dat in één alinea bondig samen te ballen:

‘De werkelijk grote betekenis der april-mei staking lag in het feit dat er iets was gebroken, een innerlijke rem, een schrik-verstarring tegenover de Duitse macht, een fatsoensbarrière die moest worden genomen aler een nette en vaak christelijke burgerman bereid was staker, saboteur te worden. Gegroeid was het besef dat de Duitse terreur *allen* belaagde, dat voor wie niet de weg van het verraad koos de weg van het verzet de enig mogelijke weg was.’

Niet alle hoofdstukken, zelfs niet alle pagina's gaan over het verzet. Van Randwijk zat zo vol met van alles, was zo'n gigantische octopus die alles wat binnen het bereik van zijn nieuwsgierige grijpparmen kwam naar zich toehaalde en in kopij omzette, dat de kroniek ook gaat over de vooroorlogse en de naoorlogse politieke verhoudingen, de Koude Oorlog, de navo.

De chroniqueur is zo'n goede journalist dat hij ook over heel eenvoudige, schijnbaar eendimensionale onderwerpen kan schrijven, achteloos maar trefzeker, geserreerd, maar soms als een klein kort verhaal. Een van de allersterkste stukken schrijft hij al tamelijk in het begin, in augustus 1961, over de verliezen van de Nederlandse koopvaardijvloot. Ogenschoonlijk een onderwerp dat wel heel ver weg moet liggen van de belangstel-

lings sfeer van iemand als Van Randwijk. De schrijver geeft een gortdroge opsomming van de verliezen en van de omstandigheden (bestookt met vliegtuigbommen en torpedo's, de kapitein op de brug geraakt, de bemanning in de boten). Een voorbeeld van hoe een goede journalist met niets dan wat triviale feiten in handen een dramatische lading aan zijn onderwerp kan geven. (Gezien de legendarische overleveringen over de auteur is het natuurlijk, net als bij iedere journalist mogelijk dat hij te laat was of net tegen zijn deadline aan en gedacht heeft: dit schmier ik even bij elkaar. Maar dan is de manier waarop nog indrukwekkend!)

De chroniqueur is zich voortdurend bewust dat hij veel moet uitleggen aan een generatie die de oorlog niet bewust heeft meegemaakt, soms zelfs nog niet geboren was bij het uitbreken ervan. Op een paar hoogdravende uitzonderingen na, waar hij ook echt onuitstaanbaar is, houdt hij in de meeste gevallen zo'n uitleg begrijpelijk, klein en bescheiden. Een mooi voorbeeld, uit 1961:

‘In oktober was er in Nederland een nieuwe verordening uitgevaardigd, nr. 195/1941, betreffende het afweren van sabotagehandelingen. Even een kleine opsomming voor de mensen van 1961 om te laten zien wat zoal met de dood kon worden gestraft: Duitsvijandige handelingen; het vervaardigen of verspreiden van Duits-vijandige geschriften of andere Duits-vijandige voorwerpen; strafbare benadeling van de ongestoorde economische ontwikkeling; de vernietiging of beschadiging van belangrijke bedrijfsinstallaties of van verkeersdoeleinden; het in strijd met de voorschriften niet afleveren van voorwerpen die tot algemeen gebruik dienen en waarvan de aflevering verplicht is; de onbruikbaarmaking of economische vernietiging van dergelijke voorwerpen; de overtreding van prijsvoorschriften; overmatige bevoorrading (hamsteren), verboden slachtingen, zwarte handel, ongeoorloofde handel in distributiebonnen alsmede vervalsing daarvan.’

Van grote acteurs wordt wel gezegd dat ze een zaal nog in snikken kunnen laten uitbarsten bij het voorlezen van het telefoonboek, Van Randwijk weet van het hoofdstuk waarin deze krankzinnige opsomming staat iets te maken dat ver uitstijgt boven plichtmatige of leerzame journalistiek. Ook in de kleine anekdotes die een wereld openen van absurde misverstanden is de chroniqueur sterk. De soms totaal surrealistische wereld van de Duitse bezetters, maar ook het paranoïde gedrag van de bezette Nederlanders worden in dit verhaal, dat ik verder nog nooit ergens ben tegengekomen, prachtig getroffen. Dat kon natuurlijk eigenlijk niet meer mis gaan na de eerste zin:

‘De Duitsers zijn altijd een vreemd volkje geweest, ook de bezetters die wij in de bezettingstijd op ons erf moesten dulden. In de hongerwinter van 1944-'45 zond de Gestapo een auto door de armste buurten van de stad. Er zaten broden in en ander voedsel. Ze lieten de wagen met opzet onbeheerd staan zodat de mensen gelegenheid hadden te stelen. Daar werd dankbaar gebruik van gemaakt. Herr Viermann van de Amsterdamse Gestapo heeft het me later zelf verteld. Hij voegde er spijtig aan toe: “Wissen Sie, wir hatten keine andere Möglichkeit. Als Geschenk hätten die Leute es nicht von uns angenommen...”’

Een enkele keer, we zagen het al, vervalt Van Randwijk in herhaling (over die koopvaardij schepen schrijft hij bijvoorbeeld twee keer), soms herhaalt hij letterlijke flarden van een oud stuk. Dat kan geheugenverlies zijn, of onbekommerdheid. Maar aannemelijker is dat hij het deed vanuit een journalistiek instinct. Het oeroude instinct dat wéét dat lezers niet lang *onthouden*. En gegeven het feit dat hij elke veertien dagen ‘moest’, en dat er niet altijd een actuele aanleiding was, en dat hij dús uit geheugen of aantekeningen moest putten... lezer, de rest is gauw verteld, zou de auteur zelf schrijven.

Eerder in dit voorwoord wees ik erop dat de kronieken telkens twintig jaar na de vergelijkbare datum in de oorlog werden geschreven. Tegen het eind begint duidelijk te worden dat dat niet een toevallige vondst is. De toon van de Van Randwijk van de jaren zestig gaat gelijk op met zijn stemming in de jaren veertig. Zijn de frontberichten slecht, dan is zijn toon twintig jaar later in mineur, valt er veel verzet te melden in bijvoorbeeld 1943, dan is Van Randwijk baldadig, uitbundig of gewoon maar op een soms ruige, rondborstige, zelfs oubollige manier vrolijk in 1963.

In 1964 gaat hij de balans opmaken. Alsof hij het einde van de oorlog voelt naderen, zou je grappig kunnen zeggen. Hij realiseert zich, en heeft dat ook opgezocht, uitgerekend en geanalyseerd, met welke geringe middelen het verzet het al die jaren heeft moeten doen. En met aan sarcasme grenzende ironie schrijft hij hoe het verzet langzaam niet alleen werd geaccepteerd, maar dat ineens hetzelfde soort belangrijke Nederlanders als die het in het begin van de oorlog tot verbazing van de Duitsers en teleurstelling van de Nederlanders hadden laten afweten, de rijen van het echte verzet kwamen versterken. Er kwam zelfs van officiële kanalen geld voor het verzet.

‘Op 10 januari 1944 voteerde de regering te Londen 30 miljoen gulden voor het verzet en de hulp aan onderduikers. Daaraan ziet u hoe het verzet sinds 1940 in aanzien was gestegen! Prins Bernhard was zelfs opperbevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten geworden in 1944. Er kwamen heuse generaals bij en hoge politiemensen en leiders van allerlei rang en slag, en ook een heleboel gewone lieden die zich tot dan toe gedrukt hadden, en aan het einde van het bedrijf was het zo, dat volgens een Amerikaanse biograaf (*Alden Hatch, de biograaf van prins Bernhard met wie Van Randwijk het hele boek door allerlei appeltjes schilt*) een prins het verzet had georganiseerd en, behalve de nsb'ers die waren opgepakt, er vrijwel niemand meer was overgebleven, die geen heldenrol had vervuld. Tot zelfs de industriëlen, die door voor de Duitsers te werken, de machines (grondslag voor onze nieuwe welvaart) voor Nederland hadden gered.’

In dat voorjaar van 1964 vaart er een soort onrust in de chroniqueur. Het lijkt net of die oorlog van twintig jaar geleden nog heel verkeerd kan gaan aflopen. En in zekere zin is dat zo, zeker voor Van Randwijk die heel scherp en heel vroeg alweer van alles de kop ziet opsteken dat sterk lijkt op veel uit de jaren '40-'45.

Zijn pen schiet herhaaldelijk uit op thema's die hij eerder veel puntiger en minder bits heeft geformuleerd. Kennelijk krijgt hij meer de pest in naarmate hij het hele slagveld beter overziet. En terwijl hij zelf vaak en veel kritiek heeft gehad op het volk als geheel

(te weinig in het verzet) en het trage op gang komen van het verzet, pakt hij de auteur van een boek over ‘De Nederlanders onder Duitse bezetting’ hard aan, terwijl die dezelfde punten scoort. Maar, zegt Van Randwijk, de Duitsers zijn er toch maar niet in geslaagd ons hun nazi-ideologie op te dringen! Dat is dan de laatste schrale troost van een gedesillustioneerd geraakte auteur. Wél staat er zo'n schitterende alinea over wat de Duitsers ons werkelijk hebben aangedaan:

‘Misschien is het meest duivelse van een regime als dat van Hitler niet zijn terreur, maar het feit dat gewone alledaagse mensen werden opgejaagd naar het vlijmscherpe punt waar elke daad slechts óf goed óf slecht kon zijn. We mogen blij zijn thans weer aan de voet van die kegel te mogen leven, waar ruimte is voor manoeuvreren, voor faux pas, voor waggelen en laveren, het is goed zo, maar even goed is het te denken dat de samengestouwde mensen in de gaskamers van Auschwitz deze ruimte niet hadden en dat er onder hen misschien één was die gered had kunnen worden, wanneer ik, u, iets meer had gedaan, geen prettige gedachte.’

Ik ben zo vrij Van Randwijks definitie van het meest duivelse van een regime als dat van Hitler te herformuleren. Volgens mij is het meest duivelse van dat regime niet het moorden zelf, maar het opzadelen van de nabestaanden en degenen die zich daadwerkelijk verzetten, met de gedachte dat zij de schuldigen zijn. Dat zij niet genoeg gedaan hebben, de nachtmerrie dat zij de plaatsvervangend levenden zijn, de surrogaten, en dat die anderen, de vermoorden, het leven méér hadden verdiend.

Dat gevoel van ‘tekortgeschoten’ te zijn, zal de sfeer van de laatste kronieken wel bepaald hebben. In die laatste kronieken, van september, oktober 1964, wordt de chroniqueur bitter, gemelijk, vals soms, scherp bijna altijd. Hij vraagt zich af of hij het nog wel volhoudt de gebeurtenissen te melden, verontschuldigt zich dat hij bepaalde thema's al eerder heeft behandeld, stellingen al eerder betrokken.

Misschien is er wel een reden: bij het zich documenteren over die laatste periode komt hij niet alleen verschrikkelijke feiten tegen, maar hij raakt vooral doordrongen van de tragiek dat nog maar zo kort voor het eind van de oorlog er nog zo veel mensen (nodeloos, maar dat kan ook van hun voorgangers gezegd worden) aan gaan. Het is waar: dat kon in 1944 niemand weten, maar Van Randwijk, twintig jaar later, wél. Joden, verzetsmensen, ja ook militairen sneuvelen bij miljoenen, in wanhoopsoffensieven of-defensieven, in orgieën van extra wreedheid in kampen, in administratieve warreling van Duitsers die elkaar opjoegen om executiequota te halen. Van Randwijk is er duidelijk door aangeslagen. Zijn toon wordt doffer. Zelfs de hatelijkheden willen er niet meer als klaroenstoten uit komen.

Het is duidelijk: ook voor de kroniekschrijver van twintig jaar later, de man die zijn lezers vier jaar ademloos aan zich gekluisterd had met het beschrijven van een oorlog waar ze misschien in het begin niets van wilden weten, voor die kroniekschrijver, wiens werk vandaag nog springlevend is, had de oorlog niet veel langer moeten duren.

In zijn kroniek van 28 september 1963 schrijft Van Randwijk over mr L.E. Visser, de joodse voorzitter van de Hoge Raad die als jood werd ontslagen zonder dat een van de andere leden van het hoogste rechtscollege protesteerde. Het stuk over Visser eindigt zo: ‘Hij stierf vóór de Duitse klauw hem greep. Hij “staat in de voorhoven des Heren geplant”, zoals de Bijbel zegt.’

Misschien moeten we Henk van Randwijk ook die eer gunnen. Al was het maar om hem te pesten met zijn afgezworen christendom.

J. van Tijn

Dit goede volk, deze edele mannen...

In Duitsland is enkele weken geleden een serie artikelen verschenen van de hand van prof Karl Jaspers¹, waarin deze filosoof van wereldnaam betoogde dat een herstel van het oude Bismarck-rijk onmogelijk en zelfs niet wenselijk is. Dat de man het in Duitsland niet gemakkelijk zal hebben met deze mening is duidelijk, maar door welk een oerwoud van schuldaanvaarding moeten de Duitsers gaan, die zijn gelijk wel erkennen! Zulke Duitsers zijn er, evenals er Fransen zijn die hun positie en hun vrijheid riskeren door de strijd in Algerije een onrechtvaardige en uitzichtloze strijd te noemen en door dienovereenkomstig te handelen. Ik kies daarmee geen partij, althans niet op dit ogenblik, maar stel alleen vast dat Frankrijk in een situatie verkeert, waarin ook goede Fransen zich geroepen voelen tegen Frankrijk te kiezen.

In de Verenigde Staten komt een studiec commissie, nog ingesteld door de regering Eisenhower, tot de slotsom dat de nationale doeleinden ontoereikend zijn, opnieuw moeten worden gesteld en in sommige opzichten radicaal veranderd. Dat is geen kleinigheid, evenmin als de verkiezing van de nieuwe jonge president, die in zijn campagne de onheilspellende trits van Churchill in de oorlog, namelijk 'bloed, zweet en tranen' eigenlijk in vredestermen herhaalde en ... daarmee een meerderheid won! Japan draagt de littekens van een misdadige politiek van een oudere generatie. Rusland beleefde de dramatische ontmaskering van Stalin. In de geschiedenis van bijna elk land zijn er momenten aan te wijzen, waarin het als natie faalde, soms tot op het misdadige af en soms zelfs erger.

In de christelijke theologie kent men de Felix Culpa, de gelukkige, geluk brengende schuld, die de aanleiding was tot de heerlijke ervaring van de genade en een vernieuwing van 's mensen handelen. Christelijke staten en volken in de strikte zin zijn er niet en men kan ze daarom ook niet een dergelijk schuldgevoel toewensen. Niettemin vragen wij ons af of de Duitsers ons niet vóór zijn met hun kijk op de geschiedenis en de demonische machten, die in staat en natie óók een rol spelen. Of de Japanners, in hun gigantische breuk met een (zelfs religieus geïnterpreteerd!) verleden niet meer mogelijkheden hebben tot een nieuw besef van hetgeen ze zijn en moeten worden dan wij. Over het huidige Frankrijk kan men denken hoe men wil, hun dispuut met de tijd is wezenlijk en fel en zelfs de Engelsen zijn bij machte over een groot probleem (als bijvoorbeeld dat van de nucleaire bewapening) zózeer van mening te verschillen dat de toekomst van de tweede partij des lands ervoor in de waagschaal wordt gesteld.

Nederland is anders!

Welk volk was altijd het toevluchtsoord voor de vervolgdgen? Wij! Waar is de

bakermat van de verdraagzaamheid? Bij ons! Welk land gaf een voorbeeld van goede kolonisatie? Nederland!

En welk land werd desondanks zo grof en ondankbaar behandeld? Hetzelfde!

Wij Hollanders bleken sterkere zenuwen te hebben bij de soevereiniteitsoverdracht in Indonesië dan de Belgen in de Congo. Hulde!

Neutraal toen andere wereldmachten op oorlog aanstuurden (wij!), onder de voet gelopen door een overmachtige vijand (wij!), nochtans één in het verzet (wij!), zowel bovengronds (Hirschfeld!²) als ondergronds (wat jongelui!) gesteund door de onschokbare democratische gezindheid van het ganse volk (dat was hier!), meer dan anderen geschonden door een wrede bezetter (zo leden wij!), herstelden we ons snel en voorbeeldig (bijna zo goed als de Duitsers!) en willen niets liever dan pais en vree onder de beste regering die er bestaat, met het laagste sterftecijfer, de beste scholen, de minste werkende vrouwen en zelfs, zoals ik dezer dagen las, van 25 landen het laagste alcoholverbruik!

In 1939 hadden we een goede eeuw zonder oorlog achter de rug, spelend met onze geldbuidel had Nederland zich afzijdig gehouden van de grote en ruwe politiek, welvarend als we waren leken we onder onze burens verdwaald als een vrome rijkaard onder het proletariaat van de zoveelste dwarsstraat. Het waarmerk van zelftevreden gedegenheid, waarover enkele onverantwoordelijke kunstenaars zich beklagden, scheen allermint een straf of schande, maar was veeleer het met bloemen versierde spoor van een eeuw vrede en gehoorzaamheid aan hetgeen onze voorgangers ons elke zondag opdroegen.

En toen kwam de oorlog!

Twintig jaren later leven we nu. In de schaduw van hetgeen toen gebeurde, gedaan en niet gedaan werd, zou een volk als het onze kunnen proberen zijn eigen gezicht te ontdekken, een trekje van zijn ware aard te vinden, hetzij goed of slecht, dat een inspiratie kon zijn voor een nieuw elan en een nieuwe toekomst. En zoal niet (want elan en grootheid zijn historisch gezien maar al te vaak onbetrouwbare rakkers gebleken), dan hadden we tenminste een beetje humor kunnen leren als het over onszelf en onze natie ging, voor mijn part een humor die de metgezel is van een geheime resignatie. Maar in ieder geval bevrijd van de zelfverzekerdheid waarmee mijn tante op verjaardagen en familiereunies altijd placht te zeggen: ‘Wij, de Van Vliets, wij zijn altijd “zo” geweest en wij hebben nog nooit “dat”...’ Het goeie mens! En ze wist niet eens dat de Van Vliets niet bestonden, maar dat het een schuilnaam was in de korte tijd van de bezetting.

De redactie van dit blad heeft mij gevraagd, u lezer, zo nu en dan eens mee te tronen in de schaduw van gisteren, in de schaduw van hetgeen zich toen met u en mij en zonder u en mij, of met u zonder mij of met mij zonder u afspeelde.

Ik vind het een gewaagde onderneming, maar als de redactie er wat in ziet, ligt de verantwoordelijkheid maar zeer ten dele meer bij mij.

We zullen in ieder geval proberen de schaduw koel te houden en u en onszelf klein. Hetgeen past als de geschiedenis zo woest en oppermachtig voorbijdoert als in de jaren '40-'45 het geval was.

24 december 1960.

Eindnoten:

- 1 *Karl Jaspers* - Duits filosoof, geboren 1883, in 1937 ontslagen als hoogleraar aan de universiteit van Heidelberg.
- 2 *Dr. H.M. Hirschfeld* - Secretaris-generaal van de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, en Landbouw en Visserij tijdens de oorlog.

Na een stralende zomer de bittere smaak van de eerste winter

Wie mocht menen dat de snelle nederlaag in de Meidagen van 1940 wel enige teleurstelling bij de goede vaderlandse mensen van toen had gewekt, heeft gelijk. Het beeld van de tandenknarsende soldaten die het niet wilden opgeven, is bekend en zal ook wel de geschiedenis ingaan als twintigste eeuwse voortzetting van Jan van Schaffelaar, Kaat Mossel en Van Speyck.

Ze zijn er ook inderdaad geweest; maar groter troost kon men toch putten uit het feit dat België het ook niet rooide, dat Frankrijk capituleerde en dat de Engelsen bij Duinkerken gered moesten worden door een vloot die eerder op de Kagerplas scheen thuis te horen dan op zee.

Zo gezien hadden wij het nog zo slecht niet gedaan!

Over de zomer van 1940 te praten 'in de schaduw van gisteren' is een belediging voor de zon. Het was beter weer dan nu! Op de eerste vredeszondag bezochten vele dames en heren, in zomertenuue gestoken, de slagvelden, zodat Hirschfeld, die onze economische zaken tijdens de bezetting behandelde en een oogje in het zeil hield op onze voorraden, een reden te meer had om een autorijverbod op zondag in te voeren.

Scheveningen was voller dan ooit, veel maatschappelijke plichten schenen weggevallen, bekende vaderlandse figuren hielden ons bezig met het bewustmaken van ons volkskarakter en onze tradities (zaken die beide edel waren, speciaal bij ons), de anjer kwam in het knoopsgat op de verjaardag van prins Bernhard, speldjes met de beeltenis van de Koningin, grapjes over 'zes en een kwart' (Seyss-Inquart) en even later, toen de politieke partijen (eerst de rooie!) en de vakbeweging (eerst de rooie!) en sommige kranten (eerst de rooie!) verboden waren of overgenomen door Nederlandse zetbazen van Hitler, had het Nederlandse volk de gelegenheid vrijblijvend nationaal te doen in de Nederlandse Unie van De Quay³ c.s.

Ja, we gaan maar met enkele grote passen door die periode heen. Later komen we er nog wel eens op terug. Het was veel te mooi weer en het viel allemaal veel te veel mee om er moeizaam voetje voor voetje doorheen te sukkelen.

Het enige werkelijk vervelende was de toenemende distributie. Alles ging

langzaamaan op de bon, maar er was vrijwel geen Nederlander die zich niet in een clandestien voorraadje kon verheugen (behalve de werklozen dan maar ik wil zo in het allereerste begin nog niet vervelend worden) en men hield er rekening mee dat na de gewonnen ‘battle of Britain’ de invasie niet lang op zich zou laten wachten. 1940!

We bleken een humoristisch volk. Zelfs de toen aanwezige illegale blaadjes hadden ruimte voor grapjes, zoals blijkt uit deze (sterk bekorte) schildering uit *Vrij Nederland*:

*Alles gaat goed, maar
de tabakshandel is de sigaar;
de slaggers zien er geen been meer in,
de bakker verdient geen droog brood meer,
menig timmerman heeft er het bijltje bij neergelegd,
horlogemakers willen de klok terugzetten,
de kappers komen er kaal af,
de schoenmaker is een hak gezet,
de zeelui hebben er het land in,
de kleermakers weten er geen mouw meer aan te passen,
de boeren raken aan lager wal,
het autobedrijf ligt aan banden...*

Enzovoort. Als u het foefje kent kunt u het zelf nu wel volmaken. Flauw hè?

Niettemin moet ik bekennen dat bovenstaand beeld vertekend is. Er een dramatisch epos van te maken, zou echter evenzeer onjuist zijn. Over het algemeen raakte ons volk van het Duitse machtsvertoon niet van de kook, integendeel, er was veeleer sprake van een vrijwel algemene minachting voor de Duitse militaire en ideologische krachtpatserij, die zeker door de ernst van de toestand niet gerechtvaardigd werd. Zó levendig was een bijna ongeremd toekomstgevoel, dat zelfs Koningin Wilhelmina, bijvoorbeeld in haar radiorede van 10 september 1940, reeds de grote sprong naar het naoorlogse Nederland deed. Ze zei:

‘De wederopbouw zal niet gemakkelijk zijn. We moeten een open oog hebben voor de fouten die in ons staatsbestel geslopen waren. Hier zie ik een arbeidsveld voor de jongeren, die op vaderlandse bodem een gebouw moeten optrekken in overeenstemming met het karakter van ons volk...

...Ik deel u mede dat de regering thans alles in het werk stelt om voorraden aan te leggen, om, zodra het ogenblik gekomen is, Nederland van voedsel en grondstoffen voor de economische opbouw te voorzien.

Nederland zal herrijzen!

Er zou eerst nog wel wat anders gebeuren vóór het zover was! Maar logisch dat bij zulke tonen het ozo (Oranje zal overwinnen) op alle muren en schuttingen verscheen.

In die stemming wandelde het Nederlandse volk welgemoed naar de bureaus om zich te laten registreren en zijn Ariërverklaring af te leggen, het begin van een helse rassenwaan en jodenvervolging, die het verschrikkelijkste merkteken van deze oorlog zou blijken te zijn.

Nogmaals, ik doe de mensen onrecht die in deze maanden ons nationaal toneel bevolkten. Dat zij onder de weldadige stralen van de zomerzon uit de krocht van de nederlaag zijn gekropen, is menselijk en achteraf gezien zelfs gelukkig. Wij zijn geen samenzweerders van nature en niet de maffia, maar de zangvereniging en de kerkeraad zijn Hollandse organisatievormen. Zelfs de Nederlandse Unie deed in haar onstuimige groei een beetje on-Hollands aan (zij het niet alléén daarom!)

Op verspreide, te verwachten en onverwachte plaatsen, groeide verzet, geboren uit het besef dat Nederland niet alleen een bezetting ging verduren, maar ook in een materiële én geestelijke strijd op leven en dood was geraakt.

Onvergetelijk zijn de woorden van Eykman⁴, Telders⁵, Wiardi Beckman⁶, Schilder⁷ e.a., maar even onvergetelijk is de daad van die ene man Bernard IJzerdraat⁸, die op 15 mei 1940 zijn Bericht no. 1 de wereld in zond om het Nederlandse volk duidelijk te maken dat er niets geëindigd was, dat het alleen maar allemaal *begon*.

Anderen zijn gevolgd. Wij brengen ze nog wel ter sprake.

Dat het alles pas *begon* werd duidelijk in de eerste wintermaanden van 1940. Toen Sinterklaas en Kerstmis gevierd werden was het houden van openbare bijeenkomsten verboden, de Nederlandse pers door de nazi's overgenomen of bijna geheel binnen het jak van de Duitse propagandadwang geperst, de politieke partijen en de vakbeweging onder beheer gesteld, de vrije radio vermoord, vele vooraanstaande Nederlanders als gijzelaar gevangen genomen, de benoeming van joden in openbare functies verboden, de Leidse Universiteit gesloten, het Nederlandse volk als Ariër en niet-Ariër geregistreerd. 'Bijna te laat!' noemde de hervormde predikant Koopmans zijn brochure, die het volk waarschuwde tegen optimisme en zelfgenoegzaamheid en het gemak, waarmee de Ariërverklaring werd afgelegd.

Het werd koud. Het werd donker en het werd ernst!

In Engeland was de kathedraalstad Coventry 'ausradiert' en de Londense binnenstad half vernield. In een Engelse radiuitzending nam de omroeper zijn hoorders mee naar bekende punten van de binnenstad en zei telkens weer 'destroyed'. Verwoest! En dan erachter het refrein: 'Remember remember, the twenty-ninth of December'.

Maar er gebeurden ook andere dingen. Bij de oprichting van de nazi-organisatie Vreugde en Arbeid sprak iemand de woorden:

'Ik ben geheel verrast door het prachtige plan. Een plan, dat ik mijn leven lang nastreefde...'

Het ging om volksconcerten onder auspiciën van het gestolen en vermoorde nvv en de man heette Mengelberg.

En het college van secretarissen-generaal verzond een telegram om vrijlating te vragen voor de geïnterneerde Duitsers in Nederlands-Indië.

Zo werd het 1941.

7 januari 1961.

Eindnoten:

- 3 *Prof. dr. J.E. de Quay* - Eén der oprichters van de Nederlandsche Unie in 1940.
- 4 *Dr. J. Eykman* - Directeur van de amvj te Amsterdam, schrijver van de brochure 'Wij bouwen verder, maar op welke grondslag?', verschenen in de zomer van 1940.
- 5 *Prof. mr. B.M. Telders* - Hoogleraar aan de rijksuniversiteit te Leiden, door de Duitsers gearresteerd en in gevangenschap overleden 6 april 1945.
- 6 *Dr. H.B. Wiardi Beckman* - Hoofdredacteur van *Het Volk* in mei 1940, gearresteerd begin 1942 bij een poging naar Engeland te ontkomen, in Duitse gevangenschap gestorven.
- 7 *Prof. dr. K. Schilder* - Hoogleraar aan de Theologische Hogeschool te Kampen, redacteur van *De Reformatie*, keerde zich als een der eersten fel tegen de Duitse bezetters.
- 8 *Bernard IJzerdraat* - Restaurateur van gobelins, oprichter van de Geuzengroep in mei 1940, gefusilleerd 13 maart 1941 met 17 anderen (de 'achttien doden').

Drie soorten Nederlanders: zeer goede, goede en ook goede

Eerlijk gezegd, het zag er in januari 1941 niet goed uit. Alleen Hitler en de zijnen dachten van wel. In zijn dagorder aan de Wehrmacht zei 'het grootste militaire genie van alle tijden': Het jaar 1941 brengt de voltooiing der grootste overwinning in de geschiedenis van Duitsland... Hij hield ervan de geschiedenis erbij te halen, evenals bij plechtige gelegenheden 'de Almachtige' of 'de Voorzienigheid', twee goden die aan het christendom ontleend schijnen te zijn, maar er toch bitter weinig mee te maken hadden. Hoe het zij, de toekomst (al was het dan niet het jaar 1941) zou de grootste nederlaag brengen in de geschiedenis van Duitsland, maar dat was toen nog niet te zien. Evenmin trouwens als het grootste Wirtschaftswunder dat weer op die grootste nederlaag zou volgen en waarvan wij thans getuigen zijn.

Ja, ja, de geschiedenis heeft zo haar grillen.

Ook in die tijd waren nieuwjaarsboodschappen een liefhebberij van de groten der aarde en aangezien Seyss-Inquart zich groot voelde meende hij ook te moeten boodschappen. Voor een ernstig volk als het onze trad hij meer in details en analyseerde hij de militaire situatie. Hij deed het aldus:

'Onze militaire macht is zo overweldigend, dat het plan om met een of andere oorlogshandeling op het vasteland een beslissing te forceren zou eindigen in een wegvagen van dergelijke pogingen. Als de Engelsen nu nog werkelijk aan een militaire overwinning willen denken, dan zouden zij zich moeten kunnen voorstellen, dat zij het vasteland van Europa en, met het oog op het bondgenootschapsverdrag met Japan en het vergelijk met Rusland, de gehele oude wereld tot in het Verre Oosten zouden kunnen dwingen. Terwijl nu alle economische mogelijkheden van het vasteland op het oorlogsdoel zijn afgestemd en de sterkste militaire mogendheid welke op aarde ooit bestaan heeft van het nodige voorziet, verkeren de industrie-, handels- en vooral

bewapeningsbedrijven van het naar verhouding kleine Engeland van dag tot dag meer in as en puin en de schepen zinken in steeds groter getale naar de bodem van de zee...'

Als u dit slecht Nederlands vindt (en dat is het!) dan heeft u hiermede een proeve ontvangen van de manier waarop Duitse berichten in de langzaamaan gelijkgeschakelde Nederlandse pers in vertaling werden opgediend.

Maar er zijn ernstiger zaken te bespreken.

Tegen het militaire beeld van Seyss leek op het eerste gezicht weinig in te brengen. De Duitsers stonden bij de grenzen van Egypte. Italië stuntelde een beetje in Griekenland maar de uitslag leek niet onzeker. De verwoestingen in Engeland waren voor toenmalige begrippen verschrikkelijk. Amerika en Rusland waren nog niet in de oorlog. De schepen van de vrije wereld werden gejaagd als wilde eenden...

Eigenlijk moet men zich verbazen dat nochtans het vertrouwen van de familie Doorsnee⁹ in Nederland zo ongeschokt bleef. De Nederlanders waren goed! Zeer goed! De nationale dichtader vloeide rijkelijk. Vaderlandse liederen circuleerden op kantoren, in fabrieken en op scholen en schoolpleinen, bij uitvoeringen van de Gijsbrecht, op het ijs (het vroom flink in die dagen) kwam het vaak tot kleine maar welgemeende en soms zelfs luidruchtige vaderlandse demonstraties. Van direct verzet is nog weinig sprake (daarover straks), maar we hebben er een fijn smoesje voor. In alle ernst wordt rondverteld dat de Duitsers het hier slechter hebben dan elders in bezet gebied. De Polen schieten vanuit hinderlagen, de Noren rollen rotsblokken van de bergen, maar hier... worden de Duitsers met de nek aangezien. Aan de cafés hangen bordjes 'Joden niet gewenst', maar dat wil nog niet zeggen dat er niet vaderlands wordt geborreld.

Clandestien circuleren de portretten van de koninklijke familie. De kerken zitten vol en wat een geluk dat het Wilhelmus in het gezangboek van de Hervormde Kerk een plaats heeft gekregen. Behalve het eerste couplet kan het nu naar hartelust worden gezongen en alle zingbare liederen van Valerius worden afgedraaid. Het is allemaal ernstig gemeend, het geeft lucht aan een overkropt gemoed, een gemoed, dat zich door de Duitse successen en nazipropaganda niet van de wijs laat brengen. En dat is goed.

De Nederlanders zijn zeer goed!

Maar het werd toch allemaal gevoed door een ietwat oppervlakkig optimisme, waarvoor in de werkelijkheid geen enkele grond aanwezig leek. Dit optimisme heeft op den duur gelijk gekregen en de grillige geschiedenis haalt wel eens zo'n grap uit, maar toch waren er liederen die het scherper en beter meenden te zien.

Nu, twintig jaar later, is het nog niet helemaal duidelijk wat hun uitgangspunt en hun doel was. In de Nederlandse Unie verzamelde zich alles wat in de verboden politieke partijen geen empooi meer kon vinden. In de enorme toeloop van mensen zat een groot stuk anti-nazi demonstratie. In het quasi-revolutionaire program demonstreerde zich een stuk onvrede met het vooroorlogse Nederland en een ietwat ongevormd besef 'dat er iets moest gebeuren'. Maar de leiders van deze beweging spraken wel duidelijke taal en daarop afgaande was het maar een rare en nare boel.

'Wie zich bij ons aanmeldt uit tegenzin tegen een andere stroming (dat is de nsb! noot schrijver) is aan het verkeerde adres,' schrijft mr. Linthorst Homan, één van de grote drie.

Men gaat uit van een Duitse overwinning, wil ook samenwerking met de

nsb, wil positief meebouwen aan een nieuwe Europese orde, men streeft 'naar zoveel mogelijke en sterke doorvoering van het leiderschap' (prof. De Quay, die zich toen reeds als sterke man ontpopte!!) en men wil ons volk rijp maken voor de (*dé!* vergeet dit woordje niet te lezen) nieuwe denkbeelden (mr. Einthoven, 'der Dritte im Bunde').

In Nederland groeit langzamerhand verzet, daadwerkelijk verzet. Er worden Duitse verkeersborden vernield, in Amersfoort wordt op een Duitse schildwacht geschoten, bij Wilton wordt gesaboteerd enzovoort enzovoort. Er verschijnen reeds illegale krantjes.

Het beroemde driemanschap neemt daarop het woord en geeft de volgende verklaring af:

'De leiding van de Nederlandse Unie heeft ervaren dat in de laatste tijd de mening heerst, dat vele leden van de nu lid zouden zijn van illegale organisaties. De leiding van de nu heeft meermalen en langs de eigen organisatorische wegen en in het openbaar haar leden het feit voorgehouden, *dat aan het hoofd van haar programma een loyale verhouding tot de bezettende overheid is vooropgesteld en dat de leden daaraan gevolg moeten geven.*

Verschillende leden, die hieraan niet voldeden zijn reeds geroyeerd...' enzovoort.

Wanneer de Duitsers voortgaan de pers te muilkorven en de ar Standaard, het blad van Kuyper en Colijn, niemand beter dan Max Blokzijl¹⁰ (in bevrijd Nederland ter dood veroordeeld en terechtgesteld) als hoofdredacteur toegemeten krijgt, raadt Colijn de lezers aan vooral abonnee te blijven. In de schoolboeken moeten zinsneden die vaderlands of anti-Duits kunnen worden geïnterpreteerd, worden geschrapt en er zijn altijd wel Nederlanders (goede) te vinden, die bereid zijn deze zuivering te volbrengen.

Fellow-travellers? Pardon, dat woord bestond toen niet en dat kan men alleen maar van de communisten zijn! De heren van toen zijn door de latere geschiedenis als goede vaderlanders gekwalificeerd en de geschiedenis vraagt niet altijd naar juist of onjuist. Laten wij het daarom ook niet doen en nog één figuur ten tonele voeren.

Dr. H.M. Hirschfeld bleef de hele bezettingstijd op zijn post als secretaris-generaal. Hij legde daarvan onlangs rekenschap af in een boek, dat de naam draagt *Herinneringen uit de bezettingstijd*. Zijn betoog kan in één zin worden samengevat: Samenwerken met de Duitsers om te redden en te remmen wat er te redden en te remmen valt. Het is geen mooie zin, maar wel een moeilijke opgave.

Of het hem gelukt is of niet gelukt, blijve hier thans onbesproken, maar één ding is wel opvallend. Dr. Hirschfeld, de naar ik meen r.-k jood, spreekt in zijn boek van 250 bladzijden eenmaal over de joden en hun langzame uitroeiing. Dat behoort kennelijk minder tot zijn herinnering! Maar... In augustus 1944 roven de Duitsers het platina van het stikstofbindingsbedrijf in Limburg. Later heeft dr. Hirschfeld, volgens zijn eigen zeggen, dit menigmaal tegenover Duit-

sers aangehaald ‘als een voorbeeld van afkeurenswaardig en slecht Duits beleid’.

Ja, ja, ieder mens kiest zo zijn eigen voorbeelden.

Maar goede Nederlanders waren het!

En dan was er nog dat derde soort, ‘ook goeden’, zij het dan wat onbezonnen lieden. Mannen als prof. Schilder, die zichzelf de gevangenis in schreef. De geuzen, die met een bijna bizar amateurisme een verzetsorganisatie wilden opbouwen en voor het vuurpeloton terechtkwamen. Campert schreef er zijn beroemde gedicht ‘De Achttien Doden’ over. De onervaren journalistjes, die het vak niet kenden, maar begonnen een vrije pers op te bouwen toen de Duitsers de grote pers muilkorfd. En nog veel meer. Daarover zullen we in de schaduw van gisteren ook nog wel eens moeten praten. Ze waren ook goed, zij het...

En slechten waren er niet? Ach jawel, de nsb'ers en hun geestelijke verwanten. De communisten, die tot dan ongeïnteresseerd schenen toe te zien. De zwarte handelaren, dat wil zeggen de grote, want in het klein was vrijwel ieder het.

Ze waren sterk in de minderheid en dus was het Nederlandse volk goed, van zeer goed tot gewoon goed en van wijs goed tot onbezonnen goed, maar goed!

21 januari 1961.

Eindnoten:

9 *Familie Doorsnee* - Hoorspelserie, voor de vara geschreven door Annie M.G. Schmidt.

10 *Max Blokzijl* - Journalist, correspondent van het *Algemeen Handelsblad* te Berlijn, werd vooral bekend door zijn nationaal-socialistische propaganda voor de Nederlandse radio; na de oorlog gefusilleerd.

Een jonkheer, geen man.

Een man, geen jongen meer

Het was voor de oorlog gevaarlijk om een lelijk woord van Hitler te zeggen. Hitler was een ‘bevriend’ staatshoofd en de Nederlandse regering was niet gewoon beledigingen aan zulk een adres toe te staan. Dan is men tegenwoordig heel wat vrijer tegenover bijvoorbeeld Chroesjtsjow¹¹. De angstvallige zorg voor onze neutraliteit, onze zelfvoldaanheid, die ons in die turbulente dagen Nederland vaak deed kenschetsen als ‘een eiland van rust en orde’ brachten ons zover, dat aan de grens honderden joodse vluchtelingen in de hel werden teruggestuurd. Daar zorgde dan de versterkte marechaussee voor.

Nog op 19 april 1940, minder dan een maand vóór de Duitsers ons land binnenvielen, hield de toenmalige minister-president, jonkheer mr. D.J. de Geer, een radiorede, waarin hij zei: ‘De roeping van ons volk is er thans één van dienende neutraliteit. Wij staan buiten het conflict...’

Op dat ‘dienende’ moet u zich niet verkijken; het was een behoefte in die dagen om ook het brutaalste egoïsme met een halfchristelijk sausje te verzoeten.

Niettemin, het is gemakkelijk er twintig jaar later het hoofd over te schudden. Toentertijd openbaarde er zich een verschil in visie door, dat enkele maanden na het vertrek naar Londen tot de eerste en meest beschamende regeringscrisis leidde: het heengaan van De Geer en zijn terugkeer naar bezet Nederland.

‘Wij staan buiten het conflict,’ zei een Nederlandse minister-president toen Oostenrijk was gestolen, Tsjechoslowakije overrompeld, Polen onder de voet gelopen, Denemarken en Noorwegen waren bezet.

‘Wij staan buiten het conflict,’ zei hij, een goed christelijk-historisch man, toen een nieuw heidendom stormliep tegen alle historische en christelijke waarden, die Europa kende, toen de concentratiekampen al vol waren, de joden als schadelijk wild werden gejaagd en de Hitlerjongens duidelijk blij gaven van hun vaste wil deze orde aan gans Europa op te leggen.

Op 20 mei 1940, tien dagen na onze overweldiging, hield dezelfde jonkheer voor de radio in Londen een toespraak. Hij zei: ‘De plicht is thans zo goed mogelijk samen te werken met de Duitse bezettingsoverheid en hierin het belang der bevolking naar vermogen te dienen. De bevolking harerzijds heeft de plicht, door een rustige en ordelijke houding het normaal functioneren der diensten te bevorderen en zich van alles te onthouden, wat een geregelde gang van zaken zou kunnen verstoren of bemoeilijken...’

Dat die geregelde gang van zaken beslissend en principieel verstoord was toen de Duitsers ons land in de slaap overvielen, kwam blijkbaar niet bij hem op. De vele Nederlanders die dat wel hadden begrepen en die uit hun komst een bittere en definitieve consequentie hadden getrokken, de vele joodse landgenoten, geleerden, politici, kunstenaars, die de dood hadden verkozen boven een zinloos martelaarschap, waren nog maar nauwelijks begraven toen De Geer deze woorden sprak.

De zwakken en twijfelaars in Nederland voelden zich door deze woorden gerechtvaardigd. Allen die meenden dat het wel zou loslopen en dat er met de Duitsers nog wel land te bezeilen zou zijn, hadden voor hun houding de sanctie van de regering uit Londen gekregen. Sommigen hielden er zich niet aan! Dat waren de onrustigen en wanordelijken, die de ‘normale gang van zaken verstoorden en bemoeilijkten’. Zo professor Cleveringa¹², en Schilder, dr. Eykman en Bernard IJzerdraat en de Jordaners en bootwerkers, die erop los sloegen toen de wa-schoften de joden op straat begonnen te treiteren. Zij waren de voorlopers van een verzet, waarmee Nederland zijn bevrijding *moreel verdiend* heeft. De Geer was het einde van een bewind, dat in een schatrijk Nederland de werkloosheid niet kon oplossen en het wezen van de nazidreiging niet kon doorzien. Het één vanwege een star financieel formalisme, het ander vanwege een politiek formalisme dat de Hitler-oorlog als een door het Land Oorlogs Reglement geregelde zaak beschouwde, in plaats van als een revolutie uit de verziekte onderwereld van Europa.

Er zijn er duizenden en meer geweest, in Duitsland en daarbuiten, die dit niet gezien hebben en niet hebben willen zien. Zij kwalificeerden de oorlog met begrippen, die sinds 1933 verouderd en dood waren, zij ontweken de beslissing in een rookgordijn van formalismen en ze begroeven hun verantwoordelijkheid voor de naaste in een miezerige, betweterige, huilerige zelfvoldaanheid, waarbij

het Nederlandse maagdelijn de rol van de verkrachte jonkvrouw speelde... met een geheime achting voor de aanvaller, die toch ook zo veel goede kanten had! Treinen op tijd, orde hersteld, anti-communisme en bij tijd en wijle de ‘voorzienigheid’ mee op de bok.

Toen Churchill zijn zwaar geslagen volk mobiliseerde en rijp maakte voor het vele ‘bloed, zweet en tranen’, die het zou kosten, toen hij de vijand aanzegde aan de kust te zullen vechten, in elke stad en dorp van het eiland te zullen vechten, en desnoods vanuit Canada, toen zocht De Geer contact met de vijand om iets naders te weten te komen over Hitlers protserige vredesaanbod.

Toen was het gelukkig voor Gerbrandy genoeg. Hij ontketende een paleisrevolutie in het kringetje van de ministers en De Geer werd op 3 september 1940 afgezet. Ons land kreeg in Gerbrandy een vechter als minister-president, een bulletje van staal na een bonestaak van kaarsvet.

Aanvankelijk probeerde men De Geer naar Nederlands-Indië te loodsen om te voorkomen dat hij in het Londense milieu nog meer kwaad zou doen. In Lissabon aangekomen, zocht De Geer echter contact met de Duitsers, van wie hij eindelijk de toezegging loskreeg naar bezet gebied te mogen reizen. Jonkheer De Geer zegt het zelf zo: ‘De enige voorwaarde die gesteld werd, was dat ik, zolang de bezettingstoestand duurde, mij van politieke bemoeiingen zou onthouden. Mitsdien keerde ik, na een verblijf van drie maanden in Portugal, in de late avond van 6 februari 1941 in Den Haag terug.’

Leuk is dat ‘mitsdien’. Daar gaat het namelijk om! Onze oud-minister-president beloofde in de strijd op leven en dood, waarin ons volk gewikkeld was, ‘zich van politieke bemoeienissen te onthouden’ en *mitsdien* mocht hij terugkeren.

Goed, in elke geschiedenis komen mensen voor, die hun taak niet aankunnen en we kunnen De Geer veel vergeven vanwege zijn meer dan zeventig jaren. Zelfs politici kunnen te oud zijn. De Geer was er een voorbeeld van en we hebben ze in onze tijd bij de vleet! Maar dezelfde De Geer schreef na de bevrijding een brochure, getiteld *Verantwoording*. Hij schreef die brochure, nadat hij vijf lange jaren had kunnen zien en ervaren hoe fout zijn formalistische denkbeelden waren geweest, welk een oorlog er in mei 1940 ontketend was en hoe juist de beslissing van Gerbrandy was geweest.

In plaats daarvan stelt hij opnieuw zijn ijdelheid ten toon en begraaft hij zijn lafheid in een gebrabbel van holle woorden, waarvan hij de ernstige en diepmenselijke betekenis zelfs bij benadering niet verstond.

Er is één zin in, die waard is blijvend onze geschiedenis in te gaan als voorbeeld van een holle bombasterij die kenmerkend was voor de tijd tussen de twee wereldoorlogen en waarin De Geer groot was en Hitler zijn meester.

In zijn ‘Brief op de Valreep’, zijn laatste brief uit Lissabon aan de regering in Londen schrijft hij, dat het hem een zekere satisfactie zal geven ‘met het eigen volk mee te worstelen, te lijden, te zuchten, te hopen, te bidden...’

Hoeveel De Geer gebeden, gezucht en gehoopt heeft, weet ik niet, het zal wel héél veel geweest zijn, geworsteld heeft deze jonkheer zeker niet, daarvoor was hij te weinig mán!

Deze tragi-komedie vond zijn afsluiting met de terugkomst van De Geer aan de huiselijke haard, op 6 februari 1941. En omdat wij zoveel mogelijk proberen twintig jaar later te schrijven, staat dit nu in de krant.

Omstreeks diezelfde tijd gebeurde er in Amsterdam wat anders. Het ging niet om een jonkheer, maar een jongen.

Hij was nauwelijks twintig jaar, een jong onderwijzer, een knaap die met tegenzin zijn dienstplicht had vervuld en liever de charleston danste dan het Wilhelmus zong.

Een ‘knappe jongen’ om te zien en dat vonden de meisjes ook en hij wist dat de meisjes dat vonden en hij wist dat te gebruiken. Veel van De Geers ernst zat er niet bij, maar wel een aangeboren besef van menselijkheid, fatsoen en stijl.

Omstreeks de tijd dat De Geer de huiselijke haard opzocht, kwam hij bij me, met een swastika-vlag onder zijn jas. Die had hij neergehaald van een vlaggemast uit een straat in Amsterdam, die thans de Gerrit van der Veenstraat heet en *niet* de De Geerstraat. Op straat had hij de wa een paar joden zien treiteren en hij had er *zijn* antwoord op gevonden. Een zinloos antwoord voor iedereen, behalve voor hem zelf!

Vanaf dat ogenblik was zijn luchthartigheid voorbij. Hij, de slechte soldaat, nam dienst in het leger van de niet-geüniformeerden.

Het was niet eens een leger. Het was een guerrilla en dan voorlopig nog van één man.

Na de Februaristaking van 1941 werd hij één van de actiefste medewerkers in een kleine, spontaan gegroeide hulporganisatie. Hij verspreidde pamfletten en behoorde tot de eersten van de groep Vrij Nederland.

Als men hem vroeg waarom hij het deed, zou hij zeker niet geantwoord hebben ‘om met het volk mee te worstelen, te lijden, te zuchten, te hopen en te bidden’. Dat mocht De Geer doen! Hij zou zich doodgelachen hebben. Zijn antwoord was een, bijna narrig: ‘Ik kan het niet zetten,’ of ‘Dat mogen we niet slikken’ met een enkel woord erbij dat niet oorbaar is in een nette krant te schrijven.

Na een vergeefse poging naar Engeland uit te wijken probeerde hij het over Delfzijl. Daar werd hij door een ‘fatsoenlijk’ lid van de Nederlandse politie opgepakt, toen hij er het aanplakbiljet stond te lezen, waarin een beloning werd uitgelooft voor het aanwijzen van de dader in een studentenmoordaffaire te Delft. Een politieke moord, maar daarvan begreep die politieman kennelijk

even weinig als De Geer van zijn zaak. Grosz Rosen was het eindstation van zijn tocht langs de Duitse concentratiekampen. In zijn laatste brief aan huis vroeg hij om een trompet. Die hoefde niet meer gestuurd te worden, want een week later kwam zijn doodsbericht.

Na de bevrijding hebben medegevangenen verteld hoe zijn onbuigbare en onbesmettelijke geest hen op de been had gehouden.

Dat was geen jongen meer, dat was een man, zeiden ze.

Hij heette Henk Kooistra en hij kwam uit Nieuwveen.

4 februari 1961.

Eindnoten:

- 11 *Nikita Chroesjtsjow* - Na de dood van Stalin (1953) eerste secretaris van het centraal comité der Russische Communistische Partij. Premier van de Sowjet-Unie van 1958 tot oktober 1964.
- 12 *Prof. mr. R.P. Cleveringa* - Hoogleraar te Leiden, wiens toespraak tot de studenten in verband met het afscheid van prof. mr. E.M. Meyers in het najaar van 1940 diepe indruk maakte.

De rumoerige februaridagen van 1941

In een kleine provinciestad van Zuid-Holland kon men, kort na de capitulatie van mei 1940, op de joodse begraafplaats zes vers gedolven graven vinden. Erin lagen man, vrouw en hun vier kinderen. Ze hadden vroegtijdig hun eigen gaskamer verkozen boven die van Hitler...

Hoe men ook over hun daad denken moge, zij wisten in ieder geval wat ze van de Duitsers te verwachten hadden en ze wisten het beter dan vele levenden!

Eigenlijk duurde het tot februari 1941 vóór bij vele Nederlanders de schellen van de ogen vielen. In februari namelijk trokken de zwarte schavuiten van de nsb, de zogenaamde wa (Weer-Afdelingen) de straat op om de sluwe administratieve Duitse maatregelen met geweld te onderstrepen. Het begon ongeveer op dezelfde avond dat de oud minister-president De Geer zich in Den Haag aan de huiselijke haard schikte. Hij zou al direct een prachtgelegenheid gehad hebben om met het volk 'mee te lijden en mee te worstelen' (zie ons vorige artikel), dat liet hij echter kennelijk over aan de Jordaners en Kattenburgers van Amsterdam. Maar daarmee lopen we op ons verhaal vooruit.

Eigenlijk is dit geen verhaal. Het is zelfs geen gevoelvol artikel, want wie als schrijver dezes, de taak heeft zich nogmaals te verdiepen in hetgeen toen de joden werd aangedaan en in hetgeen wij toen de joden hebben *láten* aandoen, die weet met zijn gevoelens geen raad meer. Het is geen leesstof, het is een hellevaart, en de penneridder krijgt een merkwaardig gevoel van bijna-schaamte dat hij er levend doorheen gekomen is.

Maar een uitbarsting van zoveel edele gevoelens, beste lezer, zullen wij u besparen.

Niettemin vraag ik toch een ogenblik uw aandacht voor de speciale moeilijkheden, die met het schrijven van een artikel als dit samenhangen.

Djengis Khan was ook wreed en wat moorden aangaat wist hij van wanten, maar zijn daden hebben geen relatie meer met onze tijd. In de hongerwinter lagen de doden als oud vuil in de straten van Amsterdam, maar wat zegt dat in onze wereld van overvloed?

Het jodenvraagstuk is echter voor velen nog een ‘vraagstuk’ en de anti-joodse gevoelens in hun onfatsoenlijke, maar vooral in hun quasi-fatsoenlijke gedaante leven nog!

Rassendiscriminatie en de wreedheid en onmenselijkheid die daar bij behoren, niet alleen om een neus, maar bijvoorbeeld ook vanwege de huidskleur bestaat nog en beroept zich, evenals toen, op de ‘fatsoenlijke’ gevoelens van ‘fatsoenlijke’ mensen. O nee, de lieden die een gematigde discriminatie voorstaan zijn geen schoften, evenmin als de man, die ik in die dagen van februari 1941 sprak en die vond dat met de inperking van de joodse invloed in ons volksleven een kwaad gevolg van de Franse revolutie ongedaan werd gemaakt. Maar de bedompte bigotte gevoelens van hun bestofte binnenkamers werden door schoften uitgebuit!

Overigens, men oordele niet te snel over de mensen van toen. Thans niet! Wie *achteraf* de opvolging van de anti-joodse maatregelen doorneemt, ontdekt een doelbewuste, bijna mathematische techniek.

Die was toen moeilijk te onderkennen (waarmee niet gezegd is dat zij *onmogelijk* te onderkennen is) en zeker voor hen, die in die eerste gematigde administratieve maatregelen een kleine niet onwelkome rechtzetting zagen van een scheefgegroeide situatie. En voorzover er al bezwaren waren, dan waren die veelal van formeel juridische aard, zoals mr. dr. K.J. Frederiks, tijdens de bezetting secretaris-generaal van binnenlandse zaken ze omschreef. Frederiks was de man die in september 1940 een ‘Instructie’ ondertekende, waarin benoeming of bevordering van alle ambtenaren in publieke dienst, die geheel of gedeeltelijk van joodsen bloede waren, werd verboden. In zijn naoorlogse verdediging merkt hij op, dat er in brede lagen van het Nederlandse volk weliswaar een *maatschappelijke scheidingslijn* met de joden bestond, maar dat zij per traditie en naar Nederlands recht Nederlandse staatsburgers waren. Alsof het hier om een traditie of wetsparagraaf ging, om een verkorting van de rechten van de staatsburger in plaats van om de *schending* van de mens!

Nee, dan begreep dr. J. Koopmans, secretaris van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging, het beter. Hij schreef de brochure ‘Bijna te laat’ en daarin zegt hij: ‘Wanneer onze “intrede in de geschiedenis” gekocht moet worden tegen de prijs van een goed geweten, dan is het duizendmaal beter, dat wij uit de “geschiedenis” verdwijnen, dan dat wij ons geweten verkopen.’

Zo dacht ook prof. Cleveringa erover, die reeds in november 1940 zijn onvergetelijke rede hield, en een enkeling als mr. N.H. de Graaf³ die weigerde een Ariërverklaring te tekenen, en de studenten van Leiden en Delft, die staakten toen de joden uit hun openbare ambten en bevoegdheden werden ontzet.

Nee, het was niet alles dor hout in de Nederlandse tuin!

Maar genoeg beschouwing. Duidelijker taal dan mijn beschouwelijke woorden spreekt een opsomming van de Duitse maatregelen, die de uiteindelijke oplos-

sing van het jodenvraagstuk, zoals de nazi's dat plachten te noemen, moesten voorbereiden. Voorbereiden, want het waren geen incidenten waarmee we in aanraking kwamen, het was een systeem!

Op 30 september 1940 gaf meneer Frederiks zijn instructie uit, waarover we hierboven reeds spraken.

Oktober '40 moesten alle personen in publieke dienst en bij het onderwijs hun Ariërverklaring ondertekenen. Daarmee was de scheiding tussen jood en niet-jood gemaakt en door het volk in principe geaccepteerd.

In november '40 werden de joodse ambtenaren en leerkrachten ontheven uit hun functie.

In januari '41 vond de bioscoopbond het beter de joden de toegang tot de bioscoop te ontzeggen.

Op 10 januari '41 volgde meldingsplicht voor joden.

Op 11 februari '41 werd aan de Nederlandse universiteiten de numerus clausus ingevoerd voor joodse studenten, hetgeen volledige uitsluiting betekende voor joodse jongelieden om te studeren.

Op 21 februari '41 volgde voor de reeds geschorste joodse ambtenaren definitief ontslag.

Daarmee zitten we al diep in de maand februari en zijn we maar enkele dagen verwijderd van de 25ste, de dag waarop het tot de grote uitbarsting kwam. Om u echter te laten zien hoe systematisch alles was opgezet, grijpen we even vooruit. Na de inleiding dus ook het vervolg:

In april werden de joodse leden uit de orkesten verwijderd.

In mei werd hun de toegang tot de stranden, baden, plantsoenen en dierentuinen ontzegd.

In september werd hun deelnemen aan sportgebeurtenissen en openbare bijeenkomsten verboden evenals de toegang tot stationswachtkamers, hotels, slaapen restauratiewagens, bibliotheken en musea.

Kort daarop hun deelnemen aan veilingen en markten.

Kort daarop het verbod huisraad te verkopen.

Oktober '41 mochten niet-joodse personen niet meer in joodse dienst zijn. In dezelfde maand volgde een verhuisverbod voor joden, en een verbod lid te zijn van bridge-, tennis- en dansclubs.

Scholen, die ook door niet-joodse leerlingen bezocht werden, mochten ze in augustus al niet meer bezoeken.

Uit het bedrijfsleven waren ze al in maart '41 verwijderd. joodse bedrijven werden onder beheer gesteld van nazizaakwaarnemers, zogenaamde Verwalters. En in 1942, om precies te zijn 15 oktober 1942 bericht Rauter aan Himmler, dat het jodendom in Holland vogelvrij verklaard is!

We zijn daarmee iets voorbij de maand februari 1941 geschoten, we deden dat alleen om u iets van de Duitse systematiek te laten zien. Toch zouden al deze

maatregelen te zamen nooit een reactie hebben veroorzaakt als de Februaristaking. Daarvoor waren andere middelen nodig, meer directe middelen die duidelijk zichtbaar waren en rechtstreeks appelleerden aan ons menselijk gevoel. Daarvoor zorgden de zwarte bandieten van de wa.

Geïrriteerd door de vijandige houding van het volk en met hun bedrogen droom binnen een jaar na de capitulatie naar de macht te kunnen grijpen, gingen de zwarte jongens van Mussert eind januari '41 de straat op. Eerst met pamfletten en andere propagandamiddelen. Toen dat niet hielp werden ze handtastelijk. Op 27 januari probeerden ze aan het Parkhotel te Amsterdam een bordje aan te brengen 'Verboden voor joden'. Het lukte niet en er volgden vechtpartijen.

Op 7 februari sloegen ze in De Kroon op het Rembrandtsplein de boel kort en klein, maar ze werden verdreven.

Op 8 februari probeerden ze hetzelfde in de Kalverstraat, op de Munt en op vele andere plaatsen. Overal vonden ze andere Amsterdammers op hun weg, die bereid waren en geladen genoeg om tegen de zwarte schoften te knokken, en dat deden ze niet zonder succes.

Op 9 februari krijgt daarom de Nederlandse politie opdracht de wa te beschermen. De Grüne Polizei gaat meedoen en 's avonds trekken de horden naar het Waterlooplein. Er ontstaat een geweldige volksoploop, waarbij mede een rol speelt dat de arbeiders uit de haven en van verschillende fabrieken zich toch al genept en bedreigd voelen door aangekondigde maatregelen tegen de uitgevroren kameraden (het was een strenge winter!) en een poging een aantal van hen gedwongen naar Duitsland te transporteren. Het zwarte gepeupel dringt joodse huizen binnen, slaat met de bijlen de boel aan stukken en steelt het weinige dat van waarde is.

Dan komen de bewoners van Kattenburg, de Jordaan en de Eilanden hun joodse stadgenoten te hulp. Op 11 februari heerst er een ware veldslag op het Waterlooplein, waarbij de wa-man Koot wordt gedood. De Duitsers doen een poging de joodse buurt voor niet-joden te sluiten, maar deze poging lukt maar ten dele.

De wa richt zich dan op Amsterdam-Zuid. Het is inmiddels 12 februari geworden. In de Rijnstraat, de Beethovenstraat, de Van Woustraat moeten joodse lokalen en winkels het ontgelden. Ook hier nemen de joden het niet. Ze hebben een geheime knokploeg gevormd en ze slaan terug.

Het is duidelijk dat op die manier de Amsterdamse joden er niet onder te krijgen zijn en op 22 en 23 februari, de sabbat en de zondag, houden gewapende Duitsers met overvalwagens en mitrailleurs een grote razzia. Er worden 425 onschuldige jongemannen opgepikt, gepest en getrapt, beledigd en gepijnigd en dan gevankelijk weggevoerd.

En toen op de 25ste februari 1941, zeiden zij, die dat allemaal moesten aanzien, duidelijk en ondubbelzinnig 'Nee!' Toen geschiedde (ja, ik schrijf met opzet *geschiedde*) de Februaristaking, de fabrieken liepen leeg, de trams stonden stil, de winkels werden gesloten en lieten hun gordijnen neer, een gebeurtenis,

waarvan Abel Herzberg schreef: 'Dit onder Duitse bezetting te hebben begrepen en bewerkt, strekt het Nederlandse volk tot onsterfelijke eer.'

18 februari 1961.

Eindnoten:

- 13 *Mr. M.H. de Graaf* - Leider van de sociale jeugddienst bij het ministerie van Sociale Zaken, die in september 1940 uit protest tegen het feit dat joodse ambtenaren werden ontslagen, eveneens ontslag nam.

Het heilige amateurisme

In de maand maart 1941 vonden voor de eerste maal executies plaats in Nederland. Het was het begin van een afschuwelijk lange rij! In datzelfde jaar 1941 werden er een aantal illegale organisaties opgerold, er volgden nieuwe doodvonnissen en velen werden tot lange kerkerstraffen veroordeeld. Wijze toeschouwers schudden het hoofd. Ze vonden het maar kinderwerk!

Er moest iets fout zijn dat de Duitsers zomaar rissen van twintig, dertig mensen in één klap konden arresteren. Men dacht aan verraad en men vermoedde gebrek aan dapperheid en standvastigheid bij de betrokkenen, die kennelijk al te gemakkelijk de namen van hun medewerkers noemden.

Illegaal werk is een vak en een verduiveld moeilijk vak! Dat moest nog worden geleerd. Het ontstond in een bepaald milieu, soms een heel kleine kring van scholieren of studenten, familieleden of vrienden. Men zocht aansluiting bij mensen naast wie men in de kerk zat of met wie men elke morgen op de tram stond. Men kende elkaars namen, elkaars adressen en iedereen wist van iedereen wat hij deed.

Hadden de Duitsers eenmaal één rafeltje in die kous, dan was het gemakkelijk hem helemaal uit te trekken!

Het begon ook allemaal zo spontaan. Wie wat deed, deed het uit een overkropt gemoed. Hij had nauwelijks tijd om zich af te vragen of het verstandig was of dom. Er moest gehandeld worden, geholpen, gewaarschuwd en dat gebeurde! Zeker, het was vaak dom, maar van een stralende imposante domheid, waartegen de verstandelijke voorzichtigheid van de knappe koppen, die na de oorlog hun zelfverdediging zo ijverig schreven, wel heel erg armetierig afstak.

Om u, lezer, een idee te geven hoe dat toeging volgt hier een stukje ware geschiedenis.

De man waarom het gaat, werkte als evangelist in de Jordaan. Niet namens een kerkgenootschap of organisatie, maar zo'n beetje op eigen houtje. De Jordaan in die tijd betekende werkloosheid, armoede, duizend grote en kleine tragedies en een langzame ondermijning door jarenlang nietsdoen.

In de loop van 1941 en later zouden de Duitsers de slavenjacht op deze mensen openen, maar in de zomer en herfst van 1940 probeerde men ze nog te lijmen.

Er werden grote massale maaltijden georganiseerd, met vrije toegang, goed eten en muziek. Velen gingen, dat was vanzelfsprekend. Velen ook niet, en dat was voor mensen in die omstandigheden eigenlijk al iets wonderbaarlijks.

Toen kwam die evangelist en zei: 'Makkelijk gezegd dat die lui niet naar de

moffen moeten gaan, maar dan moeten wij zorgen dat we ze te eten geven...'

Toen begon er een operette van steedsse werklozen, die gezamenlijk onder leiding van de evangelist een stuk land hadden gehuurd in Sloten. Om er aardappelen en groenten voor de winter te verbouwen. Gereedschap moest onder water verborgen worden (anders werd het gejat!) en toen eenmaal de tijd van oogsten was aangebroken bleken anderen ons altijd vóór te zijn geweest. De boontjes waren al geplukt en het loof van de aardappelen was los in de grond gestoken. De aardappelen waren er al onderuit gehaald! In de winter zaten we alleen met drie tonnen vol zuurkool, want die wilde niemand eten.

De evangelist had een grote tuin en daarin hield hij een vijftig konijnen. Die werden voor de zieken geslacht. Om voer voor hen te krijgen trok de evangelist tweemaal per week met een handkar door de straten om schillen te verzamelen.

Was dat verzet? Welnee, maar er werd een stemming en een sfeer door geschapen, die bereid maakte voor de eerste de beste verzetsopdracht, die zich overigens ook vanzelf zou voordoen.

De evangelist kende een klein drukkertje, die Duitse bijbelteksten voor hem vervaardigde. Die deelde hij uit onder Duitse soldaten en de inhoud ervan was wel zo gekozen, dat het niet moeilijk was te begrijpen dat oorlog, geweld, rasehaat en hoogmoed God niet welgevallig waren.

Datzelfde drukkertje zorgde toen ook voor mij toen ik iets illegaals te drukken had en zo zaten we er samen midden in.

Toen de brochure van dr. Koopmans uitkwam, *Bijna te laat*, was de evangelist een kernpunt van de verspreiding.

Denk niet dat er veel over politiek gepraat werd of getheoretiseerd over wat men al of niet moest doen. Daarvoor was geen tijd. Het ging om de mensen en zo men wil, om God. Maar dat verschil is van dit gezichtspunt uit niet zo groot...

Toen kwamen de aanvallen op de joden en toen de Februaristaking. De 'futloze', werkeloze Jordaners bleken dappere knokkers en zelfs niet ontbloot van historisch besef. Op de stakingsdag zei er één tegen me:

'En voor ons is het dubbel moeilijk, weet je. Een paar jaar geleden reden er hier ook overvalwagens door de straten, maar die waren van onze eigen politie en dat waren onze eigen soldaten...' (Werklozenoproer in de Jordaan).

Een gedeelte van de jodenbuurt was afgezet en iedereen vreesde dat de Duitsers een getto wilden maken, waarin de joden als ratten in de val zouden zitten.

Toen kwam opnieuw de evangelist bij me. Hij had links en rechts lege woningen en kamers gehuurd (die waren er toen nog!!). Geld was er niet, maar, zo was zijn theorie, je moest eerst wat doen en dan pas hielp God je. Het geld is er gekomen.

Hem waren een aantal joodse gezinnen bekend die stierven van angst en zijn voorstel was om er elke dag een paar uit de jodenbuurt naar de Jordaan over te plaatsen. Vandaar die huizen.

Ik durfde niet nee te zeggen. Door die staking hadden we een vleugje van de

grote geest gevoeld. Alles kon en alles moest.

Toen ik hem ging afhalen in zijn evangelisatielokaaltje zei hij tegen me: ‘Jonge vrind, het is geen gemakkelijk werk dat we gaan doen. Als God ons niet helpt zal het niet gelukken. Laten we daarom Zijn zegen vragen...’ en tegelijk lag hij al geknield bij een stoel. Ik bleef verlegen staan. Toen hij klaar was nodigde hij mij uit hetzelfde te doen, maar ik verontschuldigde me stotterend. Toen deed hij het wel voor mij.

We zijn in de joodse gezinnen gekomen, waar jonge mannen als opgejaagde dieren in het donkerste hoekje van de vliering zaten weggekropen. In één geval kwam zo'n jongen, toen hij vreemde stemmen hoorde met een groot slagersmes naar beneden. Maar de evangelist sprak over de doortocht door de Rode Zee en hij vond een Amsterdamse gracht en een uittocht over een paar kolenschuiten (die speciaal voor dit doel waren klaargelegd) maar een wissewasje.

En voor de meubels in de lege woningen zorgden de werklozen, die zelf niets hadden. Of ze er altijd helemaal eerlijk aan kwamen, weet ik niet. De mensen waren zo enthousiast dat een kleermaker met zijn twee zoons hun linnenkast sloopten om het evangelisatielokaaltje een kathedertje te bezorgen.

Van vele stakers werd het loon ingehouden en een aantal werd ontslagen. Zo ontstond vanzelf een steunactie. Een vooraanstaand ar-advocaat in Amsterdam schonk spontaan duizend gulden en zei:

‘Ik heb mijn kinderen aangeraden voortaan voor elke arbeider, die ze tegenkomen, hun pet af te nemen...’ Die geestdrift voor de arbeiders is later wel weer bij hem bekoeld, maar voor die dagen was het tekenend. Hij was niet de enige.

De steunactie begon met almaar op de tram te rijden en telkens een gulden fooi te geven, want adressen waren niet bekend. Die kwamen echter wel allengs binnen en uit deze spontane actie is een organisatie gegroeid, die in Amsterdam tot aan het einde van de oorlog actief is gebleven.

Ook het ‘gewapend verzet’ was toen al in kern, een heel klein kerntje, aanwezig. Een smid uit de Jordaan kwam me een korte ijzeren staaf aanbieden met een loden bol aan het eind. Toen ik me sceptisch toonde hoe het ding te hanteren, nam hij het terug, liet het in zijn hand veren en zei: ‘Mot je voelen hoe die in je hand legt...’

Het verraad was er ook al. Van een van de verdeelpunten van de steunactie ontving ik een briefje, waarin duizend gulden geëist werd of anders zou de zaak wel bij de Gestapo bekendgemaakt worden. Chantage dus, maar het handschrift verried hem. De ijzeren staaf met de loden bal werd toen voor de eerste keer door de smid gebruikt...

In het evangelisatiezaaltje hadden inmiddels drie koperblazers een trio gevormd. De zuurkool kwam toch op. Binnen zes maanden echter zat de evangelist achter de Duitse tralies en nog vóór er een jaar voorbij was, ik zelf.

Pas toen begrepen we een beetje hoe het moest en gelukkig hebben we de kans gekregen dat naderhand nog in praktijk te brengen.

Het was wel de domste maar ook de mooiste periode van de illegaliteit.
4 maart 1961.

Waar is de Gefreiter Schmidt gebleven?

Zo nu en dan zijn er ook anderen die in de schaduw van gisteren hun woordje zeggen en dan vaak heel wat groter en belangrijker lieden dan ik. Er spelen zich ook belangrijke dingen af! Het komende proces tegen Eichmann is daarvan wel één van de toppunten.

Het is niemand minder dan Adenauer zelf, die gemeend heeft naar aanleiding van dit komende proces zijn stem te moeten laten horen. Hij is ietwat bezorgd dat het straks in de wereld opnieuw anti-Duitse gevoelens zal wakker roepen en zijn bezorgdheid lijkt mij niet ongegrond. Maar geen enkele ware Duitser laat het daarbij zitten en dus maakte hij ook de opmerking, dat het Duitse volk evenzeer onder Hitler geleden had als de joden.

Ziezo, nu weten we het!

Wie de gang van zaken in Duitsland een beetje nauwkeurig bestudeert zal bemerken, dat (naast een aantal zeer hoopgevende verschijnselen) men opnieuw bezig is het sprookje te formeren van het onschuldige Duitsland. Zo gebeurde het in 1919 en daarna, zó gaat het thans opnieuw. Toen moest de ‘leugen van Versailles’ ontmaskerd worden, nu is het dat lijdende Duitse volk, straks het onschuldige en nog iets later heeft Hitler de oorlog verloren omdat de Duitsers hebben geweigerd voor Hitler te vechten zo goed als ze konden! En dat alles ontstaat op de golven van een nieuw Duits nationalistisch getij, ondersteund door de successen van het Wirtschaftswunder en vergemakkelijkt door de internationale situatie, die hen, naar Hitlers oude formule, nu werkelijk in de voorhoede van een anti-communistisch front heeft geplaatst.

Ik hou er eigenlijk niet van over ‘de’ schuld van ‘het Duitse volk’ te spreken. Geen enkele collectieve beschuldiging ligt me en het riekt te veel naar Hitlers ‘Die Juden’. Maar ik hou er nog minder van dat van Duitse kant zelf nieuwe sprookjes worden gefabriceerd...

Van de oorlogsmisdadigers die het Derde Rijk heeft voortgebracht, worden alleen de allergrootsten en allerergsten gestraft. Dat is goed, maar het is ook gevaarlijk. Met de bestraffing van de allerergsten en het als rechtmatig erkennen daarvan, meent het Duitse volk zich voldoende te hebben gelegitimeerd als anti-Hitler. Het volk, de gewone man, de gewone soldaat kan dan rustig in ere worden hersteld en dat gebeurt ook allerwegen in Duitsland.

Die gewone soldaat aan het front bleek echter een dappere, onvermoeide vechter (‘Der beste Soldat der Welt’) voor de uitvoering van Hitlers plannen,

want in de woestijn van Noord-Afrika en in de steppen van Rusland verdedigt men niet het eigen vaderland, maar ondersteunt men een aanvalsoorlog en een gigantisch plan tot knechting van Europa. Men behoeft geen politieke hogeschool te hebben doorlopen om dat te begrijpen.

Bovendien, zo vraag ik mij in alle eenvoud af, zouden al die grote misdadigers hun werk wel hebben *kunnen* uitvoeren, als er geen kleine mannetjes geweest waren, die ijverig gehoorzaamden?

Nee, men behoeft persoonlijk geen joden vergast te hebben, men heeft ze alleen maar helpen registreren, men heeft ze van huis gehaald (zelfs met medelijden in het hart, zoals dat heet), men heeft ze op de trein gezet, opgepast dat niemand ontsnappen kon enzovoort enzovoort. Gestolen heeft men niet, maar aan het transport van gestolen goederen heeft 'der Vati' goed verdiend!

Men heeft geen dorp uitgemoord, maar wel de wacht gehouden bij de kale schuur, waar slachtoffers hun laatste nacht doorbrachten. Men heeft geen vrouwen verkracht en geen onschuldige burgers neergeschoten, maar ze onder tragische omstandigheden wel van hun oude rammelfiets beroofd en het zakje aardappels gestolen, dat ze op een barre tocht van tientallen kilometers bij elkaar gebedeld hadden!

Wie de laatste tv-uitzending van dr. L. de Jong over de Februaristaking heeft gezien, weet (als hij het niet allang wist!) hoe jodenjongens in de overvalwagens zijn getrapt en geslagen. Hij heeft gehoord van het onmenselijke circus dat de Grüne Polizei met de gevangen stakers opvoerde in het Lloyd Hotel te Amsterdam.

Ik heb met eigen ogen gezien hoe geüniformeerde Duitsers Nederlandse voorbijgangers in het gezicht sloegen, omdat die mensen huilden of triest keken bij het aanzien van een jodenrazzia.

Overal in het ganse door Hitler bezette Europa zijn ze er geweest, de ijverigen, de gehoorzamen, de kleinere schoften, die het werk van de grote schoften hebben uitgevoerd, 'tadellos' en zelfs met vreugde en vol kleine eigen initiatieven, die hun dan de zoveelste medaille met het eikenloof bezorgden! Zij zijn niet bestraft. Men heeft ze niet eens meer kunnen vinden en ze zijn met hun tienduizenden en honderdduizenden ondergedoken in het nieuwe Duitsland. Ze zijn opnieuw bakker of slager of postbode, veehandelaar of succesvol zakenman. Het zijn normale fatsoenlijke burgers geworden, die hebben meegeholpen Duitsland weer op de been te brengen en die hun geld barmhartig komen spenderen in de vroegere vijandelijke gebieden van Zandvoort en Den Helder, Lugano en Riva, Ostende en Kopenhagen.

Bij de bierpullen van hun oudstrijdersorganisaties beleven ze die glorie tijd telkens weer opnieuw, hoeden ze 'die Ehre des deutschen Soldaten'. Maar daar zijn ze onder ons! Als u of ik ze tegenkomen, zijn ze altijd 'tegen' geweest en ze

hebben, ook volgens Adenauer, onder het Hitlerregime geleden als de joden gedaan hebben.

Gefreiter Schmidt, die u in het motto van dit artikeltje vindt, bestaat niet. Dat wil zeggen, hij bestaat duizendvoudig en meer, maar hij is te veel en te gewoon om als afzonderlijk mens herkend te worden.

Bij een bezoek aan Duitsland kan ik me nooit geheel bevrijden van het onheilspellende gevoel, dat de conducteur, die mijn kaartje knipt, ‘erbij’ geweest is, en dat de vriendelijke bloemenman op de hoek nog wel gemakkelijk de weg naar het Daniel Meyerplein zal weten te vinden. Hij heeft er immers ‘im Krieg’ zijn werk gedaan.

Ik probeer mij van dit gevoel te bevrijden. Ik weet dat, althans in morele zin, veel van hetgeen ze deden op rekening geschreven moet worden van het duivelse systeem, waarin ze zelf ook gevangen waren, maar... waarin ze kennelijk ijverig en zonder morren hun rolletje speelden.

Niet ik roep ze in mijn herinnering terug, maar Adenauer zelf en alle andere Duitse grootmeesters met hem, als ze proberen, langzaam, een nieuwe mythe te fabriceren van het lijdende Duitsland.

Ze zijn er, die gestreden en geleden hebben! Eén van hen bijvoorbeeld heette Frahm, hij vluchtte uit Duitsland weg, kreeg in de Noorse verzetsbeweging de naam van Willy Brandt en is momenteel burgemeester van Berlijn. Maar meneer Strauss, officier in Hitlers leger en thans minister van defensie, wil uitgerekend hem rekenschap vragen van hetgeen hij in twaalf jaren van ballingschap heeft gedaan! Alsof er niet nog tienduizenden rondlopen die dat eerst maar eens moeten doen over de twaalf jaren dat ze onder en voor Hitler hebben gewerkt!

Een andere, een Duitser die werkelijk geleden heeft, vergaat in het zand naast de stoffelijke resten van hen, die vermoord werden op de executieplaats bij de Woeste Hoeve. Hij weigerde, als Duits soldaat, te schieten en werd, mét de Nederlanders, neergeschoten...

Hij is ook onbekend. Misschien heette hij ook wel Schmidt...

18 maart 1961.

Ons kind in gevaar!

Bij hun pogingen ons volk het nationaal-socialistische dwangbuis aan te trekken hebben de Duitsers op bepaalde gebieden opmerkelijke verliezen geleden. Of beter gezegd, ze hebben het er eigenlijk bij laten zitten! De politieke partijen zijn verboden, het parlement en de andere vertegenwoordigende lichamen buiten werking gesteld, de radio verduist, de pers genaast of monddood gemaakt, de joden uitgemoord, de universiteiten werden de één na de ander gesloten, maar het lager onderwijs, en daarmee ook de Nederlandse schooljeugd, heeft men betrekkelijk ongemoeid gelaten.

Betrekkelijk, zeg ik, want men heeft het ook hier de mensen lastig genoeg gemaakt. Maar de Duitsers hebben niet *doorgebeten* en de scholen én de jeugd zijn (met de kerk!) tot het eind van de oorlog een gebied gebleven waar men nog, om zo te zeggen, vrijelijk vaderlandse lucht kon ademen. Dat kon elders ook wel, maar dan moest men meestal ondergronds gaan...

Waarom? Omdat de Nederlandse onderwijzers, dominees en pastoors zich bijzonder heldhaftig hebben gedragen? Het zou mooi zijn om het zo te kunnen zeggen en het zou tevens een bewijs zijn dat men maar de poot stijf had te houden om de gelijkschakelende Duitsers af te schrikken.

(En nu bedenk ik ineens, dat ik twintig jaar later schrijf en dat er dus mensen zijn die niet of nauwelijks weten wat ‘gelijkschakelen’ is. In de *Schaduw van Gisteren* komen we daarover nog wel een andere keer uitvoerig aan de praat. Gelijkschakeling is de Duitse poging onze democratische instellingen, onze vrije organisaties onder de ideologische heerschappij van het nazisme te brengen en ze op te nemen in een eigen Duits-nazistisch organisatiepatroon. Dat gebeurde met radio en pers. Daarom mochten de kunstenaars niet meer vrij zijn en zelfs padvinderij en sportbeoefening niet. Landbouworganisaties en vakverenigingen kregen nsb'ers aan het hoofd of werden opnieuw en nu naar Duits patroon georganiseerd, maar onze scholen zijn Nederlandse scholen gebleven en hoewel er een Nationale Jeugdstorm werd opgericht, men heeft de kinderen nooit gedwongen er lid van te worden.)

Ik denk dat de Duitsers hier een goed Nederlands spreekwoord tot leidraad hebben gekozen: ‘Wat in 't vat is, verzuurt niet’. Ze hebben hun grote aanval op dit terrein kennelijk tot na de overwinning willen bewaren. Zeker, er zijn een aantal schermutselingen geweest en daarin bleken de onderwijzers niet dapperder dan hun overige landgenoten. Integendeel, men kan zich met vrees en beven afvragen, wat er gebeurd zou zijn als de nazi's ook op dit gebied hadden doorgezet, maar na 1942-'43 heeft men de lagere scholen praktisch met rust gelaten...

‘De principiële strijd was voor 1943 gestreden en gewonnen’ schrijft prof. dr. A.M. Donner in ‘Onderdrukking en Verzet’, maar even eerder moet hij zelf toegeven, dat er in 1943 een verslapping van de Duitse belangstelling voor het onderwijs viel op te merken.

Nou, daar hebben dan de onderwijzers én de leerlingen én de ouders mee geboft! Een reden om zich op de borst te kloppen is het zeker niet!

Op 8 april 1941 vaardigde de secretaris-generaal Van Dam op last van Seyss-Inquart een verordening uit, waarbij een onderwijzersbenoeming voorafgegaan moest worden door een voordracht van drie personen, die aan het (nazi-geïnfiltreerde) Departement van Onderwijs, Kunsten en Cultuurbescherming ter goedkeuring moest worden voorgelegd. De vrijheid van de gemeenteraden om, bij het openbaar onderwijs, zelf hun leerkrachten te benoemen werd hiermee drastisch beperkt en eveneens die van de besturen van de bijzondere scholen.

Vooral voor de laatsten was dit een zeer principiële zaak, aangezien hiermee de vrijheid van het onderwijs stond of viel.

Het was niet de eerste maatregel van de Duitsers.

Er verscheen in die tijd een illegale brochure onder de naam ‘Ons kind in gevaar!’ Dat is nu 20 jaar geleden en het is ter gelegenheid daarvan dat we dit onderwerp hebben gekozen. Wát er allemaal al gebeurd wás en hoe fier erop was gereageerd staat in deze brochure te lezen en daarom schrijven wij er een stuk voor u uit over:

‘Ondertussen is men bezig onze vrije Nederlandse school langzaam maar zeker gelijk te schakelen. Tal van maatregelen zijn hiertoe reeds genomen en het is pijnlijk en verbazingwekkend hoe slecht een groot deel van ons volk hiervan op de hoogte is.

Het kan niet anders zijn of de maatregelen van onze vijanden zijn zó geraffineerd opgezet en zó sluw uitgevoerd, dat ons volk, gewend in goed vertrouwen te leven, hierdoor is misleid en gruwelijk bedrogen. En zo is het ook!

De splitsing van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen lijkt op het eerste gezicht slechts een administratieve maatregel. Let op de nieuwe namen: Kultuurbescherming en Volksvoorlichting en u ziet de vlammen, waarin eenmaal de beste Duitse literatuur verbrand werd. U hoort het geschimp en de leugens van Goebbels...

Daarom moesten de schoolbibliotheken gesloten worden en werden ze slechts na “zuivering” dat wil zeggen na verwijdering der boeken van Wassermann, Thomas Mann, Den Doolaard enzovoort enzovoort weer geopend.

Toen kwamen de lijsten met verboden leermiddelen. Om de simpelste en onschuldigste zinnestukjes werden de eenvoudige kinderboeken verboden. “Herman gooide Dolf in het water”. Weg zo'n boekje! De Duitser is fijngevoelig en - wij mochten eens hopen dat dit werkelijk gebeurde! Het bleek vooral geschiedenislectuur te zijn, die het ontgelden moest en dan denken we weer aan de uitspraak van het *Nederlands Dagblad* (een naziblad, Sj. v.V.): “Wij kunnen geen andere geschiedbeschouwing dan de onze op de scholen toelaten, omdat wij onverdraagzaam zijn en alleen gelijk hebben.”

Daarom moesten historische feiten en waarheden verdonkeremaand worden en het Oranjehuis doodgezwegen.

Daarom moesten ook de portretten van Prins Bernhard worden verwijderd (en een poosje later ook die van de koningin, Sj. v.V.).

Gewone, oernederlandse volksliederen, die onze vaders en moeders op school reeds leerden, moesten uit de zangbundels verdwijnen...’

Al eerder hadden ook de onderwijzers de Ariërverklaring getekend, ietwat later hadden de gemeentebesturen geaccepteerd dat joodse leerkrachten werden geschorst, nog later had men prompt de joodse kinderen opgegeven (op de christelijke scholen niet zo vlot, maar... daar waren vrijwel geen joodse kinderen en die er waren werden door de joodse ouders zelf thuisgehouden). Het is dan ook te begrijpen, dat de brochure vervolgt:

‘Laat niemand zeggen dat dit kleinigheden zijn. Het is toch wel erg, heel erg, dat dan de voormannen van het christelijk onderwijs, zoals de “Schoolraad voor de scholen met de bijbel”, durfden te adviseren, dat wij dit alles maar aanvaardden moesten, omdat ons beginsel niet aan boekjes hangt...’

Wij herinneren ons de woorden van Seyss-Inquart: ‘Van essentieel belang voor de opvoeding is de drager ervan’. Op 23 februari hield de (nazi) professor Van Dam een radiorede over actuele onderwijsvraagstukken: De onrust onder ouderen en jongeren, en het feit dat ook de jeugd zich meer dan vroeger voor de politiek interesseert, maakt het noodzakelijk dat de overheid de mogelijkheid moet bezitten een zeker toezicht op het onderwijzend personeel uit te oefenen...

Daarmee was de eigenlijke reden van de zogenaamde benoemingsverordening gegeven!

Veel succes hebben de Duitsers er niet mee gehad. Toen op den duur bleek dat ze de zaak niet op de spits wilden drijven, vatten ook de onderwijzers en de ouders nieuwe moed. Er kwamen vele clandestiene benoemingen voor en elders weigerden de ouders hun kinderen naar school te sturen als de nazibemoeizucht te groot werd.

Als altijd begon het verzet, het wakkerschudden, ook nu niet bij de officiële leiders. De opdracht om deze brochure te schrijven ontstond in de zogenaamde Lunterse Kring, een groep leken en predikanten, waarvan u nog wel meer zult horen. De schrijvers waren een dominee, een advocaat en iemand die toen nog niet de naam Sjoerd had aangenomen.

Met kleine clubjes kwam men bijeen en ‘agitators’ trokken door het land om overal de onderwijzers wakker te maken. Ik heb er heel wat boterhammen met spek en echte boter aan te danken, dingen die in Amsterdam niet te krijgen waren.

De ar-advocaat behoorde ertoe, de man die na de februaristaking zijn kinderen opdroeg ‘voor elke arbeider de pet af te nemen’ en de onvergetelijke, helaas overleden, mr. Okma, gereformeerd maar een oecumenisch man, die daarmee het getij in zijn kerk ver vooruit was. Onder een borrel op het terras van het American Hotel te Amsterdam lijfde hij mij in in een militaire groep, groepen van vijf en van tien en combinaties daarvan naar een oud bijbels voorbeeld. Ik heb er nooit meer iets van gehoord en vertel het als een voorbeeld hoe ‘gezellig’ alles toen nog ging.

Voor de verspreiding van de brochure zorgden de leden van de Nederlands Christen Studenten Vereniging, afdeling Amsterdam. Ze zaten hun vingers blauw te schrijven aan adressen en gefingeerde afzenders. Het was allemaal erg jongensachtig en gevaarlijk, maar onder deze studenten was ook Joop Bartels,

die later het eindpunt zou zijn van een spionageweg naar Genève en die tweemaal met belangrijke opdrachten door vijandelijk gebied vanuit Zwitserland naar Nederland kwam.

Men schreef en men sjouwde met pakken en zo deed Lotje Kohlbrugge, die later een van de belangrijkste en actiefste illegale werksters zou worden. En nog veel meer behoorden ertoe, die later het illegale werk op ernstiger wijze zouden leren kennen en er waren er ook bij, die het later met de dood moesten betalen.

Enkele weken na verschijnen sprak minister Bolkestein voor Radio Oranje over de brochure 'Ons kind in gevaar'. Hij was het er mee eens en vond het een prachtstaaltje van de verzetsgeest in Nederland. Dat zag hij wel wat al te rooskleurig, maar wij waren opgetogen dat zoiets in Engeland terecht kon komen. Het was vrij eenvoudig! De studenten waren, bij het afwerken van hun adressenmateriaal, ook de naam van Visser 't Hooft te Genève tegengekomen. Hij kreeg het in een open enveloppe toegestuurd en kennelijk had geen Duitser de moeite genomen om die in te kijken.

Door dit toeval ontstond de eerste vage idee van een contactweg met Engeland. Die is later gekomen en Visser 't Hooft had er een sleutelpositie in.

Zo zie je...

8 april 1961.

Portret van een vaderlander

Zonder straatverlichting en met nieuwe maan zijn de Amsterdamse grachten een donker labyrint, speciaal daar waar men een adres op één van de kleine zijgrachten zoeken moet.

We hebben het gevonden. Een oud herenhuis, een lange donkere gang die nauwelijks verlicht werd, een kleine kronkeltrap in een achterkamer, die naar een soort opkamer leidde en ook daar nog was het licht schaars.

We waren met z'n tweeën. Mijn oudere metgezel en de heer des huizes kenden elkaar en daarmee was de basis gelegd om het kleine clubje ondergrondse werkers uit de begintijd van 1941 met één uit te breiden. Relatiewerk, waarbij de gemeenschappelijke kennis als tussenpersoon en vertrouwensman dienst moest doen.

Het gesprek viel niet mee. De heer des huizes was niet alleen stug maar bovenal intelligent en de vragen die hij op ons afvuurde, waren niet gemakkelijk te beantwoorden. Nuchtere, listige vragen, vol reserves en scepsis...:

'De zaak zit al fout meneer! U kent mij thans wel bij naam, dankzij onze vriend hier, maar ik ken u niet... Welke garantie heb ik dat u mij niet zult noemen als u in moeilijkheden komt?'

Ik wist er geen antwoord op. Of deze vraag:

‘Hoe lang denkt u, dat de oorlog duurt. Heeft u zich met uw organisatie ingesteld op één jaar of op tien?’

Of zo:

‘Ik ben niet jong meer zoals u, daarom weet ik wat het leven waard is. Het gaat er niet om of men gevaarlijk werk moet doen, maar u moet mij ervan overtuigen, dat ik het *moet* doen, nu en hier en speciaal ik...’

Zelfs ging hij zover de Duitsers als bezettingsmacht bepaalde rechten toe te kennen...

Bij mijn oudere vriend sprong plotseling een zwarte kat op zijn rug. Hij griezelde van katten! Toen ik mijn voeten onder de tafel verzette, stootte ik op iets dat gromde. Er lag een hond onder!

Bij de buitendeur werd ons gezegd, dat er over nagedacht zou worden en toen we opnieuw op de stikdonkere gracht stonden, waren we beiden zo verbouwereerd, dat ik mijn vriend aanraadde zo gauw mogelijk onder te duiken. Zijn naam was immers bij dit vreemde heerschappij bekend en ik meende het te moeten betwijfelen of zo iemand betrouwbaar was...

Drie dagen later zat ik opnieuw bij hem. Via mijn begeleider had hij mij weten te bereiken.

‘U kunt op mij rekenen,’ zei hij, en als verontschuldiging voor al het gepraat van de eerste avond: ‘Ik mocht toch ook wel weten wat voor vlees ik in de kuip had.’ Ik kreeg een kop koffie, de eerste uit een rij van duizenden kopjes koffie, die ik en mét mij tientallen illegalen daar hebben gedronken. De koffie werd met het voortduren van de oorlog steeds slechter, de gulheid en vriendschap van de gastheer steeds groter.

Het was dag en ik kon mijn nieuwe vriend en medewerker goed opnemen. Een magere man, grijzend, een kleine vogelkop met heldere, ietwat onrustige ogen en een stugge mond.

Een gentleman, uiterlijk en innerlijk, één, die er genoeg in had ons te verwarren met de hoffelijke gebaren van een negentiende-eeuwse hofkoetsier afgewisseld met de uitgelaten zwier van de kasteelheer zelf. Naast hem woonden nsb'ers. Als hij bij het heetste weer nog zijn Eden-hoed opzette en wij hem plaagden, zei hij:

‘Hoe kan ik anders mijn burens vriendelijk groeten?’ ...

In zijn huiskamer stond een aquarium. Toen een koerierster bang was voor het nogal luidruchtige afweergeschut en uitriep:

‘Ze schieten!’

‘t Zijn de vissen. Kuitschieten!’ was zijn antwoord.

Zijn kantoor was langzamerhand het hoofdkwartier van een uitgebreide landelijke verzetsorganisatie geworden. Op de weekends was zijn huis het knusrommelige kampeerterrein voor vele illegalen.

Leden van *Vrij Nederland*, *Het Parool* en *De Waarheid*, od'ers en spionnen, linecrossers uit Genève, een man, die met geheime zenders opereerde, de leiding van een gewapend commando, het schoolverzet en ondersteuningsorganisaties kwamen er aan huis, wisten zijn adres en wie het kende at mee, sliep er als

het nodig was, of luisterde snel naar de laatste berichten van de Engelse zender.

Illegale kranten werden er samengesteld, ruzies werden er beslecht, Ridder Bosch van Rosenthal trachtte onder andere van dit adres uit de illegaliteit te ‘bundelen’ en legde er contacten voor de latere Vertrouwensmannen, legale koeriers, die om zakelijke redenen van de Duitsers verlof hadden om naar het buitenland (Duitsland, Zwitserland enzovoort) te reizen en die waren ingeschakeld in de spionage kwamen hier hun instructies halen. Zijn ingenieuze handen vonden de middelen uit, in zeep, lipstick, haarborstel, riem, potlood enzovoort de microfilms te verbergen, en ook op andere gebieden was hij, behalve ‘gastheer’ actief medewerker.

En zelfs toen nog werd zijn adres gebruikt, voor joden en niet-joden, als doorgangshuis, wanneer niet snel genoeg een ander onderduikadres gevonden was. Hij trad, na de ‘officiële papieren’ ‘naar waarheid’ te hebben ingevuld, op als buitenechtelijke vader van joodse jongelui, om hen zodoende het nodige ‘Arische’ bloed te geven.

En onderwijl verliep zijn kantoor. Zijn personeel werd doorbetaald. Tientallen uitgehongerde verzetsmensen aten er per week. Ze vroegen zich nauwelijks af hoe dat betaald moest worden. Ze hadden andere zorgen aan het hoofd. Het werd alles betaald uit een en dezelfde beurs, door een man, die er nooit over sprak, nooit vroeg en helemaal nooit klaagde.

Toen de oorlog voorbij was en de eerste verkiezingen gehouden werden, bleek hij een andere partij te kiezen dan het gros van zijn vele bezoekers. Dat was niet aan de orde in de oorlog en het ‘bewees dat de democratie hersteld was’ vond hij.

Ik weet niet of de man die hier beschreven wordt, dit ‘portret’ zal lezen. Als hij het leest zal hij boos zijn en het een overdreven zaak vinden, die binnenskamers behoort te blijven en zelfs daar nog maar nauwelijks meer ter sprake gebracht mag worden, tenzij als anekdote.

Maar ik tekende zijn portret uit dankbaarheid jegens hem en vele andere vaderlanders, zonder wie elke vorm van verzetswerk onmogelijk zou zijn geweest. Zij droegen geen uniform, maar hun hoed om de burens te groeten, ze pleegden geen overvallen en hadden geen pistool in hun achterzak.

Hun arsenaal waren de gemobiliseerde deugden van de gentleman en de burger: gastvrijheid, eerlijkheid, eenvoud, humor, nuchterheid en een vanzelfsprekende onverschrokkenheid, die geen obstakels kende.

Ik denk, dat hij, toen de oorlog afgelopen was, het simpele gevoel heeft gehad zijn huis te hebben beheerd als een goed huisvader. En met ‘huis’ bedoel ik dan ook kantoor en geld.

In het laatst van de oorlog kreeg ik een uitnodiging van een zeer hoog personage, die na de oorlog nog hoger geklommen is. Ik zou hem in zijn woonhuis ontmoeten en kreeg de volgende instructies. Driemaal het huizenblok om lopen. Daarna zou ik van boven een sein krijgen, dat ik aan mocht bellen. Het gesprek is op het portaal gevoerd. Ik mocht niet binnenkomen. Het duurde nog

geen vijf minuten. Ik kreeg twee sigaren mee en stond weer op straat. Het was immers te gevaarlijk om illegale werkers zomaar in je huis te ontvangen...

Ja, illegale werkers moesten ook een onderdak hebben. Ze moesten kunnen slapen en eten, ze moesten elkaar kunnen ontmoeten, ze moesten ergens kunnen werken, vergaderen, spullen opbergen enzovoort, enzovoort.

Het vinden van geschikte adressen was lang niet altijd gemakkelijk. In de eerste jaren van de oorlog waren bioscopen, restaurants, stationswachtkamers en dergelijke vaak een ontmoetingspunt, maar toen Duitse razzia's ons verplichtten elke publieke ruimte en opeenhoping van mensen te vermijden, vielen deze mogelijkheden uit.

Schoollokalen, kerkeraadskamers, kerken, kantoorruimten, in de zomer een eenzaam landweggetje, alles werd gebruikt. Huizen werden gehuurd onder valse naam, kamers idem. In ziekenhuizen werd vergaderd, overal waar het maar enigszins mogelijk en veilig was.

Natuurlijk was de manier waarop het huis op de gracht werd gebruikt totaal fout. Er kwamen er veel te veel en te velen wisten het adres. Het werd bovendien voor te veel verschillende zaken gebruikt. Het diende niet alleen om te werken, maar ook om te slapen. Er woonden soms joodse onderduikers en er werkten tegelijkertijd 'zwarte jongens'. Men vierde er Kerstfeest en men beraamde er acties. Te veel van het goede! Maar ook een bewijs hoe schaars het onderdak was.

Wanneer onze wettige regering het huis van onze Amsterdamse gastheer gevorderd zou hebben, zou hij minder verplichtingen hebben gehad, minder gevaar hebben gelopen, minder overlast hebben ondervonden dan nu hij vrijwillig en met een gul hart zijn huis tot een waarlijke *woonplaats* maakte van het vaderlands verzet.

Een wettige regering zou hem deze vordering op wettige wijze hebben vergoed. Nu heeft hij zijn herinnering, een goede herinnering en zoiets heeft lang niet iedereen die de oorlog heeft meegemaakt.

22 april 1961.

Een artikel dat niet geschreven werd

Nauwelijks was ik aan mijn veertiendaags artikel voor dit illustere blad begonnen of de telefoon rinkelde. Tot op dat moment had ik niet meer geschreven dan de volgende zinnen:

'In geen tijd van het jaar schijnt de oorlog onwezenlijker en verder af te zijn dan in de week waarin wij onze officiële dodenherdenking hebben en de nationale feestdag vieren. De oorlog is een historisch feit geworden, in nationale handen, weliswaar iets recenter, maar wezenlijk niet anders dan de inneming van Den

Briel, Leidens ontzet en koninginndag. Dat men zelf nog leeft en dat men er, om zo te zeggen, privé iets van over heeft gehouden, lijkt belachelijk en een beetje ziek...'

Dat was het moment waarop de telefoon ging, achter de tulpen, die binnen reikwijdte op mijn bureau staan, vuurrood, een onbekommerde getuigenis van dit uitbundige voorjaar, waarin de herinnering iets heeft behouden van de brutale gewelddadigheid van die eerste tiende mei, toen de bommen op Schiphol de vogels in de tuin niet tot zwijgen konden brengen. Opnieuw rinkelde de bel. Een vreemde stem, die ik niet thuisbrengen kon, sprak. Geen naam werd genoemd en ik vergat ernaar te vragen...

'Het is precies zo, beste auteur, als u het schrijft, belachelijk en een beetje ziek. Als ik u zo bezig zie moet ik aan die arme openbare aanklager en zijn getuigen in het proces Eichmann denken. Die kunnen een verleden tijd ook niet weer levend maken. Eichmann zelf kan het niet eens! Een kantoormeneertje, een familie vader onder een glazen stolp. Alleen die glaswand geeft hem iets bijzonders! Hou hem er vooral onder, want als hij zou ontsnappen, zou je hem kunnen tegenkomen in het Vondelpark, een praatje op de bank, en achter hem zijn jongste kind met een feestneus op...'

De stem wachtte en ik besepte dat ik iets terugzeggen moest, hoewel ik eigenlijk niet wist of ik boos wilde zijn of hem gelijk geven. Ik zei:

'Wilt u daarmee beweren dat, ja, hoe zal ik het zeggen, dat waardigen en onwaardigen, dapperen en lafaards, getrouwen en verraders niet meer uit elkaar te houden zijn? Wilt u beweren, dat een moord op zes miljoen mensen geen bestraffing meer waard is als er nauwelijks twintig jaren als een zucht overheen gegaan zijn? Wilt u beweren...'

'Tut, tut, tut, best schrijvertje, ik wil helemaal niks beweren. Ik kijk u alleen maar een beetje vrijpostig op de vingers. Ik heb nu, geloof ik, al wel acht of negen van die artikeltjes van u gelezen en, zoals u zo treffend in die eerste zin zei... - goed gevonden hoor, even aanhaken aan de actualiteit, en dan maar weer verder met uw geschiedverhaaltjes. U bent een geroutineerd journalistje...'

'Wilt u mij beledigen?'

'Maar alles behalve dat, meneer! Maar eh... oorlog is een bijzondere omstandigheid. Hij maakte van Eichmann een beest, zoals we dat plegen te noemen, en van je vriend Peter, die lange Peter, je weet wel, een held. Maar als er nu eens geen oorlog geweest was en geen Hitler, zou Eichmann waarschijnlijk een succesvol burger geworden zijn, en die lange jongen een maatschappelijke mislukkeling met twaalf ambachten en dertien ongelukken...'

Ik hing de hoorn op. Ik wilde de nagedachtenis van één van mijn gefusilleerde vrienden uit de bezettingstijd niet bezoedeld horen. Maar het was niet gemakkelijk de pen weer op het papier te brengen.

Waar was ik? Ja, de oorlog van '40-'45 is een historisch feit, evenals de inneming

van Den Briel enzovoort. Zou ik alles doorschrappen en opnieuw beginnen? Want de vreemde man aan de telefoon had mij danig in de war gebracht. Wat bedoelde hij? Wat bedoelde ik zelf met ‘die oorlog, die als historisch feit in nationale handen terecht gekomen is?’ Oorlog is de canonisering van een misdaad, een krankzinnigheid, een uitbraaksel van de onderwereld. En kijk, daar weten we geen raad mee en daarom gaan we overwinnaars maken, die het recht aan hun kant hebben en overwonnenen die de onrechtvaardigen zijn. We hebben onze medaille voor de helden en de kogel of de strop voor verraders en lafaards. Tussen de ruïnes ontspruiten de monumenten als reusachtige bloemen, op de kerkhoven hangen voorjaarskransen om de kruisen, honderdduizenden kruisen.

Maar alles bij elkaar is het maar een handjevol mensen, die dapperen en die verraders, de redders en de moordenaars en... de doden, alle doden! Een handjevol vergeleken met de vele miljoenen meer, die noch tot de dapperen noch tot de verraders behoorden, die levend zijn gebleven, toeschouwers en slachtoffers, bedacht op hun broodje, zoals nu, uit op een lolletje, zoals nu, op zoek naar promotie, zoals nu, tuk op huis en haard, zoals nu en zielsbedroefd en onrustig als dat alles in gevaar komt, zoals nu...

Maar die gedachten bevredigden me niet, ze verwarden me echter genoeg om niet meer verder te kunnen schrijven.

Opnieuw rinkelde de telefoon.

‘U moet niet boos worden en ik wil u zeker niet beledigen,’ zei de stem weer en vervolgde, zonder mijn reactie af te wachten:

‘De toeschouwers van toen zijn de feestvierders van vandaag, en de feestvierders van vandaag zijn weer de slachtoffers van morgen. Natuurlijk moet de staat uit de mesthoop van de geschiedenis goed en kwaad zoeken. Stel je voor, dat we er alleen maar met zijn allen in schrik en schaamte aan terug dachten?! Waar blijft majoor Van Ieperen dan met zijn marsmuziek en welke heldhaftige impulsen kunt u bij de kindertjes opkweken?’

‘Ik geef toe dat de staat zijn doeleinden heeft en *moet* hebben, maar zo'n poppenkast als u ervan maakt is het toch ook weer niet. Het is geen kleinigheid om met drie miljard mensen op dit aardbolletje te leven en een en ander zo te organiseren, dat we mekaar niet de hals afbijten en opvreten als de ratten in een leeg scheepsruim,’ protesteerde ik, maar de ander vervolgde onverstoort:

‘Juist mijn waarde, juist! Maar daarom gaat het nog niet aan om schuld en onschuld, menselijkheid en onmenselijkheid, de held en de lafaard te meten met maatstaven van een zo uitzonderlijk kaliber als de oorlog produceert. Voor die toestand is de mens niet geschapen. Alles verliest zijn normale betekenis als de zogenaamde “strijd op leven of dood” geproclameerd wordt. Liegen kan waarheid spreken worden en de waarheid spreken verraad. Diefstal kan een goed vaderlandse zaak zijn en zijn rechtmatig eigendom bewaren, diefstal. Brandstichten, bedriegen, haten,

saboteren worden deugden, doden wordt opdracht. Wie die ommekeer van alle waarden niet kan meemaken is een toeschouwer of een lafaard, wie de ommekeer iets te ver doorvoerde een oorlogsmisdadiger. Zelfs in de mateloosheid, die oorlog heet, moeten we maat kunnen houden...'

'Bent u pacifist?' vroeg ik.

'Nee, maar oorlog is niet een aspect van onze samenleving en moraal, maar het einde ervan! Men vergeet dat wel eens als men stukjes schrijft "in de schaduw van gisteren" en men moet het zeker ook in het geding brengen als men *thans* de misdadigers van *toen* beoordeelt...'

'Met uw theorieën kan men geen feest vieren, geen staat in stand houden, geen recht doen..., het is nihilisme gecamoufleerd in de drogredenen van een voorkeurloos pacifisme,' protesteerde ik.

Aan de andere kant van de lijn lachte de stem.

'Dan heb ik u dus toch aan een goed thema voor uw artikel geholpen,' zei hij en hing op.

Maar daar was ik nog niet zo zeker van. Zo ver kom je, dacht ik, als een mens er geen objectieve maatstaven van goed en kwaad meer op na houdt. De Engelse soldaat vocht voor een goede zaak, de Duitse voor een kwade. Eichmann moordde joden uit en een ander waagde zijn leven om joden te redden. De middelen van de oorlog vinden hun rechtvaardiging in de vrede die ze moeten bewerkstelligen en wie in tijden van nood, als de jaren '40-'45 waren, met de middelen des vredes wilde werken diende de oorlog.

Ook een zieke krijgt vergif als medicijn en een kankerpatiënt geneest men niet met haverwortel en een biefstukje maar met een tijdige en bloederige operatie. Als ons volk van de week zijn doden heeft herdacht en als het feestneuzen heeft opgezet om de vrijheid en de vrede te vieren, dan weigert het daarmee de geschiedenis te zien als een jungle zonder spoor of pad of deel, dan spreekt het duidelijker zijn veroordeling uit over oorlog en dood dan die vreemde vent, die met zijn telefoongesprekken mijn artikel onmogelijk maakt.

Toen rinkelde de bel voor de derde maal.

'Pardon,' zei de stem, 'ik wil uw meidagen niet vergallen. Ik wil nog minder uw voldoening wegnemen, dat iemand als Eichmann zijn tribunaal heeft gevonden en eh... houd me ten goede, ik wil natuurlijk ook niet uw plezierje kapotmaken elke veertien dagen uw artikeltje in deze goede krant te schrijven...'

'Wat wilt u dan wél?' vroeg ik ietwat geprikkeld.

Ik heb wat zout van de twijfel in uw nationale feestschotel willen mengen, en dan... die man onder die glazen stolp in Israël... het glas is wel *bulletproof*, maar uw ogen kunnen erdoorheen. Zit hij er niet wat eenzaam? En wordt het geen tijd, dat we wat meer ernst maken met het raadsel mens, u zelf inclusie...

Weg was hij! Ik zocht de telefoon. Nu was ik aan de beurt om wat te zeggen. Een mens moet toch wat *doen*, hij *moet* toch oordelen en veroordelen, hij mag toch rouwen en feestvieren, goed en kwaad zijn toch geen signalen uit de bui-

tenste duisternis, maar een keus, hier, nu...

Ik zocht het toestel. Ik zag de tulpen, mijn hand greep achter de vaas. Die wankelde. Er stond geen toestel en er was dus ook geen telefoongesprek geweest. Ik had met mezelf gepraat, bemerkte ik, en aangezien het bloemenwater mijn papier verknoeide dus deze week geen artikel, ook al speelde deze merkwaardige gebeurtenis zich wel af in de schaduw van gisteren.

6 mei 1961.

Twee pogingen tot bezinning

Er zijn naar aanleiding van oorlog en bezetting een aantal vragen te stellen, die niet zo gemakkelijk te beantwoorden zijn. Nogal wiesdes, lijkt me! Er zijn wel eenvoudiger dingen dan oorlog en bezetting, waarbij we ook in de war raken. Maar bij grote zaken accepteren we ons onvermogen om de raadsels op te lossen het slechtst. In 1940 ging het 'om de verdediging van ons vaderland'. Proost! Maar... ook Anton Mussert had vaderlands besef op zijn manier.

'Mussert was een idioot, die het aan de verkeerde kant zocht.' Ja, ja, maar we moesten aannemen dat verstandelijke overwegingen ons aan de goede kant hadden gebracht.

Er wordt wel beweerd dat het bombardement op Rotterdam en de honger het pleit ten nadele van Duitsland in de harten van vele Nederlanders hebben beslecht. In dat opzicht hebben de vijf oorlogsdagen van mei 1940 en de vele, vele miljoenen daaraan gespendeerd (en met één flinke klap waardeloos geworden) toch hun nuttige functie gehad. We zijn er, psychologisch gezien, Duitslands vijanden door geworden, een vijandschap die weerbaarder bleek dan de kazematten van de Grebbelinie. Misschien ligt de bron van onze anti-nazigezindheid bij de huismoeders, die in de files voor de groente-, bakkers- en slagerswinkels, in hun lege keuken en bij de uitgebrande kachel meer haat opdeden dan door alle ideologische maatregelen van de Duitsers bij elkaar.

Het zou ongetwijfeld een aanzienlijke studie vereisen, een studie die misschien niet eens meer uitvoerbaar is, maar nochtans durf ik, op grond van ervaringen, de stelling te verdedigen, dat (na de Februaristaking) het lot van de joden minder vijandschap heeft gewekt dan de toenemende armoede en bijvoorbeeld de slavenjachten op de arbeiders en militairen...

Laten we het niet te lang maken. In het algemeen hebben de Duitsers weinig vat op ons volk kunnen krijgen, maar of dit zo overduidelijk een overwinning is geweest van de democratie en een hoogwaardige menselijkheid als na de oorlog wel is geponeerd, is op zijn minst een open vraag. Het zat er in. Het telde mee, maar hoe en waar en in welke mate? Een stuk geestelijke volksgezondheid, dat in ons vlees en bloed gegaan is en waarvan de oorsprongen (christelijke? humanistische? socialistische? vaderlands-nationale? of internationaal-ideologische?) even moeilijk zijn vast te stellen als in de biologie de gezondheid te herleiden is tot de samenstelling van het menu.

Er is geprobeerd ons volksverzet een diepere grond en een bewuste inhoud te geven. In de eerste weken, maanden van de bezetting, waarin er nog iets gezegd mocht worden, hebben vele vooroorlogse geestelijke leiders daar hun best voor gedaan. Telders, Wiardi Beckman, Slotemaker¹⁴, Huizinga¹⁵ en vele anderen. De illegale pers heeft dit werk tot aan 't einde van de oorlog voortgezet, daarin op het laatst en, uiteraard!, zelfs vooruitgrijpend op de problemen van de na-oorlogse wereld. In de kerken is er gesproken, in brochures is gediscussieerd. Koningin Wilhelmina heeft in haar radioredevoeringen nooit nagelaten én de oorlog én het verzet boven de materiële strijd uit te heffen en in te lijven in een geestelijke worsteling, ook al was haar schema van 'licht en duisternis' en haar visie op de toekomst wel wat simplistisch.

Henriëtte Roland Holst schreef in juli 1941 al een artikel in *De Vonk*¹⁶ 'Tegen haat en wraak'. Ze zei onder andere: 'Alle gedachte is kracht. Kracht ten goede, zo zij gedrenkt werd in de wateren van vroomheid, deemoed, naastenliefde - ten kwade, zo zij dronk uit de giftige bronnen van hoogmoed, mensenverachting, mensenhaat. Laat ons ons best doen, onze gedachten te drenken met deemoed en deernis...'

Het klinkt bijna als gezemel in onze oren, een ethisch getint verraad in een tijd toen geweld en bereidheid tot geweld, met de dag meer en onontkoombaar, het antwoord moest worden op de Duitse krachtpatserij. Toch schreef ze deze woorden in een verzetsblad, dat clandestien werd vervaardigd en verspreid, met gevaar voor eigen leven! Dus toch?

Hoe het zij, uit het voorjaar van 1941 stammen twee pogingen tot verdieping van het verzet tegen het nazisme, die waard zijn nu, na twintig jaar, nog eens aangehaald te worden. Ze verschenen in een tijd, toen velen meenden met uitgezaagde dubbeltjes en luciferskoppen in hun revers ('kop op') de vijand te kunnen weerstaan. Het was een rage van oppervlakkig optimisme.

Het zijn twee illegale pamfletten, die stammen uit de zogenaamde Lunterse Kring, een groep van voornamelijk hervormde predikanten en leken, sterk beïnvloed door de ideeën van Karl Barth¹⁷. Een beetje gekke geschiedenis, dat het juist deze zijn, die in de eerste tijd van de oorlog zo actief zijn tegen het nationaal-socialisme, terwijl er in gereformeerde en antirevolutionaire kringen nogal wat twijfel te bespeuren was, of de neiging de kat uit de boom te kijken (de goeden niet te na gesproken, zoals bijvoorbeeld prof K. Schilder). De zogenaamde 'Barthianen' werden er immers van beschuldigd, dat hun theologie tot lijdelijkheid en beginselloosheid voerde!

De eerste brochure heette 'Wat wij wel en wat wij niet geloven' en hij kan de Nederlandse pendant van de Barmer Thesen worden genoemd, een Duits kerkelijk document dat stelling neemt tegen het nationaal-socialisme en waaruit de Bekennende Kirche is voortgekomen.

In verkorte vorm nemen wij enkele stellingen uit het Nederlands pamflet over. Uit de aanhef:

'Mogelijk zullen "onkerkelijke" mensen dit alles niet onmiddellijk verstaan

en zeker moeilijk direct waarderen. Maar belangrijk zou het reeds zijn voor ons hele volk, als er een vermoeden rees dat werkelijk allerlaatste en allereenvoudigste waarheden moesten óf beleden óf verworpen worden.’

Uit de stellingen:

1. Wij geloven niet dat de stem van het bloed de stem is van onzen God. (dit slaat op de Blut und Boden theorie van de nazi's)

3. Wij geloven en belijden, dat God vanouds het volk Israël heeft uitverkoren om Zijn openbaring te ontvangen tot op de verschijning van Jezus Christus. Daarom geloven wij dat wie zich tégen Israël stelt, zich verzet tegen de God van Israël. Daarom houden wij het antisemitisme voor iets veel ernstigers dan een onmenselijke rassenideologie. Wij houden het voor een van de hardnekkigste en dodelijkste vormen van verzet tegen de heilige en barmhartige God, Wiens Naam wij belijden.

5. Wij geloven en belijden dat uit het volk Israël is geboren de Redder der wereld, Jezus Christus. Hij is het, Wien het toekomt eenmaal alle mensen te oordelen naar Zijn evangelie. Daarom geloven wij niet, maar verwerpen als dodelijke afgoderij, die de gruwelijkste tirannie tengevolge heeft, dat iets of iemand anders in totale zin ‘heer’ over ons zou kunnen zijn of totale ‘macht’ over ons zou mogen hebben. (Gericht tegen de aanspraken van de ‘Führer’ en van de staat)

10. Wij geloven, dat het menselijk geslacht ‘uit enen bloede’ is geschapen... Wij verwerpen daarom als anti-christelijke leer, dat alle dingen aan het welzijn van het volk ondergeschikt gemaakt moeten worden. En wanneer men leert dat het belang van het volk uitmaken moet wat recht en onrecht is, dan houden wij dat voor de vernietiging van alle recht en de sanctie op ieder onrecht.

Dat is duidelijke taal, twaalf stellingen lang en ook de Duitsers hebben terdege begrepen wat hier tegen hen in opstand kwam. Toch hebben ze de kerk in Nederland in betrekkelijke rust gelaten, de dominees en pastoors inclus, die bijna elke zondag openlijk of bedekt anti-nationaal-socialistische propaganda maakten. Waarom? Hier zat zeker de wens van de Duitse militaire leiders achter, die niet meer onrust wensten dan absoluut noodzakelijk was. Partij en legerleiding hadden hier niet steeds dezelfde belangen en evenmin dezelfde inzichten.

Maar waarom dan juist de kerk zo ontzien en bijvoorbeeld de politieke partijen niet? Het antwoord ligt waarschijnlijk mede in de opmerking die Kierkegaard eens heeft gemaakt, toen hij er zijn verbazing over uitsprak dat vele mannen hun vrouwen wel verbieden bepaalde romans te lezen, beducht voor hun zieleheil en reputatie, maar dat niemand het in zijn hoofd haalt ze te verbieden de Bijbel te lezen, hoewel daar toch heel wat gevaarlijker en schokkender dingen in opgetekend staan. De reden, zegt Kierkegaard, is duidelijk. Er schijnt een stilzwijgende afspraak onder de mensen te bestaan toch niet te doen wat de Bijbel zegt...

Ziedaar! Het beamen van de bijzondere positie van het volk Israël is nog niet hetzelfde als een vervolgte jood te herbergen. Men kan bovendien de staatsal-

macht ideologisch bestrijden, als de concrete verordeningen maar worden gehoorzaamd! En dáárom ging het de Duitsers. Niettemin, dit pamflet was in ieder geval een poging het verzet wereldbeschouwelijk en godsdienstig te funderen.

Een ander pamflet, uitgegeven door dezelfde kring, probeerde het op een ietwat simpeler manier, in een taal die, minder theologisch, bedoelde een breder publiek aan te spreken. Het heette 'Gesprek in bezet gebied' en het leuke daarvan was, dat niet alleen het nationaal-socialisme erin werd aangevallen, maar ook de ietwat groteske agressiviteit van de luidruchtige 'goede vaderlander' en de voorzichtige sympathie van de man, die in het nazisme toch wel iets zag.

Het pamflet eindigt optimistisch. De goede vaderlander zegt begrepen te hebben, dat de gevaren die ons bedreigen vooral geestelijk van aard zijn en dat het niet genoeg is zich als Nederlander te verweren. 'Ik zal een diepere geestelijke weerstand moeten vinden,' erkent hij.

Of hij die gevonden heeft? Naarmate de bezetting voortduurde kreeg hij er steeds minder de gelegenheid toe en bleven de gevaren allerminst alleen en vooral van geestelijke aard.

En de sympathisant zegt in zijn laatste opmerking: 'Jullie mogen wel blij zijn, dat ik geen verrader ben, anders was het uit met jullie gesprekken en zat je, zonder verhoor, in de bajes...'

Ook hij is later tot scherper partijkiezen gedwongen. Hij is wel een verrader geworden of.. hij heeft nog bijtijds zijn weg naar het verzet gevonden.

Of het 'Gesprek in bezet gebied' daarbij van invloed is geweest, weet ik niet. Wie twintig jaar later ervaart hoe weinig geestelijke vernieuwing in Nederland manifest geworden is, moet er wel bijna aan gaan geloven dat het andere dingen zijn geweest, die ons volk naar de climax van verzet hebben gejaagd. Bijna gaan geloven! Want onze diepste drijfveren en motieven onttrekken zich aan blik en beoordeling van de toeschouwer, vaak kennen we ze van onszelf niet eens!

Bij de voorbereiding van de verspreiding van een van deze pamfletten hadden vijf mannen, die ermee te maken hadden, in een kleine flat in Amsterdam-Zuid de ganse nacht doorgewerkt. 's Morgens vroeg begon het te regenen. Meiregen! Uit de binnentuinen geurde een aardse zoetheid omhoog. Eén stond op het balkon en snoof.

'Of het om God en het vaderland en de mens gaat, dat zal allemaal wel. Wil je geloven dat deze geur me minstens zo anti-Duits maakt als Karl Barth en Wilhelmina bij mekaar... Ze horen hier niet, de schoften...'

En zo was het! Maar wie zal precies zeggen wat hier in opstand kwam?

20 mei 1961.

Eindnoten:

- 14 *Prof. dr. J. Slotemaker de Bruïne* - Minister van Arbeid (1926), van Sociale Zaken (1935) en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (1935), lid chu, overleden 1941.
- 15 *Prof. dr. J. Huizinga* - Nederlands historicus, 1872-1945, hoogleraar te Leiden.
- 16 *De Vonk* - Links-socialistisch illegaal orgaan, voor het eerst verschenen in januari 1941, na de oorlog voortgezet onder de naam *De Vlam*.

17 *Karl Barth* - Zwitsers protestants theoloog, geboren 1886, fel bestrijder van het nationaal-socialisme.

Uit Nederland geen nieuws

Voor de Tweede Wereldoorlog was Nederland een rustig plekje in het turbulente Europa. Het was de rust van een wat afzijdig gelegen dorp maar we waren er

trots op en we plachten met een zekere trots de zinspreuk op ons land toe te passen: Rustig te midden van de woedende baren...

Tot het onheil ook over ons kwam. Dat is nu eenentwintig jaar geleden, maar in de voorzomer van 1941, dus twintig jaar geleden, leek het alweer of Nederland opnieuw in zijn provinciale afzijdigheid en rust was teruggekeerd. Althans, wanneer men het vergelijkt met hetgeen elders in de wereld gebeurde en wanneer men niet verder keek dan zijn neus lang was.

Het was prachtig weer in mei-juni 1941 en het was reuze prettig niet verder te kijken dan zijn neus lang was!

De grote dingen gebeurden veraf. Een mengeling van gunstige en ongunstige berichten bereikte ons in onze zomerse vreugde, die voornamelijk verstoord werd door verbodsbepalingen voor het westen des lands, waardoor vooral vele vakantiegangers werden getroffen en, zoals de kranten schreven, vooral de zeilers waren gedupeerd. Net als vóór de oorlog, ik bedoel de toon en de mentaliteit.

Buiten onze grenzen was het wat anders. Weliswaar gaf in deze dagen de Italiaanse hertog van Aosta zich met zijn hele leger in Abessynië over aan de Engelsen, maar de Duitsers stonden aan de grenzen van Egypte, en Tobroek als laatste Engelse versterkte plaats op Libisch grondgebied zou spoedig vallen.

De geallieerde veldtocht in Griekenland was al misgelopen. De Duitse parachutisten verdreven bovendien de Engelsen van Kreta. Dat was allerberoerdst, maar daartegenover werden Iran en Syrië door de Engelsen bezet en het Duitse slagschip Bismarck tot zinken gebracht.

Het kon niemand al te erg van streek brengen, want de eigenlijke grote, werkelijk grote gebeurtenissen die van beslissende invloed zouden blijken te zijn, werden aan de horizon zichtbaar.

De verhouding tussen de Sowjet-Unie en Duitsland verslechterde met de dag en in de Verenigde Staten kondigde Roosevelt de algemene noodtoestand af voor het hele land. Zijn waarschuwing dat de vs eventueel naar de wapens zouden grijpen, kon niemand misverstaan en blijkbaar deed dat ook Hess niet, de plaatsvervanger van de Führer, die boven Engeland uit een Duits vliegtuig sprong. De ratten verlieten alreeds het zinkende schip, zeiden we en dat gaf me een lol!

En dus wat belette ons van de mooie zomer te genieten? Het kon nog en de oorlog zou spoedig uit zijn. Als die twee groten maar eenmaal op het toneel verschenen! Tot zolang was het in Nederland wel uit te houden. De Februaristaking was alweer enkele maanden achter de rug en wie de binnenlandse berichten van die dagen naleest, moet moeite doen om iets schokkends te vinden. We kregen zelfs met Pinksteren een ei extra! De kranten meldden voort met grote koppen ‘Nederland bouwt... Herstel der oorlogsschade en zijn vorderingen. 2000 woningen reeds verzezen!’ Dat was mooi en nog mooier was het bericht dat er tot 1942 toe genoeg sigaren zouden zijn, terwijl de positie voor kerftabak en sigaretten nog gunstiger mogelijkheden bood. Hamsteren dus en ervoor zorgen, dat je ten minste tot het (spoedige!) einde van de oorlog je rokertjes had.

En toch!... Kijk dat gold allemaal voor hen, die niet verder zagen dan hun neus lang was. We zeiden dat reeds. Het waren er heel wat!

In Nederland gebeurde niets bijzonders. Het weer was goed en er werd geen honger geleden. Wel vielen plotseling na Pinksteren een aantal treindiensten uit en sommige baanvakken waren zelfs helemaal gesloten. Maar, dat was om de hier gelegeerde Duitse soldaten naar de Russische grens te transporteren, en dus opnieuw een goed teken! Er komt een verordening voor verplichte inlevering van metalen, maar ook dat kon alleen maar gunstig uitgelegd worden.

Toch is het leerzaam om, zelfs in zo'n betrekkelijk rustige tijd, eens na te gaan wat er allemaal in Nederland gebeurde. Want de Duitsers waren en zijn een ijverig volk tot vandaag de dag aan toe en meen maar niet dat zij hun tijd ongebruikt voorbij lieten gaan. Hun maatregelen om het Nederlandse volk in hun greep te krijgen gingen door. Zonder veel bombarie en zonder de zomervreugde te verstoren.

De uitreiking van persoonsbewijzen begon op 15 mei 1941. Een administratieve maatregel, begrijpelijk in oorlogstijd nietwaar? Het was het begin van een worgend systeem van registratie, een middel om jood van niet-jood te scheiden, een wapen in de handen van de mensenjagers. Later zou de uitreiking van distributiebonnen eraan verbonden worden, een poging om het onderduiken onmogelijk te maken. Nochtans kon in mei 1941 deze maatregel de pret niet drukken, ook al moesten later dappere mannen hun leven geven om datzelfde (bijvoorbeeld Amsterdamse) register te vernielen, om persoonsbewijzen te stelen en om door overvallen distributiekaarten te bemachtigen.

Wie wist dat het zover zou komen? De oorlog zou immers gauw uit zijn!

De verplichte arbeidsdienst voor alle jonge Nederlanders werd afgekondigd in mei '42, maar de uitvoering ervan zou nog wel een jaartje duren. Daarom nog niet getreurd.

De Nederlandse sportbeoefening wordt bij verordening geregeld. Alle sportuitingen komen onder toezicht van het nazi-departement van Opvoeding. Alle niet-commerciële verenigingen en stichtingen moeten zich aanmelden. De Duitsers willen weten wat er in Nederland loos is, om hun keuze te kunnen maken wat zij willen verbieden en wat zij willen misbruiken.

De ontbinding van de politieke partijen is thans definitief geregeld. De eerste berichten verschijnen over de aanslag op onze vrije jeugdbeweging. Het ligt allemaal min of meer in de administratieve sector en het komt ons nog niet aan de huid.

Zo schijnt het.

Anders is het met de jodenmaatregelen. Landbouwgronden in joods bezit moeten worden verkocht. Nederlandse wettelijke bepalingen die de joden bepaalde faciliteiten toestaan in verband met de sabbatviering worden ingetrokken.

De toegang van joden tot stranden en parken en dergelijke wordt verboden. Het Nationale Dagblad van Mussert is er juichend over. Een stukje proza uit

die tijd spreekt na twintig jaar nog duidelijke taal.

‘Wanneer in de nu gekomen zomer het Nederlandse strandleven zal blijven verschoond van het jodengespuis en onze Noordzee niet meer zal dienen tot afspoeling van vet jodenvlees, wanneer dientengevolge elke volksgenoot weer met onverdeeld genoegen een dag aan zee zal kunnen zijn, omdat niet meer het gemaakte gedoe, de brutaliteit en het schunnige optreden van joden zijn ontspanning zal bederven, wanneer de glorie van onze paardensport zal herrijzen zonder dat daarvan alleen maar goklustige joden profiteren, die bij de kamelen en niet bij het Germaanse paard thuishoren, wanneer naar wij hopen nog andere openbare gelegenheden en met name onze heerlijke Germaanse natuur zullen worden beveiligd voor de zedeloosheid en de vernielzucht van in de woestijn behorende lieden, dan zal het ogenblik naderen, waarop elke fatsoenlijke Nederlander zal begrijpen en inzien, waarom het noodzakelijk was tot deze maatregel te komen...’

En de schrijver van dit Germaanse proza is allang gezuiverd en leeft waarschijnlijk weer gewoon als vrije burger tussen ons...

Toch hadden de Duitse rechters het tamelijk druk in Nederland, ook al waren de ‘misdaden’ in die tijd nog minder spectaculair dan in de volgende jaren.

Hier volgt een kleine bloemlezing:

Het ss- en politie-Feldgericht behandelde een zaak tegen drie Nederlanders uit 's-Hertogenbosch, die iemand behorende tot de ss Standarte Westland met de woorden ‘landverrader’ hadden beschimpt en daardoor samenscholingen van verscheidene honderden personen hadden teweeggebracht. Tegen de aangeklaagden werden gevangenisstraffen van vijf jaren geëist.

En dit:

Drie jaren tuchthuis wegens beschadiging van weermachtsmateriaal.

In Dordrecht:

Een 50-jarige leraar wegens luisteren naar de Engelse zender gestraft met zes maanden gevangenis en *f* 200 boete.

In Den Haag:

Een winkelier wegens het verspreiden van valse geruchten zes maanden!

In Amsterdam:

Wegens een springstofaanslag op een door Duitsers bezet huis in Zuid worden vele joodse vermogens geconfisqueerd en een aantal Duits-joodse emigranten ‘naar arbeidskampen overgebracht’. Eichmann kan in Israël vertellen wat voor ‘arbeidskampen’ dat waren. (Hoe weinig de Duitsers zelf in hun beschuldigingen geloofden bewijst wel het feit dat de schrijver dezes, bij zijn arrestatie een jaar later, van dezelfde aanslag werd beschuldigd.)

In Utrecht:

Vijf personen voor onbepaalde tijd overgebracht naar een concentratiekamp wegens clandestien slachten.

In Den Haag:

Een Nederlander tot twee jaren gevangenisstraf veroordeeld omdat hij tegen een Duitser ‘rotmof’ heeft gezegd.

In Rotterdam:

Een leraar tot zeven maanden veroordeeld omdat hij in de klas anti-Duitse grappen vertelde.

Voor het verspreiden van pamfletten twee studenten veroordeeld tot respectievelijk anderhalf jaar en tien maanden.

Op verschillende plaatsen door het gehele land:

Vele personen veroordeeld tot gevangenisstraffen variërend van vijf maanden tot drie jaar voor het vervaardigen en verspreiden van foto's van leden van het Koninklijk Huis.

En zo maar door! Nee, zo prettig was die voorzomer toch ook weer niet. Wel voor Mussert. Die vierde in die dagen zijn verjaardag. Een van zijn laatste. Maar het past ons nauwelijks dat te zeggen. Trouwens, dat wisten we toen nog niet eens.

3 juni 1961.

Hitlers ‘via mala’

Die zondag, de 22ste juni 1941, was een snikhete dag. Mijn vrouw en ik hadden met twee vrienden wat verfrissing aan het Zandvoortse strand gezocht, zoals tienduizenden anderen. Het wilde niet erg lukken. 's Middags woedde een hevig luchtgevecht boven de kust, toen Engelse bommenwerpers Nederland trachtten binnen te dringen en door Duitse jagers werden onderschept. Als aangeschoten eenden tuimelden sommige uit de lucht en al spoedig was het nodig in het dorp te schuilen voor de rondvliegende metalen splinters. Een kleine herinnering aan het feit, dat op deze zomerse dag Nederland ook in oorlog was.

Voor het overige speelde zich die oorlog wel heel ver van onze grenzen af. Midden-Oosten, Afrika, Atlantische Oceaan, en dan de slechter wordende verhouding tot Amerika en Rusland. Wie nog verder kijken wilde, las met zorg de berichten over de moeizame onderhandelingen in Batavia met de Japanners. Er moest wat gebeuren en er *is* iets gebeurd.

In de namiddag drongen de berichten ook tot de Zandvoortse boulevard door. De oorlog met Rusland was begonnen.

Een stoot van vreugde joeg door de duizenden slenteraars. Er werd meer gelachen, er werden V-tekens gemaakt en overal zag en hoorde men in gebaren, blikken en woorden die geheimtaal, die goede Nederlanders in de omgang met elkaar hadden ontwikkeld.

Des te meer troffen ons de paar woorden van de Duitse soldaten, die in onze coupé terugreisden naar Amsterdam. Twee mannen en een geüniformeerd meisje. Ze hadden geen onsympathieke gezichten en reeds het feit dat ze niet de voor hen gereserveerde Wehrmachtscoupé's hadden genomen, verried iets van hun gezindheid.

Hun ganse gesprek bestond uit drie zinnen, niet meer, niet minder en daarom zal ik het nooit vergeten.

‘Was wird jetzt kommen?’ zei het meisje. Stille...

‘Es wird ein via mala,’ antwoordde de oudste soldaat, na lang stilzwijgen en meer tot zichzelf dan tot de anderen.

De jongere lachte, of althans probeerde het te doen. Hij bracht zijn arm in de Hitlergroet, trok hem in de elleboog samen en balde zijn vuist.

‘Ach was, wir werden von so so machen müssen,’ zei hij. Van de Hitlergroet naar de communistische groet.

Ook zij zijn wellicht in de sneeuw en de modder van het Oostfront gecrepeerd.

Als ik aan hen denk kan ik zelfs met Duitsers medelijden hebben...

Het is een ‘via mala’, een slechte weg, geworden voor Hitler en zijn legers! Het is ook een bloederige weg voor de Russen geworden. Maar dat was nu juist de meest attractieve kant aan de zaak, althans voor vele Nederlanders. De eerlijkheid gebiedt ons te erkennen, dat weinig mensen zich zorgen maakten om het lijden dat het Russische volk tegemoet ging.

‘Laten die twee mekaar maar opvreten,’ daarmee is de stemming het best gekarakteriseerd. Het Russische bondgenootschap met Hitler stak velen nog scheef in de keel en men begreep dat de edele strijd voor vrijheid en democratie een vreemde complicatie erbij had gekregen.

Churchill verklaarde onmiddellijk de Sowjet-Unie met alle mogelijke middelen terzijde te zullen staan, ook al waren die middelen, vooral in de eerste tijd, niet bijzonder indrukwekkend.

Onze Koningin zei het wat indirecter, maar ook niet mis te verstaan. Nederland zou aan de kant van Engeland blijven strijden om zo, met Englands bondgenoten (en daar hoorde van nu af aan Rusland bij!) het nationaal-socialisme te verslaan. Ietwat later zou Nederland zelfs de diplomatieke betrekkingen met het Rusland van Stalin herstellen. En nog later zou een Nederlands dichter zich tot tolk maken van ons volk toen hij schreef:

*Zo hebt Gij eind'lijk Heer,
Het Duitse beest geslagen
Gij kondt niet langer meer
Zijn rauw geweld verdragen.
Gij hebt van Stalingrad
Zijn vlucht tot hier bevolen.
Vandaag klonk in de straat:
‘De Russen staan in Polen.’*

*Europa ademt op,
In nooden dood gevangen.
De vrijheid staat in knop*

*En wil de bloei ontvangen.
Heer, zend uw milde zon,
Te lang ons reeds ontstolen,
Nu dat de roep begon:
'De Russen staan in Polen'¹⁸.*

Maar dat was alweer veel later. Het was Nieuwjaarsdag 1944, en toen lagen de Russische steden en dorpen in puin en was er voor de miljoenen doden tussen Wolga en Weichsel nauwelijks tijd geweest om een graf te delven. Op Hitlers via mala liepen niet alleen Duitsers en Russen, bijna alle Europese volken waren met hen deze vermaledijde weg op gedreven, en ook de Amerikanen en de Japanners, de Arabieren en de Birmezen en nog vele anderen. Maar de tol aan mensenlevens en verwoesting, die de Russen hebben moeten betalen, is van geen ander volk gevraagd.

Twintig jaar later, midden in de Koude Oorlog, die een temperatuur heeft bereikt, zo laag, dat de kilte tot in de verste hoeken van ons persoonlijke en nationale leven doordringt, is het moeilijk de tijd te begrijpen toen elke kilometer opmars van de Sowjetlegers als een signaal van de komende vrijheid werd begroet. In de Nederlandse nazi-pers tekende men het wapen van ons koninklijk huis gecombineerd met hamer en sikkel. Illegale werkers die werden gepakt, heetten Oranje-bolsjewisten. Mussert zocht entree bij ons volk met de leus 'Mussert of Moskou'. Ik heb mij wel eens afgevraagd hoe ons volk zou reageren indien Musserts redevoeringen en artikelen thans, zonder zijn naam, opnieuw in onze pers werden afgedrukt.

'De teerling is geworpen. Het gaat voor Europa op leven of dood. Ieder mens moet in dezen zijn standpunt bepalen, tenzij hij zich wil gedragen als een koe in de weide, die slechts belangstelling heeft voor de malsheid van het gras, tot het tijdstip komt, waarop de slager haar komt halen.

Het gaat om het recht op volwaardig burgerschap. Het recht om God te dienen, het recht op arbeid, gezinsvorming, op levensblijheid en verzorging wanneer men oud geworden is.

Laten wij de zaak eenvoudig stellen en klaar zeggen: hij, die er vreugde in zou scheppen dat zijn volk zou worden uitgehongerd, dat godsdienst en cultuur in bolsjewisme zouden ondergaan, zo iemand is of krankzinnig of een misdadiger van de eerste soort.

Laten wij aannemen, dat Engeland en Rusland de strijd militair zouden winnen, dan zouden de bolsjewistische legers staan in het hart van Europa. Niemand is zo dom om te kunnen veronderstellen dat de bolsjewieken dan Europa zouden ontruimen...'

Het lijkt bijna of het mannetje Mussert werkelijk gelijk heeft gehad en de profeet was waarvoor hij zichzelf hield. Maar uit deze citaten hebben wij alles ge-

schrap, waarin hij Hitler en het nationaal-socialisme aanprijst als de enige reddingsmogelijkheid van de wereld.

De democratieën hebben het zonder Hitler gedaan omdat zij, terecht!, dit gevaar groter achtten dan dat van Moskou. Hoe weinig de toevallige bondgenoten elkaar vertrouwden is na de oorlog wel duidelijk geworden. Misschien had een andere strategie (door Churchill voorgestaan), die sneller en dieper in Europa was doorgestoten vóór de Russen er kwamen, een ander naoorlogs Europa kunnen scheppen, misschien heeft een ietwat naïeve loyaliteit van Roosevelt de Russen te veel in de kaart gespeeld... Misschien.

Maar zeker is dat zonder Rusland een landing op Europa's kusten onmogelijk zou zijn geweest en men kan zich nauwelijks voorstellen wat er gebeurd zou zijn als Hitler zijn beste legers (die nu in de Russische steppe verbloedden) beschikbaar had gehad in West-Europa en Afrika.

Rusland en het Westen hebben elkaar gered! Dat het beide partijen niet gelukt is op de grondslag van dit geweldige militaire feit ook een politieke *modus vivendi* te vinden is van een tragiek, waaraan Oost en West, beide, dreigen te creperen.

De schuld daarvan ligt voor een zeer aanzienlijk deel in het persoonlijke regime van Stalin. Alle bedenkingen jegens Chroesjtsjow ten spijt kan men zich afvragen wat er gebeurd zou zijn, indien deze in 1945 aan het bewind gekomen was. Heeft de neus van Cleopatra dan toch zijn twintigste-eeuwse analogie in de gezondheid van Stalin? Misschien niet...

Schuilgaand onder een puinhoop van materialistische overwegingen, machtsbegeerte, belangen, verraden beginselen, was de Tweede Wereldoorlog nochtans in diepste wezen een strijd voor de waardigheid en de vrijheid van de mens en we zullen er aan moeten wennen, dat die strijd nog niet ten einde is. Als we daarbij tevens maar beseffen dat ook armoede, ziekte, honger en economische monopolies die vrijheid en die waardigheid bedreigen!

Terug naar ons lieve vaderlandje. De oorlog met Rusland luidde een verscherping in van het nazi-regime. Mussert, Arnold Meyer¹⁹, Van Rappard²⁰ en de andere handlangertjes van Hitler waren ijverig in de weer ook Hollandse jongens voor Hitlers kanonnevles te werven. Ook Arnold Meyer, die tot vandaag de dag toe door velen nog als goede vaderlander versleten wordt. Ze hadden niet veel geluk met hun wervingsacties. Hitler kondigde de liquidatie van de Russische legers aan in drie maanden. Zijn bedoeling was de Russen vóór de Dnjepr definitief te verslaan en aanvankelijk leek het erop of dat gelukken zou. Enorme Russische legers werden omsingeld en gevangen genomen of vernietigd. In plaats van tijdig terug te trekken wilde Stalin kennelijk zijn land in het westen verdedigen. Eerst nu erkennen de Russen officieel zijn blunder. Maar de Russische generaals en vooral ook de jonge lagere officieren leerden snel.

De Duitse bevelhebbers, die na de oorlog door Liddel Hart²¹ zijn geïnterviewd noemden het als één van de oorzaken van hun nederlaag. Er waren

trouwens meer misrekeningen. Hitlers sterk gemotoriseerde leger, dat in het westen zoveel succes had, kon op de landwegen van de Sowjet-Unie heel wat minder goed manoeuvreren. Le défaut de ses qualités! Het Russische volk kwam in zijn grote meerderheid niet in opstand tegen het regime, evenmin als het trouwens lukte om in West-Europa in groten getale rekruten voor het oosten te werven. En dan de fout van Hitlers eigen stijfkoppigheid en waandenkbeelden, waardoor de Duitse generaals gedwongen werden posities te handhaven, die onhoudbaar waren. Hoe het zij, toen de winter kwam stonden Hitlers horden wel diep in Rusland, maar bewegingloos en onbeschermd tegen sneeuw en ijs.

Daarmee was de Russische veldtocht beslist. Hitlers drie maanden werden jaren. In Nederland was het de inleiding tot de slavenjacht en de honger. De oorlog had eindelijk zijn onwezenlijke masker van bliksemsnelle overwinningen, betrekkelijk weinig slachtoffers en een ongemakkelijk maar nog niet onmenselijk bezettingsregime verloren. Van nu af aan zouden we zijn ware gezicht ontmoeten op een ‘via mala’ die wij allen moesten gaan.

17 juni 1961.

Eindnoten:

- 18 ‘*De Russen staan in Polen*’ - Gedicht van Jan H. de Groot, in de oorlog illegaal gepubliceerd.
- 19 *Arnold Meyer* - Leider van de op het Italiaanse fascisme geënte groep Zwart Front (later Nationaal Front).
- 20 *Dr. E.H. Ridder Van Rappard* - Leider van de Nationaal Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij, een zeer kleine, maar nogal roerige fascistische groepering.
- 21 *B.H. Liddel Hart* - Engels publicist, vooral bekend door zijn vele gezaghebbende artikelen en boeken op militair gebied.

‘De verbinding met de overkant’

In de maand juni 1941, om precies te zijn op 16 juni 1941, gaf het anp het volgende bericht door, dat zijn bescheiden plaatsje kreeg in de kranten van die dagen. Het luidde:

spion ter dood veroordeeld

Het anp meldt: Een vroegere Nederlandsche officier die heimelijk naar Nederland teruggekeerd was, hier onder valschen naam verbleef, militaire inlichtingen verzamelde en ze naar het vijandelijke buitenland doorgaf, werd door een Duitse militaire rechtbank wegens spionage ter dood veroordeeld. Het vonnis is met den kogel voltrokken.

Dat is dus nu ook alweer twintig jaar geleden en de man die voor het Duitse executiepeloton werd gezet heette L.A.R.J. van Hamel, luitenant ter zee 2e klasse. Op 28 augustus 1940 werd hij door een Engels vliegtuig gedropt, hij deed zijn werk, een uiterst moeilijk en gevaarlijk werk en dat deed hij goed. In de nacht van 13 op

14 oktober 1940 zou een Engels vliegtuig hem van het Tjeukemeer oppikken en naar Engeland terugbrengen.

Hij en enkele metgezellen werden gepakt door Nederlandse politie en aan de Duitsers overgeleverd. Op 7 en 8 april 1941 volgde zijn proces. Op 16 juni 1941 werd hij doodgeschoten.

In de korte tijd, waarin hij in ons land verbleef, gelukte het hem vele telegrammen naar Engeland te seinen. Hij richtte verschillende afzonderlijk werkende spionagecentra op, waarvan er sommige tot 1942 en '43 intact bleven. Hij

onderrichtte zijn mensen hoe ze dit doodsgevaarlijke werk moesten doen, totdat hij door Nederlandse politie werd gepakt (U heeft er toch niet overheen gelezen?), die weigerde hem en de zijnen los te laten en twee uren voorsprong te geven alvorens het aan de Duitsers te melden.

Op de vragen van de Duitsers zweeg hij. Hij weigerde te zeggen waar zijn zendapparaat opgeborgen was, hij weigerde zijn code te noemen, hij weigerde zijn geldschietters, medewerkers en opvolger te noemen. Hij weigerde ook toen de Duitsers een komedie (maar dat wist hij toen *niet*) opvoerden, waarbij ze elke twintig minuten één van zijn metgezellen neerschoten. (Hij hoorde alleen de celdeur opengaan, de stappen in de gang en het salvo op de binnenplaats). Toen de moffen het opgegeven hadden iets uit hem te halen hebben ze hem neergeknald. Op dat moment opereerden er alweer drie, vier andere, uit Engeland ‘gedropte’ agenten in Nederland. Maar hij was de eerste, ook het eerste slachtoffer onder hen.

Er zouden er nog heel wat volgen: het zou uitgroeien tot een afschuwelijk drama, een valkuil voor dappere Nederlandse jongemannen, die uit het vliegtuig in de handen van de vijand sprongen, een afschuwelijk spel van spionage en succesvolle Duitse contra-spionage, in de geschiedenis bekend onder de naam van England-Spiel... Maar nu zijn we onze datum alweer ver vooruit. Het komt allemaal nog ter sprake, later...

Als ik erover nadenk wat er allemaal gebeurd is en dus allemaal nog ter sprake gebracht moet worden slaat mij soms de angst om het hart. Het is te veel! Ook als men hier en daar maar een greep doet. Ik graaf in een berg zand. Rechts en links en achter mijn gravende vingers stort alles weer in. Duizenden korrels, evenzovele feiten en herinneringen, gezichten, angsten, gedachten...

Maar wat betekent zo'n kort levensbericht voor hen, die na de oorlog volwassen zijn geworden? De wereld heeft niet stilgestaan, ook de verschrikkingen niet, ook de levensvreugde niet.

In 1941 was het echter anders en wie daarvan weet heeft, zal twintig jaar na zijn dood de naam Van Hamel nog met eerbied uitspreken. Hij zal weten dat het mogelijk was te leven, met zoveel eenvoud en plichtsbetrachting en mannelijke moed en toewijding voor een rechtvaardige zaak en liefde voor het volk, in welks midden men geboren is.

Misschien moet men er wel dankbaar voor zijn een tijd te hebben gekend en ervaren, waarin de keuze tussen de goede en de kwade zaak zo eenvoudig was, en de opdracht zo ondubbelzinnig duidelijk. Ja... maar de angsten en de slapeloze nachten in zijn cel, en het speelse dromen van de tijd ‘als de oorlog voorbij zal zijn’ en de eenzaamheid en afgeslotenheid, waarin het Van Hamel (en allen die later zijn werk deden) zelfs geboden was vrienden en familie te ontwijken,

kijk, die dingen zijn niet de geschiedenis ingegaan. Zo eenvoudig was het misschien toch ook weer niet...

Van Hamel was een spion. Ja. Die komen nu ook voor en ze maken meestal geen prettige indruk op ons. Als ze tot de tegenpartij behoren wekken ze onze weerzin op; als ze onze medestanders zijn en gepakt worden, vinden we hun lot een logisch gevolg van hun werk. Ze hebben het kunnen weten en het einde was om zo te zeggen ingecalculiseerd, menen we dan. Dat zal Van Hamel ongetwijfeld ook gedaan hebben en dus zou er geen enkele reden zijn ons zijn lot bijzonder aan te trekken.

Toch wekte het korte anp-bericht van zijn fusillering, paradoxaal genoeg, eigenlijk vreugde en opluchting in Nederland. De regering zat in Engeland. Van de buitenwereld waren we afgesloten. We mochten alleen zien en horen wat de Duitsers ons wilden laten zien en horen. De optimistische opvattingen van de eerste bezettingsmaanden waren verdwenen. We wisten dat het lang zou duren en erg zou worden.

Onze politieke partijen waren ontbonden, onze voorlichtingsorganen, krant en radio, een apparaat in handen van de Duitse propaganda. Contact tussen het volk en zijn leiders was niet of nauwelijks meer mogelijk en de voormannen die nog vrijelijk konden spreken, heulden met de Duitsers, of zwamden over een nieuwe politiek van samenwerking, of verkondigden de blijvend dominerende rol van Duitsland op het continent. Ambtenaren, burgemeesters, politiemannen werden, met het voortduren van de bezetting, steeds meer in het slop gedreven.

De wildste geruchten gingen over voorbereidingen van een Duitse invasie in Engeland. Wat wist onze regering daarvan? Wat zei onze regering van dit alles? Wat moesten wij hier doen en wat deden zij daarginds?

Het plotselinge bericht van de fusillering van luitenant Van Hamel zei in ieder geval dat dit contact er was, dat men in Londen niet stil zat, dat er berichten konden worden gestuurd en dat er boodschappen en antwoorden konden terugkomen. Het was voor ons volk een soortgelijke sensatie als wanneer een gevangene in 'Einzelfhaft' plotseling klopsignalen van een buurman opvangt. Hij is niet meer alleen. Er is een gesprek mogelijk, zij het dan een beperkt en soms zelfs maar stuntelig gesprek.

Hoe groot die behoefte tot contact wel was bleek vooral ook uit de vele, en vaak erg romantische, verhalen van lieden die met een voorhoofd vol plechtige rimpels en een stem vol waardige geheimzinnigheid wisten te vertellen dat ze 'een verbinding met de overkant' hadden. Die verbindingen waren er, de dood van Van Hamel bewees het, maar ze waren veel schaarser, veel moeilijker, veel beperkter in hun mogelijkheden ook, dan vele lieden ons wilden doen geloven. Studenten, ingenieurs, elektro- en radiotechnici begonnen op eigen gelegenheid zenders te bouwen. Zij kwamen hier en daar zelfs tot eenzijdige uitzendinkjes,

zich niet realiserend dat voor een radiogesprek met Engeland wel wat meer nodig is en dat boven en voor alles de identiteit en de betrouwbaarheid moet vaststaan van de man die de berichten uitzendt.

Zou men alle fabeltjes geloven, die de ronde deden, dan landden er bijna elke nacht Engelse vliegtuigen op onze meren en afgelegen wateren, Engelse duikboten zwermde voor onze kust om mensen af te halen en te brengen. Tot aan de kust van Bretagne toe werden onze zorgvuldig verzamelde boodschappen gebracht in de hoop dat er een Engelsman aan de kust zou opduiken om ze in ontvangst te nemen.

Deze gretigheid naar contact was een van de oorzaken dat de Duitse contraspionage zulk een gemakkelijk spel kon spelen. Wie zei een contact met de overkant te hebben had daarmee meestal reeds direct het hart van den ander gewonnen. De hersens bleken dan te zwak om als zakelijke en meestal noodzakelijke criticus te fungeren.

In deze strijd had men niet te doen met de ordinaire mensenjagers van de Gestapo, maar met uitgeslagen en vakbekwame lieden van de Duitse contraspionagedienst. Een miezerig mannetje dat de elektriciteitsmeter in een huis in Den Haag kwam controleren was er een handlanger van. Een collega van Van Hamel, ook een ‘gedropte’ spion, werd in een huis gelokt met een bericht dat zijn verloofde ernstig ziek was. Vrienden hadden haar er met een verpleegster zien binnendragen. Dat klopte ook, maar ze was reeds de gevangene van de Duitsers!

Bij een andere gelegenheid werden Nederlandse gevangenen onder bedreiging omgepraat voor de vijand te werken, dan vrijgelaten en met het betrouwbaarheidsmerk van hun gevangenschap mengden ze zich in de rijen van hen, die zo graag contact met de overkant hadden of naar Engeland wilden uitwijken. Onder deze verraders kwamen zelfs joden voor, zoals de kleermaker Brandon uit Leiden.

De beruchte Van der Waals, die wel het meeste kwaad stichtte, werd door zijn Duitse vrienden met opzet in de hand geschoten. Een bericht in de kranten en verzoek tot opsporing, met beloning voor wie inlichtingen zou kunnen verschaffen, volgde. Met zijn gewonde hand was hij quasi ‘aan de Duitse politie ontsnapt’, de kranten bevestigden het, een betere introductie was onmogelijk!

Zelf was ik betrokken bij een geval van een ‘ter dood veroordeelde’ in een ziekenhuis. Quasi politiebewaking. Een georganiseerd vrij ogenblikje waarop een verpleegster kon worden ingelicht, een vanzelfsprekend geslaagde poging om hem uit het ziekenhuis weg te halen, daarmee de deuren openend naar de verzetsbeweging en de spionagegroepen. De zieke ter dood veroordeelde was een agent van de Duitsers...

Ook de agenten die boven Nederland uit een Engels vliegtuig sprongen, hebben ervaren dat hun werk niet gemakkelijk was. We spreken dan nog niet eens over het latere England-spiel, waarin het de Duitsers gelukte een contact met

de Engelse spionagedienst vele, vele maanden te handhaven, zonder dat iemand ‘aan de overkant’ enig wantrouwen koesterde. Hun opleiding in het begin was tamelijk gebrekkig. Hun gevaarlijk werk van betrekkelijk weinig nut. Het hoofd van de Nederlandse Centrale Inlichtingendienst, de cid, ‘vergat’ de geseinde berichten zelfs aan de minister van defensie (!) door te geven. Liever stuurde hij berichten over de betrouwbaarheid van onze ministers aan de Engelse geheime dienst!

De eerste agenten mochten van hun Engelse meesters uitsluitend militaire berichten zenden, terwijl politieke berichten voor een Londens leidinggeven aan de geestelijke weerbaarheid van ons volk, vooral in die tijd minstens van even groot belang geacht konden worden.

Later ontstonden er tussen de verschillende diensttakken en instanties in Londen en tussen diverse spionagegroepen in Nederland zulke spanningen, dat het voorkwam dat men elkaars werk bespioneerde. Maar ook dat behoort tot de zaken die naderhand nog allemaal verteld moeten worden.

Nee, een verhaal van geniaal hersenwerk, briljant organisatievermogen, discipline en wederzijds vertrouwen is de geschiedenis van het Nederlandse inlichtingenwerk niet. Maar dat doet niets af aan hetgeen mannen als Van Hamel voor de Nederlandse zaak hebben gedaan. Integendeel! Hij en zijn kameraden worden er in hun zuiverheid en trouw slechts des te indrukwekkender door.

Luitenant Van Hamel werd op 16 juni 1941 door de Duitsers doodgeschoten. Dat is nu twintig jaar geleden. Hij was geen fabeltje, hij legde de verbinding tussen bezet Nederland en de bondgenoten daarbuiten. Hij en zijn kameraden en allen die later gingen meehelpen de weg naar Engeland niet alleen via zendapparaten, maar ook over land en per schip open te houden, hebben vooral later de strijdende legers van onschatbare militaire inlichtingen voorzien, maar er bovenal ook voor gezorgd dat ‘Londen’ en bezet gebied niet totaal van elkaar vervreemdden. De politieke betekenis daarvan moet nog in zijn volle omvang en uitwerking bestudeerd worden.

1 juli 1961.

Arbeid is een eer

In mei 1940, de maand waarin de Duitsers ons land in de slaap overrompelden, bedroeg het aantal werklozen 271.000. Indien men de arbeiders in de werkverschaffing meetelt beliep het 325.000.

Dat waren andere tijden dan nu! Dat waren zeker andere tijden! Een kortzichtige, on-sociale en in vele opzichten onmenselijke politiek van de opeenvolgende regeringen Colijn had in het schatrijke Nederland van die dagen een zinloze lediggang, een vernederende armoede en een mensonterend systeem geschapen. Er waren tijden dat er meer dan 400.000 valide mannen met hun gezinnen

moesten leven van een fooi die de staat hun hooghartig toedeelde, aangevuld met een weinig passend systeem van uitkeringen in natura: blikken soep, een half zakje extra kolen, een paar schoenen.

De mannen zonder werk waren het duidelijkst gezicht van de straat, ze stonden met vele honderden tegelijk voor de stempelbureaus, waar het ontvangen stempel op hun werklozenkaart moest bewijzen dat ze niet in het geheim werk verrichtten. Ze dromden samen op de hoeken. Ze zaten in de parken, ze speelden kaart op de stille trottoirs, ze hingen te niksken uit de vensters... alles tot ergernis van de wel met arbeid gezegende burgers, die, tot grotere eigen glorie, nog steeds de stelling verkondigden: 'Wie werken wil, die kan het ook vinden.'

Het was geen toestand van maanden, maar van vele jaren. In het goede, nette, christelijke Nederland was arbeid een deugd, een opdracht, een zegen, een eer. Alleen, de regering vond het niet op haar weg liggen om voor die arbeid te zorgen. Die kocht de plicht af met een fooi van f 11.- per week, en verdeelde daarmee ons volk in twee vijandelijke groepen: zij die werkten en voor de 'opvreter en luiwammes' nog belasting van hun karig loon moesten betalen, en de werklozen, die in een uitzichtloos en glansloos bestaan afstompten tot botte wezens of in een vergeefse opstandigheid de ploertendoders van de politie moesten voelen...

Een weerzinwekkende situatie, die men niet had kunnen veranderen.

Hitler kon dat wel! In Hitler-Duitsland bestond geen werkloosheid meer. Hij had hen soldaat gemaakt, in zijn wapenfabrieken tewerkgesteld of bij zijn strategisch wegeplan. Hoe dan ook, ze waren weg. En dat was in de ogen van vele, zeer vele Nederlanders dan toch maar een deugd.

Het is opvallend hoe dictators altijd de arbeid misbruiken om hun macht een morele glans te geven. Arbeid, vlijt, discipline, een trits van goedburgelijke deugden, die enerzijds de opstandigen in toom houdt (wie hard werkt heeft geen tijd voor slechte gedachten) en anderzijds bij voorbaat op de steun van alle brave borsten, middenstanders, officieren, stoere boeren en met traditiegevoel bezielde ambtenaren rekenen kan. Hitler werkte ermee en Mussolini, vandaag doet men het nog in Rusland en China, in Portugal en overal waar men de arbeider liever moe dan vrij ziet.

Het was jammer dat Hitler zijn systeem hier introduceerde met bommen op Rotterdam. Nu waren alle brave vaderlanders wel verplicht tegen hem te zijn, maar... wat Hitlers arbeidsmateriaal aangaat, 'nu zullen de niksnutten wel anders piepen,' zeiden de goede, vlijtige burgers tegen elkaar, en het klonk bijna opgewekt.

Welnu, men heeft anders leren piepen en de arbeiders niet alleen.

Aan het eind van 1940, nog geen jaar na Hitlers inval, was het de vlijtige Nederlandse ambtenaren van de arbeidsbureaus gelukt om 99.600 arbeiders naar Duitsland te transporteren en in te schakelen in Hitlers oorlogsmachine. Bovendien werkten er nog 31.100 in België en Frankrijk bij de Organisation Todt²², die zich voornamelijk bezighield met het aanleggen van militaire veldversterkingen.

Een mooi resultaat. De werkloosheid in Nederland was kennelijk verminderd en dankzij de ambtelijke vlijt was aan het eind van het jaar 1941 twee derde van alle werklozen aan arbeid geholpen bij... de vijand.

Er is geen gebied geweest waarop de Duitsers, vooral aanvankelijk, zo'n vlijtige en hartelijke medewerking van Nederlandse kant hebben gevonden als juist hier. De nazi's hadden het geluk dat ze daarbij konden speculeren op de burgerlijke minachting voor werkloosheid en de geheime nijd en weerzin tegen de zogenaamde arbeidsschuwen.

Direct na de inval begonnen de Duitsers het gedecentraliseerde, Nederlandse systeem van werkloosheidszorg en arbeidsbemiddeling (dat goeddeels in handen was van de gemeentelijke autoriteiten) te centraliseren. Natuurlijk, daardoor heeft men de zaak beter in de hand, maar onze vlijtige ambtenaartjes zagen dat niet. Op 9 augustus 1940 schreef de secretaris-generaal van sociale zaken (Scholten) een brief aan zijn ambtgenoot van financiën, waarin hij de centralisatieplannen verdedigde: 'Indien wij thans niet zelf het initiatief nemen, zullen we in zeer korte tijd staan voor een regeling van buitenlandse zijde, die veel verder zal gaan. *Met name geldt hier het zeer actuele en voor de Duitsers uiterst gewichtige vraagstuk der plaatsing van Nederlandse arbeiders in Duitsland.*'

U ziet het, meneer wist heel goed waarom het ging, maar dat mocht geen reden zijn om niet naarstig aan het reorganiseren te slaan. De edele Scholten werkte en toen hij enkele maanden later aftrad was dat niet vanwege de Duitse druk op onze werkloze arbeiders maar... omdat de ongehuwde moeder wat de sociale voorzieningen betreft gelijk werd gesteld met de gehuwde moeder. Sic! Zo iets was onbehoorlijk, maar arbeid is een eer en een deugd zelfs als het voor de vijand is.

Trouwens, reeds vóór de oorlog waren werklozen verplicht werk in Duitsland te aanvaarden, als zijnde 'passende arbeid'. Een neutrale regering als de onze kon zich immers niet bezighouden met de aard van het werk en de bedoelingen van de werkgever... 'Werken in Duitsland ligt dus in de historische lijn,' schreef Scholten, blijkbaar niet beseffend dat die lijn op 10 mei 1940 radicaal was afgebroken.

De heer Scholten werd als secretaris-generaal opgevolgd door Verwey, en als directeur van het Rijksarbeidsbureau trad op de heer Knetsch. Beide heren hebben hun naam in de vaderlandse geschiedenis 'onsterfelijk' gemaakt, vanwege de trouw en voortvarendheid waarmee ze onze vijanden aan Nederlandse arbeiders hebben geholpen.

Dat leek in het begin bijna onschuldig.

Wie werkloos was, behoorde te werken. Aan zo'n edele gedachte viel niet te tornen. Er was werk aan de winkel in Duitsland, en wie daar niet heen wilde gaf blijk arbeidsschuw te zijn. Arbeidsschuwheid is een ondeugd en dergelijke ondeugden behoeven niet meer financieel ondersteund te worden.

Dat was geen kleinigheid in een gezin dat al jarenlang het allernodigste niet meer kon aanschaffen. Zonder dit steunbedrag was men eenvoudig aan de hon-

ger en de ondergang prijsgegeven, tenzij men inventief genoeg was om bijvoorbeeld in wat zwarte handel een nieuwe boterham te verdienen. Maar dat was slechts voor enkelen weggelegd.

In Duitsland ging men werken op basis van vrijwilligheid, zo heette het. Men werd niet gedwongen (zoals later), men werd nog niet van de straat weggestolen (zoals later), men werd niet bij honderden tegelijk met geweer en geschreeuw weggevoerd (zoals later). De Duitsers hadden er het geld voor over om advertenties te zetten, leuke, flinke advertenties, die elke flinke man die niet wist dat er in mei 1940 iets vreselijks en onherroepelijks was gebeurd, wel moesten toespreken. Niet alleen de ambtenaren liepen in de val, ook vele arbeiders, die het nietsdoen en de armoede zat waren, erop rekenden dat de oorlog gauw uit zou zijn, en nu nog de kans hadden hun eigen plaats in Duitsland en hun eigen soort werk te kiezen.

Ze gingen, en ze gingen met duizenden.

Wie na een oproep ontvangen te hebben, niet ‘vrijwillig’ ging, verspeelde zijn steungeld.

Toch waren er ook duizenden bewuste arbeiders, die *niet* gingen, en waarlijk niet omdat ze arbeidsschuw waren, maar omdat ze beter begrip hadden van de strijd waarin ze waren betrokken dan de heren Verwey en Knetsch en de vele trouwe ambtenaren en toekijkende burgers.

Ze kozen de armoede, de nog grotere armoede dan ze reeds kenden, kinderen en familie ondersteunden hen, een bevriende relatie hielp ze aan wat werk, ze scharrelden zelf wat bij elkaar, ze lieten zich door een begrijpende dokter afkeuren, of ze werden gevonden door de mensen van de eerste, armelijke, amateuristische ondergrondse steunorganisaties, die na de Februaristaking waren opgezet.

In die functie ben ook ik met ze in aanraking gekomen. Als we met onze paar gulden in een gezin kwamen, werden we verderop gestuurd waar een gezin leefde, dat het ‘nog harder’ nodig had. Een menselijkheid, een sociale verantwoordelijkheid, een begrip van de toestand vonden we er, waardoor onze avondlijke tochten door de binnenstad en ‘West’ pelgrimages werden. Er waren zakenlieden, werkgevers, die voor dit doel duizenden gulden per maand beschikbaar stelden en daarenboven in hun bedrijf tientallen arbeiders hadden opgenomen voor wie ze in feite geen werk hadden. Ik zou de namen nog kunnen noemen van hen bij wie we nooit tevergeefs aanklopten, en nu, twintig jaar later, ben ik nog geneigd mijn hoed af te nemen als ik hun naam lees, hun winkel of bedrijf zie, zoals een van hen toen zei van de arbeiders: ‘Ik heb mijn kinderen gezegd, neem voortaan je pet af, als je een arbeider tegenkomt...’

Op 22 juli 1941 namen de Duitsers zelf de medische keuring ter hand, omdat ze wisten dat de Nederlandse artsen niet betrouwbaar waren. 22 juli, dat is twintig jaar geleden en daarom schrijven we ditmaal over onze werkloze arbeiders van toen, die gedwongen werden ‘vrijwillig’ voor de vijand te werken. Het is nog maar het allereerste begin waarvan we hier gesproken hebben. Later zou het allemaal veel erger en veel onmenselijker worden. Daarover schrijven we later...

Maar de Nederlandse arbeiders van toen, als werklozen jarenlang in de steek gelaten en tot tweederangsburgers gedegradeerd, werden in het begin van de bezettingstijd opnieuw in de steek gelaten en door een verkeerd begrepen burgerzin en huichelachtige arbeidsmoraal naar de werkplaatsen van de vijand gedreven. Hun organisaties waren ontbonden, hun partijen waren weg. De vakbonden, voor zover die illegaal functioneerden, hielden zich met andere zaken bezig dan de morele en financiële ondersteuning van hen, die in dit afschuwelijke dilemma werden geplaatst.

In juli 1941 was Hitlers veldtocht tegen Rusland juist begonnen. Daarom had hij meer, veel meer arbeiders nodig. Daarom werden ook van toen aan de maatregelen strenger en onontwijkbaarder.

In februari 1941 was de dienstverplichting binnen Nederland al ingevoerd. In augustus '41 mochten geen werkende arbeiders naar andere bedrijven worden overgeheveld. In september '41 mochten mijnwerkers hun werkverband niet meer verbreken. Begin '42 volgde de meldingsplicht voor werklozen. In maart '42 mocht men geen arbeiders meer aanstellen zonder vergunning van het arbeidsbureau. In april '42 invoering van de arbeidsdienstplicht...

Het net was klaar, het behoefde alleen nog maar te worden aangehaald.

Toen de oorlog voorbij was, bleken er 531.000 deportaties geregistreerd te zijn, maar het werkelijke aantal was veel groter.

Het begin daarvan hebben we in dit artikel verteld. Geen begin om trots op te zijn. Ambtelijk formalisme, burgerlijke afzijdigheid, verkeerde arbeidshonger en verkeerd begrepen arbeidsmoraal. Vereenzaamde mensen, in de steek gelaten mensen, die opgejaagd door de eigen Nederlandse ambtenarij moesten kiezen tussen nog groter armoede of werken voor de vijand. En daartussen de enkele dapperen, die de goede keuze riskeerden, naamloos en onbekend tot op de dag van vandaag.

22 juli 1961.

Eindnoten:

- 22 *Organisation Todt* - Genoemd naar de Duitse minister van Bewapening, Fritz Todt, in het leven geroepen om arbeiders te werven voor het aanleggen van versterkingen, vliegvelden, de *Atlantikwall*, enzovoort.

Te mooi om waar te zijn!

Het zijn vaak de mooiste momenten van een oorlog, die men later het snelst probeert te vergeten. We denken daarbij niet aan gewonnen veldslagen, ingenomen steden en zelfs niet aan grootscheepse capitulaties. Opgestuwd door de drang van vele schrikkelijke gebeurtenissen, losgeslagen van oude gedachtenschema's, met geweld bevrijd uit bindingen, waarvan men weet dat ze de oorlog toch niet zouden hebben overleefd, zijn er in de Tweede Wereldoorlog, zoals in elke grote oorlog, door de staatslieden uitspraken gedaan en toekomstvisioenen opgeroepen die...

Ach wat! Het waren geen leugens, maar werkelijkheid zijn ze nooit geworden. Ze dienden de oorlog en waren niet bedoeld voor de vrede, die later komen zou.

Ze brachten nieuwe hoop in de harten van de strijdende eenvoudigen.

In de gevangenis hebben ze meegeholpen de vernedering te verduren en onder de toeschouwende naties hebben ze de indruk gewekt dat het recht en de vrijheid, waarvan men zei dat ze de inzet waren, ook na de oorlog de richtsnoeren van de internationale politiek zouden zijn.

Zulk een hoopgevende en bezielende uitspraak was het *Atlantic Charter*, in de tweede week van de maand augustus 1941 opgesteld door Roosevelt en Churchill.

De staatslieden waren elkaar tegemoet gereisd op twee slagschepen, de *Augusta* en de *Prince of Wales*. Ze ontmoetten elkaar op de Atlantische Oceaan en hun communiqué is daarom bekend geworden als het *Atlantic Charter*. Het grote woord 'Charter' bewijst reeds dat ze er méér mee bedoelden dan uitsluitend een verslag van hun besprekingen te geven. Hier werd een eerste begin van een grondwet voor een naoorlogse wereld geproclameerd. En als zodanig reageerde de wereld er ook op. Bovendien was het veelbetekenend dat met de USA, na alle materiële hulp die reeds aan Engeland en Rusland geboden werd, waarbij goederen en schepen en wapentuig aan de strijdenden in 'leen' en in 'pacht' werden gegeven, thans ook een gezamenlijke politieke belijdenis werd opgesteld, die zich nadrukkelijk tegen het nationaal-socialisme keerde en de vrede tot een gemeenschappelijke zaak van Engeland en Amerika maakte. De vrede! Iedereen begreep dat het dan ook spoedig de oorlog zou zijn, waarin Amerika mee zou doen. Daarmee zou het lot van Hitlers Derde Rijk bezegeld zijn. Voorwaar een prachtig vakantiegeschenk voor de geplaagde volken van Europa in de zomer van 1941.

Maar toch, hoe belangrijk ook dit militaire aspect was, toch weet ik mij als de dag van gister te herinneren, dat vooral het *politieke* uitzicht de diepste indruk maakte. In de matte crisisjaren, die aan de oorlog voorafgingen, waren de volken zeker niet verwend met uitspraken van hun leidlieden die enige hoop voor de toekomst boden en waarin de doffe status quo vervangen werd door een hartverwarmend en bezielend toekomstbeeld.

Het was ook geen kleinigheid wat beide grote mannen Roosevelt en Churchill daar vanaf de Atlantische Oceaan verkondigden!

Tegenover de gewelddadige annexaties van Hitler en Stalin stelden zij 'dat hun landen geen uitbreidingen zoeken, noch territoriale noch andere'.

Tegenover de onderdrukking: 'dat zij geen veranderingen wensen te zien, die niet in overeenstemming zijn met de in vrijheid uitgesproken wensen van de betreffende volken'.

Tegenover een opgedrongen en door bajonetten en geheime politie in stand gehouden staatsysteem: 'dat zij het recht eerbiedigen van alle volkeren om zelf hun regeringsvorm te kiezen, waaronder zij wensen te leven'.

Tegenover de werkloosheid van de vooroorlogse jaren, de armoede van vele volken, het economisch isolationisme, wensen ze 'de grootst mogelijke samenwerking op economisch gebied tussen alle staten tot stand te brengen met de bedoeling om voor allen verbeterde arbeidsvoorwaarden te verkrijgen, econo-

misch evenwicht en maatschappelijke zekerheid’.

Tegenover de verschrikking van de door Hitler ontketende oorlog stelden zij te hopen ‘dat na de vernietiging van de nazi-tirannie een vrede tot stand zal komen, die alle naties in staat zal stellen veilig binnen hun grenzen te wonen en die de zekerheid zal brengen dat alle mensen in alle landen zullen kunnen leven, vrij van vrees en gebrek’.

En in een tijd waarin militaire macht het laatste pleit scheen te beslissen, spraken zij hun geloof uit ‘dat alle volkeren der wereld om praktische zowel als geestelijke redenen het gebruik van geweld zullen moeten afschaffen...’

Waarde lezers, hebt gij niet het gevoel citaten voorgelegd te krijgen uit de slotresolutie van een socialistische jeugdorganisatie en dan nog in de idealistische periode van het socialisme? Toch waren het staatslieden van wereldformaat die deze woorden formuleerden, bijgestaan door hun beste militaire en politieke helpers! De bijeenkomst op de Atlantische Oceaan werd begeleid en onderstreept door het gemeenschappelijk zingen van ‘Onward Christian Soldiers’ en later werd het Onze Vader gebeden.

Er werd niet met het kerkzakje rondgegaan, maar alle zeelieden kregen sigaretten en mixed fruit uitgedeeld. Een prettige dag. Een onvergetelijke dag. Zo dacht ook president Roosevelt erover. Hij zei tegen zijn zoon, die er ook bij was: ‘Als er niets anders gebeurd was terwijl we hier waren, zou dat ons al te zamen hebben gebracht. “Onward Christian Soldiers!” Dat zijn we en dat zullen we doen, met Gods hulp!’

Amerika hééft het gedaan en als het niet meer gedaan had dan dat, verdient het nog onze blijvende dankbaarheid.

Maar wat is er terechtgekomen van het *Atlantic Charter*? Zo weinig dat het anno 1961, twintig jaren later, bijna anti-propaganda lijkt het opnieuw in de herinnering te roepen.

Het is waar, de Sowjet-Unie heeft het Charter nooit mede onderschreven of zelfs maar als leidraad erkend, ook al draagt het latere Charter van de Verenigde Naties duidelijk de sporen dat het besprokene van de Atlantische Oceaan er niet zonder invloed op geweest is. Territoriale uitbreiding heeft de Sowjet-Unie met geweld doorgedreven en met evenveel geweld, tegen de zin van de volken in, gehandhaafd. Maar ‘het recht van *alle* volkeren om zelf hun regeringsvorm te kiezen’ hebben ook de westerse landen niet kunnen honoreren en het gevolg is geweest een reeks van bloedige, nutteloze koloniale oorlogen, die in 1945 op Java begon en vandaag de dag nog in Afrika wordt voortgezet. De ‘grootst mogelijke samenwerking op economisch gebied’ resulteerde in een kunstmatige beperking van de handel met het Oostblok en een economische breuk in Europa. De grotere welvaart is ten deel gevallen aan de landen die reeds de grootste welvaart kenden en de afstand tussen hen en de arme landen wordt, volgens rapporten van de vn, alleen maar groter.

Sinds de eerste atoombom boven Hiroshima ontplofte, is de vrees tot in het ondraaglijke gegroeid en de ‘praktische zowel als geestelijke redenen om het

gebruik van geweld af te schaffen’, ach, wie ze opsomt loopt gevaar door onze onvolprezen Binnenlandse Veiligheids Dienst op de lijst der verdachte personen te worden geplaatst...

Het *Atlantic Charter* heeft het lot gedeeld van alle profetische getuigenissen. De tekst ervan komt in handen van realistische uitleggers, of... wordt vergeten.

Men behoeft daarbij niet te twijfelen aan de goede wil en de eerlijke bedoelingen van hen, die de opstellers ervan waren. Marcheren doen soldaten, de mensheid strompelt. Meeslepend spreken doen de politici en de theologen, de mens stottert maar wat. Visioenen zien de dwazen, de realistische rest zorgt er wel voor dat ze geen werkelijkheid worden.

Toch is het goed eraan te herinneren dat daarginds, op de Atlantische Oceaan in 1941, dus twintig jaar geleden, ook andere, minder idealistische zaken een rol speelden.

Elliott, zoon van de president, die de besprekingen bijwoonde, vertelt ervan.

Roosevelt zei: ‘Het is niet algemeen bekend, maar de Britse en Duitse bankiers hadden nagenoeg de hele wereldhandel in handen. Ondanks het feit, dat Duitsland de vorige oorlog verloor. Dat is toch niet zo goed voor de Amerikaanse handel, hè?’

Dan vervolgt de vader, nadat hij betuigd heeft het fascisme afschuwelijk te vinden en dat zijn hart naar Engeland uitgaat: ‘Maar dan nog moeten we de Engelsen duidelijk maken, dat we niet van plan zijn de rijke oom te spelen die eens een keer gebruikt kan worden om het Britse Rijk over een moeilijk punt heen te helpen...’

De zoon begreep niet wat de vader bedoelde en die verduidelijkte: ‘Churchill heeft me verteld dat hij geen minister-president was om bij de uitverkoop van het Britse Rijk als vendumeester te fungeren. Ik geloof dat ik spreek als de president van de Verenigde Staten wanneer ik zeg, dat Amerika niet van plan is Engeland te helpen in deze oorlog, opdat de Britten hun heerschappij over koloniale volken zullen kunnen handhaven...’

Daaraan moet u denken bij een ander citaat uit het Charter, dat ik u tot nu toe onthouden heb:

‘dat zij zullen trachten voor zover dat niet in strijd is met hun bestaande verplichtingen (een wanhopige poging van Churchill om nog iets van de voorkeursrechten van het Britse Gemenebest te redden) te bevorderen dat alle staten, groot en klein, overwinnaars en overwonnenen, deel zullen hebben aan de handel en in staat zullen zijn de grondstoffen te verkrijgen, die nodig zijn voor hun economische welvaart...’

Hier schijnt werkelijk iets van het Charter verwezenlijkt te zijn, hetgeen iedereen in deze dagen moet weten, nu de nieuwe minister-president van Engeland aan de deur van de Europese Economische Gemeenschap klopt om binnengelaten te worden, uit vrees anders bankroet te gaan. En Duitsland is, on-

danks een tweede verloren oorlog, opnieuw een financiële wereldmacht en opnieuw bewapend! Maar laten we over Duitsland zwijgen. Het is allemaal al erg genoeg.

5 augustus 1961.

De dood loert in de golven

Nu bijna winterse zomerstormen tegen onze kust beuken, moet wel elk goed Nederlands hart met de mannen zijn, die de zee bevaren. Het is om die reden dat de kroniekschrijver van deze rubriek bij de keuze van zijn onderwerp denken moest aan de zeelieden die de Nederlandse koopvaardijvloot bemanden. Zij hebben in de Tweede Wereldoorlog niet alleen een heldhaftige rol gespeeld, ook een duur betaalde.

Van de totale bemanning van onze koopvaardijvloot verloor bijna 17 procent het leven en wie het relaas van hun lotgevallen leest zal bemerken dat zij, die het overleefden, vaak (dat wil in dit geval zeggen letterlijk meer dan eenmaal, vele malen!) nauwelijks aan de greep van de dood ontsnaptten. Een hard bestaan, een voortdurend gevecht tegen een onzichtbare vijand, de mijn die onder het wateroppervlak op hen lag te wachten, de vanuit de diepte afgevuurde torpedo, de plotselinge dodelijke aanval vanuit de lucht. Water dat graf werd, maar ook vuur, dat schip en zee in een vernietigende brand zette.

Zelfs een per traditie zeevarend volk als het onze is al te gemakkelijk geneigd te menen, dat de oorlog zich voornamelijk te land afspeelde: Rotterdam, De Grebbe, de jodenvervolging, Amersfoort²³, Arnhem en de honger. Maar het vuur dat Rotterdam verwoestte loeide tienmaal sterker op het met benzine geladen schip. De honger van het concentratiekamp heerste ook op het vlot waarop schipbreukelingen dagen- en wekenlang ronddreven op een vijandige oceaan. Rechthoos als de joden aan de wal was elke zeeman die door de loerende Japanse of Duitse oorlogsmarine werd ontdekt, en zij sloegen even plotseling en verraderlijk toe als de ss-patrouilles in de straten van de jodenbuurt te Amsterdam.

De zeelui van onze koopvaardijvloot waren burgers. Onder hen waren er bovendien velen die te oud of te jong zouden zijn geweest om, aan de wal, ooit tot militaire plichten te worden geroepen, als waarmee zij thans op zee belast werden. Het Zeeschepenvorderingsbesluit, dat de regering machtigde dit particuliere eigendom voor oorlogsdoeleinden te gebruiken, had in de praktijk niet alleen betrekking op het materiaal, maar ook op de bemanning, en wie daaromtrent nog enige twijfel mocht koesteren, leze er de Vaarplichtwet op na, die tijdens de oorlog werd uitgevaardigd.

Wat dit betekende zegt deze kleine bloemlezing uit de heldenkroniek, waarin

hun lotgevallen worden verhaald. Ik schrijf ‘helden’ en bedoel daarmee meer dan dat clichéwoord uit te spreken, dat al te gemakkelijk gebruikt wordt als het om oorlogsdaden gaat. Wanneer men zich opnieuw verdiept in hun kronieken blijft, behalve de opnieuw ervaren gruwel, de bijna lichamelijk voelbare verbazing dat deze mannen, buiten hun wil en zonder ertoe te zijn geoefend, daartoe geroepen tot een dergelijke moed en zelfverloochening in staat waren.

We schrijven de herinneringen aan twintig jaar geleden, dus uiterlijk tot augustus 1941. De oorlog met Japan was nog niet uitgebroken en zolang waren er nog wateren waar de Nederlandse zeeman betrekkelijk veilig varen kon. Na de aanval van Japan was er geen plekje meer op de zeven zeeën waar niet de dood loerde.

Toen begon het drama pas echt. En daarom hopen wij later nog op deze geschiedenis terug te komen. Maar wat zich voordien reeds afspeelde is erg en groots genoeg om in 1961 nog even aan de vergetelheid ontrukkt te worden. We doen het in de vorm van onderstaande korte en verre van volledige opsomming.

Nadat een aantal van onze schepen, lang vóór de oorlog tussen Nederland en Duitsland was uitgebroken, reeds was getorpedeerd en andere bij de bezetting van Nederland, België en Frankrijk een actieve rol hadden gespeeld, vaak betaald met ondergang en dood, werd de Moordrecht op 20 juni 1940 zonder waarschuwing getorpedeerd. Er brak brand uit. De reddingsboot kantelde. Slechts vijf man wisten zich te redden door op de omgeslagen boot te klimmen. Zonder voedsel en drinkwater, in een ruwe zee...

De Deucalion op 2 juli 1940 na verschillende luchtaanvallen eindelijk tot zinken gebracht. De bemanning ontsnapt in twee boten, waarvan er één als een zeef is lekgeschoten door mitrailleurvuur...

De Omlandia in augustus 1940 door twaalf vliegtuigen met bommen en mitrailleurs bestookt.

‘...door een bombscherf werd den kapitein één der benen onder de knie afgeslagen. Alle munitie was toen reeds vershoten. Kruipend wist hij de stuurhut te bereiken om één der officieren nieuwe orders te geven. Met lakens werd hij verbonden. Het schip maakte zwaar slagzij. Toen men in de boot gegaan was bleek deze zo lek geschoten, dat men hem weer moest verlaten. Met de grootste moeite werd de gewonde kapitein weer aan boord gehesen. De eerste stuurman was inmiddels overboord geslagen, getroffen door een bombscherf in de rug. Hij kon nochtans zichzelf redden en bleef ondanks zijn verwonding tot het einde toe meewerken. Later bleek dat hij ook een bombscherf in het schouderblad had.

Er werd een reddingsvlot gereed gemaakt. Toen allen er op gingen zei de kapitein: “Neem dat stuk been van mij ook maar mee...”

De Volendam in augustus 1940 getorpedeerd, 320 kinderen aan boord, totaal 600 passagiers. Dankzij het goede zeemanschap van de bemanning allen behouden, zodat de Britse admiraliteit een speciaal bulletin van waardering uitgaf.

De Stad Schiedam op 3 september 1940 door een in het geheim geplaatste helse machine opgeblazen.

‘Vijf dagen zwierven de schipbreukelingen op hun vlotten bij slecht weer rond...’

De Ottoland op 5 oktober 1940 getorpedeerd.

De Apellonia op 25 november 1940 door een vijandelijke torpedoboot-jager tot zinken gebracht.

De Farnsum op 7 december 1940 door drie torpedo's tot zinken gebracht.

‘...Winter en hevige storm op de Atlantische Oceaan. Men gaat in de reddingboot, maar door de hevige zeegang slaat die telkens tot bijna zinkens toe vol. Er komen ook allerlei lekken in, die men met kledingstukken en dergelijke tracht te dichten. Later slaat het roer kapot. Allen kregen last van pijnlijke voeten en vertoonden symptomen van uitputting. Door de voortdurende inwerking van zout water kregen velen huidwonden. Op 13 december, nadat men dus al zeven dagen zo op zee rondzwalkte, raakte het drinkwater op. Velen kregen koorts en begonnen te ijlen. Enkelen bezweken en hun dode lichamen werden overboord gezet.

Later werden ze door een jager opgepikt. Toen hadden ze elf dagen in vliegend stormweer op zee rondgedreven, in een lekke stuurloze sloep. Midden winter op de Atlantische Oceaan.’

De Beemsterdijk op 24 januari 1941 door een torpedo getroffen.

‘Stormweer. Machine kapot. Door de zware storm komt het schip dwars te liggen. Het slingeren brengt de reddingboten in gevaar. Het waterdichte schot in het lekke schip heeft het hard te verduren en daarom beveelt de kapitein dat allen zich gereed moeten houden het schip te verlaten. Eer die manoeuvre is uitgevoerd begeeft het schot het en zinkt de “Beemsterdijk”. Een deel der bemanning heeft reeds in de reddingboten plaatsgenomen. Anderen springen overboord. De zuiging van het ondergaande schip is zo sterk, dat allen mee in de diepte worden gesleurd. Slechts de vierde machinist en drie jonge bedienden weten zwemmend een vlot te bereiken. De anderen verdrinken jammerlijk...’

De Mangkai op 15 maart 1941 getorpedeerd en door boordkanonnen beschoten. Een aantal matrozen en de kapitein worden door deze zinloze beschieting gedood. Het schip raakt in brand. Enkelen weten zich op drijvende luiken te redden.

De Iris op 17 maart 1941 door vliegtuigen aangevallen.

‘Een der machinegeweren van de Iris stakte en toen de eerste stuurman de kanonnier ging helpen, zag hij opeens weer een vliegtuig aanstormen. Hij rukte de kanonnier weg om hem voor de kogels te vrijwaren, maar werd zelf in

de arm getroffen. Na in zijn hut een handdoek te hebben gehaald om zich te verbinden, begaf hij zich naar de boten, waarmee de anderen bezig waren. Het schip raakte inmiddels in brand.

Een deel van de bemanning weigerde van boord te gaan, omdat het schip nog niet zinkende was. Zij ontvingen de opnieuw aanstormende vliegtuigen met mitrailleurvuur en beschadigden er één aanzienlijk.

De arm van de zwaargewonde stuurman bleek voor driekwart te zijn afgeschoten. Allen kwamen weer aan boord toen de vliegtuigen afdroepen. Er bleek een niet ontplofte bom aan dek te liggen. Die was te zwaar om met mankracht te verwijderen. Onderwijl brandde het schip. Men heeft hem toen met de scheepslier overboord gezet. Het schip bleef behouden...'

De Wangi-Wangi op 25 mei 1941 voor de kust van Liberia getorpedeerd. De bemanning maakt een tocht door de oerwouden en komt pas meer dan een maand later in de bewoonde wereld aan.

De Schieland op 20 juni 1941 in brand geschoten.

De Beursplein in de nacht van 25 op 26 februari met bommen bestookt.

De Amstelland op 26 februari 1941 na vliegtuigaanvallen ten onder gegaan.

De Mijdrecht op 5 maart 1941 door een onderzeeboot aangevallen, zwaar gehavend, maar ziet desondanks later kans dezelfde duikboot door handig en koelbloedig manoeuvreren te rammen en tot zinken te brengen.

De Marisa op 16 maart 1941 getorpedeerd.

De IJselhaven op 6 juni 1941 getorpedeerd. Een deel van de bemanning wordt na tien dagen op zee gezwakt te hebben door een Fins schip opgepikt...

De Maasdam op 22 juni 1941 door onderzeeboten tot zinken gebracht.

De Winterswijk door torpedo's ten onder gegaan.

We breken hier willekeurig af. Het verhaal is ook niet ten einde. Het begint pas! 26 augustus 1961.

Eindnoten:

- 23 *Amersfoort* - In dit geval het 'Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort', een Duits concentratiekamp.

In naam van het recht

Recht en rechtspraak bestraffen niet alleen, ze beschermen ook. Dat lijkt niet veel meer dan een fraaie zin als men niet uit ervaring weet wat er gebeurt, indien bij de straf de willekeur en bij de bescherming de voorkeur een rol gaat spelen.

Zo was het in de bezettingstijd.

Voor hen die deze toestand niet kennen, is het bijna onmogelijk zich voor te stellen, welk een gevoel van machteloosheid en eigenlijk eenzaamheid zich dan van een mens meester maakt. Merkwaardig genoeg meenden de Duitsers daarmee hun eigen zaak te dienen, in werkelijkheid - en daar ben ik zeker van - heeft juist dit gevoel

van aan rechteloosheid en willekeur te zijn overgeleverd, bijgedragen tot de toeneming van het Nederlandse verzet. Het ontnam de bur-

ger zijn illusies nog ergens met een geordend, op rechtsbeginselen berustend stelsel te maken te hebben, het vergrootte zijn afstand tot de staat tegelijk met zijn haat ertegen, en het bracht de ordelievende Nederlander het realistische besef bij, dat de zogenaamde nieuwe Duitse orde geen nieuwe rechtsorde, maar wanorde betekende.

Het is een vrij lang proces geweest, waarin vooral in de eerste jaren het door een grote traditie bijna tot natuur geworden vaderlandse loyaliteitsgevoel jegens alles wat zich met de naam van wet en 'hogerhand' aandiende, slechts moeilijk te veranderen bleek. De houding van het overgrote deel van de Nederlandse magistratuur, die met een zelfde vasthoudendheid en formele zin trachtte de schijn van een rechtsstaat naar buiten op te houden, werkte daartoe mee.

Twintig jaar geleden, om precies te zijn op 12 augustus 1941, verscheen een besluit van de secretaris-generaal van justitie (Schrieke, een nsb'er), waarin de instelling van het instituut van vrederechters en een vredesgerechtshof werd geregeld. Een zoete naam zo midden in de oorlogstijd. Welke vrede bedoeld wordt zegt artikel 2 van het besluit, waarin de vrederechters bevoegd worden verklaard en de aangewezen instantie worden om 'kennis te nemen van alle misdrijven en overtredingen, welke de politieke vrede binnen de volksgemeenschap in gevaar brengen of de hoogste politieke belangen van de volksgemeenschap raken...'

Voor wie nog niet direct door heeft wat dit betekent, volgt hier nog een citaat uit een boekje dat in bezettingstijd verscheen en waarin het vredesgerechtshof zelf de ervaringen van een half jaar vrederechtspraak beschrijft: 'Voor de bepaling van het strafwaardig karakter van een handeling is niet bij uitsluiting de letterlijke wetstekst de grondslag, maar evenzeer het nieuwe rechtsbewustzijn, dat in een wordende gemeenschap geworteld is; een rechtsbewustzijn, dat door geen meerderheid gedragen behoeft te worden, maar door hen, die zuiver de geest van het nieuwe, dat onweerstaanbaar komende is, aanvoelen en begrijpen, tot openbaring behoort te worden gebracht.'

Dat is duidelijke taal. De politieke vrede die men wil is de geluidloze onderwerping aan 'het nieuwe, dat onweerstaanbaar komende is'. Dat nieuwe is het nationaal-socialisme, de minderheid is de nsb en het recht niet de geschreven wet, maar het bewustzijn van hen, die het nieuwe 'aanvoelen en begrijpen'.

Als een nsb'er en een niet-nsb'er slaags waren geraakt en de nsb'er won, dan werd hij vrijgesproken met de mededeling, dat 'aan revolutionaire spanningen binnen zekere grenzen de vrije loop gelaten moest worden'. Won de niet-nsb'er, dan was er sprake van provocatie en volgde veroordeling.

Jaagt de wa (de Weerafdeling van de nsb) de straat op en ranselt ze weerloze burgers af, dan heet het, dat 'bij een revolutie de beginselen van orde en geleidelijkheid nu eenmaal niet steeds in dezelfde mate als voorheen in acht genomen kunnen worden', maar wanneer Nederlandse burgers zich niet als schapen laten

aframmelen en terugslaan, zijn het ordeverstoorders en verstoorders van de vrede.

Scheldt men op een nsb'er dan wordt de eer 'als een aan de menselijke persoonlijkheid verbonden rechtswaarde' aangetast, maar dit geldt niet (volgens een arrest van april 1942) voor joden. Die mogen uitgescholden en beledigd worden. Men mag en zal nog veel meer met ze doen, zoals u weet...

Het zijn slechts een paar voorbeelden. Gebeurde er iets? Liepen de rechters, die deze sinistere clownerie in hun edelachtbaar ambt moesten meemaken, en bloc weg? Weigerde de Hoge Raad, de behoeder van onze hoogste rechtsbeginselen, dit bedrijf mee te maken? Nee, dat niet, maar daarover straks...

Toen de Hitlerknechten ons land binnenvielen was het duidelijk, dat ook de Nederlandse rechtspraak in moeilijkheden zou komen. Niet alleen omdat een bezettingssituatie altijd juridische problemen schept, maar vooral ook omdat het nationaal-socialisme totalitaire aanspraken maakte, vijandig jegens de democratie, vijandig jegens de geestelijke grondslagen daarvan en zijn mens en maatschappijbeschouwing en met als onverbidelijke kern de opvatting, dat recht en goed is wat de nazi-staat nuttig voorkomt. In zoverre was er inderdaad sprake van een revolutionaire situatie.

Onze rechters konden daarom de nazi-aanval zien aankomen, maar als zovele anderen op hún terrein waren ze nochtans op deze aanval niet voorbereid en meenden ze met de 'Aanwijzingen' van de regering, waarin evenmin met een dergelijke revolutionaire situatie werd rekening gehouden, voldoende richtlijnen te hebben ontvangen.

Als altijd begon de aanval eenvoudig, en op punten die een schijn van rechtvaardigheid konden ophouden.

Het rechtspreken 'In naam der Koningin' werd vervangen door 'In naam van het recht'. Dat kwam net iets anders uit dan hetgeen de 'Aanwijzingen' voorzagen, toen ze waarschuwden dat de rechters hun ambt niet mochten uitoefenen in naam van een ander staatshoofd. Dat werd dus niet gevraagd, maar... na 125 jaar onafgebroken te zijn gebruikt was de naam van onze vorst uit de rechtspraak verdwenen.

De beeltenis van de Koningin moest uit de rechtszalen verwijderd worden. Het Nederlands recht bleef weliswaar van kracht, doch uitsluitend 'voor zover het verenigbaar bleek met de bezetting'. Wanneer, zoals in de Europese geschiedenis wel is voorgekomen, twee democratieën, of althans staten met een soortgelijk rechtsgevoel en rechtssysteem met elkaar oorlog voeren, is een dergelijke beperking te begrijpen en zelfs te billijken. Ook de eigen regering immers laat onder zulke abnormale omstandigheden bepaalde rechtsregels wijken voor het militair belang, en bezetting is toch in eerste instantie een militaire zaak.

Dat de Duitse krijgsraad enige bevoegdheden verkreeg, leek daarom vanzelfsprekend. Dat Duitsers niet meer voor een Nederlandse rechter konden worden gedaagd, eveneens. Dat vergrijpen van Nederlanders tegen de bezettingsmacht voor Duitse rechters zouden worden gebracht, was ook een natuurlijk uitvloeisel van de politiek-militaire situatie...

Maar de nazi's waren geen beschaafde volksstam die, bij alle verschillen, een rechtssysteem in wezen familiair aan het onze kenden. Ze kwamen om de boel overhoop te gooien, om ons recht tot onrecht en hun onrecht tot recht te verklaren.

Inzake de maatregelen tegen de joden stond de Nederlandse rechter machteloos, hoewel onze wetgeving hun, uiteraard!, gelijke rechten toestond als de niet-jood. Tegen verbeurdverklaringen en vorderingen van huis en goed kon de Nederlandse burger niet meer beschermd worden.

De instelling van een economische rechtspraak maakte elke vorm van burgerlijke zelfbescherming tegen de georganiseerde Duitse diefstal strafbaar...

En toen kwam in de zomer van 1941 dan de instelling van de vredesrechtspraak, een zuiver politieke rechtspraak met een politiek doel, een anti-Nederlands, een nazi-doel. Een rechtspraak die zelfs zover ging, dat beklaagden die door de gewone rechter waren vrijgesproken, *opnieuw* en voor *dezelfde* zaak konden worden veroordeeld door de onvaderlandse schurken, die zich voor deze handlangersdiensten aan de Duitse zaak leenden!

Men kan zich in gemoede afvragen of toen niet het moment was gekomen, waarop de rechterlijke macht in Nederland had moeten weigeren nog een rol te spelen in een rechtsbedeling, die deze erenaam niet meer verdiende. Weliswaar werd er betrekkelijk zwak geprotesteerd, waren er individuele gevallen bekend waarin rechters weigerden dit alles nog langer in functie mee te maken, maar tot een breuk is het nooit gekomen.

In België en Noorwegen heeft de rechterlijke macht een andere houding aangenomen, en niet zonder succes. In Nederland was de voornaamste drijfveer tot aanblijven een vrij formele juridische aangelegenheid, waarin de Hoge Raad met de kenmerkende, bijna abstracte, juridische koelheid vaststelde, dat het niet tot de bevoegdheden van de Nederlandse rechter behoorde de Duitse bezettingsmaatregelen te toetsen.

De Nederlandse rechtspraak zou daardoor bij het voortduren van de oorlog in een steeds moeilijker parket komen, en zich steeds meer isoleren van het groeiende verzet. Het zou daarom zover komen dat, bij de bevrijding van Nederland, de Londense regering de leden in hun functie heeft moeten schorsen. Maar daarmee lopen we vooruit op de geschiedenis. Het was, als altijd in zulke gevallen, bij de meesten geen kwestie van pro of contra het nazidom.

Het was een meningsverschil tussen goede vaderlanders, van wie de één zijn functie neerlegde als daadwerkelijk protest tegen onrecht en een stimulans tot verzet, de ander aanbleef en de moeilijkheden van een dubbelzinnige positie aanvaardde om nog te redden en te helpen wat hij kon. Beoordelen wie er gelijk had, is niet alleen een juridische zaak, maar ook een kwestie van tactiek, politiek inzicht en zelfs van persoonlijkheid en mentaliteit.

Wel staat het mijns inziens vast dat de heren, die aanbleven, *gered* zijn door de

Duitsers, die met het voortduren van de oorlog hun willekeur ad absurdum voerden en een chaos schiepen, waarin de normale rechtspraak zijn functie bijna geheel verloren had. En gered zijn ze door de geallieerden, die Duitsland versloegen en daarmee de rechterlijke macht bevrijdden uit een situatie, waarin ze de voornaamste bastions die de hoogheid van hun ambt hadden moeten beschermen reeds hadden prijsgegeven.

Bij een Duitse overwinning, zelfs indien het de Duitsers gelukt was een militaire status quo te bereiken, zou de rechterlijke macht zich aan de dienstbaarheid niet hebben kunnen onttrekken en 'erin gelopen' zijn, zoals vele hunner Duitse confraters...

Niettemin, in de praktijk van alledag hebben de rechters heel wat mensen kunnen helpen, en ook vaak van persoonlijke moed blijk gegeven. Een kantonrechter veroordeelt een nsb'er wegens belediging, omdat deze heeft beweerd dat de nsb'ers voor de rechtbank slechter worden behandeld - de rechter wordt door de Duitsers gevangengenomen. De officier van justitie te Arnhem, graaf Van Limburg Stirum, weigert vervolging van een man, die het bekende spotliedje op de nsb gezongen heeft:

*Op de hoek van de straat
Staat een nsb'er;
't Is geen mens, 't is geen dier,
't Is een farizeeër.*

Hij kon beklagde niet vervolgen omdat hij in het lied geen belediging zag, immers de eerste twee regels vermeldden een vaststaand feit; de constatering dat zo'n persoon geen mens en geen dier is, wil zeggen, dat hij een hoger wezen is; een farizeeër is een eigengereid godgeleerde, en dat is geen belediging. Van Limburg Stirum werd later als gijzelaar doodgeschoten. Het Duitse 'recht' wist hem dus toch te vinden.

Ook op andere wijze werden de burgers geholpen. Bepaalde zaken werden niet vervolgd, personen ter bescherming tegen de Duitse lange hand zelfs in gevangenis verborgen gehouden, opzettelijk in voorarrest gelaten om hen aan de greep van de Duitsers te onttrekken, enzovoort enzovoort.

Goed werk dus, maar tot het Nederlandse verzet heeft de rechterlijke macht (enkele persoonlijke uitzonderingen daargelaten) niet bijgedragen, zoals bijvoorbeeld de kerken en de artsen dat wel deden. Niet zij stimuleerden door hun optreden het Nederlandse rechtsbewustzijn in een tijd, toen het op zijn gevaarlijkst bedreigd werd; het was niet de rechterlijke macht die meehielp, de positieve beginselen te formuleren en in leven te houden, die Nederland niet alleen tegen het Duitse gif moesten immuniseren, maar de garantie moesten vormen dat het bevrijde Nederland opnieuw een rechtsstaat zou zijn.

Dat is niet onvaderlands, het is niet strafbaar, van een bepaald aspect uit

gezien behoeft het zelfs niet zwak te zijn, maar eervol is het niet.

23 september 1961.

Verzet als vriendschap

Ons volk is geen volk van samenzweerdere. Dit hangt samen met de lange periode van vrede die wij hebben gekend, met onze volksaard, met de diepgewortelde democratische gezindheid en met nog allerlei goede zaken en deugden meer. Wij mogen er ons gelukkig om prijzen en er in zekere zin trots op zijn! Maar toen Hitler zijn militaire en politieke horden bij ons op bezoek zond en in Nederland het verzet moest worden georganiseerd bleek deze deugd ook haar gevaarlijke kanten te hebben. Vooral in de eerste jaren van de bezetting hebben wij de machtige arm van de Duitse Gestapo onderschat, en het heeft heel wat offers geëist eer men begon in te zien, welk een dodelijk ernstig bedrijf het ondergrondse verzet was. De huiskamer, de buurt, de vriendenkring, de kerk, de club, beroepsgenoten en politieke vrienden, hebben bij ons altijd niet alleen een grote rol gespeeld, maar bovendien een intiem en persoonlijk karakter gehad, waarin het gemoedelijk toeging. Ook het verzet ontstond in deze kringen en droeg uiteraard een zelfde intiem en persoonlijk stempel.

Vrij Nederland ontstond onder buurt- en schoolgenoten. *De Geus*²⁴ begon met twee broers en enkele medestudenten. *De Vonk* ontstond onder politieke vrienden, bij de eerste aanzetten van het kerkelijk verzet kende iedereen iedereen; toen ik voor de eerste maal kennis maakte met de Duitse gevangenen en daar mijn celgenoten vond, was er een man bij, lid van een verzetsgroep, die uit twee straten was gerecrueteerd, waarbij meer dan 40 man betrokken waren. Zij werden allen gearresteerd.

In de zomer van 1941 sloeg de Gestapo haar eerste grote slag in de kringen van de organisatie *Vrij Nederland* - een kettingreactie nadat er eenmaal enkelen waren gearresteerd. Het was voor de Duitsers niet moeilijk toen 'de eerste rafel in de kous was' vrijwel het gehele breiwerk uit te trekken. Van de vele gearresteerden kwamen er 65 ineens voor de rechtbank. Toen ik in de herfst van 1941 toetrad tot de verzetsorganisatie, waarbij ik de hele oorlog zou blijven behoren, begonnen wij onze samenwerking met een etentje bij mij thuis (ik was toen nog niet ondergedoken).

We kenden elkaar allen bij naam en hoewel er enkelen onder waren die mij tot op dat moment onbekend waren, waren het toch weer de vrienden van mijn vrienden. Toen na de Februaristaking begonnen werd met de geldinzameling voor de uitgesloten arbeiders en voor de werklozen die zouden worden opgeroepen om in Duitsland te werken, liep de inzameling via bekende relaties en toen in een later stadium de hele administratie van dit ondersteuningsfonds, door mijn drukkere werkzaamheden op ander gebied, moest worden overgedragen, was het opnieuw een persoonlijke vriend die deze zaken overnam.

Bij het contacten leggen met personen uit andere dorpen en steden was het eerste aanknopingspunt een vriend, een familielid, een beroepsgenoot, een lid van dezelfde partij, een lid van dezelfde kerk. Schuilnamen werden daarbij nauwelijks gebruikt en wanneer ze al werden gebruikt dan was het contact toch zo vriendschappelijk en intiem, dat men na de tweede of derde ontmoeting al van iemands ware naam en juiste adres op de hoogte was.

Het is niet toevallig dat het de communisten zijn geweest, die van het begin af aan en vooral in het eerste begin, van de grootste kennis van illegale techniek blijk gaven en hun organisatie het meest voorzichtig, meest realistisch en het strafst opbouwden. Zij hadden enige ervaring, mogen wij aannemen. De anderen hadden deze niet...

Eigenlijk een leuke tijd! Het is voor degenen die het niet hebben meegemaakt, niet goed mogelijk na te voelen welk een eenzaamheid er later vaak rondom de ondergrondse verzetsstrijder groeide die zijn naaste medewerker niet bekend mocht maken met zijn adres, zijn familie, zijn naam, zijn beroep enzovoort. Wanneer er daarvan in het voortdurende contact toch iets uitlekte, dan bleef er toch nog altijd meer onbekend dan er bekend werd, en vaak waren in de verhalen die men elkaar deed, doelbewuste misleidingen ingevlochten.

In die eerste tijd was het verzet bijna prettig, plannen werden bij de haard gesmeed, wantrouwen behoefde niet aanwezig te zijn want men kende elkaar jaren, op zijn reizen kwam men in aanraking met de vrienden van vrienden en de gemeenschap van gevoel en doelstelling verleende aan het contact een warmte die weldadig aandeed.

Soms scheen het wel of heel Nederland bezig was zich op die manier te organiseren. In fabrieken en kantoren, in scholen, bij de koffie na de kerkdienst, op bijeenkomsten met beroepsgenoten, bij de slager op de hoek, in de fietsenstalling, op het achterbalkon van de tram, overal werden de afspraken gemaakt. De vriend die contact had met een ander, die opdracht had een groep te organiseren, vaak ongeveer naar het bijbelse voorbeeld van de hoofdman over 10 en over 50 en over 100 enzovoort enzovoort.

Het was in die tijd dat ik zelfs voor enkele maanden heb behoord tot de od (ordedienst, militaire en half-militaire organisatie), waarbij mijn contactman een oudere vriend, zijn contactman een bekend advocaat in Amsterdam, diens contactman een bekend officier, enzovoort was. Men mocht elkaar niet kennen, maar men kende elkaar.

Het was veel te prettig om te bewijzen, hoe belangrijk en hoe serieus de contacten waren, en was men eenmaal in de groep ingelijfd, dan ging men op eigen houtje verder er opnieuw 5 of 10 te zoeken, voor wie men dan zelf de 'grote' contactman was en aan wie men dan zelf bij gelegenheid meedeelde hoe belangrijk deze contacten naar boven waren. De zaak heeft nooit gewerkt. Ik heb er nooit iets van gehoord, het gaf alleen maar het prettige gevoel 'ingeschakeld te zijn'.

Uit mijn aantekeningen blijkt, dat ik in die tijd, namelijk in de zomer van 1941, bezoek kreeg van een Duitser, een Duitse emigrant, een man die het gevaarlijke werk in het land van de vijand zelf had meegemaakt. Hij was mij aangepraat door een vriend, die op zijn beurt een Duits schrijver tot vriend had en de man in kwestie was weer een vriend van die Duitse schrijver. Ik ontmoette hem in een cafeetje in de binnenstad van Amsterdam. Het was mijn enige voorzorgsmaatregel, mijn vriend had voorgesteld bij hem thuis bij een lekker kopje koffie.

De Duitser bleek een Pruis van het zuiverste water. Zijn kritiek op de Hollandse organisatie van het verzet was fel, hooghartig en... juist. Hij waarschuwde ons dat er op die manier niets te bereiken zou zijn en dat men uitsluitend kudden bijeendreef, die te gelegener tijd door de Gestapo naar de slachtbank geleid zouden worden. Zijn voorstellen en raadgevingen hadden veel weg van hetgeen de inofficiële od (zie hiervoor) als methode toepaste: groepen van 5, samengevoegd tot groepen van 25, samengevoegd tot groepen van 100, met contactmensen aan het hoofd die uitsluitend één volgend adres wisten te bereiken. Met een nevenorganisatie die op deze organisatie toezicht en controle zou moeten uitoefenen, geen directe activiteiten zou plegen, maar zou toezien dat een van de contactlieden niet fout was, gevaar liep gepakt te worden enzovoort, en die de opdracht had 'gefährliche Elemente zu liquidieren'. Het leek allemaal heel mooi, maar het was allemaal erg Duits. Het was een voorbeeld van Duitse 'Ueberorganisation' die op den duur even gevaarlijk was en ook even gevaarlijk is gebleken als de vriendjes-en-relatie-organisatie naar Nederlands model, althans uit de eerste tijd.

Wij zijn het toen, die Duitser en ik, niet eens geworden. Zijn voorstellen waren wel anti-nazi, maar nochtans in zijn drang tot overorganisatie typisch Duits. Het is eigenlijk leuk om te kunnen vaststellen, dat ook de Gestapo in dit opzicht Duits dacht en niet kon begrijpen, dat de Februaristaking en alles wat daarmee samenhang, voor een groot deel ongeorganiseerd en spontaan was.

Het Nederlandse ondergrondse verzet is niet in dit stadium blijven hangen. Er hebben zich langzamerhand methoden van verzet ontwikkeld die niet alleen een grote waarborg van veiligheid boden, maar de Duitsers vaak tot wanhoop hebben gebracht.

Ongetwijfeld zijn plaatselijke en vooral in de kleinere steden contacten op basis van vriendschap, beroep, buurtgenootschap enzovoort blijven bestaan, maar wanneer de Gestapo daarin al toesloeg dan bleek het toch vaak onmogelijk van daaruit verder in de organisatie door te dringen. Maar vrijwel elke grote organisatie heeft in haar oorlogsgeschiedenis de klappen te incasseren gehad die veroorzaakt werden door deze amateuristische opzet uit de eerste tijd.

Later in de geschiedenis van het verzet is dat nog eens herhaald, vooral in de kringen van de lo (Landelijke Organisatie voor de hulp aan onderduikers), die

in de kortst mogelijke tijd een massale organisatie moest opbouwen toen de verscherping van de Arbeitseinsatz financiële snelle hulp aan duizenden onderduikers noodzakelijk maakte. Dit werk ontstond voornamelijk in protestantschristelijke kring en deze oorsprong had tot gevolg dat een zeer groot deel van de relaties binnen deze kring werden gelegd, waardoor de onderlinge bekendheid uit het oogpunt van veiligheid veel te groot was.

Het was in de herfst van 1941 dat mijn vriend Harmen van der Leek met een aantal van zijn vrienden werd gearresteerd voor het verbergen van Engelse vliegers. Hij heeft zijn daad met de dood moeten bekopen. Wat hij deed was bekend bij zijn buurman, die dezelfde was die mij op zijn manier bij de od inleidde. Wij kenden elkaar, wij wisten van elkaar. De vriendschap gaf aan de wil tot verzet een bijzondere warmte en een zeer menselijke impuls.

Toen hij al in de gevangenis zat en zijn vrouw enige tijd rust nodig had, pasten mijn vrouw en ik in zijn huis op de kinderen. Wij waren zelf 'in het verzet' en het was wel de slechtste plaats waar wij ons konden vertonen. Maar dat begrepen we toen niet. Wat we wel begrepen was de bijzondere aard van een nieuwe vriendschap, van een nieuwe lotsverbondenheid, die door gevangenis en dood een levenslang waarmerk kreeg.

14 oktober 1961.

Eindnoten:

- 24 *De Geus* - Illegaal studentenblad, opgericht in oktober 1940 door de gebroeders mr. J. en H. Drion te Leiden.

De verdoving van het legalisme

Zo, ik mag dus aannemen dat u ook gelezen hebt hoe een Duitse rechter, A.D. 1961, een Joegoslavische partizanenleider arresteerde op grond van de beschuldiging een Duitse soldaat te hebben gedood. Gedood, ja vermoord dan, naar de opvatting van de eerbare Duitse ambtenaar, die het arrestatiebevel (nog uit de oorlogsdagen), trouw aan de letter, in 1961 uitvoerde.

We zullen er geen anti-Duitse rel van maken en het niet gebruiken als een bewijs dat het Duitse volk niets geleerd en niets berouwd heeft. Zulke mensen, zulke wetsgetrouwe ambtenaren zijn er dus in Duitsland en wanneer zij morgen onze oude koningin Wilhelmina zouden moeten arresteren, omdat ze Hitler beledigd heeft, zouden ze het doen. Als er maar een wettig arrestatiebevel ergens uit de dossiers op te diepen valt!

Een merkwaardig soort mensen. Ik heb een student gekend, die in de oorlogsdagen van mei 1940 voor een examen zat te blokken, taalkunde, en die toen Nederland capituleerde nog niet eens wist dat er oorlog was en er ook rondom zijn woonplaats

gevochten werd. Hij is nu professor. Zulke mensen brengen het ver, jazeker. Hij is bovendien een goed mens, toen en nu ook nog.

Wie weet of de ijverige Duitser die onze Joegoslavische partizaan in München liet arresteren ook niet een goede man is, wiens juridische en ambtelijke nauwgezetheid boven alle lof verheven zijn en die zo wijs is dat hij op wel twaalf

verschillende juridische onderwerpen zou kunnen promoveren. Herr Doktor. Iedere maand van het jaar éénmaal.

Vanuit Bonn heeft men hem te verstaan gegeven dat zijn ijver onmogelijk en zelfs gevaarlijk was. Meneer Vracatič is vrijgelaten en de Duitse dossiers worden nagezocht of er soms nog meer van dit soort arrestatiebevelen trouwhartig zijn bewaard gebleven, maar... in Bonn bedrijft men politiek, zal de geachte jurist zeggen, en dat is een totaal andere zaak.

Zo is het! Het is een terechtwijzing van het *leven* aan een verstofte dossierwurm, het is een bescheiden herinnering aan de jurist dat het recht wel in letters *beschreven* staat, maar in een levende maatschappij op levende mensen moet worden toegepast. Daar moet ergens een sprong gewaagd worden, die niet in paragrafen kan worden omschreven. Lukt die sprong, dan is een tamelijk hybridische functie een edele zaak geworden. Lukt die niet, dan... nou ja, de ijverige rechtsgeleerde in Constanz maakte van zichzelf een idioot... 't Kon nog erger. Ik weet niet meer of men twintig jaar later hard of zacht moet zijn in zijn oordeel. Ik ben geneigd aan elk van beide op een bepaald moment de voorkeur te geven, al naar gelang de kant vanwaar men de zaak bekijken wil.

Op 29 oktober 1941 stond er in de dagbladen die toentertijd in Nederland verschenen (maar die men daarom nog niet Nederlandse dagbladen kan noemen), een plechtige oproep, ondertekend door drie secretarissen-generaal: Schrieke, Frederiks en Hirschfeld.

U kunt de oproep hier lezen. Hij staat hier afgedrukt en begint met het mooie, waardige woord: Nederlanders! Uitroepteken. (zie volgende bladzijde)

Eén van hen, namelijk Schrieke was een nsb'er, de twee anderen beschouwden zichzelf zeker als goede vaderlanders, trouwe ambtenaren en deskundige regenten. Zij zijn beiden gestorven en zowel in als na de oorlog is verguizing en waardering hun deel geweest. Ten slotte heeft de waardering het gewonnen, althans bij Hirschfeld, en ik gun het de voormalige secretaris-generaal van harte. Bovendien van de doden niets dan goeds.

Maar wat deden deze hoogste Nederlandse gezagdragers in den lande toen, nu twintig jaar geleden?

Nederland ging de tweede oorlogswinter in. Tekort aan levensmiddelen, kleding, brandstof enzovoort, liet zich steeds harder gelden. Dat de Duitsers flinke mee-eters waren was bekend. Bijna elke dag werden er nieuwe onwettige, met elk recht strijdige Duitse maatregelen genomen: tegen de joden, tegen de partijen, tegen de krant en radio, tegen de werklozen, tegen het vrije verenigingsleven, tegen het vrije onderwijs enzovoort enzovoort. De eerste doodvonnissen waren reeds geveld en ze werden ook uitgevoerd, in steeds sneller wederkerende regelmaat.

NEDERLANDERS!

Het welzijn van het Nederlandsche volk eischt, dat een ieder op de hem gewezen plaats zijn plicht vervult. Daarbij zullen de in het bezette Nederlandsche gebied geldende wetten en voorschriften onvoorwaardelijk moeten worden nageleefd. De oorlogsomstandigheden plaatsen ons voor vele harde feiten, welke aanvaard moeten worden. Wanbegrip voor hetgeen deze tijden ook van ons Nederlanders eischen leidt alleen tot verderf.

Helaas zijn er nog landgenooten, die blijk geven den ernst van den toestand niet te beseffen. In hun verblindings meenen zij door sabotagehandelingen de bezettende macht te kunnen schaden, terwijl zij in werkelijkheid slechts het Nederlandsche volksbelang benadeelen.

Wie gelooft, door het in brand steken van voorraden van landbouwproducten of door het vernietigen van landbouwwerktuigen een daad te verrichten, waardoor eenig Nederlandsch belang gediend wordt, is het slachtoffer van een verderfelijke dwaling. Elk verlies, dat op dit gebied wordt toegebracht, treft ons eigen volk, onze eigen volkshuishouding. Elke overtreding van de distributiebepalingen, als clandestiene slachtingen, vervalsching van distributiekaarten, prijsopdriving en dergelijke, zijn sabotage-daden, gericht tegen het Nederlandsche volk.

Deze kunnen niet toegelaten worden. Het is ons aller belang, dat aan het bedrijf der elementen, die deze practijken uitoefenen, zoo spoedig mogelijk een eind worde gemaakt.

Schaadt bij sabotage van de voedselvoorziening het Nederlandsche volk in zijn geheel rechtstreeks zichzelf, zoo hebben aanslagen, die zich richten tegen de bezettende overheid, overeenkomstig de krijgswetten, de scherpste maatregelen ten gevolge en treffen zij zodoende indirect onze landgenooten.

Aanslagen op goederen der weermacht, het verborgen houden van neergeschoten vliegers, hebben reeds de terechtstelling der schuldigen en de gevangenneming van een aantal gijzelaars ten gevolge gehad.

Tracht dezen tijd te verstaan: begrijpt, dat de Duitse overheid een verkeerde houding van het Nederlandsche volk niet kan dulden en beseft vóór alles, dat door één enkele onbezonnen daad veler leven in groot gevaar wordt gebracht. Vandaar ons dringend beroep op U allen:

Helpt mee, opdat ons volk niet benadeeld wordt door de daden van onbezonnen en misdadige elementen. Brengt anderen zoomin als Uzelf in niet te overziene moeilijkheden.

Wij kunnen niet gelooven, dat men dit woord onopgemerkt aan zich voorbij zal laten gaan. Wij blijven vertrouwen op het gezonde verstand van ons volk. De Overheid maakt aanspraak op Uw aller medewerking.

De Secretaris-Generaal
van het Departement van Justitie,
j.j. schrieke.

De Secretaris-Generaal
van de Departementen van Handel, Nijverheid
en Scheepvaart; Landbouw en Visscherij,
h.m. hirschveld.

De Secretaris-Generaal
van het Departement van Binnenlandsche Zaken,
k.j. frederiks.

Een deel van het Nederlandse volk begon te begrijpen (eindelijk) dat men hier niet te maken had met een bezetting, naar, ik zou bijna zeggen, klassiek patroon, maar met een wilde gewetenloze inbraak, met inbrekers, die het niet alleen op ons materieel bezit maar ook op onze geest en overtuiging gemunt hadden.

Er kwam verzet.

En toen kwamen ook de drie heren, hoge ambtsdragers. Laten we niet twisten over hun stijl, een typische oorlogsstijl, die heel gemakkelijk in het Duits vertaald kan worden. Probeert u het maar eens:

‘eist, dat ieder zijn plicht vervult’...

‘wetten, die onvoorwaardelijk moeten worden nageleefd’...

‘feiten, die aanvaard moeten worden’... enzovoort enzovoort.

Nou goed, ik zal niet willen beweren dat het clandestien slachten en het ontduiken van distributiemaatregelen en dergelijke nu de allerfraaiste voorbeelden waren van vaderlandsliefde. Integendeel. Maar de heren zeggen nog meer. Ze bespreken (en veroordelen) ook de verzetsdaden tegen de Duitse weermacht, spreken over ‘krijgswetten’ alsof die hetzelfde zijn als een democratisch tot stand gekomen wetgeving, bepleiten onze solidariteit jegens onze vechtende bondgenoten op te geven (geen neergeschoten vliegers helpen), spreken over een verkeerde houding van het Nederlandse volk, speculeren op de in oorlogstijd begrijpelijke, maar toch weinig verheffende drang naar eigen veiligheid, noemen zwartehandelaars en verzetsstrijders zonder een duidelijk onderscheid te maken ‘onbezonnen en misdadige elementen’ enzovoort.

Ten slotte hopen zij, dat hun woord niet ‘onopgemerkt zal blijven’ en daarin wil ik hen graag helpen, zodat niemand het mij euvel kan duiden, dat ik het vandaag, twintig jaren later, nog weer eens opmerk.

Ik geloof dat deze mannen heel wat met de Duitse jurist Van Constanz gemeen hebben. Ze hadden hun ‘Aanwijzingen’ die van 1937 dateerden en inhielden dat ze de zaak zo lang en zo goed mogelijk draaiende moesten houden. Ze wisten iets van het Landoorlogsreglement (van 1899 en 1907), waarin aan de bezetter bepaalde rechten werden toegekend en daarmee was de kous eigenlijk voor hen af.

Dat die bezetter zichzelf in het geheel niet aan de internationale overeenkomsten hield, stond niet aan hen te beoordelen. Zo dacht immers de Hoge Raad er ook over?

Bovendien liet het Landoorlogsreglement (het lor noemden we het in de bezettingstijd) volledig buiten beschouwing de vraag of de bezetter als foet in een rechtvaardige zaak diende. Welnu, wat bleef er dan anders over dan de gulden regel uit de ‘Aanwijzingen’: houd de boel aan de gang en houd alles zo veel mogelijk rustig.

Dát was hun opdracht. Vechten moesten de Russen en de Engelsen, en de Nederlanders in Engeland, zij niet! Zij stonden in bezet gebied, hadden daar hun eigen opdracht, die, logisch, een andere was dan bijvoorbeeld die van onze ministers in Londen. Echt, ik meen het, wie weet welke vechtersbazen ze geweest zouden zijn als ze de oorlogstijd in Engeland hadden doorgebracht, onder andere omstandigheden, in een ander gebied, met andere mogelijkheden en dus ook met een andere taak...

Hun fout was even groot als simpel. Zij kenden de letters wel, maar het leven niet. Zij begrepen hun reglementen wel maar hun tijd niet. Ze wisten wel, althans twee van hen, aan welke kant ze stonden, en ze kenden hun vrienden wel, maar de vijand niet. Als kroniekschrijver, twintig jaren later, zou men gemakkelijk in de verleiding kunnen komen dit met sprekende voorbeelden te bewijzen, die de lezers A.D. 1961 gemakkelijk op des schrijvers hand zouden brengen. Eerbied voor de dood weerhoudt mij ervan. De herpublicatie van hun oproep zal, net als toen, niet onopgemerkt blijven. Ieder denke er het zijne van.

Onze grote internationale rechtsgeleerde prof. François heeft in zijn bijdrage tot *Onderdrukking en Verzet*²⁵ duidelijk gesteld, dat het Landoorlogsreglement ‘niet een volkenrechtelijke verplichting van de bevolking van dit gebied inhoudt, zich aan deze maatregelen te onderwerpen’.

Rechtsgeleerden die destijds aan de totstandkoming van het Landoorlogsreglement hebben meegewerkt hebben het eveneens duidelijk gezegd:

‘Wij willen het leven en het eigendom der zwakken, der ontwapenden en der weerlozen redden, maar wij willen noch de wet voorschrijven aan de helden, noch een rem aanleggen aan het patriottisch elan’ (De Martens).

‘Niets in dit hoofdstuk moet worden beschouwd als ten doel hebbende het recht aan te tasten of te ontnemen, dat de bevolking van een bezet gebied toekomt om zijn plicht te vervullen en tegen de overweldigers met alle geoorloofde middelen, de krachtigste vaderlandslievende weerstand te bieden’ (Arlagh).

‘De helden’, ‘patriottisch elan’, ‘de plicht de krachtigste weerstand te bieden’, vergelijk deze woorden met die uit het manifest, dat met het woord Nederlanders! begint.

Dan blijkt het woord ‘legalisme’ dat ik in de titel van deze bijdrage gebruikte, zelfs fout te zijn, want geen wet behalve een *Duitse* wet, verbood de weerstand.

Terwille van die verdoving heb ik het toch maar laten staan.

11 november 1961.

Eindnoten:

25 *Onderdrukking en Verzet* - Geschiedenis van Nederland in oorlogstijd, in vier delen, uitgave van Van Loghum Slaterus, Arnhem en J.M. Meulenhoff, Amsterdam.

Help ons Holland, help de Russen...

Ons land was in 1941 niet meer goed georganiseerd, en daarom werd het steeds moeilijker uit te vinden, wie nu een goed burger was en wat die nog voor goeds kon doen.

Onze Duitse beschermers (want sinds de oorlog met Rusland was ons land niet langer bezet, maar ‘onder de bescherming van de Duitse Wehrmacht’ geplaatst) deden bovenmate ijverig hun best om deze vraag voor de Nederlandse burgerij op te lossen. Met een lawine van maatregelen, die ons volk monddood, misleid, weerloos, serviel, hanteerbaar en bruikbaar als een slaaf moesten maken, trachtten zij hun ‘nieuwe orde’ te vestigen. Ze bereikten er niet veel anders mee dan dat alleen nog maar verraders en stekeblinden niet inzag, dat er, allengs duidelijker, nog slechts sprake was van een recht, zedelijkheid, waarheid en vrijheid uit hun verband rukkende wanorde.

Weliswaar verliep de Russische veldtocht voor de Duitsers tot in de winter van '41-'42 vrij gunstig. Ze veroverden de Krim en stonden praktisch voor de poorten van Leningrad en Moskou, maar... de winter was in aantocht, de Russische winter! En wat dat betekende konden zelfs wij hier in Holland begrijpen, die er een klein staartje van kregen, vol sneeuw en vorst. Zo erg dat eind maart nog de sneeuwbergen in de straten van Amsterdam lagen. Ik keek ervan op, en kan me dat extra goed herinneren, omdat ik in diezelfde dagen uit de gevangenis werd ontslagen.

Van een Blitzkrieg was geen sprake meer. De aanval op Engeland was, voornamelijk door de Royal Air Force, afgeslagen. ‘Eeuwige dankbaarheid voor deze jonge mannen. Nooit in de geschiedenis hebben zo velen aan zo weinigen zoveel te danken.’ Zo ongeveer drukte Churchill zich uit. Terecht. In Rusland viel de sneeuw reeds. In Afrika waren de Italianen door de Engelsen verslagen, dank zij ook de hulp van Australiërs, Nieuwzeelanders en Zuidafrikanen. Het zag er naar uit, dat Amerika niet langer afzijdig zou blijven en zo bleek het ook te zijn. Op 7 december 1941 begonnen de Japanners hun verraderlijke aanval op Pearl Harbour, de Amerikaanse vlootbasis op Hawaï. Op 11 december verklaarden Duitsland en Italië aan de vs de oorlog. Het was inderdaad een zaak op grote schaal, op wereldschaal, geworden, een waarlijke *wereldoorlog!*

De Duitse economie, de Duitse voorraden en de Duitse strategie hadden daarop niet gerekend. Het moest allemaal snel en ‘blitzartig’ gebeuren. Dat leek te kunnen en daarom waren zij in het begin zo overmoedig en betrekkelijk lankmoedig. Maar het kon niet, en daarmee liep ook voor de Duitsers alles vast. In die dagen kwam voor het eerst het woord capitulatie op Duitse lippen, weliswaar in combinatie met het woord onmogelijkheid, maar het was er dan toch. Hier komt het wat de Führer zei: ‘Niemals wird sich in Deutschland ein November 1918 wiederholen. Er kann sich gar nicht wiederholen. Alles ist denkbar, nur eines nicht: Dass Deutschland jemals kapituliert!’

Dat klonk goed voor wie het geloven wilde, maar wie verder keek dan zijn

neus lang was, hoorde er wat anders in. Het was kennelijk nodig om deze bezweringsformule uit te spreken!

De Duitsers moesten zich dus op een langdurige oorlog voorbereiden en dit betekende, dat hun druk op de volken in de bezette gebieden moest worden vergroot. In oktober was er in Nederland een nieuwe verordening uitgevaardigd, nr. 195/1941, betreffende het afweren van sabotagehandelingen. Even een kleine opsomming voor de mensen van 1961 om te laten zien, wat zoal met de dood kon worden gestraft: Duits-vijandige handelingen; het vervaardigen of verspreiden van Duits-vijandige geschriften of andere Duits-vijandige voorwerpen; strafbare benadeling van de ongestoorde economische ontwikkeling; de vernietiging of beschadiging van belangrijke bedrijfsinstallaties of van verkeersdoeleinden; het in strijd met de voorschriften niet afleveren van voorwerpen die tot algemeen gebruik dienen en waarvan de aflevering verplicht is; de onbruikbaarmaking of economische vernietiging van dergelijke voorwerpen; de overtreding van prijsvoorschriften; overmatige bevoorrading (hamsteren), verboden slachtingen, zwarte handel of ongeoorloofde handel in distributiebonnen alsmede vervalsing daarvan.

In een persbericht werd er bovendien op gewezen, dat deze opsomming niet volledig was. Niet alleen de saboteur zelf, maar ook uitlokkers en mededaders en zij, die in enigerlei vorm tot sabotage opriepen kon de doodstraf wachten.

Het maakte hierbij geen verschil of een voltooid strafbaar feit of slechts een strafbare poging bestond. Ook werden de Nederlandse ouders erop opmerkzaam gemaakt, dat volgens het Duitse recht kinderen, ouder dan 16 jaar, met de dood konden worden gestraft.

Eerlijkheidshalve moet in dit licht ook de oproep van Hirschfeld en de zijnen worden gezien, namelijk als een poging om het Nederlandse volk gewillig te maken om in de versterkte Duitse oorlogsinspanning zijn rol te spelen.

Intussen werd de nazi-aanval op de nog betrekkelijk vrij gebleven sectoren van de Nederlandse maatschappij voortgezet. De Nederlandse Landstand werd opgericht, die de boeren moest organiseren, de Nederlandse Arbeidsdienst werd aangekondigd, opleidings- en selectie-instituut voor de toekomstige arbeidsslaven, de kunstenaars en andere artiesten (namelijk ook beoefenaars van de kleinkunst, conferenciers en dergelijke vielen eronder) werden gedwongen zich naar Duits model te verenigen in een Kultuurkamer. Rechts en links worden gijzelaars gevangengenomen. De Nederlandse Artsenkamer werd opgericht, een vergeefse poging om onze doktoren in het Duitse systeem te betrekken. Aan vele kranten en tijdschriften werd een verschijningsverbod opgelegd. Zij die openlijk of bedekt probeerden het Nederlandse volk nog enig gezond geestelijk voedsel te geven, moesten worden monddood gemaakt. Het is niet toevallig dat in diezelfde winter van '41-'42 de illegale pers een enorme vlucht maakte.

Zelfs zij die nog een zekere gewilligheid hadden vertoond met de Duitsers samen te werken, mochten in georganiseerd verband niet langer blijven voortbestaan. De Nederlandse Unie, het Nationaal Front en de Nationaal-socialisti-

sche Nederlandse Arbeiders Partij (nsnap) werden ontbonden. Daarentegen vierde de nsb op 14 december in Utrecht met veel lawaai en grote woorden zijn tien-jarig bestaan en kon het mannetje Mussert meedelen, dat hij en zijn partij door de Duitsers ‘als enige drager van de politieke wil van het Nederlandse volk’ werden beschouwd. Ze zijn het daarom nooit geweest, maar daar kon Mussert en zelfs Hitler niets aan doen. Dat was een zaak van het Nederlandse volk zelf!

Op 1 januari wordt de omroep volledig genazificeerd. Op 17 januari begint men met de niet in Amsterdam wonende joden in de hoofdstad bijeen te drijven. In februari worden ook de fusilleringen in Nederland veelvuldiger. Hoe het er economisch voorstond moge blijken uit één enkel berichtje: Op 13 maart komt niet de koffie, maar het koffiesurrogaat op de bon. Onze arbeiders komen onder een steeds grotere druk. De vijand wil dat zij voor hém werken. Tussen alle berichten over grote gebeurtenissen in, vindt men dan plotseling een klein, ogenschijnlijk onbelangrijk berichtje: In december komt er een algemeen vestigingsverbod voor kleine bedrijven, zonder vergunning mogen geen nieuwe bedrijven meer worden opgericht. De bedoeling is duidelijk: loonarbeiders die op deze wijze aan de Duitse worggreep trachten te ontvluchten, kunnen zich hier niet meer achter verschuilen. Het bedrijfsleven wordt steeds meer ingeschakeld bij de Duitse oorlogsindustrie. Op de lagere scholen wordt drie uren per week Duits in het 7de leerjaar verplicht gesteld. Men heeft zich er nooit aan gehouden.

Het was moeilijk om onder deze omstandigheden blind te blijven, dat wil zeggen zo prettig blind, waardoor men kon doen alsof men toch alleen maar met een normale oorlog en een normale bezetter en een normaal oorlogsrecht te maken had. Zo zou men immers ook normaal kunnen blijven voortleven. Maar het was geen oorlog, het was zelfs geen revolutiepoeging. Het was een inbraak van de Europese onderwereld.

Maar zelfs al was het dus overduidelijk wat de Duitsers wilden en wat er van ons werd verwacht, dat wil nog niet zeggen dat de beslissing om verzet te plegen een kleinigheid was. Nu, in 1961, weten wij van welk een enorme betekenis het stagneren van de Duitse veldtocht in Rusland was, een gebeurtenis alleen maar geëvenaard in belangrijkheid door het deelnemen van Amerika aan de oorlog. Ook toen waren dat beide tekenen van hoop, maar dat wil nog niet zeggen dat daarmee de Duitse kracht was gebroken en zelfs niet dat onze vijanden op het wereldtoneel niet de grootste triomfen behaalden. Op 26 oktober valt Odessa, op 23 oktober Charkow, honderdduizenden Russen worden krijgsgevangen gemaakt, de Japanners vernietigen het grootste deel van de Amerikaanse slagvloot in de Stille Oceaan in begin december, op 9 december veroveren zij Bangkok al, op 10 december worden de Engelse slagschepen Prince of Wales en Repulse tot zinken gebracht. Op 25 december geeft Hongkong zich over, op 2 januari bezetten de Japanners Manilla, op 10 januari trekken zij het gebied van Nederlands-Indië binnen, op 15 februari valt Singapore, op 27 februari gaat

onze vloot in de Javazee eervol ten onder, op 5 maart wordt Batavia bezet. Alleen in Noord-Afrika strijden Engelsen en Duitsers met wisselend succes, maar dat is dan ook alles.

Nee, een prettige winter is die van '41-'42 niet geworden. Het was zeker naar de uiterlijke omstandigheden te oordelen duizendmaal onprettiger dan de winter van '61-'62, die door nieuwe internationale spanningen ook niet erg rooskleurig belooft te worden. Er was toen één ding meer, een belangrijke zaak: er was meer hoop, en wie deze hoop heeft gekend weet bijna niet meer wat hij kiezen moet: de zenuwslopende, vaak uitzichtloos lijkende spanning van nu, of de van hoop doorlichte ellende van toen. Het was een tijd, waarin dichters nog namens ons allen konden spreken en dat ook deden, soms in heel eenvoudige versjes met één waarvan wij hier sluiten:

*Heer, wij zitten er lelijk tussen:
hier op stromatras en kussen,
hopen zij ons bloed te blussen,
hoopt men onze haat te sussen.
Heer, wij smeken ondertussen:
help ons Holland, help de Russen,
hecht ons schoon Europa samen.
Amen²⁶*

Alleen dat 'help de Russen'... Nou ja, andere tijden, andere gebeden.
25 november 1961.

Eindnoten:

26 'Heer, wij zitten er lelijk tussen' - Illegaal verschenen gedicht, auteur onbekend.

We waren bij elkaar

De uitspraak van het Israëlische gerechtshof, dat de doodstraf tegen Adolf Eichmann²⁷ eiste, heeft kennelijk weinig mensen bevredigd. Eichmann voelt zich teleurgesteld, Servatius, zijn verdediger, tekent hoger beroep aan. 'Als Eichmann veroordeeld wordt,' zei Servatius in München, 'kunnen wij allen op een kwade dag voor zulk een tribunaal geroepen worden,' en de zaal... juicht en applaudisseert. O, u dacht dus ook, net als ik, dat ze juist dáárom zwijgend en schuifelend de zaal verlaten zouden hebben?

Maar ze zijn immers allemaal allang weer gewone, normale, nette, arbeidzame en succesvolle burgers geworden, allang als zodanig geaccepteerd door hun vroegere vijanden en rechters! Doet de veroordeling van Eichmann de nieuwe vaste bodem waarop ze staan schudden? Dan is zijn schuld en straf, die men hem toemeet, onrechtvaardig en ongeldig. Zij niet, hij ook niet...

Maar ook in Engeland en Amerika en de vroegere bezette gebieden van Europa weet men maar slecht raad met het Israëliische oordeel. Men spreekt over bovenmenselijke schuld, die met de uitspraak van een aardse rechter niet te

vereffenen is. Een collectieve schuld, die met de straf aan een enkeling niet verrekend wordt. In machteloze woorden beschrijft men nogmaals de misdaden, die langzamerhand gaan klinken als de sadistische episoden uit de sprookjes van Grimm.

De wereld distantieert zich van Eichmann, zoals de geschiedenis ons steeds verder verwijderd van zijn daden en het lot der joden. In München doen het mensen die zich beroemen op hun nieuwe status van onschuld, in Londen en Amsterdam merkwaardigerwijze hier en daar door de erkenning van medeschuld, die Eichmann menselijker maakt en zijn daden in een algemene schuld en tekortkoming interpoleert, onbereikbaar voor de rechter.

Eichmann als slachtoffer van een systeem, jawel. Eichmann als uiting van een systeem. Ja, dat ook. Maar het systeem en de mens Eichmann als episode, exponent, misschien eindpunt van een Europese cultuur, Europees denken, Europese revolutie, die God en mens offerde aan een Nietzscheaans Niets, daarover wordt weinig gesproken.

Terugdenkend aan het jaar 1941 valt het mij op hoe anders dat toen was.

De eerste oorlogswinter was voorbij. In de tweede winter raakten we er steeds dieper in. Wie nog geloofd mocht hebben dat het allemaal wel zou meevallen, kwam nu langzamerhand tot andere gedachten. De nazi-aanval op onze staatsinstellingen en maatschappelijke organisaties dwongen ons, ons rekenschap te geven van hun zin, hun bestaan en ontstaan. Tot onze verbazing bemerkten we welk een onvergelijklijk geschenk we in hen hadden ontvangen. Het lot van de joden, het gebrul van de anti-mens, de quasi-filosofie van een nieuwe orde, voerden ons, bijna als vanzelf, tot de vraag, *wie* en *wat* de mens dan wel was, *waarin* zijn bijzondere aard in vergelijking tot andere creaturen dan toch gelegen was en *vanwaar* gebod en verbod in diepste zin, ons bereikten.

De kerken waren vol. Boeken over geschiedenis en beschaving uitverkocht. Huizinga, Jaspers, Steinhausen, Y Gasset, Roth, Chesterton, De Pascoaes, Barth en vele anderen werden niet alleen gelezen maar ook besproken. Ik herinner mij bijeenkomsten met mensen die men naar vooroorlogse maatstaven vreemden en onbekenden zou hebben genoemd, bijeenkomsten die tot diep in de nacht duurden, waarbij men vanwege het uitgaansverbod verplicht was bij elkaar te blijven tot het morgenkrieken. Hongerig en koud ging men uit elkaar, maar met een innerlijke warmte, een, laten we het ouderwetse woord maar uitspreken, ‘gloed van overtuiging’, die door de maatregelen van de vijand alleen maar verhevigd en niet meer verkild kon worden.

Velen hebben toen een ogenblik gedacht (en ik met hen) dat er in die donkere jaren een nieuw Europa bezig was geboren te worden, een ander nieuw Europa dan Hitler meende, een Europa dat zich zijn afkomst en merkteken opnieuw bewust zou zijn geworden. De uitbarsting van de Hitleriaanse onderwereld werd niet ervaren als een inbreuk van buitenaf, maar als een ziekte van *binnenuit*, die weliswaar van buitenaf bestreden moest worden, maar alleen van binnenuit genezen kon worden. Dat is ook een vorm van ‘bij elkaar’ zijn.

Twintig jaar later weten we dat de uiterlijke bestrijding succes heeft gehad, maar de genezing??

Goed, we spreken niet, maar we schrijven herinneringen. De winter van 1941 was waarachtig geen tijd van contemplatie! Terugdenkend vraag ik mij af hoe het mogelijk was dat zo'n activiteitsroes de mensen kon bevangen, en dat ze die konden uitleven zonder bij honderden tegelijk door de Duitsers gearresteerd te worden. Laten we er blij om zijn. Als de Duitsers wat minder formeel en wat minder organisatorisch hadden gedacht, zouden ze heel wat meer onheil hebben kunnen stichten.

Nu richten ze hun aanvallen op de bestaande formele en bij name bekende organisaties, ze namen de coryfeeën van vóór de oorlog in gijzeling, en ze waren blind en konden niet zien hoe daarnaast, daaronderdoor en daaroverheen naamlozen actief werden, haarden, dat wil zeggen energiecentra de formele organisaties vervingen, persoonlijke contacten, vriendschappen, ja broederschappen werden gevormd, duizendmaal sterker en gevaarlijker dan welk lidmaatschap ooit geweest was of kon zijn.

Als de Duitsers *toen* hadden ingegrepen en enkele duizenden arrestaties hadden verricht, zouden ze wellicht heel wat vuren hebben gedoofd, ook al moet ik tegelijkertijd mijn onzekerheid daarover uitspreken, omdat het opvallende juist was dat dit vuur altijd nieuw hout vond dat branden wilde.

Het wonderbaarlijkste daarbij was de volstreekte doorbreking van alle maatschappelijke en politieke milieus. Mensen van verschillende opvatting, leeftijd en maatschappelijke stand communiceerden met elkaar, nee waarachtig *niet* op grond van één zelfde negatieve doelstelling, haat jegens de bezetter, maar op grond van een nieuwe bewustwording van één en dezelfde geschiedenis, beschavingsgemeenschap en fundamentele opvattingen van fatsoen, recht en menselijkheid.

Ik herinner mij uit de kerstdagen van 1941 een bijeenkomst ten huize van de dichter Jan Engelman²⁸. Het ging over de juist in die dagen acuut geworden Duitse poging de Nederlandse kunstenaars te organiseren in een Kulturkammer naar nazi-model. Over de functie van de kunst en de positie van de kunstenaar waren we het niet eens, dat liet vooral een der aanwezigen, Geerten Gossaert²⁹, duidelijk merken. Toen we hem vroegen of hij dan niet van plan was onze actie tegen de Kulturkammer te steunen was zijn antwoord ietwat geërgerd en vol verbazing. Natuurlijk wel, want bij alles waarover we verschillend dachten was de eenheid van denken natuurlijk veel groter dan elk verschil.

Hetzelfde trof men aan in andere kringen. De bezoeken aan verspreide kunstenaars om hen, waar nodig, te bewegen tot medeondertekening van een protestbrief aan Seyss Inquart waren vaak onvergetelijke geestelijke ontmoetingen.

Wel hadden gereformeerde theologen en Barthianen elkaar vóór en in het begin van de oorlog bestreden, maar in de zogenaamde Lunterse Kring, een van die stimulerende ‘haarden’ in het kerkelijk verzet, werkten ze samen. Studenten en Jordaners bespraken met elkaar de verspreiding van pamfletten. Een bekend antirevolutionair bracht mij in contact met een liberale joodse advocaat, die mij introduceerde bij een links-revolutionaire arbeider.

Een man, met wie ik kennis maakte op het achterbalkon van de tram, zou later, toen het illegale werk te veel werd, de steunorganisatie voor de (inmiddels met veel anderen uitgebreide) slachtoffers van de Februaristaking overnemen en in zijn huis zou ik honderdmaal toevlucht vinden, toen ik gedwongen werd onder te duiken.

Met Eddy Wijnkoop, familielid van de bekende communist Wijnkoop³⁰, werd ik later gearresteerd en het contactadres dat daardoor het meest gevaar liep, was dat van een Amsterdams predikant.

Mijn vrouw lag in die dagen voor een ernstige operatie in het ziekenhuis. Het aantal razzia's op joden nam toe in die tijd en vooral het aantal geruchten daaromtrent. Daarom hadden we enkele extra sleutels van onze huisdeur laten maken, die we aan een aantal van onze joodse vrienden hadden gegeven. Zou ik toevalligerwijs niet thuis zijn, want op bezoek in het ziekenhuis, dan konden ze altijd in onze woning binnenkomen.

Op één van die avonden waren ze er. En ik eindig met deze geschiedenis om duidelijk te maken wat contact, communicatie betekent.

Een van hen was een joods handelsman, een betrekkelijk jonge man nog, met vrouw en één dochtertje. Met haar discussieerde ik over *Le grand Meaulnes* en Mauriac en moderne muziek, met hem over de Sowjet-Unie waar hij op zijn reizen vaak geweest was.

Toen de oorlog uitbrak was hij in Japan. Hij bracht daar juist enkele dagen door in een klein vakantieoord in de bergen. De berichten uit Europa waren niet erg opwekkend en hij besloot zijn familie in Amsterdam op te bellen. Dat moest gebeuren via een van de hoofdsteden van Europa. Normaal deed hij het over Berlijn. Na enige tijd berichtte de Japanse telefoniste hem: Berlijn geeft geen antwoord.

Probeer het dan over Londen, zei hij. Opnieuw: Londen geeft geen antwoord. Een afschuwelijke angst, maar meer nog een gevoel van absolute verlatenheid maakte zich van hem meester.

Probeer het dan eens over Parijs, verzocht hij de telefoniste.

Parijs geeft geen antwoord...

Hij is toen uit zijn bergdorpje hals over kop naar beneden gegaan en met de eerst-beste gelegenheid naar Holland teruggereisd. Het was augustus 1939 en het was oorlog. De reis duurde lang in die tijd en hij kwam op 9 mei 1940 in Amsterdam aan. Op 10 mei 1940 waren wij in oorlog. Tegen Kerstmis 1941 zat hij als een opgejaagd dier in mijn huis en vertelde deze geschiedenis.

‘Je had beter weg kunnen blijven,’ zei ik en dat vonden zijn vrouw en dochtertje ook.

Hij dacht lang na en daarom was zijn antwoord niet goedkoop en méér dan een vriendelijkheid:

‘Hier heb ik jullie,’ zei hij zacht, maar wel met overtuiging en zijn gebaar betrof niet alleen zijn familie, maar ook zijn lotgenoten en ook mij.

We waren, zolang de Duitsers het nog toelieten, bij elkaar!

Nu zijn ze dood. Man, vrouw en dochtertje. Men heeft ze niet eens samen laten sterven en ze voordien opnieuw in een eenzaamheid gestoten, waarvan wij geen weet hebben.

Ook om hen is Eichmann tot de strop veroordeeld.

23 december 1961.

Eindnoten:

- 27 *Otto Adolf Eichmann* - In de oorlog chef van de afdeling iv-b-4 van het Reichssicherheitshauptamt in Berlijn en in die kwaliteit belast met de ‘Endlösung der Judenfrage’, ontsnapte na de oorlog naar Zuid-Amerika, stond in 1961 in Jeruzalem terecht en werd ter dood veroordeeld.
- 28 *Jan Engelman* - Rooms-katholiek dichter en essayist, geboren 1900.
- 29 *Geerten Gossaert* - Pseudoniem van prof. dr. F.C. Gerretson, hoogleraar te Utrecht en dichter, politiek uiterst rechts, na de oorlog militant strijder voor de ‘Rijkseenheidgedachte.’
- 30 *David J. Wijnkoop* - Nederlands politicus (1876-1941), mede-oprichter van de Communistische Partij, lid Tweede Kamer en gemeenteraad van Amsterdam.

De ‘Kultur’ en de kunstenaars

De Duitsers zijn altijd een vreemd volkje geweest, ook de Duitsers die wij in de bezettingstijd op ons erf moesten dulden. In de hongervinter van 1944-'45 zond de Gestapo een auto door de armste buurten van de stad. Er zaten broden in en ander voedsel. Ze lieten de wagen met opzet onbeheerd staan zodat de mensen gelegenheid hadden te stelen. Daar werd dankbaar gebruik van gemaakt. Herr Viermann van de Amsterdamse Gestapo heeft het me later zelf verteld. Hij voegde er spijtig aan toe: ‘Wissen Sie, wir hatten keine andere Möglichkeit. Als Geschenk hätten die Leute es nicht von uns angenommen...’

Dat voedsel uitdelen was trouwens een oude traditie van het bezettingsleger. Het begon al in 1940 en '41. Dan nodigde de Grüne Polizei de arme gezinnen uit de Jordaan en Kattenburg aan reuzenmaaltijden en hun kapel speelde er vrolijke muziek bij. Er gingen heel wat hongerige mensen heen. Er bleven ook heel wat hongerige mensen thuis, het soort dat liever honger leed dan uit Duitse hand iets aan te nemen...

Die tegenstelling was er overal en heel de oorlog door. Er waren winkeliers die bij de Duitsers leurdren om te mogen leveren, en anderen die weigerden. Zo ook de fabrikanten. Er waren lieden die aan de Duitse Winterhulp gaven en anderen, die het niet deden. Er waren officieren die zich als krijgsgevangene, na de Duitse oproep, meldden en anderen die onderdoken. Er gingen arbeiders vrijwillig naar Duitsland

en ik heb er gekend, die liever zichzelf verminkten dan zich naar Duitsland te laten slepen. Er waren studenten die alleen maar aan hun studie dachten en professoren die alleen maar aan hun wetenschap dachten en er waren er ook, die andere dingen belangrijker vonden.

De één las de nsb-krant 'Volk en Vaderland', en toch was hij geen nazi. Het kon hem niet schelen of de winkelier bij wie hij zijn sigaren kocht een nsb'er was en of de film waar hij heen ging een stuk moffenpropaganda was. Hij zat met vrouw en kroost op de eerste rij als de Duitsers in het park muziek maakten

en hij ging graag naar Mengelberg in het Concertgebouw luisteren, ook al wist hij dat de dirigent pro-Duits was en met zijn kunst de vijand hand- en spandiensten bewees.

Waren die mensen slecht? Waren het verraders? Ondermijnden ze de nationale zaak? Waren het vrienden van de vijand? Waren ze karakterloos? Lafaards?

Gewone mensen waren het. Doodgewoon! Zoals er dertien in het dozijn gaan.

Maar niet alle gewone mensen zijn even gewoon. Je zou er heel wat politici, burgemeesters, officieren, politie-inspecteurs, fabrikanten, dagbladdirecteuren, heel-erg-hoge ambtenaren mee beledigd hebben, als je ze vóór of na de oorlog had gezegd, dat ze ook maar doodgewone mensen waren. Vóór en na de oorlog, ja, maar *in* de oorlog waren ze dat wel en graag!

Ook onder de kunstenaars waren er van dit soort. Ik ben geen held, zei een bekend schilder dezer dagen. Ik ben een doodgewoon, spontaan mens, een doodgewone echtgenoot en huisvader, die de zorg voor zijn gezin zwaarder laat wegen dan die ongewone plichten in een ongewone tijd. De schilder was 43 jaar toen er iets ongewoons van hem geëist werd. In de kracht van zijn leven om zo te zeggen. Niet te jong, niet te oud. Er waren eenvoudige zeelui, die hadden óók een gezin, doodgewone mensen zonder kunstenaarsziel en kunstenaarsoog. Voor deze mannen bestond de vaar-plicht! Ze voeren op een zee, vergiftigd door Duitse duikboten, ze werden getorpedeerd, hun ledematen werden afgerukt bij ontploffingen, ze zwommen in brandende olie. Hun vrouwen en kinderen woonden in Nederland. De Duitsers hadden verboden dat die loon ontvingen. Ook dat wisten die zeelui. Ze konden dus niet eens voor hun gezin zorgen...

De Tweede Wereldoorlog was geen gewone oorlog. Dat klinkt ietwat gek, want alle oorlogen zijn ongewoon, maar deze was nog ongewoner. Een vervelende zaak voor doodgewone kunstenaars. Ons land was niet alleen militair bezet maar ook cultureel en geestelijk. Daarmee waren er nieuwe fronten geschapen, andere dan de Grebbelinie of de Maasbruggen. Die fronten liepen door de school, het redactie bureau, het departement, de fabriek, de concertzaal, het schildersatelier.

Ook daar was er een Duitse invasie, die het gemunt had op onze opvoeding, onze voorlichting, ons bestuur, onze kunst. In een geraffineerd opgebouwd web van maatregelen, geboden en verboden, moest ons volk gevangen worden, om zo te zeggen 'bouwrijp' gemaakt voor een nieuwe cultuur, die de Duitsers 'Koeltoer' noemden. Dat lukt niet van vandaag op morgen, er is tijd voor nodig, méér tijd dan voor de doorbraak van de Grebbelinie of het platbranden van Rotterdam. Bij Rhenen zijn er ook soldaten bang geweest, misschien dachten ze wel aan vrouw en kinderen, voor wie ze wilden zorgen. Ze lichtten hun hielen... Dat is ook op de andere fronten gebeurd, maar omdat het daar allemaal wat langzamer ging en de Duitse overwinning niet op dagen maar op jaren was berekend, is de vlucht niet zo in de gaten gelopen. In een geografisch beeld

uitgedrukt: De Duitsers stonden nog aan de andere kant van de IJssel en toen vluchtte dit soort al van de Grebbe naar Broek in Waterland. Ze hebben niets in de steek gelaten, zeggen ze, want op cultureel gebied hebben de Duitsers geen tijd gehad om tot de Grebbe door te dringen.

Dan hadden die doodgevone soldaten in hun sector meer pech.

In de winter van 1941 kondigden de Duitsers aan dat de kunstenaars zich moesten verenigen in zogenaamde gilden, die zouden worden samengevoegd in een Kultuurkamer. Het ging om de bevordering van de cultuur 'In het licht van haar verantwoordelijkheid tegenover de volksgemeenschap', naar Duitse opvatting dan, want 'joden of met joden vermaagschapte personen' mochten er geen lid van zijn, want 'de jood is een groot gevaar voor de Germaanse cultuur' zeiden de Hollandse handlangers van de Duitse meesters. Overigens waren de heren ruimhartig met het toekennen van kunstenaarschap. Ook verkopers, circusartiesten, cabaretiers, zelfs leden van zangverenigingen vielen eronder.

In januari 1942 kwam het bericht dat men zich moest aanmelden. Wie het niet deed, mocht zijn beroep niet langer uitoefenen, als schrijver niet publiceren, als schilder niet tentoonstellen, als musicus niet concerten enzovoort.

Deze maatregel op het gebied van de kunst stond natuurlijk niet alleen. De journalisten werden op dezelfde wijze georganiseerd, de arbeiders in de vakbeweging ook, de artsen moesten eveneens in een zogenaamde 'artsenkamer' worden ondergebracht, allemaal organisaties die de vijand nodig had als handvatten om het Nederlandse volk te ringeloren, als werktuigen om het te vergiftigen met de nazi-theorieën, als middel om de vrije communicatie van de Nederlandse geest te beletten.

Onder de kunstenaars ontstond grote onrust, speciaal toen als eerste groep de toneelspelers zich voor 18 februari 1942 moesten hebben gemeld. In allerijl werden comités gevormd met het doel gezamenlijk te protesteren bij Seyss Inquart en bovendien om elkaar te bewegen het verplichte lidmaatschap van de Kultuurkamer te weigeren. Ongeveer 2500 kunstenaars gaven hun handtekening voor een protestbrief, waarin onder meer stond geschreven:

'...dat de gedachte waarop deze Kultuurkamer is gebaseerd en de wijze van organisatie in strijd zijn met het wezen van het kunstenaarschap zoals dit door hen wordt beleefd en zoals het in de Nederlandse traditie sinds eeuwen opgevat en geëerbiedigd is.

Toetreding tot de bedoelde instelling waarbij de kunst ondergeschikt wordt gemaakt aan vooropgestelde politieke beginselen, het kunstleven geregeld door met autoritaire macht beklede leiders en waarvan toelating niet uitsluitend afhangt van de maatstaf van het kunstenaarschap, is niet overeen te brengen met de geestelijke levensvoorwaarden voor de kunst en in strijd met de hoogste plichtsvervulling, de roeping die zij als kunstenaars hebben te vervullen. Zij voelen zich daarom gedrongen uiting te geven aan de overtuiging dat de kunstenaar, die de roeping heeft uitdrukking te geven aan het innerlijk leven en gewe-

ten van de natie, deze roeping alleen in vrije schepping en uitoefening kan vervullen, en verklaren aan deze roeping getrouw te willen blijven...'

Dat 'getrouw blijven' heeft niet betekend dat iedereen weigerde zich voor de Kultuurkamer aan te melden. Sommigen deden het uit angst, anderen omdat ze 'de zorg voor hun gezin hoger stelden', nog weer anderen omdat ze meenden dat 'politiek en kunst niets met elkaar te maken hadden'.

Om het risico van vele persoonlijke weigeringen te ontgaan, schreven de nazi's bepaalde verenigingen en genootschappen als lid in. Wilde iemand deze vorm van geestelijke 'naasting' ontgaan, dan zat er niet anders op dan als lid van de betrokken vereniging te bedanken. Dat gebeurde ook veel. Vele verenigingen trouwens ontbonden zich zelf, zo veel, dat Seyss-Inquart genoodzaakt was een verordening uit te vaardigen, waarin niet alleen de oprichting, maar ook de ontbinding van een vereniging de Duitse goedkeuring nodig had.

Hoe het zij, de Duitse vlieger is niet opgegaan. Een van de redenen was ongetwijfeld, dat de overgrote meerderheid van degenen die, om welke reden dan ook, als lid toetraden, toch anti-nazi waren.

Maar veel belangrijker waren de militaire tegenslagen, de veldtocht in Rusland, Amerika in de oorlog, het mislukken van de Blitzkrieg tegen Engeland, enzovoort... de groeiende economische zorgen! Daardoor hadden de Duitsers aan wel andere dingen te denken dan aan de nazificering van de Nederlandse kunst. De zorgzame, doodgewone huisvaders onder de kunstenaars, leden van de Kultuurkamer, hebben daarvan danig geprofiteerd. Zij hebben dat waarachtig niet door eigen verdienste kunnen doen, maar door het werk van al die jonge en oude mannen, die vrijwillig of verplicht andere opdrachten volvoerden dan het verzorgen van vrouw en kind. Zonder hun hulp, zonder hun offer, zou een bekend schilder van vandaag op den duur wellicht Hitler hebben moeten portretteren en niet Koningin Wilhelmina.

De Kultuurkamer heeft niet gefunctioneerd en daarmee is het lidmaatschap van zijn gevaarlijke angel ontdaan. Van hen die toetraden kritiseren wij niet allereerst datgene wat zij deden, maar wat zij nalieten te doen, namelijk 'uiting geven aan het geweten van de natie', zoals het in de protestbrief heet.

Er zijn er geweest die dat God zij dank wel hebben gedaan, en daarom zal ik straks, als ik dit artikel naar het Handelsblad breng, door de Gerrit van der Veenstraat lopen.

Ik zal hem en de vele doden, die met hem zijn, nogmaals danken voor hetgeen zij deden, voor ons allemaal, ook voor de gezinnen van die doodgewone kunstenaars.

27 januari 1962.

Revolutie of inbraak

In het najaar van 1941 en begin 1942 voltrok zich in de illegale pers een grote wijziging. Verschillende bladen werden van toen af gedrukt, het stencillen was alleen nog maar een zaak van regionale betekenis, het werd her-stencillen van het gedrukte 'moeder' exemplaar.

De betekenis van deze verandering is niet gering. Er konden in kortere tijd grotere oplagen worden bereikt. Het te gebruiken papier was dunner en dus ook de pakketten, waarin de exemplaren vervoerd moesten worden en bovenal, er kon meer in. Acht pagina's gezette kopij was op zijn minst het dubbele van acht pagina's stencilwerk.

De technische moeilijkheden werden er echter voor de organisatoren niet minder door. Om redenen van veiligheid werd de tekst vaak op een andere plaats gezet dan gedrukt. Dit zetsel moest worden vervoerd, soms over grote afstanden. Het woog de nodige kilo's en wie er mee betraapt werd kon zichzelf wel afschrijven. De drukkers, die het werk aandurfded, waren dun gezaaid - logisch, helden vindt men niet per dozijn. Het risico dat zij op zich namen was bijzonder groot. Vooral in de eerste tijd waren het vooral de kleine drukkers die zich voor dit gevaarlijke werk beschikbaar stelden. Ze hadden geen last van pottekijkers onder het personeel en ze konden het af met de hulp van vrouw en desnoods kinderen. Er zijn heel wat van deze dappere mannen voor het executiepeloton gevallen en het kan geen kwaad zulke mensen te gedenken in een tijd, waarin grote mannen, mannen van naam, kunstenaars er zich bijna op beroemen in de oorlogsjaren de zorg voor hun gezin belangrijker te hebben geacht dan het verzetswerk.

Het papier was 'op de bon', dat wil zeggen werd gedistribueerd en was uitsluitend op aanvraag bij door Duitsers gecontroleerde instanties verkrijgbaar. Maar de drukkers zorgden vooral in die eerste tijd zelf wel voor papier. Er was hier of daar altijd wel een restpartijtje te vinden in een hoekje van de drukkerij. Maar dat vergrootte ook het risico bij een eventueel politieel onderzoek. Het papier, aanwezig in de drukkerij, kon vergeleken worden met dat van in beslag genomen exemplaren van de een of andere illegale krant. Ook ontstonden er nieuwe vervoersproblemen. De gestencilde oplagen waren klein, nu moesten er ineens vijf- tot tienduizend exemplaren en meer van één drukkerij worden weggehaald.

Een van de ondergrondse bladen, namelijk *Vrij Nederland*, vierde de overgang van gestencilde naar gedrukte krant met een hoofdartikel, dat bedoelde het bedrog van het nationaal-socialisme niet alleen aan de kaak te stellen, maar dat tevens ten doel had positief in te werken op de politieke bewustwording en wilsvorming van ons volk. Daarmee werd een nieuw arbeidsveld ontgonnen. Het ging niet meer alleen om het verzet, het ging niet meer uitsluitend om de oorlog, maar ook om de vrede, de toekomst. Niet alleen het bezette Nederland, het bevrijde herrezen vaderland werd oogmerk van het verzet tegen de Duitsers.

Deze kant van het werk zou, naarmate het einde van de oorlog in zicht kwam, steeds in belangrijkheid toenemen. Er waren groepen die dit betreurden. Zij meenden dat verzet op een uitsluitend negatieve basis voldoende was, hun positieve oogmerken hielden niet meer in dan een bijna fascistisch eenheidsbegrip en een toekomstig Nederland, dat rustig zou beginnen waar het in 1940 was opgehouden.

Maar deze nieuwe taak van de ondergrondse pers had ook nog een andere reden. De Duitsers waren hier niet alleen als soldaten, bezetters, dieven en moordenaars, ze zeiden ook revolutionairen te zijn, gekomen om Nederland een andere denkwijze, een ander politiek systeem, een andere filosofie, kortom een andere orde te brengen. Daartegen kon men zich niet te weer stellen zonder tegenover de Un-Geist de geest te mobiliseren.

Vrij Nederland noemde het artikel, waarmee het de tweede etappe van zijn bestaan begon, ‘Revolutie of inbraak?’ Het verscheen in januari 1942. Hier volgen enkele passages:

‘...Het is duidelijk dat de nazi's zich, op hun manier, veel moeite getroosten ons volk voor zich te winnen. In de keuze van hun middelen zijn ze niet kieskeurig, maar zij tonen toch een zeker gevoel voor verscheidenheid te bezitten. De halsstarrigen trachten zij te genezen door concentratiekampen en gevangenissen, de dommen met fanfares en uniformen, de gokkers met het rad van avontuur, de mislukkelingen door speculaties op hun rancune-gevoelens, de arbeiders door quasi anti-kapitalistisch geklets, en vele intellectuelen door pseudo-diepzinnige redeneringen over kentering der tijden, revoluties, nieuwe bewustwording, enz...

Ook aan ons gekwetst nationaliteitsgevoel komen zij tegemoet. Inderdaad, zeggen zij, Duitsland is ons land binnengevallen. Wij hebben de oorlog verloren, dat is hard en ellendig, maar... wij vergeten één ding: wij zien wel de oorlog, maar we zijn blind voor het feit, dat dit oorlogsproces doorsneden wordt door een revolutie...

...Echter, zelfs al zou de nazi-terreur van onze tijd inderdaad een revolutie begeleiden, dan nog is voor niemand het feit van de revolutie alleen voldoende, maar haar richting en doel...

...Inderdaad hebben de nazi's een onafzienbare serie leuzen in de wereld geworpen, die de nieuwe elementen zouden verbeelden, waarmee zij een nieuwe wereld zullen inrichten. Al deze leuzen zijn hier en daar en overal weggekaapt, zij spreken elkaar tegen en hebben geen ander doel dan de werkelijke bedoeling van de nazi's te camoufleren. De burgers spreken zij van eerherstel van gezin en fatsoen, de vroegere marxistische revolutionairen trachten zij omgekeerd te vangen door hun de vernietiging van alle burgerlijke vooroordelen voor te spiegelen. De een vangen zij met hun kruistocht voor het Christendom, de ander

door hun prediking van een nieuw heidendom...

...Het is duidelijk dat men met rassentheorieën en bodemromantiek geen industrie-arbeiders uit de grote steden warm krijgen kan. Voor hen en voor onze arbeiders vonden de nazi's de sociale revolutie uit. Zij bestrijden vooral het kapitalisme van de 19de eeuw. Het *laissez faire, laissez aller*, het “ieder voor zich”, dat zij zo graag aanhalen, is echter zonder toedoen van de nazi's al als sociaal-economisch principe doodgegaan. De strijd tegen het liberale kapitalisme was in Europa echter reeds in volle gang voor de nazi's kwamen. Wij behoeven geen namen te noemen: er waren groten en sterken, er waren revolutionaire bewegingen, enkelingen en groepen in verscheidene partijformaties en milieus...

...Het wezenlijke karakter van het nationaal-socialisme is geen vernieuwing, maar verrotting, geen eerherstel van de arbeid maar slavernij, geen rasbewustzijn maar rassenleugen, geen volkse vernieuwing maar opstand der horden, geen revolutie maar inbraak. Alles wat Europa in de loop der eeuwen aan schatten ontvangen heeft, van de eenvoudige kloosterbroeders, van renaissance en hervorming, van Erasmus en Calvijn, van Descartes en Spinoza, van Willem van Oranje en de vrijheidsstrijders van 1848, van alle groten en alle eenvoudigen die meehielpen de humaniteit en de gewetensvrijheid, de eerbied voor de persoonlijkheid en het recht, de barmhartigheid en de sociale rechtvaardigheid in deze gewesten in te dragen, dit alles bedreigt het nazidom en heeft het reeds voor een deel uit Europa gestolen...!

...Wij zeggen niet dat al deze rijkdom in het Europa van voor 1939 naar waarde werd geschat. Integendeel. Hitler en zijn handlangers konden ons huis binnendringen omdat wij, de bewoners, sliepen, en omdat wij niet meer wisten welke schatten wij te verdedigen hadden. We waren vermoeid en sloom geworden. Van ons ongelooft, van onze onkunde en gebrek aan verantwoordelijkheid, van onze slaperigheid hebben de nazigangsters gebruik gemaakt, op dezelfde manier waarop misdadigers dat altijd deden en nog doen: met misleiding en wapengeweld...

...Deze bende predikt de vrijheid en voert de slavernij in, zegt de arbeid te eren en smijt de arbeiders weg als kanonnevles, zegt het gezin te beschermen en rooft haar kinderen en werkt de hoererij in de hand, deze dieven stelen onder het mom van fatsoen, deze moordenaars doden die zij zeggen te beschermen, deze rovers plunderen die zij zeggen te verzadigen. Deze grootste leugenaars van de geschiedenis zijn niet alleen een gevaar voor Europa, zij zijn ook de schande van Europa, omdat Europa eenmaal toeliet dat dit onkruid in haar midden opkwam en voortwoekerde en sterk werd.

...Vandaag zijn er nog mensen, zogenaamde intellectuelen vooral, die menen met een superieure en waanwijze glimlach ter zijde te kunnen staan, zonder een

hand uit te steken, en zij zien niet dat rondom hen en onder hun voeten alles weggestolen wordt waarop zelfs hun zielige onaantastbaarheid moet steunen. Zij zien niet dat deze oorlog een Europese burgeroorlog, een wereld-burgeroorlog is, “onvermijdelijk geworden door de tegenstelling tussen de technische beschaving van de mens en zijn geestelijke barbaarsheid, dat wat wij nu ondergaan de vreselijke wraak is over een algemene traagheid, een algemene weigering om het offer onder de ogen te zien, dat de keuze van de rechte weg zou moeten kosten” (citaat van Middleton Murry)...

...Jarenlang zijn er onder ons geweest, die gewaarschuwd hebben, niet alleen tegen het nationaal-socialisme, maar ook tegen onszelf, dat Europa ten gronde zou gaan tenzij het zich economisch en sociaal en geestelijk zou durven herzien. Deze mensen waren de werkelijke revolutionairen van Europa...!’

Dit werd twintig jaar geleden geschreven. Ik zou niet durven beweren, dat het in onze dagen totaal verouderd is.

10 februari 1962.

Te veel bekenden, te veel eerlijkheid

In de herfst van 1941 en de daaropvolgende eerste wintermaanden sloeg de Duitse Gestapo voor de eerste maal hard toe in de kring van de ondergrondse pers. Het stencillen en verspreiden van verzetslectuur, krantjes, gedichten, portretten van het koninklijk gezin was een ware rage geworden. Hier en daar werd wel deze of gene gepakt door de Duitsers, maar een massa-arrestatie op zo grote schaal als in de herfst van 1941 was toch nog niet voorgekomen. De meeste gearresteerden werkten voor *Vrij Nederland* en voor *Nederland Vrij*, door animositeit en ambitie eigenlijk de eerste afsplintering van de hoofdgroep.

Maar het ging ook om andere blaadjes. In het Anklageschrift van 17 november 1941 worden als ‘Hetzschrifte’ ook nog genoemd *De Schijnwerper*, *Uit de Woestijn*, *Vrije Pers* en *De Vrije Nederlander*.

Kleine blaadjes, miezerige blaadjes vaak, op slecht papier vervaardigd met een slechte stencilmachine. De moeite en het gevaar nauwelijks waard, kan men gemakkelijk zeggen, nu, twintig jaren later! Maar in die tijd waren ze bewijzen van de ongebroken geestkracht van vele Nederlanders, signalen voor een verzet, dat grotendeels nog komen moest, protesten tegen Duitse schanddaden toen het scheen alsof zwijgen de enige Nederlandse reactie was, een ietwat stuntelig maar duidelijk ‘neen’ tegen de leugenachtigheid van de gelijkgeschakelde pers, radio en andere vormen van voorlichting.

Het Anklageschrift betrof 65 personen. Ze werden in het voorjaar van 1942 veroordeeld, meest tot zware gevangenisstraffen. Velen zijn nooit uit Duitsland teruggekeerd. Ze stierven er in de gevangenissen, als puinruimers op de gevaarlijkste plaatsen bij de bombardementen, aan tyfus en andere ziekten toen de

oorlog bijna voorbij was en ze de ellende bijna hadden doorstaan.

Jonge mensen veelal, heel jong nog! Vijftien van de 65 waren nauwelijks 20 jaar. Nog veel meer onder de dertig. Het schijnt zo gezien wel waar te zijn dat het verzet grotendeels een zaak was van ‘jongelui’. Vanzelfsprekend zou ik bijna geneigd zijn te zeggen. Ook de meeste geallieerde soldaten zullen twintigers geweest zijn. Maar bij de militairen waren de leiders in elk geval ouder. Dat was in het verzet maar zeer ten dele het geval. De ouderen (nee, niet allen) lieten verstek gaan, vooral in de eerste jaren van het verzet. En dat... nou ja, laat ons niet klagen of verwijten maken. Zo hoorde het wellicht ook...

In vroegere artikelen heb ik meer dan eens op de fouten van de verzetstechniek, vooral uit de eerste jaren, gewezen. Het vak moest nog geleerd worden. Wij zijn per traditie geen volk van samenzweerders en dat is een grote deugd in vreedstijd. In tijden van oorlog en bezetting moet men dan leergeld betalen, veel en hard.

Een van de ergste en meest voor de hand liggende fouten was, dat het milieu waarin het verzet ontstond en uitgroeide, bepaald werd door vriendschappen, familiebanden, door de buurt, kerk of werk- en studiekering. Men kende elkaar, en daarom vertrouwde men elkaar en daarom begon men ook gezamenlijk dit gevaarlijke werk. Te begrijpen, maar uit het oogpunt van illegale techniek dodelijk.

Wie het Anklageschrift leest, bemerkt met verbazing dat vele arrestanten in dezelfde straat woonden of in dezelfde buurt: Indische- en bloemenbuurt in Den Haag, Kinkerbuurt en Oost in Amsterdam. Ze kennen elkaar bij naam en weten elkaars adres. Ze behoren vaak tot dezelfde kerk en gingen vaak op dezelfde school.

Toen de Duitse politie eenmaal een rafel in dit breiwerk had, was het kinderwerk om de zaak verder uit te trekken. En dit temeer, omdat de beklaagden bijzonder grif hun ‘misdaden’ schijnen te hebben erkend en met een vreemd aandoende eerlijkheid ook hun relaties hebben genoemd.

Ik ben in het hele Anklageschrift maar enkele gevallen tegengekomen van mensen die zich door leugens, ontkennen, of andere redeneringen aan het oordeel trachtten te onttrekken. Eén zegt weliswaar krantjes in voorraad te hebben gehad, maar ‘ze vernietigd te hebben omdat hij het er niet mee eens was’. Een ander, één van de zeer weinigen, zegt de naam van wie hij de blaadjes kreeg niet te kennen en evenmin de namen van zijn onderverspreiders. Nog een derde heeft een geraffineerdere redenering. Hij geeft toe de blaadjes in ontvangst genomen te hebben, geeft toe zelfs gezegd te hebben ze te zullen verspreiden, doch uitsluitend omdat hij tegenover zijn vriend ‘ein guter Niederländer hätte sein wollen und dass er ihn deshalb in dem Glauben gelassen hatte, dass er die Schrifte weiter verbreite...’

Een leugen dus? Zeer waarschijnlijk ja!

En mocht dat dan zomaar?

Velen van de gearresteerden kwamen uit een streng calvinistisch milieu. Men heeft met deze ethische vraag nogal wat moeite gehad. Ik heb in de bezettingstijd een gereformeerd predikant gekend, die weigerde ten aanzien van de activiteiten van zijn zoon (die gevangen zat) onwaarheid te vertellen, hoewel hij wist wat dit voor het lot van zijn kind betekende. Later is dit probleem speciaal in illegale vlugschriften behandeld, eenmaal door de bekende Amsterdamse predikant Oorthuys, en ook door Karl Barth in een brief aan de Nederlanders in bezet gebied, die van Basel naar Amsterdam was gesmokkeld.

In ieder geval, de meeste beklagden in het proces uit het voorjaar van 1942 hebben zich kennelijk voor de waarheid niet geschaamd en zich van de gevolgen weinig aangetrokken. Misschien was het niet alleen overtuiging maar ook naïviteit en optimisme.

In het Anklageschrift komt deze merkwaardige passage voor:

‘Beweismittel: Geständnisse, bezugsweise eigene Angaben des Angeschuldigten’.

Dat bleek geen leugen te zijn. Hier een paar voorbeelden, die ik vanwege de authenticiteit onvertaald doorgeef: Een beklagde uit Groningen: ‘Er sei durch die Ereignisse des 10. Mai 1940 derart beeindruckt gewesen, dass er beschlossen habe etwas zu tun um in der niederländischen Bevölkerung den Geist des Widerstandes gegen die Besatzungsmacht wach zu halten...’

Van een andere beklagde wordt gezegd: ‘Er war sich bei seiner Tätigkeit darüber im Klaren, dass er das niederländische Volk zu einer feindlichen Haltung gegen Deutschland aufhetzte. Er gibt unumwunden zu, dass dies auch seine Absicht gewesen sei...’

Nog één: ‘Er war von dem Inhalt der Flugschrift derart eingenommen, dass er sich selbst anbot für die Verbreitung der Schrift zu sorgen...’ Hij wist dat hij zich daarmee aan een strafbaar feit schuldig maakte, maar, wordt van hem gezegd, hij deed het in het geloof ‘Für sein Vaterland ein gutes Werk zu tun...’

Een andere, oudere man, die voornamelijk financiële steun gegeven heeft erkent volmondig: ‘er sein Verhalten damit begründet hat, er hoffe und wünsche dass die Niederlande bald wieder frei von den Deutschen Truppen wurden...’ Naïef? Ja! Maar even dapper als naïef.

Twintig jaar geleden werd hun vonnis geveld. Velen van hen hebben het met hun leven betaald. Enkelen zijn teruggekomen. Als zij bekendheid hebben verworven onder ons volk, is het niet om hun pionierswerk van toen. Zelfs hier blijven hun namen ongenoemd.

Mochten zij dit artikel lezen, dan wil ik wel zeggen hoe ik het bedoel: Hoed af, in eerbied en dankbaarheid.

10 maart 1962.

Herr Rümke is de kwaadste nog niet

Een van de afschuwelijkste aspecten van oorlog en bezetting is dat het individuele lot er zo weinig toe doet. In het collectieve lijden, in de collectieve krachtsinspanning, bij marcherende legers, geëvacueerde bevolkingen, in gevangenissen en bij massa-arrestaties verdrinkt de enkeling in het collectief een stofje in de stofwolk van de geschiedenis.

Men doet er ook goed aan wanneer men onder zulke omstandigheden persoonlijk een stukje aandacht en zorg voor zichzelf verliest. Men noemt dat dan afstomping en onverschilligheid, maar het zijn in ieder geval barmhartige zaken.

Nu zijn we twintig jaar verder en wellicht is het dan geoorloofd even het lot van steden, vloten, legers en volken te vergeten om aan zichzelf te denken. Twintig jaar geleden werd een zekere Sjoerd van Vliet, toen onder een andere naam, uit de gevangenis aan de Amstelveenseweg in Amsterdam ontslagen.

Het zal de 23ste maart 1942 geweest zijn. Toen hij tijdens z'n gevangenschap werd overgebracht van de Weteringschans naar de Amstelveenseweg lag er nog dik sneeuw op straat. Bij zijn ontslag was het weliswaar prachtig lenteweer, maar in de schaduw waren de sneeuwbergen nog niet geheel weggesmolten.

Het is een kans om iets te vertellen over de ontmoeting met de Duitse Gestapo, de kennismaking met het verhoor, de gevangenis en de medegevangenen. Daarvan waren de laatsten het opwekkendst. Wie al tot overdreven zelfobservatie en zelfmedelijden geneigd was vond in hen sterke en nochtans welwillende heelmesters. Toen ik na een onafgebroken verhoor van meer dan twaalf uur eindelijk naar de cel werd gebracht en ik voor de eerste maal, diep in de nacht mijn medecelbewoners ontmoette, had ik het gevoel bij twee bandieten beland te zijn. Ik schaam mij nog over die eerste opwelling in mijn gedachten.

Het schaarse licht, de baarden van ongeveer een week oud, een matras op de grond enzovoort, dat alles deed hen niet op z'n gunstigst uitkomen. Een week later zou ik er net zo uitzien. Maar alerik ik een uur verder was zou een bakker uit Amsterdam Zuid (gezegd zijn nagedachtenis) mij genoeg moed hebben ingesproken om de eerste nacht door te komen. Een andere medegevangene, bij de administratie, had een klein dagboekje met bijbelteksten en spreuken in zijn hoed mee naar binnen gesmokkeld. De bakker uit mijn cel gaf me de volgende morgen reeds 'opdracht' de cel te dweilen. Een werk van elke dag. 'Je moet bezig zijn en lichaamsbeweging hebben,' zei hij. Een gangloper-medegevangene (iemand die de bewakers behulpzaam was bij het rondbrengen van brood en dergelijke) zou mij de eerste berichten van buiten overbrengen. En toen in mijn derde nacht in de gevangenis kennelijk Engelse vliegtuigen boven Amsterdam waren en het Duitse luchtafweergeschut begon te blaffen werd er in alle cellen luid geapplaudisseerd.

Nee, die mannen hadden nog niet verleerd mens te zijn en *zij* hadden de moed waarachtig nog niet opgegeven! Dat maakte men buiten de gevangenis wel anders mee!...

Ook ik was in de fout vervallen die in de begintijd van het verzet allerwegen gemaakt werd. Te veel en te verschillende activiteiten tegelijkertijd. Te veel kennissen en vrienden in het complot. Te veel mensen, die daardoor naam en adres wisten. Ik wilde mij aan die wurgende kring ontworstelen en had juist een kamer gehuurd ergens anders in Amsterdam. Nog één maal naar huis om m'n spullen te halen. Toen zat de Gestapo al in mijn flatje en werd ik boven aan de trap opgewacht door twee man met revolver. Binnen zaten er nog twee. Het was te laat. Mijn celgenoot, de bakker, behoorde tot een groep van, naar ik meen, meer dan veertig man, allen gearresteerd, allen afkomstig uit dezelfde buurt, vaak dezelfde straat in Amsterdam, allen behorende tot dezelfde katholieke parochie, waarvan de kerk op een pleintje midden in hun buurt stond.

Ook vrienden! Ook kennissen! Ze hadden met elkaar een van die vele voortijdige quasi militaire organisaties opgericht, die zou moeten ingrijpen als het 'mis', dat wil zeggen: 'goed', ging. Dat was alles. Iets van betekenis uitgevoerd hadden ze nog niet. Nochtans zijn er maar weinigen van hen teruggekomen. Toen ik gearresteerd werd lagen berichten voor een geheime radiozender naar Engeland op mijn nachtkastje.

Die zender heeft nooit gewerkt. Pas veel later begrepen we wat dáár allemaal aan vast zat. Ik hield me bezig met de ondergrondse pers, ik had juist een brochure tegen de jodenvervolging geschreven en uitgegeven. Exemplaren ervan zaten nog in de binnenzak van mijn jas. In het gebouw waar ik werkte lagen er nog een kleine dertigduizend, de helft van het totale gedrukte aantal, opgeslagen. Ik hield mij bezig met het laten onderduiken van joden. Ik was betrokken bij het schoolverzet en bij de actie van het kunstenaarsverzet tegen de verplichte melding bij de Kultuurkamer. Ik was lid van de zogenaamde 'Lunterse Kring' die het kerkelijk verzet trachtte te stimuleren, enzovoort enzovoort. Joden, onderwijsmensen, kunstenaars, de medewerkers aan de ondergrondse krant, verspreiders, saboteur(tje)s, iedereen kwam bij me aan huis. Voor ons werk onderhielden we nauw contact met de Vlam-groep³¹. Ook daarvan kenden sommigen mijn naam en adres. Een krankzinnige situatie, een onverantwoordelijke situatie, waaraan ik me juist wilde onttrekken. Te laat.

Het begin van de arrestatiegolf lag bij de brochure tegen de jodenvervolging. De eerste arrestaties vielen in de Vlam-groep, die aan de verspreiding meewerkte. Toen de rafel in de kous zat, was het, gezien bovengeschetste situatie, niet moeilijk deze verder uit te trekken. De ene arrestatie volgde op de andere. In Friesland werd een groep gearresteerd, die (voor de eerste maal, want tot dan toe werd gestencild) de druk van ons verzetsblad verzorgde. In Amsterdam werd onder andere een joodse medewerker van de Vlam-groep gearresteerd, die nog één dag tevoren bij me was geweest voor een onderduikadres. Men zocht naar één van mijn allernaaste medewerksters, die in huis was bij een hervormd predikant, werkzaam op het kerkelijk bureau en die voor het contact zorgde met studentenkringen, die hielpen bij de verspreiding.

Zo was men ook bij mij gekomen. Toen het verhoor in de Euterpestraat, de zetel van de Gestapo, begon, werd ik door een van de kerels daar ontvangen met het pamflet tegen de jodenvervolging. ‘Tenzij’ heette het. Zijn eerste woorden waren: Dit heeft u geschreven. Het is verspreid door die en die. Het is gedrukt in Haarlem.

Dat klopte allemaal als een bus.

We moeten nu alleen nog maar weten wie het in Haarlem gedrukt heeft. En dat weet u...

Ook dat klopte.

Ik antwoordde: ‘Wahnsinn, ich weiss von nichts...’ en dat was mijn behoud, want in het daaropvolgende verhoor van vele uren was ik herhaaldelijk geneigd toe te geven. Ik deed het niet uit angst. Als ik, na al mijn leugens, nu toegeef, slaan ze me kort en klein, zo dacht ik.

Die robuuste ontkenning zo direct aan het begin, lijkt een flinke zaak, maar heeft al te vaak een omgekeerde uitwerking gehad. Heel wat jonge mensen hebben bij hun arrestatie dingen ontkend waarvan de Duitsers allang de bewijzen in handen hadden. Ze lokten daarmee alleen maar gewelddaden uit. In onze latere richtlijnen voor de organisatie stond dan ook, in het begin zoveel mogelijk alles op de vlakte te houden en via het verhoor eerst uit te vinden wát de Duitsers wel en wat ze niet wisten.

Al naar gelang de ernst van de situatie zou een toegeven op ondergeschikte punten weleens voordeliger kunnen zijn dan een stijf en strak ontkennen en dit vooral, wanneer men daardoor een indruk van geloofwaardigheid of naïveteit bij de Duitsers teweeg kon brengen. Gevaarlijk daarin was weer, dat de Duitsers vaak voorgaven meer te weten dan ze in werkelijkheid wisten. In het geval van Sjoerd van Vliet zou de arrestatie van zijn medewerkster ongetwijfeld ook zijn einde hebben betekend.

Tijdens het verhoor kwam men eenmaal binnen met de mededeling dat ze in Bergen op Zoom gearresteerd was. Een twee uur later werd er in de belendende kamer quasi een verhoor van haar geënceneerd. Haar hospita, de predikantsvrouw, werd in de kamers zo gemanoeuvreed dat ik ze zien moest, enzovoort. Dat de brochure in Haarlem gedrukt was, bleek slechts een vermoeden. Dat ik de schrijver was, was in Duitse mond niets dan grootspraak. Men wist in feite niets of nauwelijks iets.

Het nationaal-socialisme had onder de Duitse bevolking, vooral in de eerste jaren, verschillende componenten. Daartoe behoorde ongetwijfeld ook de Duits-nationale, een groep van oer-Duitse, burgerlijke, vaak zelfs christelijke lieden met conservatieve ideeën en nog niet geheel verstoken van (in hun stijl vertaalde) begrippen van fatsoen.

Sjoerd van Vliet had het geluk dat er zo een was bij de Gestapo-officieren, die hem ondervroegen. Hij was ook de man, die hem thuis kwam arresteren, en de officier was zelfs zo beleefd zich voor te stellen aan zijn arrestant. Vandaar de

naam Rümke. Hij kwam vergezeld van vier Nederlandse handlangers. Mijn vrouw was alleen thuis. Het was nog vroeg in de ochtend en ze liep nog in peignoir. De Hollandse handlangers maakten enkele schunnige opmerkingen, waarop mevrouw Van Vliet overdreven heftig bij Rümke protesteerde.

Ze kregen een uitbrander, werden weggestuurd en telefonisch werden twee andere politiemannen besteld. Het was mijn redding. Ze moesten hun huiszoeking onderbreken. In de pauze maakte mevrouw Van Vliet van de gelegenheid gebruik in de slaapkamer de linnenkast half leeg te gooien, de boel in wanorde te brengen en de berichten voor de geheime zender tussen de scheefgetrokken dekens te werken. Toen de tweede groep kwam en de slaapkamer zag, reageerden ze zoals gehoopt werd. ‘Hier zijn ze al geweest,’ zeiden ze.

In een gesprek maakte Rümke de verwijtende opmerking, dat de Hollanders de Duitse bezetting blijkbaar niet zo erg vonden als de ‘Spanier im achtzigjährigen Krieg’. Naïef en gekrenkt fatsoen. Duits fatsoen, maar een soort fatsoen. Dat bleek later nog duidelijker. Rümke had, zo zei hij, altijd gedacht dat het Hollandse volk fatsoenlijk was, maar bij zijn arrestaties bemerkte hij tot zijn schrik dat er van een fatsoenlijk huwelijksleven nauwelijks sprake was. Iedere vent huisde bij een andere vrouw. Hij begreep niets van de snelgroeiende gewoonte van het onderduiken. In de arrestatieactie, waarmee hij bezig was, was de familie Van Vliet het eerste wettige echtpaar, zei hij.

Dies speelde het echtpaar Van Vliet tortelduifje voor de ogen van Rümke, zolang het nog kon. Daardoor groeide bij deze Gestapo-officier een bepaalde indruk van de persoon, die naderhand tijdens het verhoor uitgebuit kon worden. Drie officieren wisselden met elkaar de ondervraging af. Twee waren honden. De derde was Rümke. Op een gegeven moment tijdens het verhoor zei hij: ‘Als u nu uw vrouw opbelt en zegt dat u onschuldig bent, dan zal ik u geloven.’ Van Vliet belde z'n vrouw op en zei het.

Een vreemd telefoongesprek, waarvan de vrouw aan de andere kant van de lijn niets begreep. Maar Rümke geloofde en had zijn bewijs. Hij was een psycholoog onder de Gestapo, zal hij zeker gedacht hebben. Na het telefoongesprek zei hij, met zijn vinger wijzend naar de andere kamer waar zijn collega's uitrustten: ‘Wissen sie, dort rechnet man nur mit dem was auf Papier steht.’ Hij zag ook de mens aan. Verkeerd, Goddank!

Die psychologie heeft in de geschiedenis van de Gestapo in Nederland vaak een grotere rol gespeeld dan men vermoeden zou. Mij zijn vele gevallen bekend. Ook van later. Het kwam voor een deel omdat de Gestapo niet uitsluitend bestond uit getrainde beroepspolitie mannen. Er zaten mensen van allerlei slag onder. Ook dit soort psychologen. Bij het opmaken van het ‘Protokoll’ begreep Van Vliet dat hij de naïeve moest spelen, niet de onschuldige, uit onkunde of iets dergelijks.

De joodse arrestant had toegegeven dat Van Vliet voor hem een onderduikadres zou verzorgen en dat hij mij daardoor kende. Ook ik gaf dat toe.

Het was Rümke, die zelf de verklaring formuleerde: ‘Zwar hatte ich ihm das versprochen, aber nur um ihm los zu werden.’

Ik protesteerde. Rümke glimlachte wijs en dicteerde zijn secretaresse.

Toen Van Vliet tegen middernacht naar zijn cel werd gebracht wisten de Duitsers niets en konden ze niets bewijzen. De medewerkster werd niet gepakt. Ook bij andere arrestanten had de Gestapo te vroeg toegeslagen, een van de gevaarlijkste verleidingen voor de politie. Op den duur en na vele nieuwe verhoren moest de helft van de groep worden losgelaten.

Van Vliet ook. Bij de laatste ontmoeting zei Viebahn: ‘Sie sind der grösste Lügner den wir hier je gehabt haben, oder sie sind unschuldig... Wenn Sie der erste sind... Sie können gehen.’

Waar de puntjes staan wachtte hij telkens vijf minuten. De eerste maal zeker een kwartier. Dat was niet aangenaam.

24 maart 1962.

Eindnoten:

- 31 *Vlamgroep* - Politieke groepering rondom het weekblad *De Vlam* (zie ook noot nr. 16 op pag. 325.)

Drukke dagen in april / mei 1942

Wanneer ik mij min of meer plichtmatig verdiep in hetgeen zo'n twintig jaar geleden om deze tijd gebeurde, sta ik verbaasd over het optimisme dat het Nederlandse volk in die dagen bezielde.

Het waren waarachtig geen gemakkelijke dagen! Maar na een harde, koude winter was het eindelijk lente geworden en het zou de moeite waard zijn na te gaan in hoeverre het weer, het mooie weer dan in dit geval, een politieke rol speelt. Overigens, er waren wel enige redenen om een ietsje optimistisch te zijn. De harde, koude winter had ook de Duitsers in Rusland te pakken gehad en zelfs de ‘Wehrmachtsberichte’ konden niet helemaal verdoezelen dat het leger in Rusland een flinke knauw had gekregen.

Hitler haalde er in een Rijksdagrede zelfs de voorzienigheid bij, zoals hij gewoon was, en vond de koudste winter in 146 jaar een rechtstreekse beproeving van boven. Amerikaanse bommenwerpers deden op weg naar China aanvallen op Tokyo. Engelse commandotroepen ondernamen raids op de Franse kust bij St. Nazaire en Boulogne. Dat leek bijna op een tweede front, waarop de Russen met kracht aandrongen en waarop de Engelsen bevestigend schenen te antwoorden. We weten nu wel beter.

Tot in de illegale pers drong het optimisme door. In een van de bladen verscheen een gedicht onder de titel ‘Een nieuw lied in Mei 1942’. Een merkwaardig vers, een voorjaarsvers dat op dichterlijke wijze de vernieuwing in de natuur vermengt met een politieke vernieuwing en bevrijding:

*Weer klimt de zon, een nieuwe Mei
roept groen en geur in 't dorre hout,*

*de vogel heeft zijn nest gebouwd,
de wereld wacht een kerend tij
en Nederland, gepijnd maar recht,*

*geplaagd, vernederd nog, maar klaar
de trotse blik gevestigd naar
een toekomst, waar het volk voor vecht,
schept nieuwe moed en rukt zich vrij,
de zon klimt hoog, weer is het mei!*

Welja!

Onder het volk deden tientallen grappen de ronde, waarin de Duitsers en nsb'ers belachelijk werden gemaakt.

Hier zijn er enkele:

In een trein zit een nsb'er. De man naast hem morst een beetje as op zijn jas en de nsb'er vaart uit.

De man antwoordt in het Duits: 'Was sagen Sie?'

De nsb'er verandert ogenblikkelijk van toon en zegt: 'Verzeihen Sie, bitte...' 'Hou je bek dan,' zegt de man nu in goed Hollands en rookt verder.

Een nsb-ster komt een tram binnen. Ze draagt het nsb-insigne. Niemand staat op. 'Is er dan geen enkele flinke jongeman, die voor een dame opstaat?' zegt de nsb-ster. 'Alle flinke jonge mannen staan aan het Oostfront!' klinkt een stem door de tram.

Twee Duitse officieren stappen in de Amsterdamse tram. Om de één of andere reden rijdt de tram nog niet weg. Een van de officieren roept: 'Fahren wir oder fahren wir nicht?'

Daarop antwoordt de conducteur: 'Als wij zeggen dat we fahren dan fahren we ook...'

(Slaat op de telkens aangekondigde invasie van de Duitsers in Engeland, die telkens werd uitgesteld en nooit is doorgegaan.)

Het zijn er maar enkele. Zo waren er honderden in de omloop.

Vanuit Engeland werden ter gelegenheid van Pasen redevoeringen bij de vleet gehouden. De koningin sprak. Prinses Juliana. In de illegale pers begon plotseling de problematiek van de bevrijding, of beter gezegd, de politieke aspecten van de tijd na de bevrijding een rol te spelen. De vernieuwing, waarvan Pasen in religieuze zin getuigt, scheen de mensen thans ook *in politicis* toe te spreken. 'De tijd is nabij, dat wij weer openlijk zullen kunnen zeggen wat we willen. Laten we zorgen tegen die tijd ook te *weten* wat wij willen,' schreef een illegale krant.

Prinses Juliana sprak over naoorlogse hervormingen, die de hele wereld zouden omvatten, en die groter, mooier en ingrijpender zouden zijn dan wij ons ooit hadden voorgesteld. De strijd in Azië, voornamelijk in Burma en India, bracht ook deze volken binnen onze politieke gezichtskring. De Engelse minister Cripps onderhandelde in India over de toekomstige status van dit land.

Ghandi³² had duidelijk de zijde van het Westen gekozen. Voor de eerste maal klinken ook in de Nederlandse ondergrondse pers geluiden dat men ermee moet rekenen dat in de naoorlogse wereld van straks ook landen als China en India een rol van betekenis zullen gaan spelen...

Wanneer denkbeelden, hoop en vertrouwen in muziek hadden kunnen worden omgezet zou Nederland als een groot orgel geklonken hebben. Alleen ietwat erg vroeg, zoals we weten en wel een beetje erg vrijblijvend en amateuristisch.

En dit alles wordt des te merkwaardiger, omdat er waarachtig alle reden toe was om in het geheel niet optimistisch te zijn. Weliswaar was de Blitzkrieg in Rusland vastgelopen. Weliswaar begonnen de geallieerde bombardementen op Duitse steden in kracht toe te nemen. Ook begon Amerika zich ietwat te herstellen van de verschrikkelijke klap die de Japanners hadden toegebracht maar overigens werd de Duitse druk in de bezette gebieden steeds zwaarder.

Nederlands-Indië ging verloren. In Burma weken de Engelsen terug. De Amerikanen werden uit de Filippijnen verdreven. De commandoraids op het vasteland, die men aanzag voor preludes van een invasie, werden door de Duitsers met gemak afgeslagen. In ons land werden de maatregelen tegen de joden strenger, veelomvattender en onmenselijker. De jodenster werd ingevoerd. Een uitgaansverbod voor joden werd ingesteld. De officieren die overste Mussert (broer van de andere Mussert) in de meidagen van 1940 hadden neergeknald, werden veroordeeld. Tweeënzeventig officieren, die hadden deelgenomen aan de (ook al weer vroegtijdige, te vroegtijdige) organisatie van de Ordedienst werden gefusilleerd. Ook talrijke andere fusillades werden bekendgemaakt. Er was een groot proces tegen de eerste groep gevangenen van de organisatie Vrij Nederland.

Het werd ernst met de Nederlandse Arbeidsdienst, een organisatie die de jeugd in nationaal-socialistische zin moest opvoeden en die een inleiding was op de latere slavenjacht op onze arbeiders. Enkele honderden vooraanstaande Nederlanders werden als gijzelaar gevangengenomen. Enkele duizenden beroepsofficieren werden opnieuw in krijgsgevangenschap gevoerd. Steeds meer nsb'ers werden op sleutelposities geplaatst. Het voedsel werd minder.

De quasi 'gerechtelijke' terreur werd zo groot dat zelfs iemand wordt veroordeeld omdat hij een ring had gedragen met een dubbeltje als sieraad erop (met de beeltenis van de Koningin)...

Maar ongeveer midden mei begonnen de Engelse bombardementen met meer dan 1000 vliegtuigen in één nacht.

De Nederlandse dichtader werkte op volle kracht. Zelfs Radio Oranje deed eraan mee. Het zond onder meer het volgende liedje uit:

*Alles, alles über Deutschland
Wie had dat gedacht.*

*Duizend op één nacht.
Alles, alles über Deutschland
Van de fabriek van Krupp
Staat alleen nog maar de stoep!*

En ook dat was wat overdreven en erg optimistisch. Als het er toch om gaat ‘Wie *dát* gedacht had’, zou niemand in die tijd hebben geloofd dat Krupp in 1962, twintig jaar later, minstens even machtig en machtiger zou zijn dan ooit tevoren.

Ja, het is moeilijk in de toekomst te kijken. Zelfs in een beoordeling van de eigen tijd vergist een mens zich gauw, ook al moet men toegeven dat in april 1942 het meest wezenlijke van de situatie toch wel opvallend goed door het Nederlandse volk werd aangevoeld. Dit namelijk dat er een principiële keer in de oorlog gekomen was. Dat Duitsland in Rusland bezig was vast te lopen en dat de geallieerden langzamerhand kracht genoeg verzamelden om het initiatief te nemen.

De grote vergissing lag in de tijd, die dit alles zou kosten, vóór het enige zichtbare uitwerking had op West-Europa, en in de ellende, die men nog zou moeten doormaken aler er werkelijk van een nieuwe mei sprake zou zijn. Dat zou 1945 worden en... op de geestelijke en politieke ‘nieuwe mei’ wachten we nog steeds.

21 april 1962.

Eindnoten:

- 32 *Mohandas Gandhi* - Indiaas politicus (1869-1948), strijder voor de onafhankelijkheid van India, na de oorlog vermoord.

Bevrijdingsvisioenen

Zo, dat is dan het achttiende bevrijdingsfeest dat we heden vieren. Daarvan werd één maal de bevrijding beleefd, de eerste maal, en zeventien maal herdacht, dat wil zeggen achteraf, vanuit de vrijheid en het bevrijd zijn feestelijk herdacht.

Toch is het niet waar dat een bevrijding uitsluitend op de dag van de bevrijding beleefd en daarna nog slechts herdacht kan worden. Hij kan ook in het vooruit worden ervaren, vanuit de verdrukking worden genoten, als hoop, als droom en als visioen worden beleefd.

Juist het jaar 1942, nu twintig jaar geleden was zo'n tijd, waarin de toekomstverwachting een rol speelde, die eigenlijk in geen enkele redelijke verhouding stond tot de kansen en mogelijkheden van de oorlogssituatie in die dagen.

Wie die tijd heeft meegemaakt, vraagt zich thans hoofdschuddend af hoe een volk, bijna en bloc, zich aan zulke dagdromen gewonnen kon geven. Ik zou niet graag willen beweren dat het allemaal van moed en vasthoudendheid en van een taai vertrouwen getuigde. Men speelt soms met het wonder eenvoudig omdat men de werkelijkheid niet de baas kan. De mens hoopt op redding omdat hij de ondergang en de ellende niet in het gezicht durft te zien. Zo speelt de zieke

met zijn beterschap en ik kan me zelfs voorstellen de veroordeelde om gehangen te worden, met de mogelijkheid dat het touw zal breken...

Op een ereplaats in mijn huis staat een klein plasticje. Het is een geschenk van een joods advocaat. Of beter gezegd, geen geschenk, zelfs geen aandenken, maar een daad van eerbied jegens het object en een akte van verzet jegens de Duitsers. Deze joodse advocaat was een van de eersten in het verzet. Ik ontmoette hem in dit verband reeds in 1940. Een rijk man en een kunstzinnig man. Een dapper man bovenal, ook al hield hij die mannelijke dapperheid (dwaas! Waarom zou dapperheid mannelijk moeten zijn?) schuil in een bijna vrouwelijk (ook een onjuist woord, maar ik weet geen beter) overcultureel bewustzijn en een stijl, die een mengeling was van fijnzinnigheid en cynisme. Hij had duizend gelegenheden om onder te duiken, maar toen de overplaatsing kwam van de Amsterdamse joden naar de Transvaalbuurt, weigerde hij onder te duiken, omdat zijn heel oude moeder zich daartoe niet meer in staat achtte en hij haar niet in de steek wilde laten. Hij wist dat het zijn dood zou betekenen. Hij wist dat ze, eenmaal gevangen, geen uur bij elkaar zouden blijven. Maar, zo zei hij, mijn moeder zal niet het gevoel hebben dat ik haar alleen gelaten heb. De Duitsers moeten ons van elkaar scheiden.

Vlak voor zijn verhuizing gaf hij de kleine kostbaarheden die hem lief waren aan zijn vrienden. Daar blijft Puls (het bedrijf dat voor de moffen de joodse woningen leeghaalde) af met zijn vuile vingers.

Met deze man heb ik eenmaal over de bevrijding gesproken. Hij was niet het type om zich over te geven aan illusies. Hij geloofde niet in een korte oorlog.

‘De nieuwe vrijheid zal bijna even moeilijk zijn als deze tijd,’ zei hij. ‘Zelfs het vernederendste leed kan een glans van waardigheid krijgen als men het weet te dragen... Ook de vrijheid kan een onwaardige zaak worden als men er niet de rechte weg mee weet...’

Hij is dood, deze grote joodse Amsterdammer.

Er was een man, die zichzelf nauwelijks een man voelde.

Hij had een nogal vrouwelijk beroep gekozen, hij maakte kleren. In de oorlog was hij betrokken bij een van de eerste grote verzetsacties uit de bezettingstijd: de brandstichting in het bevolkingsregister te Amsterdam. Hij werd met vele anderen gegrepen en ter dood veroordeeld. Toen hij de gelegenheid kreeg afscheid te nemen van zijn familie en zijn verloofde, was het afscheidsgesprek bijna vrolijk. Het was de tijd van de aardbeien. Hij vroeg om er een paar te mogen eten. Hij vroeg ook om een ander overhemd, met een speciale kleur, die hem lief was.

‘Het nest is goed, maar het heelal is beter,’ zei hij en die zin is in de kring van zijn familie en vrienden levend gebleven. Ze staan op het graf gebeiteld van zijn broer, die in de bevrijdingsdagen van 1945 op de Dam om het leven kwam. Hij zelf werd neergeknald in de Kennemerduinen. Zij tweeën waren niet de enigen

van de familie. Er stierven nog veel meer, niet door toeval of lot, maar als prijs voor hun verzet. Deze familie schijnt een privé-oorlog tegen ons te voeren, heeft eens een Duitser gezegd, toen hij inzicht kreeg in de familieverhoudingen.

Voor de man waarover wij spreken kon zelfs de dood als een vorm van bevrijding worden aanvaard.

Van een andere gefusilleerde, die ik tot mijn vrienden mocht rekenen, zei een van de Duitsers die getuige was van zijn dood en die van zijn makkers: ‘Sie lachten sogar...’

In de cel droeg hij mij als nieuweling op, de vloer te dweilen en bij het luchten raadde hij me aan stevig te lopen. Dat houdt fit, zei hij. Toen er onder de club celgenoten enige naijver begon te ontstaan over wie de dikste sneden brood kreeg (ze kwamen door een luikje in de deur en sommigen stonden te loeren om de dikste te bemachtigen, ze hadden ook honger), voerde hij praktisch en zakelijk een rooster in. Ieder op zijn beurt.

Hij was katholiek en had met behulp van een gangwacht een gebedenboek in zijn cel gesmokkeld. We lazen er samen uit, hij de katholiek, en ik de protestant.

Hij was bakker. Een aantal jaren had hij doorgebracht in Canada, als kok in de woeste houthakkerskampen van het Noorden. Teruggekomen was hij getrouwd, had een kleine bakkerswinkel kunnen opbouwen en was juist bezig eindelijk wat geld te verdienen met de verkoop van ijs. Hij vertelde er met zijn rustige stem zoveel van, dat ik er alles van wist vóór we van elkaar gescheiden werden. Hij was geen hemelbestormer, hij was geen politicus en in politiek zelfs nauwelijks geïnteresseerd. Zijn geloof beleefde hij in de gewone dingen van elke dag, toen hij in Canada was, toen hij bakker was in Amsterdam en toen hij in de cel zat.

‘Je moet eenvoudig wat je in het leven te doen krijgt zo goed mogelijk doen,’ zei hij tegen me. ‘Ook in de cel zitten...’ Daarom liet hij mij de vloer dweilen en diepe kniebuigingen maken. Toen hij naar Duitsland werd afgevoerd en het uur van zijn dood geslagen was zal hij hetzelfde gedacht hebben. Je moet wat je opgedragen krijgt zo goed mogelijk doen. Sterven ook.

In die cel heb ik maar één keer een gesprek met hem gehad over de bevrijding en de tijd, die dan zou komen. De ontwikkeling van de ijsverkoop stond nog pas aan het begin, vond hij. Je zou eens zien welk een vlucht dat na de oorlog zou nemen. Er zaten ook kwade kanten aan, vooral voor de jeugd, maar het was toch altijd nog beter dan de kroeg.

Bevrijding was voor hem herstel van zijn gezinsleven. En werken als een eerlijk en goed man, die niet nee zei toen men hem vroeg in het verzet te gaan; die in zijn cel, zonder het te weten, de vader van zijn celgenoten was en een rustpunt voor onze ‘hoog-geestelijke’ kwellingen.

Van die andere celgenoot begreep hij niets. Die vond hij maar gek en misschien was hij ook gek of speelde alsof. Het was een Duitser, een neef van Von Papen

naar zijn zeggen en dat was waarschijnlijk waar want ook de Duitse bewakers noemden hem zo. De halve dag was deze jonge man bezig zich te wassen, voor zover de hoeveelheid water dat toeliet tenminste. Hij liep halfnaakt in de cel rond en hield plechtige predikbeurten tegen ons. Hij was in het verzet gegaan, in Duitsland al (en later uitgeweken naar Holland), om de smet op zijn familie uit te wissen, maar ook omdat niemand wist hoe schoon de tijd was die zou aanbreken. Daarom moest hij zich wassen. Men moest zich op die tijd voorbereiden.

Elke dag stond hij uren voor het celraam te kijken, althans voor zover zijn oog een blik naar buiten kon werpen. Vanuit de lucht zou een witte adelaar komen, die zou neerstrijken op de kleine steenrand van het celraam. Op dat moment zouden de celdeuren opengaan, alle deuren van alle gevangnissen in Nederland en Duitsland en overal. Nieuwe mensen zouden in een nieuwe wereld naar buiten treden en niemand zou meer slecht zijn.

Bij zijn vele verhoren weigerde hij antwoord te geven, en deed niets anders dan deze nieuwe wereld prediken. In de nacht echter kwelden hem vreselijke pijnen en wij konden door zijn gekreun niet slapen. Op een nacht hebben de Duitse bewakers hem uit de cel gehaald. Meer dan een uur lang hebben we zijn gillen en kermen gehoord, toen ze hem op Duitse manier 'bestraften'. Toen hij weer bij ons terugkwam, twee dagen later, was zijn gezicht nauwelijks herkenbaar en zijn gewoonte om met ontbloot bovenlijf te lopen had hij niet meer. Ter wille van ons - het was geen opwekkend gezicht de sporen van de Duitse behandeling te zien.

Maar urenlang bleef zijn oog naar buiten gericht, naar de lucht, vanwaar de witte adelaar zou komen...

Die vogel is nooit verschenen. Deze jonge Von Papen is ook dood. Een simulant, zei de Duitse bewaker. Ik weet het niet en geloof het niet. Hoe het zij, voor een van de celgenoten was deze man de eerste aanleiding tot het schrijven van een gedicht, waarin onder meer deze regels voorkomen:

*...alle celdeuren gaan open...
 ...Zie de gevang'nen treden uit...
 ...
 En wie bedrukt hierbinnen was
 treedt juichende het zonlicht tegen,
 hun voeten gaan als op jong gras
 zo zacht en snel, hun stemmen kregen
 een diepe toon alsof een kerk
 rondom de drom stond opgetrokken.
 'Gerechtigheid, o hemels merk
 hoe wordt aan ons Uw macht voltrokken!
 De wereld kantelt naar het licht
 en onze ogen staan als ramen*

*op Uwe heerlijkheid gericht...!’
En de gevangenen zeggen: Amen...*

5 mei 1962.

De officieren gaan! (I)

Een officier in het militaire apparaat (ik bedoel dus niet het Leger des Heils) is een merkwaardig gespleten mens. Gedeeltelijk opgevoed in een middeleeuwse traditie van eer en ridderlijkheid, wordt hij anderzijds opgeleid voor een bedrijf, dat met zwaard en schild, lans en ruiter even weinig gemeen heeft als Jan van Schaffelaar met een moderne astronaut. Een juiste uitoefening van zijn beroep brengt met zich mee, dat hij beschermd wordt en ageert in een gesloten systeem van tradities, leef- en spelregels, uiterlijk vertoon, ornamentale façadebouw enzovoort, die hem binnen dat framework een macht verlenen over zijn medesoldaten, ‘ondergeschikten’, die geen burger over zijn medeburgers uitoefenen kan. Anderzijds laat de militaire opleiding nauwelijks toe dat voor dit merkwaardige beroep ook de persoonlijkheid de nodige geestelijke en maatschappelijke vorming krijgt. Mijn ontmoetingen met officieren hebben me dan ook vaak het gevoel gegeven te maken te hebben met een sterk en mooi maar te groot uniform waar binnenin ergens weggedoken een mensje stak.

Daarom maakt een officier in burger vaak de indruk van een slak zonder huis...

Wat er van een officier overblijft, wanneer hij van zijn uniform is ontdaan, blijkt bijvoorbeeld uit Raoul Salan³³, een zielige moordenaar, die niet eens begrijpen kan dat hij een moordenaar is en die zijn tranen niet kan bedwingen als zijn ‘heldendaden in uniform’ worden beschreven. Das waren mal Zeiten!...

Het is allemaal niet zo erg bedoeld als het hier staat en in ieder geval bedoeld om de lezer A.D. 1962 iets te laten begrijpen van hetgeen zich in bezettingstijd met ons officierskorps afspeelde.

Wie naïef is en niet op deze vreemde markt thuis, zou zich moeten voorstellen dat het Nederlandse officierskorps, opgeleid en betaald om voor het vaderland te vechten en te sterven als het moet, een hoofdrol heeft gespeeld in het verzet. De vijf oorlogsdagen waren te kort om hun dapperheid en bereidwilligheid te tonen. Velen zullen het knarsetandend hebben vastgesteld, maar... een bezetting van vijf jaren die er op volgde, was lang genoeg om de schade in te halen.

Het verzet is echter in overgrote meerderheid een zaak van de burger geweest, ook al denk ik hierbij tegelijk (en met dankbaarheid en vriendschap) aan die officieren, die in het verzet een actieve en dappere rol hebben gespeeld. Ik heb ze gekend. Ze waren er... Maar gegeven hun opleiding en aantal waren ze een verbazend kleine minderheid, althans tot het voorjaar 1945 toen ze in verrassend aantal opdoken in de officiële Binnenlandse Strijdkrachten onder leiding van prins Bernhard. Maar toen waren er vier jaar en negen maanden achter de rug!...

Toen het vaderlandse militaire apparaat in de meidagen van 1940 door de Duitsers verslagen was, was het hele Nederlandse leger automatisch krijgsgevangen gemaakt. Hitler was toen nog optimistisch, geloofde in een Blitzkrieg, Duitsland was nog niet door bommen verwoest en het industriële apparaat van de moffen werkte ongestoord en op volle toeren. Enkele honderdduizenden Nederlandse krijgsgevangenen zouden voor de Duitsers alleen maar een last hebben betekend en bovendien leefden de nazi's nog in de veronderstelling dat er met het Germaanse broedervolk in Nederland nog wel zaken waren te doen.

Aldus decreeteerde Hitler de vrijlating van de Nederlandse 'Wehrmacht', waarbij onmiddellijk de militaire romantiek om de hoek kwam kijken in de Duitse argumentatie: 'Soldaten streden met open vizier!' Daarom, begrijpt u.

Dat maakte op velen diepe indruk en dit soort romantiek was niet alleen tot Nederland beperkt. In Lille in Frankrijk verklaarde de Franse commandant zich bereid, met zijn enkele duizenden soldaten, zich aan de nazi's over te geven, mits zijn mannen met militaire eer mochten aftrekken (naar het gevangenkamp) en de officier zelf zijn degen mocht behouden. Dat mocht hij! De Duitsers zorgden zelfs voor een muziekkorps, ook al speelde dat dan niet de Marseillaise...

De Nederlandse officieren moesten om hun vrijlating te verwerven een verklaring ondertekenen, die aldus luidde:

'Hierdoor verzeker ik op erewoord, dat ik gedurende deze oorlog, althans zolang Nederland zich met het Duitse Rijk in oorlogstoestand bevindt, aan geen enkel front, noch direct, noch indirect zal deelnemen aan de strijd tegen Duitsland. Ik zal geen handelingen begaan of verzuim plegen waardoor het Duitse Rijk schade, van welke aard ook, zou kunnen lijden.'

Er is enige tijd in officierskringen over gedelibereerd. Ten slotte zei de opperbevelhebber, generaal Winkelman, dat het mocht, aangezien ook het Landoorlogsreglement van 1907 voorzag in de mogelijkheid dat een krijgsgevangene op erewoord in vrijheid wordt gesteld. Enkelens weigerden en van de in Nederland aanwezige knil-officieren (dus die van het toenmalige Koninklijke Nederlandsch-Indische Leger) weigerden er een zestigtal, aangezien het knil de vrijlating op erewoord in zijn reglementen niet kende. Een leuk trekje overigens! Het Landoorlogsreglement immers, opgemaakt in 1907, was bedoeld voor een strijd tussen beschaafde naties, zoals men in die optimistische tijd veronderstelde. Het knil echter moest vechten tegen onbeschaafde 'inlanders' en in die strijd kon het erewoord geen rol spelen. Dat wij met Hitler-Duitsland in een oneindig meer barbaarse aangelegenheid waren beland speelde anno 1940 nog geen rol en niemand, althans zeer weinigen, kwam er toe in de vermelde verklaring dat neutrale woord 'Duitse Rijk' te vervangen door bijvoorbeeld 'Nazidom'. Dan leest het anders en dan had men iets meer begrepen van de aard van de oorlog die ons te wachten stond.

Maar, zoals gezegd, het was 1940. We moesten het nog leren, burgers en militairen alle twee...

Maar 15 mei 1942 was een andere datum. Het was twee jaren later en we hadden de gelegenheid gehad de Duitsers in hun ware aard te leren kennen.

De verzetsgeest was inmiddels in ons volk wakker geworden, weliswaar nog niet zo denderend dat men er nu, twintig jaren later, direct bij moet opstaan en het Wilhelmus aanheffen, maar het verzet was er en het groeide.

Ook vele Nederlandse officieren hadden er zich mee beziggehouden, weliswaar voornamelijk met het organiseren van een apparaat dat aan het einde van de oorlog als de Duitsers verslagen waren en er mogelijkwijs een bestuursvacuum zou ontstaan, zou moeten optreden, maar... van het één komt het ander en toen ze eenmaal met die zaken bezig waren vervielen ze al gauw van kwaad tot erger. In het geheim organiseren heeft een soortgelijke werking als alcohol. Als men er eenmaal goed mee bezig is, is het moeilijk ermee op te houden. Zeer tot ergernis van het merendeel der officieren overigens, die, om de woorden van kolonel b.d. Veldmeyer te citeren, 'van opvatting waren, dat het gegeven woord voor een ieder, doch in het bijzonder voor de officier, die de traditie welke leefde in de ridderschap der middeleeuwen heeft voort te dragen, heilig behoort te zijn.'

Voor die heiligen kwam op 15 mei 1942, dus in deze maand twintig jaar geleden, het grote moment.

Het groeiende verzet in Nederland bracht zelfs de harde Duitse koppen aan het verstand dat er van een Germaanse verbroedering in deze lage landen geen sprake zou zijn. Dies werden de Nederlandse officieren uitgenodigd zich op 15 mei 1942 te melden in Bussum, Breda, Ede, Assen en Arnhem. 'Ter controle', zeiden de Duitsers. Er werden extra treinen ingelegd en de heiligen kregen een gratis spoorkaartje, een retour. Wie zou daar enig onraad vermoeden? De officieren niet! Ze gingen in groten getale, ondanks de waarschuwingen van de illegaliteit, die echter in die dagen nog maar nauwelijks enig gezag had. De heren moesten aantreden, namen van nsb'ers werden afgeroepen (die konden naar huis gaan). Plotseling zagen de overigen zich door gewapende Duitse soldaten omringd, een Duits officier deelde mede, dat Hitler besloten had de vrijlating van de voormalige Nederlandse beroepsofficieren op te heffen en hen opnieuw in verzekerde bewaring te nemen. De maatregel trad terstond in werking.

Ongeveer 2000 beroepsofficieren liepen op deze wijze in de Duitse fuik! De traditie welke leefde in de ridderschap der middeleeuwen was ongeschonden gebleven...

Hier zouden we gevoeglijk het verhaal kunnen afbreken ook al was het daarmee niet ten einde. De officieren werden naar Duitse kampementen gestuurd en in die verschillende kampen werd de behandeling, naarmate de oorlog voortduurde, slechter en slechter. Er zijn er onder hen geweest, die uit hun gevangenschap hebben pogen te ontsnappen. Er is lijdelijk verzet gepleegd en men heeft onder-

ling gepoogd een zekere vrije en vaderlandse mentaliteit op de been te houden. Dat is over het geheel genomen wel gelukt, maar deze officierenkampen waren, met al hun narigheid, geen Mauthausen of Auschwitz. Enkelen hebben hun ontsnappingspogingen en hun lijdelijk verzet met de dood moeten bekopen. Ook dit moet vermeld worden wanneer we zeggen dat de 15de mei 1942 geen heldhaftige pagina is in de vaderlandse militaire geschiedenis, ondanks die levende traditie van de middeleeuwse ridderschap.

En de lezer van nu ziet het: ook nog in 1942 moesten velen van ons volk nog leren de ware aard van de vijand te onderkennen. Daarin ging het vaderlandse officiersmilieu niet vooraan. Dat deden bijvoorbeeld de kerken en de scholen en de Amsterdamse arbeiders beter! En dat is eigenlijk zoals het behoort te zijn, want niet de officieren maar de burgers maken de kracht van een natie uit. Ook vandaag nog!

2 juni 1962.

Eindnoten:

- 33 *Raoul Salan* - Frans generaal, in 1956 benoemd tot legercommandant in Algiers, een der leiders van de opstand in dit land tegen generaal De Gaulle van 22 april 1961.

De officieren gaan! (II)

Dat de naïveteit en het gemak waarmee enkele duizenden Nederlandse beroepsofficieren zich opnieuw in Duitse krijgsgevangenschap begaven geen geringe zaak was, bewijzen de reacties van de lezers van deze kroniek, onder wie een luitenant-kolonel, een ritmeester van de cavalerie, een majoor en een kapitein-ter-zee. Voorwaar geen kleinigheid.

De schrijver van deze kronieken wil gaarne uitvoerig op de briefschrijvers ingaan, niet om gelijk te hebben maar omdat juist uit hun reacties een mentaliteit blijkt, die ook in de bezetting een grote rol heeft gespeeld. Onder andere bij hun beroepsgenoten, ook echter bij vele ambtenaren, werkgevers, burgemeesters politiemannen, enzovoort.

In feite geven overigens de officieren-briefschrijvers mij gelijk. Kapitein-ter-zee Cox spreekt van een ‘onaangepaste instelling’, erkent dat het ‘moreel in bepaalde groepen niet zo was als het had moeten zijn’ en gelooft dat het feit dat ‘door zo vele officieren de “beruchte” verklaring werd ondertekend, daar wel mee te maken zal hebben...’

Majoor Cramwinkel ziet een onderscheid tussen militair verzet en andere vormen van verzet, die geoorloofd zijn als één van de oorlogvoerende partijen ‘levenskringen aantast, die een eigen, niet aan de staat ontleende, oorsprong hebben’. En hij vervolgt dan: ‘De problematiek, die in de jaren 1940-'45 voor de Nederlandse officier speelde, was gelegen in het feit, dat *geen erewoord het laatstgenoemde noodweerrecht het zwijgen vermag op te leggen...*’ (cursivering van mij - v.V.).

Om die laatste uitspraak is het mij te doen! Deze gedachte was de ruggegraat van mijn betoog en, als ik majoor Cramwinkel goed heb begrepen, erkent hij hiermee,

dat de officieren die de 'beruchte verklaring' ondertekenden en zich later als lammeren in krijgsgevangenschap meldden, kennelijk van mening wa-

ren dat hun erewoord wel aan dit noodweerrecht paal en perk stelde...

Hun houding komt in een minder gunstig licht te staan, wanneer men alle eer geeft aan de officieren die weigerden en niet gingen en hun verzetsrol op grond van dit noodweerrecht goed hebben gespeeld.

Het is al lang geleden de hoogste tijd geweest, dat de officieren zelf deze problematiek, zowel historisch als principieel eens hadden uitgewerkt en zich daarmee van de historische blunder van mei 1942 hadden gedistantieerd.

Ik schrijf kronieken over de bezettingstijd en niet over de naoorlogse jaren en daarom kan ik me niet uitvoerig verdiepen in hetgeen in de naoorlogse jaren, bijvoorbeeld bij de zuivering, met deze officieren is gebeurd. Wel is mij bekend dat men het beroep op dit erewoord als rechtsgeldig heeft erkend en dat men daarmee opnieuw bewees van het *ware karakter* van de oorlog, zoals ook majoor Cramwinkel dat op zijn wijze zo intelligent beschrijft, niet veel te hebben begrepen.

Het is niet alleen een Nederlands probleem. Het speelt bijvoorbeeld ook in Duitsland, waar nog zeer velen rondlopen die de Juli-putschisten als woordbrekers en landverraders beschouwen. Het speelt, weer op ietwat andere wijze, ook een rol in het leven en denken van die 'goede' Duitse officieren, die tot op het laatste nippertje hun militair genie in dienst hebben gesteld van een duivelse en verloren nazi-zaak. Ik denk hier onder andere aan een figuur als Speidel³⁴ aan wiens politieke gezindheid ik geen reden heb te twijfelen, maar die, zolang zulks maar enigszins mogelijk was, de geallieerde opmars in Frankrijk te vuur en te zwaard heeft verhinderd in plaats van die gemakkelijker te maken. Wanneer ik daarom zeg dat ik aan de politieke gezindheid van Speidel niet twijfel, dan bedoel ik daar in feite mee te zeggen dat ik vrees dat hij er geen heeft en dat deze militaire technicus zich in dienst stelt van de politieke macht, die in zijn levenskring het voor 't zeggen heeft. Gisteren Hitler, vandaag de nato. Door Hitlers ondergang was hij van het ene erewoord ontslagen. Hij kon het dus aan een ander geven.

Ik geef toe dat een andere houding ook zijn moeilijkheden meebrengt. Wanneer een officier zijn meesters politiek moet beoordelen en daaraan zijn trouw moet verbinden, wanneer hij dus ook zijn soldaten politiek moet 'laden', dan ontstaan tragische figuren als generaal Jimmy Walker³⁵, die wel in militair-strategische zin zijn ondergeschikten en zijn hele apparaat móet afstemmen op een oorlog met Rusland, maar die zijn handen thuis moet houden als hij dit bedrijf en deze militaire opvoeding ook politiek aldus wil 'laden'. Ook in Frankrijk zijn er officieren die moeilijkheden hebben met hun erewoord enerzijds en hun politieke weerzin tegen een bepaalde regeringspolitiek anderzijds. Ik verwijt hun hun moeilijkheden niet, maar wel hun verkeerde politieke keuze.

Maar wanneer men deze moeilijkheden erkent, dan ontstaan nieuwe problemen ten aanzien van de gewone dienstplichtigen onder wie er naar ik mij kan voorstellen zijn, die de Nieuw-Guineapolitiek van de Nederlandse regering funest, gevaarlijk, onbillijk en uitzichtloos vinden. Moeten en mogen zij weigeren? Een blad dat niet meer doet dan deze problematiek aan de orde stellen,

bestraft de krijgsmacht met het intrekken van zijn collectieve abonnementen...

Kort en goed, het is geen gemakkelijk beroep officier te zijn en de geschiedenis van de laatste tientallen jaren geeft vele voorbeelden waarbij de ene officier in het verdomhoekje kwam om zijn politieke voorkeurloosheid, de andere om zijn uitgesproken politieke voorkeur.

Aangezien politiek op een *keuze* berust, op een voor en tegen, op een ja of neen, en aangezien die keuze de taak is van elke volwassen staatsburger hou ik niet van de theorie, waarmee men in bepaalde kringen deze keuze tracht te ontwijken en voel ik alleen maar voor die officieren, die de goede keuze hebben gedaan en telkens weer doen. Is dat partijdig? Nogal wies! Hoe kan het anders als het om ja of nee, om voor of tegen gaat?

Ik heb reeds herhaaldelijk neergeschreven dat er in de bezettingstijd vele Nederlanders zijn geweest, die de ware aard van die bezetting niet en nooit hebben begrepen. In zoverre wil ik hetgeen ik hiervóór schreef onbelangrijk maken, door te zeggen dat er in deze bezettingstijd onder het naziregime eigenlijk van geen politieke keuze in de normale betekenis van het woord sprake was. Misdaden, moordpartijen, de jodenvervolging, de leugens en het bedrog, de slavenjacht op onze arbeiders kan men niet meer als ‘verschillen in politieke opvatting’ kwalificeren. Het is eenvoudig misdrijf, onmenselijkheid, barbaarij, niet een ander soort recht maar het naakte onrecht. In de niet-militaire sector is tijdens de bezetting ook de vraag gerezen of men bijvoorbeeld tegen de Duitsers liegen mocht. Ook de kerk heeft zich met dit vraagstuk beziggehouden en een zeer eerbiedwaardig predikant heeft er een illegale brochure over geschreven, die velen in gewetensconflict heeft geholpen. Kort samengevat zei hij namelijk dat het mócht, men mocht liegen en in bepaalde gevallen móest men het zelfs doen.

Kunnen de officieren op een dergelijke bezinning wijzen? En wat waren hun conclusies dan?

De artsen kenden ook deze problematiek maar hadden daarnaast nog een zeer bijzondere. Eigenlijk precies het omgekeerde, namelijk hoe zij hun beroepseer, hun beroepsgelofte smetteloos konden bewaren. Ze kwamen tot de conclusie dat ze dit alleen maar konden door de Duitsers niet te gehoorzamen!

Zijn de officieren collectief ook tot een dergelijke slotsom gekomen? Zijn ze ooit collectief tot enigerlei slotsom gekomen? Hebben ze zich ooit collectief diepgaand daarover beraden?

16 juni 1962.

Eindnoten:

- 34 *Dr. Hans Speidel* - Duits officier, in de oorlog onder meer stafchef van veldmaarschalk Rommel in Frankrijk. Was tot 1964 bevelhebber van de nato-landstrijdkrachten in Europa.
- 35 *Edwin Walker* - Amerikaans generaal-majoor b.d., speelde een actieve rol bij de rassenrelletjes in Alabama.

Een zomerimpressie

De zomer van 1942 was warm en zonnig. Een werkelijk mooie zomer was het na een strenge winter. Een zomer ook, die uitbundig gevierd werd, met zwem-

men en zeilen (het was nog niet gevaarlijk voor de jeugd om samen te drommen; er werden nog geen razzia's gehouden), in de bossen (de fietsen bleven nog in Hollandse handen, ze werden nog niet gestolen), op de sportvelden (ook al nam de Duitse druk op de niet-commerciële verenigingen toe, ze moesten immers onder nazi-leiding in nazi-verband samengebundeld worden) en zelfs op de hoeken van de straten, waar het ijs een van de weinige genotmiddelen was, goedkoop en niet op de bon.

Trouwens, een gezellige fietstocht langs de zomerse wegen leverde ook altijd wel wat op. Zomervruchten van de boeren, een stukje van een clandestien geslacht varken, een pondje paling bij een binnenvisser...

De (toen nog) wel erg kleine groepen ondergrondse werkers vonden het zomerse festijn lang niet altijd prettig om aan te zien. Het verschil was ook wel erg groot. De één sjouwde illegale kranten achter op zijn fiets, de ander was in zwembroek of met tennisracket. In treinen, volgepropt met vakantiegangers, vervoerden enkelingen geallieerde piloten naar veilige plaatsen en elders werd langs de gezellige drukke fietspaden een joodse onderduiker naar zijn schuiladres gebracht.

De ondergrondse werkers kregen soms het gevoel niet namens en voor het Nederlandse volk te werken maar ondanks al die anderen, wier politieke bezigheid zich beperkte tot het vertellen van de laatste Hitler-mop, 'Ozo' roepen (Oranje Zal Overwinnen), het door Churchill geïntroduceerde V-teken maken (V for Victory) en het pesten van de nsb'ers met de vraag: Waarom ben je niet naar Rusland?

Die zichtbaar wordende breuk met de massa van ons volk heeft op de psychologie van de verzetsstrijder een zekere invloed gehad. Zijn besef van isolatie, reeds onvermijdelijk aanwezig door de aard van zijn geheime werk, werd er door versterkt en groeide in individuele gevallen uit tot een soort rancune, een psychische deformatie, die sommigen na de oorlog slechts met moeite weer hebben kunnen helen...

Een drukke zomer ook! De Duitsers begonnen hun eerste grote razzia's onder de joden. Een verplichte arbeidsdienst voor jeugdigen hing in de lucht. De eerste groepen arbeiders die gedwongen werden in Duitsland slavenwerk te verrichten, werden naar het oosten getransporteerd.

Als antwoord op een spoorwegaanslag in Rotterdam werden toen vijf Nederlandse gijzelaars gefusilleerd, een represaillemaatregel waarmee we nog niet in aanraking waren geweest. De verbittering onder het volk was groot (ook al mocht het de zomerse pret nauwelijks drukken), maar u zou zich vergissen als u meende dat deze verbittering alleen de Duitsers gold. Voor spoorwegaanslagen en andere vormen van gewelddadig verzet was de vaderlandse mentaliteit nog niet rijp. Men wilde het niet en zag er het nut niet van in en men had een uitgesproken hekel aan die onbekende heethoofdige onruststokers, die door hun onverantwoordelijke daden 'de dood van vijf achtenswaardige Nederlanders

mede op hun geweten hadden'. De Duitsers hebben er zelf met hun maatregelen en steeds doldriester optreden voor gezorgd dat men daarover langzamerhand anders ging denken. Praktisch nut hadden dit soort gewelddaden in die tijd eigenlijk niet. Ze waren belangrijk uit het oogpunt van vooroefening, psychologische voorbereiding en mentaliteitsdemonstratie. Overigens duur genoeg betaald! Men liep gemakkelijk tegen de lamp en het Duitse oordeel was meestal onveranderd hetzelfde: de kogel.

Men zou zo zeggen, dat de steeds breder opgezette acties van de Duitsers tegen de joden, de arbeiders, de beroepsofficieren en de jeugd velen de ogen moesten openen voor hetgeen ons in de komende winter te wachten zou staan. Mis! De zomer was er te mooi voor en ondanks de vele en werkelijk spectaculaire overwinningen van Hitler op het wereldfront bleef men onveranderlijk van mening dat de oorlog de langste tijd had geduurd.

Weliswaar viel in 1942 het strategisch keerpunt in de oorlog, maar vóór dat goed zichtbaar werd zou het toch oktober, november en hartje winter worden, aler Montgomery³⁶ de Duitsers van de Egyptische grens verjoeg en de Russen Hitlers keurtroepen bij Stalingrad tot staan brachten en (zoals wij nu weten) een klap gaven waarvan ze nooit meer zijn hersteld. In deze zomer waren het nog de zegevierende Duitse legers die oprukten naar de Krim, de Kaukasus en de Wolga, die de Engelsen uit Noord-Afrika verdreven.

Alleen in de lucht begon het latere geallieerde overwicht zich af te tekenen. De eerste grote geallieerde luchtaanval, met duizend vliegtuigen tegelijk, dateerde reeds van 30 mei (Keulen). Hij werd in de zomer door vele andere gevolgd op Hamburg en Essen en Kassel enzovoort enzovoort. Vanaf 24 juli werd Hamburg tien dagen achtereen gebombardeerd! Midden augustus organiseerden de Engelsen een korte maar bloedige raid op de Franse kust bij Dieppe. Men zag er het begin van de invasie in die, uit propaganda-overwegingen!, ook telkens van geallieerde zijde werd aangekondigd en waarmee men Rusland trachtte te ontlasten door in het Westen Duitse troepen te binden.

Waarlijk, we waren gauw tevreden en optimisme, hoop, vertrouwen (hoe lichtvaardig ook) zijn in een oorlog ook een middel om op de been te blijven, evenzeer als brood en spek en munitie. Maar van dat laatste kreeg men in de bezette gebieden steeds minder...

In die dagen was het verzet groeiende ook al was het nog klein en onaanzienlijk. Illegale kranten verrezen als paddestoelen uit de grond, regionaal en landelijk. Ze werden gedrukt en daardoor omvangrijker en groter in aantal. De eerste steunorganisaties, die onmiddellijk na de Februaristaking ontstonden, werden met andere uitgebreid. Hulp voor joden, onderduikende arbeiders en militairen, hulp aan de achtergebleven families van zeelui enzovoort. Een tijdige verzetsorganisatie tegen de Duitse slavenjacht op onze arbeiders wilde toen nog niet lukken. In de kringen van Vrij Nederland werd een groot plan uitgewerkt dat onder andere werd voorgelegd aan de zeer actieve verzetsman Koos Vorrink³⁷. Hij verwees naar de al of niet ondergedoken, maar in ieder geval door

de Duitsers afgezette leiders van het nvv. Ook daar deed men niets.

Wel kwamen er in die dagen andere problemen om de hoek kijken. De invasie was immers nabij en het einde van de oorlog in zicht. Daardoor ontstonden nieuwe problemen, die overigens van een weinig prettige aard waren en de eerste controversen demonstreerden, die later in het verzet een aanzienlijke rol zouden spelen. Zelfs onze Nederlandse regering in Londen begon maatregelen te nemen, die kennelijk anticipeerden op de komende tijd. Raden Soejono, een Indonesiër, werd tot minister benoemd. Enkele maanden later zou de koningin haar beroemde redevoering houden over de toekomstige status van Nederlands-Indië. In de uitzendingen van Radio Oranje werd steeds meer gesproken over het herrezen Nederland. Hier in het eigen land kwamen de politieke discussies eveneens op gang, maar bovenal de vraag wie het, onmiddellijk na de Duitse nederlaag en de ineenstorting van het Duitse machtsapparaat, voor het zeggen zou hebben.

Burgerlijke politici zowel als de militaire leiders van de od zochten contact met Londen, maar vonden voorshands niet veel meer dan de Deutsche Abwehr van Herr Schreieder³⁸ op hun pad. Dat kostte heel wat mensen hun vrijheid en hun leven! Geruchten over lieden die ‘contact met de overkant’ hadden, gonsden door de illegale gelederen en daar niet alleen, maar elke zogenaamde goede Nederlander scheen over zulke contacten te beschikken.

Ik herinner mij onze eerste twistgesprekken met enkele militaire leiders in een zaaltje van Terminus in Den Haag. De behoefte om eigen contacten met Londen te leggen groeide overal. Wij deden het aanvankelijk met microfoto's, die tussen het linnen en het karton van boeken werden aangebracht en dan quasi verzonden als leesmateriaal bestemd voor tb-patiënten in Davos. Een zeer enkele Nederlander mocht nog wel eens naar Zwitserland reizen en nog weer een heel enkele van hen was bereid iets mee te nemen. Er werd contact opgenomen met ingenieurs van Philips inzake geheime zenderbouw. Er ontstond een zekere geagiteerdheid. Men wilde er ‘bij’ zijn en het blijft de grote verdienste van mejuffrouw Hebelotte Kohlbrugge, voor wie de spanning te groot werd, en die, overigens tegen het advies van de leiding van haar groep (Vrij Nederland) in, zich clandestien op pad begaf naar Zwitserland, daar contacten legde met dr. Visser 't Hooft³⁹, weer terug kwam, illegaal, en zodoende de grondslag legde voor de zogenaamde Zwitserse weg, een spionage-organisatie, die vele duizenden berichten en onschatbare gegevens naar de overkant bracht en omgekeerd.

Ook de Duitsers begrepen dat het ondergrondse verzet bezig was van acties van enkelingen, schooljongens en verspreide beroepsgroepen, uit te groeien tot een landelijk georganiseerde anti-Duitse stoottroep. Ze probeerden er binnen te dringen met verraders, zogenaamde v-Männer.

Weinig karaktervaste gevangenen werden omgekocht en vrijgelaten op grond van een belofte voor de vijand te werken. Sommigen deden het en in de zomer van 1942 vonden de eerste liquidaties plaats, het doden van verraders in eigen gelederen uit naam van het verzet. De Duitsers pasten ook geraffineerder me-

thoden toe. Een van hun handlangers werd als lokaas in het Binnengasthuis te Amsterdam gelegd. Quasi ter dood veroordeeld. Een goed vaderlandse verpleegster lichtte het verzet in en deelde mee dat de man gemakkelijk uit het Binnengasthuis bevrijd zou kunnen worden. De Duitse bewaking was matig en onachtzaam. Zo gebeurde het ook. De bevrijde man drong daarmee een illegale organisatie binnen en binnen een maand waren meer dan honderd lieden gearresteerd.

Sjoerd van Vliet had er zijn tweede gevangenschap aan te danken, en daarmee kwam een eind aan de bewoning van het mooiste schuiladres dat hij ooit heeft gehad, een generaalswoning in een deftige straat van Den Haag. Het huis was gehuurd. De gepensioneerde generaal bracht de zomer door bij familie of kennissen in Arnhem. Van Vliet woonde er met zijn 'zuster', die inmiddels als professor ook reeds haar pensioen heeft. Alleen de dienstbode van de generaal was gebleven.

Een moeilijke zaak, dat onderduiken. Op een dag was er groot alarm. Van Vliet moest direct weg en elders een goed heenkomen zoeken. Tegen de meid die niets mocht weten zei hij: 'Mijn moeder is plotseling ernstig ziek geworden...' Later kwam zijn 'zuster' thuis, vrolijk en welgemoed. Of zij niet naar haar zieke moeder moest?, vroeg de meid. De 'zuster' had het gelukkig snel door, ze was veel ouder dan haar 'broer' en antwoordde onmiddellijk: 'Het is zijn moeder, mijn stiefmoeder. Ik kan met het mens niet overweg...'

Later kwam voor de meid toch alles uit, maar toen zaten wij reeds achter de tralies en waren in huis de illegale sporen al uitgewist. De burens hadden de generaal gewaarschuwd. Vanwege het plotselinge vertrek en de huur. Die huur heeft hij later in zijn bus gevonden...

Maar de tuin van het generaalshuis was mooi, mooier dan de gevangenis. Toen wij eruit kwamen, troffen ons het meest de verstelde, verlengde, verkorte, katoenen zomerjurkjes. Zij waren mooier en fleuriger dan ooit. Dat was in de zomer van 1942...

7 juli 1962.

Eindnoten:

- 36 *Bernard L. Montgomery* - Engels veldmaarschalk, vooral bekend door zijn overwinning op de Duits-Italiaanse troepen bij El Alamein (1942) en zijn commando over de geallieerde legers bij de landingen in Normandië.
- 37 *J.J. Vorrink* - Voorzitter van de sdap in 1940, in de oorlog lange tijd in Duitse gevangenschap, na de bevrijding voorzitter van de Partij van de Arbeid.
- 38 *Joseph Schreieder* - Duits politie-ambtenaar, werkzaam bij de Duitse contraspionage in Nederland, de man van het 'Englandspiel'.
- 39 *Dr. W.A. Visser 't Hooft* - Was vele jaren secretaris-generaal van de Wereldraad der Kerken te Genève, hij was een belangrijke schakel in de verbinding tussen de Nederlandse illegaliteit en de regering in Londen.

The cruel sea

In de maanden juni en juli 1942 gingen drieëntwintig Nederlandse schepen ten onder. In de Caraïbische Zee, voor de kust van Afrika, in de Engelse wateren, de Indische Oceaan, de Pacific, de Atlantische Oceaan, op weg van Zuid-Afrika naar Engeland, op de vaarwegen naar New York en Archangel, bij Trinidad en Haifa, Brisbane en Sidney...

Soms werd niets meer van schip en bemanning vernomen. Van het schrikkelijk lot waren alleen de Duitse piraten getuige, op een afstand toekijkend hoe hun slachtoffers de vergeefse strijd streden op een brandend en zinkend schip, in stukgeschoten boten, zwemmend of zich vastklampend aan drijfhout, een

gevecht van een uur, twee uren, soms dagen. Een vergeefse strijd waarvan niets meer bekend is dan de datum en de haven van afvaart en een bestemming die nooit werd bereikt.

Vaak waren aan boord niet meer dan vier of vijf Nederlanders, de rest van de bemanning bestond uit Chinezen, Indonesiërs, Laskaren of ander volk, dat van de oorlog en de zaak waarom gevochten werd niets begreep en alleen maar wist van het dodelijk gevaar onder water, de bellenbaan van de torpedo of het kanon dat plotseling opdook, vernietigde en met de onderzeeboot weer verdween.

Hier heeft u enkele namen van mannen die onze oorlog met hun leven moesten betalen. Ze stierven nu twintig jaar geleden en in de armelijke hut in het dorpje op Java of India of Jamaica weet men niet meer dan dat Abdul of Omer of Pedro of Usman of Sevastiao nooit teruggekomen zijn. Ze zijn gedood in een oorlog van de blanken, verdronken in een zee die de nabestaanden zelfs nooit hebben gezien, op weg naar een haven, die ze op geen kaart kunnen aanwijzen.

Daroeman, Lumenpouw, Wawa Lalla, Jeewa Soma, Sunker Dewa, Peria Rama, Cha Zarim Meer Ahmed, Usman Omer Kahn, Carmillo Jacques, José Pinto, Kader Mohi Deen, alle schepelingen van De Weert op weg van Mombassa naar Durban en op 1 juli 1942 door een Duitse onderzeeër met kanonvuur tot zinken gebracht. Negenenzestig mensen vonden daarbij de dood en daar waren Pedro en Abdul en hun vrienden ook bij.

Als men de verhalen van onze zeevaarders in oorlogstijd leest, blijkt wel dat het gedrag van de Duitse kapiteins heel verschillend was. Er waren er die alvorens het schip in de grond te boren, de bemanning de gelegenheid gaven in de sloepen te gaan. Ze gaven koersen en afstanden op naar de dichtstbijzijnde haven en er zijn zelfs gevallen bekend waarin ze de slachtoffers van mondvoorraad en medicijnen voorzagen.

Anderen torpedeerden zonder waarschuwing, bekommerden zich niet om de schipbreukelingen, terwijl er ook gevallen bekend zijn, dat het vuur op de slachtoffers werd geopend terwijl ze al in zee lagen of in de sloepen een goed heenkomen zochten. Vooral de Japanners hebben in dit opzicht staaltjes van onvoorstelbare wreedheid en moordlust vertoond. Ik vraag mij af of deze ploerten na de oorlog zijn opgespoord en gestraft, of lopen we de kans dat we ze op de kade in Rotterdam weer tegen kunnen komen, eerzame kapiteins van gloednieuwe schepen...?

Weliswaar liep de duikboot die een schip torpedeerde daarmee de kans zijn eigen positie te verraden. Immers op het getroffen schip was men vaak nog in staat radioseinen uit te zenden, die konden worden opgevangen door vliegtuigen of oorlogsschepen. De duikboot moest dus in vele gevallen snel van de plek verdwijnen. Gelegenheid om de slachtoffers van zijn eigen geweld aan boord te nemen was er meestal ook niet. Daarvoor waren de boten verplicht vaak zeer lang op zee te blijven zonder een haven aan te doen.

Een moeilijke positie dus, die de duikbootoorlog een extra wreed accent geeft.

Voor vele Duitse en Japanse officieren kennelijk nog niet wreed genoeg...

Een riskant beroep, zeeman in oorlogstijd. Er zullen er velen geweest zijn die hun werk graag voor een baantje aan de wal wilden ruilen vooral in die landen en havens die neutraal waren of ver buiten het oorlogstoneel lagen. Maar de mannen waren *verplicht* te varen. Desertie werd zwaar gestraft en dienstweigering aan boord eveneens.

Deze mannen waren geen soldaten. Vaak waren ze veel ouder dan de dienstplichtige leeftijd en nochtans hadden ze in de oorlog hun gevaarlijke rol te spelen en ze hebben hun taak verricht met een mannenmoed en vaak laconieke dapperheid, die wel sterk afsteekt tegen de houding van velen aan de wal, die in hun (begrijpelijke, o ja!) vreesachtigheid al te grif voor de (vaak loze!) Duitse dreigementen bukten.

Het gaat niet aan iemand verwijten te maken omdat hij geen held is, maar dit soort volgzaam walleklanten zou bij wijze van spreken op z'n minst levenslang behoefte moeten voelen elke zeeman die de oorlogsjaren op het grote water heeft doorgebracht, eerbiedig te groeten.

Dit zijn enkele van de belevenissen, die deze mannen hebben meegemaakt, nu twintig jaar geleden, in de maanden juni en juli 1942:

Het ms Alioth was op weg van Birkenhead naar Kaapstad. Op 10 juni 1942 werd het schip door een torpedo getroffen. Het bleek al spoedig dat het niet meer te redden was. De machine weigerde, het stuurgerei was vernield, de tunnel vol water. Er was een groot gat even boven de waterlijn, waardoor het water naar binnen stroomde. De geheime documenten werden vernield. De reddingboten werden gevierd. Bij het vieren van de stuurboordboot werd door de onderzeeër op deze boot geschoten. Tien dagen en nachten werden in de reddingboot doorgebracht. De mensen waren doorweekt van de hevige regens...

Het ss Aagtekerk werd op zondag 14 juni 1942 in de Middellandse Zee door dertig duikbommenwerpers aangevallen en in brand geschoten. Het schip had 110 ton petroleum en vliegtuigbenzine aan boord. Kapitein Romein, alhoewel zwaar verbrand aan armen, handen en gezicht, bleef kalm de leiding voeren...

Het ms Olivia werd op 14 juni 1942 in de Indische Oceaan getorpedeerd. Van 15 juni tot 13 juli, een maand dus, zwalkte men in een reddingboot op de oceaan, tot men eindelijk in de nacht strandde op een klein eiland. Rukwinden braken de mast, dag en nacht moest gehoosd worden, de Chinezen in de boot waren onwillig en muieten om meer water en voedsel, maar er was niet meer. De machinist Timme stierf onderweg. Ook de bedienden Pang Yong Kim en Ling Ah King. Later ook de bootsman Ling Chay, de matroos Lau Ah Pang, en de koks Lim Ya Ya en Wong Hong.

Bij deze ramp kwamen 42 mensen om het leven.

Op 5 juli 1942 werd de Paulus Potter op weg naar Rusland in de noordelijke wateren door zeven vijandelijke vliegtuigen aangevallen. Het schip verdedigde zich met alle middelen, maar toen drie machinegeweren buiten gevecht waren

gesteld, het roer gebroken, de machinekamer vol stond en de kolen uit de bunker rolden, werd de toestand onhoudbaar. Bovendien was de scheepswand doorzeefd. Men ging in de boten. De gezagvoerder met zes leden van de bemanning liepen bevroren ledematen op. Ze werden opgepikt door een Russisch schip en in Archangel moesten amputaties worden verricht...

Het ss Kentar ging op 31 juli 1942 in de Atlantische Oceaan verloren. Het ketelruim werd getroffen door een torpedo. Van de tweede en vijfde machinist en vijf Chinezen die in het ruim de wacht hadden, werd niets meer vernomen. Bij het vieren van de sloepen kwamen de derde en vierde machinist met zware brandwonden aan dek. Ook de kanonnier had zware verwondingen opgelopen. Ze stierven alle drie in de reddingboot.

De tweede stuurman redde zich met vijf anderen op een vlot, aangezien er geen boten meer waren. Vijftien dagen hebben ze daarop gebivakkeerd. Wel kwamen schepen en vliegtuigen in de buurt, maar ze werden niet opgemerkt. Ook kwamen ze tamelijk dicht in de buurt van een eiland, maar de zware stroom belette hen te landen en dreef hen opnieuw de zee in. De gezagvoerder werd het laatst gezien op het sloependek, waar hij bezig was de marconist te zoeken om het noodsein uit te zenden. De kleine werkboot waarin hij zich met twee Javaanse bedienden op het laatste nippertje nog trachtte te redden sloeg door de zuiging van het zinkende schip om. Ze kwamen om het leven.

Dat is het zeer bekorte verhaal van vijf van de drieëntwintig schepen die ondergingen. Twintig jaar geleden om deze tijd.

21 juli 1962.

De jacht op de arbeiders begint

In onze tijd een onbegrijpelijke zaak, maar voor de oorlog waren er in Nederland mensen zonder werk! Soms meer dan 400.000, als het seizoen niet meehielp. Ze leefden van overheidssteun, dat wil zeggen ze gingen in ieder geval niet dood. Een aantal werd ondergebracht in van regeringswege georganiseerde werkverschaffingen, meestal grondwerken (we hebben er onder andere het Amsterdamse Bos aan te danken), de rest was gedoemd tot 'niksen'. Een lugubere aanblik, in elke stad, tot zelfs in het kleinste dorp, deze drommen hopeloze mannen, die zich langs een weg van maatschappelijke en persoonlijke ontluistering eindelijk bij hun troosteloos lot hadden leren neerleggen. De gewone burger en middenstander, de man die het geluk had te kunnen en te mogen werken, de boer en de ambtenaar en vele vrouwen, hielden niet van de werklozen. Weliswaar was het de 'crisis' die hen werkloos had gemaakt, maar voor een goed burgerlijk maatschappij-besef bestond toch altijd het geheime gevoel dat de schuld bij de mannen zelf lag: wie werk wilde kon het ook vinden, was een onuitgesproken mening, in overeenstemming met onze illustere spreekwoorden dat 'waar een wil is ook een weg is' en dat 'arbeid adelt'.

Toen kwamen de Duitsers en u voelt al waar het heengaat. Men had veel tegen Hitler, maar behalve dat de treinen in Duitsland op tijd liepen, erkende men vrij algemeen ook een ander pluspunt van zijn regime: Hij had het werkloosheidsvraagstuk opgelost! In Duitsland werd gewerkt! Daar was de arbeid in ere hersteld. Vandaar dat de Duitse maatregelen (althans in de eerste jaren) die tegen onze werkloze arbeiders werden genomen, door velen met een geheim welgevallen werden begroet. De Nederlandse ambtenarij heeft dan ook over het algemeen (altijd enkele uitzonderingen daargelaten) de Duitsers met voorbeeldige ijver geholpen.

Resultaat?

Vanaf 1940 tot en met juli 1944 werden 531.000 deportaties geregistreerd. Daarin zijn niet meegeteld de mannen die bij straatrazzia's regelrecht door de Duitsers werden weggestolen. Hun aantal wordt op een 100.000 geschat. Ook niet degenen die hier te lande werden gedwongen aan Duitse militaire stellingen mee te werken, de zogenaamde 'spitters'. Geen klein getal. Een drama. Een tragedie, en zoals zoveel in de bezettingstijd, zeker geen geschiedenis waarbij we ons op de borst kunnen kloppen.

Het begon allemaal rustig en, zoals gezegd, in de ogen van vele eerbare Nederlanders zelfs niet onsympathiek. Het ging immers aanvankelijk alleen maar om werkschuwen en werkonwilligen: twee andere namen voor werklozen. Dat was in veler ogen niet anders dan een sanering en een goede opvoedkundige maatregel. In het begin was trouwens alles nog vrijwillig. Wie werken wilde kon naar Duitsland. Hij hoefde niet per se. Een uitgebreide propaganda die goed loon en een prettige werkkring beloofde moest de ongelukkige in het Duitse web drijven. Maar er zaten een paar giftige addertjes in dit schone boeketje van quasi-sociale zorg. De Nederlandse wetgever had al voor de oorlog de zaak zo geregeld, dat een werkloze *verplicht* was passend werk te aanvaarden op straffe van uitsluiting van financiële steun. Onder 'passend werk' verstond onze regering, ook al vóór de oorlog, werken in Duitsland. Dat was wel voor Hitlers oorlogsmachine, maar we waren immers neutraal. Welnu, na de Duitse inval in ons land kon deze regel blijven bestaan, alles ging dan ook gewoon door, alleen ietwat versneld, want in het jaar 1940 werkten er volgens de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek al 99.600 Nederlandse arbeiders in Duitsland, dat wil zeggen voor de vijand. Wie weigerde verloor zijn steun en werd daarmee in de meest letterlijke zin tot brodeloosheid veroordeeld. Er waren wel eens kleine ambtenaartjes op de gemeentelijke arbeidsbeurzen die de mensen kenden, iets van hun gezinnen begrepen en die zelf ook niet te veel verdienden, die medelijden hadden en werklozen aan de Duitse greep trachten te ontfutselen. Maar dan kwamen de grote heren van bezet Nederland in het geweer, twee commissarissen van de koningin schreven vreemdsoortige brieven, die ze wel niet prettig zullen vinden nu nog eens te lezen, waarin de ambtenaartjes werden opgeroepen hun volle medewerking te verlenen. De heer directeur van de Rijksdienst voor de Arbeidsbemiddeling schreef op 25 januari 1941 zelfs

dreigende woorden, namelijk ‘dat, indien deze aanwerving niet zeer spoedig tot bevredigende resultaten leidt, zeer strenge maatregelen zullen worden genomen’. Wat ‘vrijwillig’! Om de zaak beter in hun greep te krijgen wilden de Duitsers deze arbeidsbeurzen zo snel mogelijk centraal organiseren, een Duitse liefhebberij die op bijna elk terrein bleek. Het was erom te doen om op die manier meer en sneller onze arbeiders naar Duitsland te transporteren en om de Nederlandse ambtenarij beter in de hand te hebben. Onze secretaris-generaal van Sociale Zaken vond dat een heel normale zaak, gelijk hij in een brief aan zijn collega van Financiën schreef (9 augustus 1940) en deze constateert met een zekere spijt dat de ambtenaartjes van de arbeidsbureaus maar matig werven: ‘Zo ontstaat er verbittering, die thans zeker allerminst gewenst is,’ constateert hij.

Verbittering bij de Duitsers, bedoelde hij. Een paar weken later nam de man ontslag. Toen werd de ongehuwde moeder, wat de sociale voorzieningen betreft, gelijkgesteld met de gehuwde. Dat ging deze secretaris-generaal te ver...

Maar we moeten langzaam aan naar 1942 toe. Het trieste voorspel van Hollandse benepenheid, blinde ambtenarij en harteloos burgermansfatsoen is echter lang.

De kleine honderdduizend arbeiders, die de moffen op deze ‘vrijwillige’ manier hadden gevangen, bleken niet genoeg. Naarmate de tijd vordert en Rusland en Amerika aan de oorlog gaan deelnemen, wordt het de nazi's duidelijk, dat er van een Blitzkrieg geen sprake meer is. Een langere oorlog dus met meer soldaten. Dat betekent dat anderen de plaatsen moeten innemen van hen, die naar het front worden gestuurd. Het betekent ook dat er tegelijkertijd niet minder maar méér moet worden geproduceerd. Arbeiders dus. Jawel, in Holland zijn ze te halen.

De gemeentelijke arbeidsbeurzen worden gecentraliseerd. Het gewestelijke arbeidsbureau ontstaat. Op elk bureau worden Duitsers geplaatst, zogenaamde Fachberater.

De commissie-Woltersom wordt ingesteld om alle bedrijven te registreren. 25 februari 1941 wordt de dienstverplichting ingevoerd voor arbeid binnen Nederland. Op 25 augustus 1941 mag men geen arbeiders meer aantrekken op basis van hoger loon. Op 25 februari 1942 wordt voor werklozen de aanmeldingsplicht ingevoerd. Op 14 maart 1942 mag aanstelling van arbeiders alleen nog maar plaatsvinden via het arbeidsbureau. Op 22 maart 1942 wordt de verordening nr. 42-1941, die de verplichting tot het verrichten van diensten binnen Nederland regelt, gewijzigd. Een kleine wijziging maar: de woordjes ‘binnen het Nederlands gebied’ worden er uitgeschrapt.

Voortaan dus ook Duitsland en ook Polen en ook Rusland en overal waar de Duitse geweldenaar arbeidskracht nodig heeft.

Op 1 april 1942 volgt dan de algemene invoering van de arbeidsdienstplicht voor alle Nederlandse mannen van 18 tot 40 jaar. Ziezo, de zaak is rond.

De Duitse slavenjachtmachinerie heeft haar wettelijke basis gekregen. Het

staat allemaal zwart op wit en elke ambtenaar, burgemeester, politiemann, werkgever, weet waaraan hij zich te houden heeft. Inmiddels keren de eerste Nederlanders die het nazi-paradijs uit ervaring hebben leren kennen, alweer naar het vaderland terug. Zij weigeren opnieuw te gaan. Op deze ‘contractbrekers’ zijn de Duitsers erg gebrand. Ze worden, ook door de Nederlandse politie, opgespoord en in strafkampen opgesloten. Zoals ‘asocialen en arbeidsschuwen’ betaamt!

De ‘zalige’ tijden van geldsteun krijgen zonder te werken zijn voorbij. Dat is toch eigenlijk wel goed? Of soms toch niet? Dan, in de zomer van 1942, komen de eerste twijfelaars.

Op een vergadering van directeuren van de arbeidsbureaus wordt gevraagd of het opleggen van een arbeidsdienstverplichting niet in strijd is met het volkenrecht. Sommige directeuren willen hun baantje neerleggen, een dappere daad voor een goed vaderlands burger. Maar de Duitsers kennen hun pappenheimers. De dwangbevelen waarmee Nederlandse arbeiders worden opgeroepen om voor de vijand te gaan werken, behoeven niet door hen ondertekend te worden. Dat doen de moffen dan zelf wel. De directeuren blijven.

Niettemin zien toch nog heel wat arbeiders kans aan de Duitse greep te ontsnappen. Ze gaan in de landbouw werken, ze worden ondergebracht in bedrijven met andere dan blinde directeuren, ze ‘werken’ dus, weer anderen proberen in de zwarte handel een boterham te verdienen...

Nee, het gaat de Duitsers niet snel genoeg. In de voorzomer van 1942 beginnen ze met de Holland-Aktion erstes Programm. De bedrijven worden uitgekamd. Overtollige arbeiders krijgen hun dwangbevel thuis. Het levert nog te weinig op. In september 1942 begint de Sonder Aktion Holland, zweites Programm. Een nog strengere uitkaming. Maar daarover later.

Wat deden de arbeiders? Allereerst gaan, en zo deden niet weinigen. Sommigen vluchtten vrijwillig in de ‘kriegswichtige’ bedrijven, waarin oorlogsmateriaal voor de Duitsers werd gemaakt, of zij meldden zich bij de onvaderlandslievende schobbers die voor de Duitsers bunkers in Frankrijk bouwden. Maar dat waren toch altijd maar beperkte aantallen, ook degenen die konden worden ondergebracht in andere bedrijven. Maar dat hadden de Duitsers spoedig onder controle. In het jaar 1942 haalden de Duitsers in ieder geval nog weer eens 162.800 arbeiders uit Nederland weg. Maar ook het aantal dergenen die uit Duitsland wegvluchtten, groeit. Daar zijn inmiddels de reusachtige geallieerde bombardementen begonnen, met duizend vliegtuigen tegelijk. Die vliegtuigen gooien hun bommen ook op steden en fabrieken waar Nederlanders werken. De teruggekeerden zijn slechte propagandisten voor de Duitse zaak en zij vergroten met hun verhalen de bereidwilligheid van hun kameraden om risico's te nemen om eenvoudig niet te gaan. Ook niet als er een dwangbevel in de bus ligt.

Maar hoe komen zij dan aan eten?

En waar verstoppen zij zich als de politie, heel vaak de Nederlandse politie, hen komt weghalen?

Functioneert de vooroorlogse vakbeweging clandestien nog een beetje? Biedt die steun? Nee.

Doen bijvoorbeeld de diaconieën het? Nee, of nauwelijks; sommige geven wel bijbeltjes aan hen die vertrekken.

In 1942 zijn de arbeiders dus nog grotendeels op zichzelf aangewezen. De nog kleine verzetsorganisaties bieden financiële steun waar zij kunnen en beginnen voor onderduikadressen te zorgen. Maar dat moest gebeuren naast al het andere werk, en de bereidheid tot onderduiken was nog niet groot, ook niet om een onderduiker in huis te nemen. Daar was grotere Duitse druk voor nodig, later.

Er waren individuen, bedrijven, zakenmensen, die de noodtoestand begrepen en die vanaf de Februaristaking gul waren met hun financiële steun. Ik ken winkelbedrijven in onze grote steden waar ik per week duizend gulden kon komen halen. Dat waren pioniers! Op de tochten langs de gezinnen van weigerende arbeiders, trieste bezoeken, kreeg men nochtans vaak meer hoop dan in welvarender contreien. Ik ben in gezinnen geweest om een schamele vijftien gulden te brengen, waar de man en vrouw samen het geld weigerden en mij aanraadden verderop te gaan, op nummer zo en zoveel - daar was iemand die het harder nodig had. In de Jordaan gaven de buurlui aan iemand die op de nominatie stond voor deportatie naar Duitsland, de sigarettenbonnen; slechte sigaretten! Hij rookte er zo veel tot hij bijna blind was. Voorlopig afgekeurd. Daarna legden zij de melkbonnen bij elkaar voor het slachtoffer, om weer wat tegengif te kunnen drinken. Dat waren mannen, ook al waren ze niet allemaal zo. Bij deze illegale steunverlening werd vaak gebruik gemaakt van tussenpersonen, die werden ingeschakeld om in een bepaalde straat of in een bepaalde buurt de adressen te verzorgen. Van één van hen kreeg ik het volgende briefje:

‘Mijnheer

Bij deze neem ik de pen op om eenige letters tot uw te richten en wel ik ben met de zaak waar uw het naaste aan verbonden ben volkomen op de hoogte ik weet ook welke perzonen wekelijks bij uw kwamen om geld te halen maar nu zaken doen Mijnheer ik heb dringend f 150,- nodig en daar kunt u mij wel zoolang aan helpen uw kunt ze brengen op de Noordermarkt bij de schuilkelder om half acht 's avonds als ik uw was zou ik er geen politiezaken van maken want dan vallen er veel meer slachtoffers en dat zou uw toch niet willen hebben nietwaar Mijnheer (Wat een gevoeligheid! v. V) ik reken erop dat uw er staat

in afwachting voor uw een algehele onbekende uw komt toch alleen hè en niet achternalopen want uw wordt ook geschaduwd.’

Hij werd aan zijn handschrift herkend door andere medewerkers uit de kleine kring van gesteunden. Zij hebben hem 's avonds bij de Noordermarkt een pak slaag gegeven dat f 200,- waard was, f 50,- cadeau dus aan blauwe plekken en een blauw oog. Toen hij wist dat zijn persoon bekend was vond hij het toch raadzamer niet de politie te waarschuwen.

Dat was allemaal nog in de zomer van 1942, zoals ik al zei, tegen de herfst en in de winter 1942-1943 werd de Duitse slavenjacht op onze arbeiders steeds feller. Maar in diezelfde winter werd ook het initiatief genomen waaruit later de Landelijke Organisatie voor de hulp aan Onderduikers groeide. Aler die aan het werk was, was het echter al 1943. Toen ging het op grote schaal, en toen ging het om miljoenen. Het heeft allemaal lang geduurd voor wij het geleerd hebben. Daar zit iets beschamends en irritants in. Maar wij hebben het geleerd. Laten we daar dan dankbaar om zijn.

11 augustus 1962.

Diese herrliche deutsche Zeiten

De zomer van 1942 was een mooie zomer! Zo oenschijnlijk leek het of er niet veel aan de hand was, maar een kleine bloemlezing uit de pers van die dagen geeft wel een ander beeld. Te midden van de zomergeneugten een toenemende schaarste aan levensmiddelen en materialen. Bij het vrijheidsgevoel dat de vakantie teweegbrengt telkens de nieuwe verordeningen en bevelen van de Duitse bezettende macht, een langzaam wurgingsproces, dat ondanks de tulpen en de zeilscheepjes steeds benauwder voelbaar werd.

Dit is zo'n kleine bloemlezing uit de drie zomermaanden. Een bewijs dat niet iedereen zich met uitsluitend vakantiegenoegens bezighield. Sabotage! en het Duitse antwoord daarop.

BEKENDMAKING

Den laatste tijd heeft de vijand, met het oog op de hem bedreigende verslechterende nederlagen in het Oosten in versterkte mate door radio-uitzendingen en verspreiding van vliegkriften de bevolking van de door Duitsland bezette Westelijke gebieden aangeset tot daden van sabotage.

Ter waarschuwing van onbezonnen elementen tegen dergelijke handelingen heb ik, ter beveiliging van de uitvoering van mijn militair opdrachten, een vrij groot aantal inwoners des lands als gijzelaars gevangen doen zetten. Deze gijzelaars zullen bij daden van sabotage der bevolking aangepakt worden. Zij staan borg met hun leven.

De bevolking heeft het in de hand om door een bezonnen optreden en door medewerking bij de verhindering van daden van sabotage van iedereen aard de veiligheid van het leven harer medeburgers, die als gijzelaars zijn aangewezen, te waarborgen. De lijst met de namen der gijzelaars zal gepubliceerd worden.

(w.g.) Wehrmachtbefehlshaber in Nederland

Generaal der Vliegers

FR. CHRISTIANSEN,

Bekendmaking

De Bevelhebber der Weermacht in Nederland, de Generaal der vliegers Fr. Christiansen, deelt mede: in één der laatste nachten hebben misdadige elementen getracht een sabotage-aanslag op een zendinstallatie in Nederland te plegen. De getroffen veiligheidsmaatregelen en het ingrijpen van het bewakende personeel konden de uitvoering van den aanslag verhinderen.

Verscheidene daders werden, nadat zij verzet gepleegd hadden, overweldigd en gearresteerd. Zij zullen terechtstaan.

Het in het bezit van de daders gevonden en in beslag genomen materiaal is van buitenlandschen oorsprong.

Mocht, ondanks de vlaede herhaalde waarschuwing tegen begunstiging van den vijand, blijken, dat de bevolking hieraan haar medewerking verleend heeft, dan zullen als vergelding de uit het betrokken gebied genomen gijzelaars voor de dood moeten heeten.

Onderwijl gaat de Duitse roof onverminderd door:

Verplichte aangifte metalen

Voorwerpen van koper, lood, tin, nikkel
of legeeringen

Bevoegdheid tot verbeurdverklaring

In het Verordeningenboek is opgenomen een verordening van den Rijkscorrespondent voor het bezette Nederlandsche gebied, houdende een beschikkingverbod, een verplichting tot aangifte, alsmede de bevoegdheid tot verbeurdverklaring van metalen voorwerpen (metaalverordening).

Hierbij wordt o.m. bepaald:

Metalen voorwerpen in den zin van deze verordening zijn:

- 1) gedenkteekenen;
- 2) kerkklokken;
- 3) gedeelten en toebehooren van gebouwen;
- 4) walsen;
- 5) melkbussen;
- 6) bierleidingen en brouwerijketels;
- 7) bedrijfs- en inrichtingsbestanddeelen van alcoholfabrieken;
- 8) bedrijfs- en inrichtingsbestanddeelen van café's, bedrijven, welke maaltijden verstrekken, alsmede huisvestingsbedrijven;
- 9) bedrijfs- en inrichtingsbestanddeelen van wascheries;
- 10) lettermetaal;
- 11) muziekmatrizen;
- 12) onderdeelen van huizen bedrijf gesticide benzineafdelingen;
- 13) elektrische geleidingen, voor zoover deze zich niet binnen gebouwen bevinden.

Indien deze voorwerpen geheel of voor een overwegend deel uit koper, lood, tin, nikkel of uit legeeringen daarvan bestaan.

En niet alleen de Duitse roof, maar ook de Duitse moordlust. Dit zijn enkele van de trieste bekendmakingen waarmee de nazi-moordenaars onze zomer opvrolijkten.

Doodvonnissen voltrokken

Officieel wordt bekend gemaakt:

De door het Duitsche Obergericht in het Amsterdamsche distributieproces tegen Cornelis Nicolaas de Vries, Augustus Theodorus van Batum, Abraham Pots en Petrus Albertus van Dieren gevelde doodvonnissen zijn door fusilleering voltrokken.

De tegen Alexander Theodorus Thuring en Louis Kessler gevelde doodvonnissen zijn door den Rijkscorrespondent voor het bezette Nederlandsche gebied in den vorm van gratie gewijzigd in vijftien jaar tuchthuisstraf.

BEKENDMAKING

Aangesien ondanks de uiterst dringende uitnoodiging van den Weermachtsbevelhebber — General der Flieger Christiansen — de daders van den springstofaanslag in Rotterdam te laf zijn geweest om zich aan te melden, zijn de volgende gijzelaars aangepakt en hedenmorgen doodgeschoten:

1. Ruys, Willem, directeur generaal, Rotterdam;
2. Graaf E. O. G. van Limburg Stirum, Arnhem;
3. Mr. Baelde, Robert, Rotterdam;
4. Beenekers, Christoffel, vroeger hoofdinspecteur van politie, Rotterdam
5. Baron Alexander Schimmelpennink v. d. Oye, Noordgouwe, Zeeland.

Den Haag, 15 Augustus 1942.

De höhere S.S. und Polizeiführer Nord-West
 get. RAUTER
 S.S.-Gruppenführer en Generalleutnant d.P.

BEKENDMAKING

Ten vervolge op zijn bekendmaking van 12 Juli 1942 tot de geheele Nederlandsche bevolking, die in alle Nederlandsche bladen verschenen is, wordt op bevel van den Weermachtsbevelhebber in Nederland, den Generaal der Vliegers Fr. Christiansen, het volgende officieel meedeeld:

Op 7 Augustus hebben onverantwoordelijke elementen te Rotterdam een aanslag gepleegd op een spoortrein der Duitse Weermacht. Een Nederlandsche spoorwegbeambte is bij de vervulling van zijn plicht het slachtoffer van dezen aanslag geworden.

Indien niet vóór Vrijdag 14 Augustus a.s. middernacht, de daders zich bij de politie aanmelden, of vooral door medewerking van de bewoners des lands worden geïdentificeerd, zal op grond der bekendmaking van den Weermachtsbevelhebber in Nederland teruggegrepen worden op een aantal gijzelaars, die met hun leven voor dergelijke daden van sabotage borg staan. Het arresteeren van de daders is thans in het eigen belang van de geheele bevolking zelf, teneinde dit teruggrijpen op de gijzelaars te vermijden. Op tijdige mededeelingen aan een dienstinstantie van de Duitse Weermacht of de Politie, welke tot het grijpen van de daders leiden, stelt de Weermachtsbevelhebber in Nederland een beloning van f 100.000.

Mededeelingen worden vertrouwelijk behandeld.

De Höhere SS en Polizeiführer
 en Commissaris-Generaal voor de Veiligheid,
 RAUTER

SS-Gruppenführer en Lieutenant-Generaal der Politie.

Die gijzelaars zijn werkelijk door de Duitsers doodgeschoten, ook in de zomer van 1942. Nieuwe Duitse verordeningen probeerden ook de toeschouwers af te schrikken. Wie saboteurs of hun bentgenoten hielp, werd zelf met de dood bedreigd. Leest u maar:

Verordening van den Rijkscommissaris voor de Bezette Nederlandsche Gebieden tot afweer van handelingen tegen de bezettende macht

Op grond van par. 5 van het decreet van den Führer over de uitoefening der
regeringsbevoegdheden in Nederland van 18 Mei 1940 (R.G.N. I 2, 724)
worden ik:

Artikel 1.

1) Wie opzettelijk een opdracht tot bewaking niet of niet voldoende uitvoert, die hem ter bescherming tegen daden van sabotage is gegeven door den Wehrmachtsbefehlshaber in Nederland of een door hem aangewezen instantie, door den General-Kommissar für das Sicherheitswesen und Höhere SS- und Polizei-führer, of een door hem aangewezen instantie, of krachtens machtiging van een dier instanties door een Nederlandsche instantie, wordt met den dood, in minder ernstige gevallen met vrijheidsstraf gestraft.

2) Indien de daad door nalatigheid is begaan, dan is de straf gevangenis of bechtenis, indien ingevolge der nalatigheid schade is ontstaan, wordt gestraft volgens alinea 1).

Artikel 2.

1) Wie in geloofwaardigen vorm kennis krijgt van een misdrijf tegen de bezettende macht of van het voornemen tot zulk een misdrijf en nalaat een instantie der Duitsche politie of der Duitsche Weermacht terstond daarvan te verwittigen, wordt gestraft met de straf, waarmede de dader wordt bedreigd in geval het misdrijf is volvoerd.

2) In minder ernstige gevallen kan tot gevangenisstraf worden veroordeeld.

3) Indien geen poging tot het misdrijf is gedaan, kan worden afgesien van straf.

Artikel 3.

1) Wie een persoon, van wien hij weet of de omstandigheden in aanmerking genomen moet aannemen, dat deze deel heeft aan een misdrijf tegen de bezettende macht, of een dergelijk misdrijf in den zin heeft, niet terstond aangeeft bij een instantie der Duitsche politie of der Duitsche Weermacht, of wie een dergelijk iemand verbergt, bij zich opneemt of ondersteunt, wordt gestraft met de straf waarmede de dader wordt bedreigd, ingeval het misdrijf is volvoerd.

Artikel 6.

Dese verordening treedt in werking op den dag van haar afkondiging.

DEN HAAG 13 Juli 1942.

De Rijkscommissaris voor de bezette
Nederlandsche Gebieden.

Doodvonnis voltrokken

Officieel wordt bekend gemaakt:

De Nederlander Arie de Haan uit Rotterdam, die bij vonnis van het Duitse Gerechtshof van 1 Juli 1942 wegens communistisch optreden als saboteur was ter dood veroordeeld, is vandaag terechtgesteld door den kogel.

Hedenmorgen om 11 uur heeft de president van het Obergericht te Utrecht de vonnissen uitgesproken in het proces tegen de 8 communisten, die zich hebben schuldig gemaakt aan het vervaardigen, verspreiden en verspreiden van communistische lectuur. Spr. deelde mede, dat het Obergericht bij Greefkes mindere toerekeningsvatbaarheid in acht had genomen. De vonnissen luiden:

F. A. Kolder, doodstraf, (eisch doodstraf).

K. den Braven, doodstraf (eisch doodstraf).

G. Schuurman, doodstraf (eisch doodstraf).

L. Roodenburg, doodstraf (eisch doodstraf).

F. Greefkes, 15 jaar tuchthuis (eisch doodstraf).

M. van der Steen, 15 jaar tuchthuis, (eisch doodstraf).

P. D. Versraaten, 8 jaar tuchthuis, (eisch 10 jaar tuchthuis).

Voor zoover het de tuchthuisstraffen betref met aftrek van het voorarrest. De in beslaggenomen papieren zijn verbeurd verklaard, terwijl de verdachten werden veroordeeld in de kosten van het proces.

De verdachten hoorden het vonnis aan, zonder een spier van het gelaat te vertrekken. Ook op de publieke tribune was hoegenaamd geen spoor van ontroering merkbaar. Na het voorlezen van de vonnissen heeft de president uitvoerig een motivering gegeven van de opgelegde straffen.

De eisch tegen den 57-jarigen loodgieter W. E. T. Fallentin werd uitgesteld in verband met het sanhangig maken van een nieuw proces tegen den verdachte.

Doodvonnis wegens bezit van wapenen

Het Duitse Obergericht in het bezette Nederlandsche gebied heeft den Nederlandschen staatsburger Pieter Johan van Loon uit Rotterdam wegens het bezit van wapenen ter dood veroordeeld.

De thans 53-jarige beklagde Pieter Johan van Loon was eigenaar van een cafébedrijf te Rotterdam. Op 21 April 1942 was de beklagde in zijn café met een man in twist geraakt. Toen de man aanstalte maakte het café te verlaten, liep de beklagde naar zijn slaapkamer en haalde daar een met zes scherpe patronen geladen pistool. De beklagde volgde den man op straat en loste een schot in de lucht om hem schrik aan te jagen. Hoewel de beklagde op de hoogte was van de voorschriften inzake het bezit van wapenen en van de zware straffen, welke in verband hiermede zijn vastgesteld, had hij het bijna twee jaar lang opzettelijk achterwege gelaten, de pistool en de munitie in te leveren en had hij het wapen in zijn bezit gehouden. Het Duitse Obergericht heeft zich derhalve geneept gezien, de zwaarste straf toe te passen, welke de wet voorschrijft.

Ook dit geval beteekent een dringende waarschuwing aan alle Nederlanders: Ook bij het bezit van een vuurwapen dreigt de doodstraf.

Soms kon men er nog het leven - voorlopig! - bij afbrengen, maar wie weet wat een concentratiekamp betekende, weet ook hoe weinig kans onderstaande gestraften hadden door hun menslievend werk. (Zie blz. 144 links boven)

Bestrafing wegens jodenbegunstiging

De Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandsche gebieden (de commissaris-generaal voor de Veiligheid) deelt mede:

De volgende personen zijn wegens begunstiging van Joden gearresteerd en naar een concentratiekamp overgebracht:

De expediteur Hendrik Kimp-huis uit Epe en José Ravestijn uit Ridderkerk wegens het verbergen van Joden.

De expediteur Johannes Sulker-buijk uit Nispen wegens het smokkelen van Joden over de Belgische grens.

De kleermaker Franciscus van Beurden uit Rotterdam wegens het wettrekken van vervalschte persoonsbewijzen.

De verzekeringsagent Otto Isak Hofman uit Rotterdam wegens verstoring van joodsche vermogenswaarden.

Het geheele vermogen van de genoemde personen is verbeurd verklaard.

Maar niet alleen door dreigementen en executiepelotons trachtten de Duitsers ons te ringeloren, ook bedriegerijen, trucs, verleiding waren veelgebruikte middelen. Zo moesten het Nederlandse bedrijfsleven, Nederlandse boeren en Nederlandse arbeiders rijp gemaakt worden om in de verwoeste gebieden van Polen en Rusland het economisch leven weer enigszins op gang te brengen. Er traptten heel wat Nederlanders in, sommigen met heel bekende en eerwaardige (ook ná deze oorlog eerwaardige) namen. De Oost Compagnie werd opgericht, het doel spreekt voor zichzelf.

OPRICHTING NEDERLANDSCHE OOST-COMPAGNIE

Het Nederlandsche bedrijfsleven voor nieuwe opgaven

Tusschen den Rijkminister voor de Bezette Oostelijke Gebieden, Alfred Rosenberg, en den Rijkscommissaris voor het Bezette Nederlandsche Gebied aan den eunen kant en leidende Nederlandsche persoonlijkheden van bestuur en bedrijfsleven aan den anderen kant, worden sedert eenigen tijd besprekingen gevoerd over gemeenschappelijk op te lossen economische opgaven.

Deze besprekingen hebben thans tot het volgende resultaat geleid: met het oog op samenvatting in een eenheid van alle bij werkzaamheid in de Bezette Oostelijke gebieden geïnteresseerde Nederlandsche kringen uit landbouw, industrie, bankwereld, handwerk en handel is een „Nederlandsche Oost-Compagnie” met zetel in Den Haag opgericht.

Wie niet in de Verre Oost-gebieden wilde werken, kon in Duitsland zelf terecht, vaak onder de meest verleidelijke aanbiedingen die bovendien speculeerden op het burgerfatsoen en de arbeidzaamheid van het Nederlandse volk. Hier hebt u een paar voorbeelden:

Er waren er, die vrijwillig gingen, en wie niet vrijwillig ging, wisten de Duitsers vaak met medewerking van de Nederlandse ambtenarij wel op een andere manier in hun netten te vangen. Men ving trouwens veel meer. Een klein berichtje als het onderstaande laat duidelijk zien, hoeveel vrijheid er in Nederland overbleef. Zelfs de duiven moesten het ontgelden... (Zie blz. 146)

**Zeg de pantoffels
vaarwel!**

Ergens in het buitenland wacht op U een goede werkring, die Nederland U vandaag den dag niet kan aanbieden. Het Adviesbureau voor Arbeid in het Buitenland wil U gaarne helpen, om de voor U geschikte werkring te vinden. Ook omtrent alle vraagstukken, die daarmede verband houden, geeft het Adviesbureau bereidwillig en kosteloos elke inlichting, die U maar wenscht

**ADVIESBUREAU VOOR ARBEID
IN HET BUITENLAND**
geeft raad - geeft hulp - geeft informatie

**Ned. meisjes in Duitsland
aan den slag**

Het is slechts een kleine greep uit de kranten van die dagen. De bloemlezing zou met tientallen voorbeelden zijn uit te breiden, voorbeelden van de manier waarop de Germaanse 'Kultur'-brengers in ons land huishielden als barbaren. Te midden van hun 'bekendmakingen', doodvonnissen, verordeningen, reclames, tergden ze ons in die tijd ook nog met hun overwinningsberichten, die althans voor toen maar al te waar waren: 'Doorbraak in Libye'. 'Britse vloot zwaar getroffen'. 'Tobroek bezet, 25.000 gevangenen'. 'Engelsen bij Mersa Matroe verslagen'. 'Sebastopol gevallen'. 'Vijand ten westen van de Don verslagen; ruim 88.000 gevangenen'. 'Rostof gevallen'. Enzovoort enzovoort. En natuurlijk als gif dwars door alles heen de grotere en kleinere berichten over de nooit aflatende jacht op onze joodse landgenoten: 'De joden moeten hun rijwielen inleveren'.

Verbod tot het houden van duiven

Verplichte slachting binnen één week

INLEVERING VAN GERINGDE FOOTEN ALS BEWIJS.

In het Verordeningenblad is opgenomen een Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, houdende verbod tot het houden van duiven.

Hij die duiven houdt, moet deze binnen een week slachten, de pooten, waaraan een ring is bevestigd, bij den burgemeester inleveren en zijn slag onverwijld sluiten, waarna de burgemeester de slagen verzegelt en onderzoekt of de ringen van alle ten Gemeentehuize geregistreerde duiven zijn ingeleverd.

De in- en uitvoer van duiven is verboden.

Hij, bij wien een duif binnenvliegt of die op andere wijze een duif daadwerkelijk in zijn bezit krijgt, moet deze met de zich bij de duif bevindende berichtkoekers en mededeelingen, aan den dichtstbijzijnden burgemeester afgeven. Pootringen en dergelijke mogen niet worden afgenomen.

De burgemeester dient er voor zorg te dragen, dat duiven zonder eigenaars of

verwilderde duiven onoverwijd worden gedood.

Hij, die opzettelijk of door zijn schuld in strijd handelt met een bepaling van deze verordening, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten minste 3 maanden, doch ten hoogste van 5 jaar. In bijzonder ernstige gevallen kan tuchthuisstraf van ten minste 1 jaar, doch van ten hoogste 15 jaren worden opgelegd.

Hij, die kennis krijgt van het ongeoorloofd houden van duiven en zulks niet onoverwijd aan den burgemeester aangeeft, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste 5 jaren.

HAMSTERVOORRAAD IN BESLAG GENOMEN

Wat een huiszoeking van de politie opleverde

Ten huize van den 54-jarigen J. C. van S. aan den Scheveningscheweg 15 door de politie, bij een gehouden huiszoeking, een grootte hamstervoorraad in beslag genomen. Een en ander was geborgen in de kisten en den kelder van de woning. Hieronder volgt een opgave van hetgeen al zoo werd gevonden: 150 blikken groente, 80 blikken tomatenpuree, 150 blikken gecondenseerde melk, 75 blikken soep, 80 potten jam, 200 flesschen limonade, 100 flesschen met vruchtenappelen, 50 flesschen bessensap, 50 potten visch, 90 k.g. haver, 50 k.g. rijst, 100 pakjes pudding, een aantal potten met ingemakt vleesch en eendvogel, een hoeveelheid suiker, een partij peulvruchten, een zak met worst en vleesch, eenige hammen en kazen, vaatjes haring, een flinke hoeveelheid eieren, een partijje thee, potten honing, potten pindakaas, dozen biscuit, pakken macaroni, blikken met kaas, een hoeveelheid vet, 140 pakken lucifers, 50 k.g. zachte zeep, 60 pakken kaarsen en een grootte hoeveelheid reinigingsmiddelen. De voorraad werd per politieauto, welke vier ritten moest maken, naar het politiebureau overgebracht.

‘Verordeningen betreffende het joodse vermogen’. ‘Beschikking van de Commissaris-Generaal voor de Openbare veiligheid over het optreden van joden in het openbaar’. ‘Stadsgedeelten voor joden verboden’. ‘Joden moeten het Westen verlaten’. Enzovoort enzovoort. Zeker, er waren Nederlanders die zich van dit alles niets aantrokken; die hadden andere bezigheden, en dat blijkt ook uit een kranteberichtje uit die dagen. (Zie het hiernaast gereproduceerde berichtje.)

Ook overigens een symptoom van de jungle en de jungle-moraal, die de Duitsers in die tijd, in hun ‘grosze deutsche Zeit’, hier hadden ingevoerd.

1 september 1962.

Onderduikers

‘Ik heb me in het Hollandse volk vergist,’ zei een sd-officier eens tegen me tijdens een verhoor. - ‘Ik was altijd van mening met een fatsoenlijk volk van doen te hebben. Wat zie ik nu? Ongelofelijk zo veel mannen hun gezin in de steek gelaten hebben en bij anderen wonen! Zijn al die huwelijken kapot? En vinden zulke heren zomaar elders onderdak?....’

Deze zo fatsoenlijke Duitser begreep niet dat hij hier op het verschijnsel van het onderduiken was gestuit. Het was al 1942. De oorlog was een paar jaren aan de gang. De maatregelen en verordeningen van de bezetter probeerden ons volk te ringeloren (en men moet zeggen niet geheel zonder succes) maar het aantal mensen dat zich niet wilde laten ringeloren, werd ook met de dag groter! Voor dit soort was het gevaarlijk op het eigen officiële adres te blijven wonen. Elk uur van de 24 uren die de dag telt kon het gehate en gevreesde Duitse politie-autotje voor de deur stilhouden, kon er gebeld worden, ook door de Nederlandse politie, waarvan er velen aan de Duitsers hand- en spandiensten verleenden, of men kon bij zijn thuiskomst de mensenjagers reeds wachtend vinden in de huiskamer.

Om deze verrassingen te ontgaan was er maar één middel: van adres veranderen. Ergens anders slapen of geheel en al ergens anders wonen. En zonder dat netjes op te geven aan de gemeentesecretarie natuurlijk. Kortom: onderduiken.

De Duitsers zorgden er zelf wel voor dat het getal der onderduikers met het voortduren van de bezetting steeds toenam. Eerst waren het de joden, maar daarover spreken we ditmaal niet, omdat hun onderduiken vaak heel speciale voorzieningen vereiste, extra moeilijk was en omdat hun onderduikadressen waarlijk niet voor het opscheppen lagen. Het gaat ditmaal over de arbeiders die weigerden om in Duitsland te werken, om bestuurders die hun vereniging en de verenigingskas niet aan de moffen wilden uitleveren, om predikanten die van de kansel de waarheid zeiden, kunstenaars die geen lid van de cultuurkamer wilden worden en om honderden anderen die op de één of andere manier weigerden de bevelen van de bezetter op te volgen... Wie dan niet door de Duitsers verrast wilde worden, moest zijn bivak elders opslaan. Aan het eind van de oorlog, laten we zeggen in 1944, leek het er soms wel op dat de ene helft van het Nederlandse volk bij de andere helft inwoonde. En dat was nergens geadministreerd. Een gekke situatie!

Er waren eenvoudige gevallen. Mensen die in hun werk of hoe dan ook iets aan de Duitsers onwelgevalligs hadden gedaan of gezegd, deden er goed aan een poosje elders te gaan wonen. De zaak enkele weken aanzien en dan kon men wel weer naar huis terug. Voor dezulken was er altijd wel een adresje te vinden. Ze konden terecht bij familie of vrienden of collega's. Die namen niet te veel hooi op hun vork. Hun ‘gasten’ verdwenen immers weer na enkele weken.

Voor de ‘blijvers’ was het moeilijker. Die konden niet meer naar huis terugkeren. Als men een van hen in huis had kon men het tegenover de huisgenoten en de buren niet afdoen met de mededeling tijdelijk iemand te logeren te hebben. Liep het te veel in de gaten dan moest zo'n man maar naar een ander adres omzien. Dat was lang niet altijd gemakkelijk. Op de meest onverwachte manieren kon men in de gaten lopen. De bakker en de slager gingen het gek vinden dat de familie voortdurend meer bonkaarten had. De groenteboer kon ook al vreemd opkijken als er doorlopend méér gekocht werd dan vroeger. Onder de klanten van de fietsenstalling op de hoek konden nsb'ers schuilen, die het vreemde gezicht opmerkten en, als ze er niet te dom voor waren, er het hunne van gingen denken.

Waren de kinderen te vertrouwen, dat wil zeggen, kletsten ze niet tegen anderen? En de buren op de trap? Daarom waren de sjablone-achtige flatgebouwen van de grote stad maar weinig geschikt voor onderduikers. De oude huizen waren beter. Het platteland nog beter. Daarheen gingen er dan ook veel!

Maar daarmee waren de moeilijkheden niet opgelost. Een onderduiker kon ziek worden. Dan was er doktershulp nodig en dat moest een goede dokter zijn, die wist te helpen en te zwijgen. Nog erger was het wanneer een onderduiker stierf. Vooral met joodse onderduikers heeft dat tot tragische situaties geleid. Om ze te begraven moesten ze opgegeven worden aan de autoriteiten. Daarmee hadden dan tevens de ‘gastheren’ zich verraden. Er is mij een geval bekend van een stervende, die op eigen verzoek op een bank in een park werd gezet, om daar zijn einde te vinden. Anderen werden clandestien begraven. Ja, bij het onderduiken kwam vaak aan het licht hoe tragisch, soms hoe tragikomisch de situatie voor vele Nederlanders was geworden.

Een aparte groep van onderduikers vormden degenen die vanwege serieus verzetswerk door de Duitsers werden vervolgd. Bij vrienden of kennissen of familieleden in huis trekken was dan meestal onvoldoende beveiliging, omdat de Duitse politie in zulke ernstige gevallen ook de familie en de vriendenkring in het oog hield. Aan de ‘gastheren’ moesten ook hogere eisen gesteld worden. Die liepen zelf trouwens ook veel meer gevaar! Werd zo'n onderduiker gepakt dan werd men al gauw als medeplichtige beschouwd. Zo'n onderduiker bracht belastend materiaal mee naar huis. Zijn enthousiasme bracht de gastheer ertoe zelf ook aan het verzetswerk deel te nemen en daarmee was het onderduikadres vrijwel al onbruikbaar geworden.

Waren het slordige verzetslieden, dan hadden ze hun adres aan collega's bekendgemaakt. Dat was immers zo gemakkelijk voor het doorgeven van berichten of waarschuwingen maar het schiep tevens nieuwe gevaren.

Ook de Nederlandse politie werd vaak bij de opsporing van deze lieden ingeschakeld. Ze stonden vermeld in het politieblad, vaak met hun foto erbij en de mededeling dat ze werden gezocht voor criminele misdaden, diefstal, roof,

verduistering, poging tot moord enzovoort.

Om hun gastheer niet medeplichtig te maken, huurden illegale werkers vaak een woning. Dat was in die tijd gemakkelijker werk dan nu. Ze stonden bij tientallen leeg. Men gaf zich uit voor student of handelsreiziger of verzong andere verhaaltjes.

Naarmate de organisatie groeide had men behoefte aan een soort bureau of kantoor. Ook die ruimten werden gehuurd en dan voorzien van een onschuldig bordje, een woningbureau of een handelskantoor of wat ook. Soms bleven de ‘huurders’ plotseling weg. Dan had er weer een arrestatie in de club plaatsgevonden. Iemand wist vermoedelijk het adres en het werd om veiligheidsredenen onmiddellijk ontruimd. En dan maar weer wat nieuws zoeken!

Die telkens veranderende adressen leverden voor een onderduiker vaak onverwachte moeilijkheden op. Ik heb tijden gekend, waarin ik niet of nauwelijks meer wist waar ik mijn kleren kon vinden. Overhemden, pakken en onderkleden lagen over diverse adressen verspreid, vaak in vele steden. Een onprettige boel.

Bovendien, alles moet aangeleerd worden. Onze eerste onderduikers meenden dat het noodzakelijk was zich te vermommen. Dat is geen gemakkelijk werk. Een vriend van mij, een van de allereerste onderduikers, verkleedde we als schipper. Hij liep er des te meer door in de gaten. Een meisje uit onze club kreeg een valse pruik en zette een extra grote bril op. Ze was op twintig meter afstand te herkennen als iemand met wie iets aan de hand was. Trouwens brillen met gewoon glas en grote monturen werden er bij de vleet gekocht. Haren werden geverfd, zwarte jassen met Edenhats aangeschaft en sportieve jongelui liepen plotseling als ernstige, wat stramme heren met wandelstok inclusief.

Het bleek allemaal overbodig en vaak zelfs gevaarlijk kinderspel. Wie illegaal werk deed, had er als eerste voor te zorgen dat er bij hem thuis geen portretten van hem te vinden waren, die de Duitsers in handen konden vallen. Hij moest zoveel mogelijk trein en tram vermijden, niet alleen vanwege razzia en controle, maar ook om niemand de gelegenheid te geven hem rustig op te nemen. Hij moest verder zo gewoon doen als maar mogelijk was.

Hij moest zich de nodige discipline op leggen. Zijn adres, zijn schuiladres bedoel ik, voor zichzelf houden en niet aan zijn vrienden, ook de beste niet, medelen. Indien mogelijk een onderscheid maken tussen zijn slaap-woonadres en zijn werkadres waar het belastend materiaal eventueel opgeborgen kon zijn. Zijn gastheren niet in vertrouwen nemen en niet geheimzinnig doen enzovoort enzovoort.

Geen gemakkelijke taak, een taak trouwens die bij de vele psychische spanningen vaak onmogelijk bleek. Daardoor zijn er heel wat tegen de lamp gelopen. Ook bleken de gastheren die bereid waren dergelijke gevaarlijke mensen te herbergen, meestal bereid er nog méér onderdak te verschaffen. Ik heb wel op adressen geslapen waar tegelijkertijd drie of vier joden verscholen zaten, zonder

dat ik het wist. Erg aardig, erg dapper, maar erg gevaarlijk. Ook en vooral voor de joden.

Wie serieus wilde onderduiken diende ook te zorgen voor valse papieren. Zo ontstond de vervalsingscentrale van de illegaliteit, maar daarover later. In 1943 probeerden de Duitsers de onderduikers te vangen door nieuwe distributiebescheiden uit te geven en op de distributiekantoren lange lijsten neer te leggen van lieden die gezocht werden. Wanneer deze mensen zich voor het loket vertoonden, moest onmiddellijk de politie gewaarschuwd worden en de 'klant' aan de praat gehouden worden tot hij ingerekend kon worden.

En dat deden vele ambtenaartjes dan ook prompt. Ach nee, het waren lang niet altijd nsb'ers of landverraders, het waren vaak miezerige kleine mensjes, die nauwelijks wisten in welk doodsgevaar ze iemand brachten. Ik ken ze. Ze brachten op die manier mijn eigen vrouw in de handen van de Duitsers. We hebben het mannetje na de oorlog niet eens aangegeven. 'Overmacht' zal hij wel zeggen...

Toen de onderduikers ook niet meer naar het distributiekantoor konden, moest er op andere manier voor hun eten gezorgd worden. Dus werden de bonnen gestolen en kwamen de vele overvallen op distributiekantoren in zwang. Ook daarover later. Maar zo ziet u hoe het één in het ander grijpt en onderdrukking en verzet hun eigen wetmatigheid hebben.

In mijn geboortestad bezocht ik in mijn onderduiktijd vrij geregeld mijn bejaarde ouders. Ik had ze nooit verteld wat mijn eigenlijke werk was. Plotseling kregen ze herhaaldelijk bezoek van geheime afgezanten van de sd. Met telkens nieuwe onschuldig uitzierende verhalen probeerden ze van hen te weten te komen waar ik was. Soms gooiden ze het over de dramatische boeg, er was levensgevaar en ik moest onmiddellijk gewaarschuwd worden. Mijn ouders hebben onveranderlijk geantwoord dat ze mij toch op mijn gewone officiële huisadres konden bereiken. Zij wisten niet beter of ik was daar. Ze wisten wél beter, maar ik heb het ze nooit behoeven te vertellen.

Zo diep was de uitzonderlijke situatie waarin de bezetter ons gebracht had, zelfs in de psyche van deze oude mensen doorgedrongen. En bij de jongeren was het al niet anders. Vrienden van mij woonden in de buurt van een sportveld. Ze hadden een zontje van vijf jaar. Vaak voetbalden Duitse soldaten op het sportterrein. De vijfjarige speelde mee en vertelde het thuis. Ze plaagden hem er mee en vroegen wat de Duitsers wel gezegd hadden.

De vijfjarige: Ze vroegen waar ik woonde...

De moeder: Nou, en wat heb je gezegd? Héb je ons adres genoemd?

De vijfjarige: Gha, hoe kom je erbij! Ik heb natuurlijk een vals adres opgegeven...

Dat is geen grap. Dat is historisch.

15 september 1962.

De Duitse ijver, soldatenijver

Het proces tegen de Duitse professor Leibbrand⁴⁰, een voormalig officier in Hitlers leger en thans een internationaal gewaardeerd stedenbouwkundig adviseur, geeft altijd wel iets te denken en te herinneren. Op Leibbrands bevel werd er in Frankrijk een dertigtal Italiaanse gevangenen neergeschoten, toen de geallieerde legers al in aantocht waren. Leibbrand beroept zich op bevel van hogerhand. De soldaten die de gruwelijke slachting uitvoerden, staan niet voor de rechter. Zij beroepen zich ook op bevel van hogerhand. Dat argument is door de rechters aanvaard. Zoals in het verleden en zoals het in de toekomst nog wel enkele malen zal gebeuren. De officier, thans professor, Leibbrand werd door gebrek aan bewijs vrijgesproken. Zijn ‘Vorgesetzer’, de nog weer hogere officier Kurt Dernesch, tot voor kort Stadtkommandant van Wenen, ontkent een dergelijk bevel aan zijn ondergeschikte Leibbrand gegeven te hebben. De beklagde echter houdt vol...

Zo is het raderwerk van een leger in oorlogstijd. Bevelen en gehoorzamen, en weer gehoorzamen, en bevelen, en nog weer een bevel van nog hogerhand en nog weer hogeren gehoorzamen en geven op hun beurt het misdadige bevel naar beneden. Dat is niet alleen zo in het Hitler-leger, het kwam en komt in elk leger voor. Ook bij de geallieerden in oorlogstijd, ook bij de Nederlanders in Indonesië, ook bij de Fransen in Algiers.

Als er een onnodige slachtpartij uit voortkomt beroepen de soldaten zich op het bevel van hogerhand, de officieren op een bevel van hogerhand enzovoort enzovoort. De rechter erkent deze bevelsdwang. Zelfs bij Eichmann heeft men nauwkeurig onderzocht of hij hier en daar op eigen initiatief handelde, of hij soms méér deed dan hem bevolen was enzovoort. Had hij zich maar binnen de perken van zijn van hogerhand gegeven bevelen gehouden. Miljoenen joden zouden ook wel zijn vermoord, maar met de algemene erkenning van de noodzakelijke militaire discipline zou zijn verdediger het heel wat gemakkelijker hebben gehad.

Men heeft na de oorlog gepoogd, onder andere ook in het Duitse militaire recht, een stukje *eigen* verantwoordelijkheid in te schakelen en ongehoorzaamheid aan immorele bevelen op zijn minst als toelaatbaar te achten. Maar het is allemaal vaag en erg voorzichtig. Zodra het oorlog is wordt het theorie. In een zaak van leven of dood wordt de uitvoering van bevelen een zaak van leven en dood en wordt ongehoorzaamheid een zaak van de dood.

Dat is één van de diabolische kanten van het oorlogsbedrijf.

Ik kies in dit juridische probleem geen partij. Althans hier en nu niet. Maar in het proces Leibbrand is ook een andere mogelijkheid duidelijk gedemonstreerd. Twee soldaten kregen opdracht een nog overgebleven levende Italiaan alsnog neer te knallen. Ze gingen met de man het bos in. De Duitse soldaten spraken samen af niet te schieten. Ze gaven de Italiaan wat leeftocht en een paar sigaret-

ten mee voor onderweg. Ze lieten hem vluchten en schoten voor de vorm enkele salvo's in de lucht. Teruggekomen meldden ze hun 'hogere' dat het bevel was uitgevoerd.

Was dat riskant? Ja natuurlijk! Maar de hele oorlog is riskant en dit was in ieder geval risico nemen zonder moord! En kijk, dat risico-nemen-zondermoord, daartoe hebben maar heel weinig Duitsers de moed gehad.

Dat vereist een bijna bovenmenselijke moed, is men geneigd op te merken. Ik geloof het niet. Het geheim ligt ergens anders. Het veronderstelt een sceptischer instelling jegens de 'hogere', een zeker natuurlijk wantrouwen jegens bevelen, maar bovenal een stukje vlees en bloed geworden besef van goed en kwaad waardoor de 'ondergeschikte' niet anders kan! Angstig, bibberend, het beroemde beeld van vrouw en kinderen, tegenover wie hij toch óók een verantwoording heeft, steeds voor ogen, voor mijn part zelfs pogend het bevel tóch uit te voeren, maar het tenslotte toch niet uitvoerend, tegen wil en dank niet.

Maar dat vereist een ander geestelijk klimaat dan doorgaans in Duitsland heerst, een andere opvoeding, een ander waardenbesef, en het omverhalen van een aantal halfgoden, die vanaf de Kinderstube tot in de hoogste regionen vandaag de dag nog levend zijn. En helaas niet in Duitsland alléén. De angst voor eigen verantwoordelijkheid, de verering van de gehoorzaamheid, de overschatting van discipline, van de 'meerdere' en van het vaderland, de weerloosheid tegen de mythen van het eigen nationale bestaan enzovoort enzovoort.

Is dit een klein pleidooi voor ongehoorzaamheid, anarchie, vaderlandloosheid? Ach wat! Het gaat om de grenzen van deze goede zaken en om een grein natuurlijk wantrouwen jegens wereldlijke autoriteiten, hetwelk men toch zou mogen verwachten van generaties die met dit wantrouwen zo gul zijn wanneer bijvoorbeeld 'God en z'n gebod' ter sprake komen.

Van de theorie naar de herinneringen. Goed, laten we aannemen dat een gewone Duitse burger, eenmaal soldaat, weinig kans kreeg om zijn persoonlijkheid in bovengenoemde zin te ontwikkelen. En van huis uit had de arme ook al niet veel. Een oorvijg was geen drama in het Duitse leger, maar in het Amerikaanse maakte een man als generaal Patton zich er onmogelijk door. In een klein Zuidhollands dorpje zag ik tijdens de bezetting Duitse soldaten een vrachtwagen leeghalen. Balen meel of iets van dien aard lagen erop. Een soldaat liet zo'n zak vallen. Het regende. Gevolg: de man moest zich tienmaal, plat op zijn buik, in een plas laten vallen. Hij deed het.

Het is moeilijk van dit soort mensen, met deze discipline, morele heldendaden te verwachten. Hoe gek het klinkt, ze hadden er trouwens te weinig humor voor.

Ik woonde, vlak voor de oorlog, in een straat die uitzag op een met zand opgespoten bouwterrein. Ons Hollandse leger oefende er veel. Een van de burens had een hondje, een kruising tussen een foxje en een teckel. Een onmogelijk maar

lelijk gedrocht. In zijn onmilitaire onschuld meende hij dat de Hollandse soldaten kwamen om met hem te spelen. Ik heb er menige oefening door in de war zien lopen.

Toen kwamen de Duitsers.

Als hond zijnde zonder enig nationaal besef meende hij ook de Hitlersoldaten als zijn speelkameraden te kunnen beschouwen. Mis! Enkele soldaten kregen opdracht hem van het terrein te verwijderen. Tevergeefs. Er werd met stenen naar hem gegooid. Met de bajonet, heb ik gezien. Enkele dagen later was de hond verdwenen. Ik neem aan, een van de eerste slachtoffers van de nazi-terreur.

Maar dat is allemaal nog niks. Ik vraag me af waarom al die Duitse soldaten, officieren en generaals, die nu zeggen anti-Hitler te zijn geweest, altijd zo ijverig, méér dan ijverig waren en zulke méér dan goede vechtjassen. Bij de spionage waren onze geallieerde vrienden er altijd in geïnteresseerd dat wij bij onze berichten vermeldden of de Duitse eenheden veel Oostenrijkers bevatten. Dan rekende men kennelijk op minder ijver en minder vechtlust.

Daar moest men bij de Duitsers niet om komen! Generaal Speidel, thans van de nato, vocht ook zolang hij de gelegenheid tot vechten had en ook nadat hij al wist dat de oorlog praktisch verloren was. Een echte Duitser!

Maar laten we de generaals een ogenblik vergeten. Ik zou wat willen vragen aan die soldaat, die ik een ietwat kreupele man zijn fiets zag afgappen en dat op een plek, waar hij, zonder door zijn meerderen of kameraden ontdekt te worden, heel gemakkelijk een oogje had kunnen dichtknijpen. Was hij ook anti-Hitler? Hij zal zeker ja zeggen, maar waarom dan die ijver?

En ik heb een vraag aan die Duitse gevangeniscommandant die mij als nieuweling, die bij een celvisitatie de handen in de zakken van zijn afzakkende broek hield, met een sleutel (meen ik) een vriendelijk klapje op het hoofd gaf. Zo vriendelijk, dat het bloed eruit spoot. Waarom? Was hij ook anti-Hitler? Nu zeker wel.

En die honderden soldaten van die vele honderden executiepelotons, hier en in Polen en in Rusland, die joden en duizenden anderen onschuldig hebben neergeschoten (ja, ja, zonder te martelen en op bevel). Wat schoten ze goed raak! En degenen die verhongerde Hollandse mensen hun paar kilo aardappels afnamen? Was dat ook per se nodig?

Op de Ceintuurbaan in Amsterdam heb ik Grüne Polizei gezien, die voorbijgangers, getuigen van het afvoeren van een troep gevangen joden, midden in het gezicht sloegen, omdat er afkeer en medelijden op te lezen stond. Voor zulke kleinigheden is geen Duitser gestraft. Ze hebben bij de gedwongen tewerkstelling geslagen, gestompt, getrapt, gescholden, maar nu zijn ze rustige pro-Westerse en welvarende Duitse burgers. Ze hebben in het Oosten dorpen in brand gestoken, het laatste vee geroofd, de laatste beschutting van burgers vernield en hun ijver was voorbeeldig. Tot aan het bittere end.

Genoeg! De voorbeelden zijn met honderdtallen uit te breiden. Vanwaar die

ijver, waarop velen in Duitsland thans nog trots zijn. Ja, goede, gehoorzame soldaten waren het! Kort geleden vluchtte een Oostduitse officier naar het Westen. Omdat hij anti-communistisch was? Nee, omdat hij de Russische bemoeiingen met zijn vak niet kon verdragen en niet genoeg gelegenheid had om zijn wieken uit te slaan. Toen men hem bij de ondervraging vroeg of de Oostduitse soldaten, in geval van ernst, op de Westduitse zouden schieten, antwoordde hij met een volmondig ja. Niet omdat ze communist zijn, maar omdat het Duitsers zijn, neem ik aan. Ziedaar.

Die man uit de compagnie van Leibbrand was ietwat anders. Hij liet een Italiaan gaan. Er zijn er meer geweest zoals hij, maar verdomd weinig.

Ik geloof niet, dat ze er in het huidige Duitsland een apart dankwoordje voor gekregen hebben. Integendeel, mij zijn gevallen bekend van zulke mensen, die het maar beter vinden erover te zwijgen. Ze zouden er zich in hun milieu, A.D. 1962!, maar onmogelijk mee maken.

Kijk, aan die dingen moest ik denken toen ik over het proces Leibbrand las. Ik moet er aan denken telkens als ik in Duitsland een man ontmoet die zo ongeveer 40 jaar en ouder is. Ze hebben er bijna allemaal aan meegedaan. Goed, het zij hun vergeven. Maar zo ijverig en zo goed. Daar zit ik mee.

13 oktober 1962.

Eindnoten:

- 40 *Prof.dr. Kurt Leibbrand* - Duits verkeersdeskundige, gevestigd in Zürich, was onder meer adviseur van de gemeenten Utrecht en Den Haag; vele jaren na de oorlog aangeklaagd wegens in 1944 in Frankrijk gepleegde oorlogsmisdaad, doch vrijgesproken.

Arbeidsdienst, de school der nazi's

In de zomer van 1942 verscheen er een illegale brochure, die dezelfde naam droeg als dit artikel. De brochure waarschuwde tegen de (toen nog min of meer vrijwillige) toetreding tot de arbeidsdienst. Tweemaal trouwens was reeds aangekondigd dat de arbeidsdienst verplicht zou worden voor alle jonge Nederlanders van beiderlei kunne. Op 26 mei 1941 en in april 1942. In november 1942 werd de eerste 'lichting' opgeroepen.

Ons leger, dat in de meidagen van 1940 vocht, bestond voor een groot deel uit werkloze jonge mensen. Wat te doen met deze mensen? Op 4 juni 1940 kondigde generaal Winkelman aan, dat allen, die in eigen onderhoud konden voorzien, naar huis mochten. Wie dat niet kon bleef en werd ondergebracht in de zogenaamde Opbouwdienst, een semi-militaire organisatie, waarin de jongens, door gebrek aan beter, zelfs hun soldatenpakkie mochten blijven dragen.

60.000, zestig duizend!, konden geen werk vinden en bleven dus. Ze werden gebruikt voor het herstel van wegen en bruggen, voor puinruimen en landverbetering en in Nederland waren er heel wat goede burgers die moesten toegeven, dat de

Duitsers wisten wat werken was en evengoed wat organiseren was. Ledigheid is des duivels oorkussen, zegt immers een goed Hollands spreekwoord.

Majoor J.N. Breunese werd, met de zegen van generaal Winkelman, commandant. Hij kreeg de verzekering dat de Opbouwdienst geen Arbeidsdienst

naar Duits model zou worden en dat iedere jongeman die werk had gevonden, mocht uittreden.

Wel marcheerden ze met de spaden als geweer op de schouder, wel was een detachement aanwezig bij de grote Duitse rally op het IJscubterrein in Amsterdam⁴¹, maar dat kon de pret niet drukken. De jongens onder mekaar waren en bleven anti-Duits, de vroegere officieren doorspekten hun lessen met anti-Duitse opmerkingen, Breunese bood weerstand aan Duitse pogingen om een deel in Duitsland tewerk te stellen en nog honderd van die kleine weerstandjes meer. De Duitsers voelden dat ook wel en op 26 mei 1941 werd de Opbouwdienst ontbonden verklaard en kwam de Arbeidsdienst ervoor in de plaats.

Toen ging het snel bergaf.

Een gedeelte van het personeel dat afvloeiende kon, volgens Breunese, die het doorgaf in opdracht van Seyss-Inquart, worden ondergebracht bij luchtbescherming en brandweer, maar ook... 5000 man bij de Organisatie Todt (een Duitse militaire hulporganisatie) en 3000 man plus 500 officieren bij diverse bijzondere diensten, Waffen-ss en dergelijke.

Even later werd van Breunese geëist reclame te maken voor het Nederlandse legioen dat aan Duitse zijde vocht. In 1942 werkten er al grote groepen in Rusland en Estland enzovoort. In oktober '43 werd de Hitlergroet ingevoerd en werden ze al tewerkgesteld bijvoorbeeld op het militaire vliegveld van Leeuwarden. Sinds februari 1944 deden ze niets anders meer dan militair werk en in april 1945 werden de laatsten als vee bijeengedreven in Delfzijl, in aken geladen en naar Duitsland overgebracht.

De Opbouwdienst was inmiddels een volledig nationaal-socialistisch opvoedingsinstituut geworden, een groep nazi-werkcompagnieën. Breunese had in juli al ontslag genomen. Een teleurgesteld man! Waarom eigenlijk?

Onze goede majoor verwachtte heel wat van de Opbouwdienst. De Duitsers hadden immers beloofd dat het zaakje niet nazistisch behoefde te worden en hij meende in de verwarde en demoraliserende tijd een positief stuk opvoedingswerk te kunnen uitvoeren. Zo dachten er velen met hem. Nee, ze kenden de Duitsers nog niet. Ze wisten niet dat het Duitse tactiek was eerst de organisatie te hebben, dan heel langzaam de zaak te vergiftigen en in te palmen, zo langzaam, dat niemand het de moeite waard vond daarom zijn hachje te riskeren en dan de zaak volledig in eigen hand te nemen als de weerstand al gebroken was.

Seyss-Inquart zelf, de Duitse 'Reichsarbeitsführer' Hierl, verschillende nsb-ers, ze hadden zich allemaal in de loop van 1940 en 1941 al duidelijk uitgelaten. Reeds in juli 1940 rapporteerde Seyss-Inquart aan Hitler dat de Opbouwdienst het begin zou zijn van een arbeidsdienst in Duitse geest. In maart 1941 verklaarde Hierl dat het bij dit werk in de bedoeling lag 'de voor een nauwe lotsgemeenschap bestemde volken op de grondslag van een nieuwe wereldbeschouwing tot elkander te brengen. Ten gevolge daarvan kan de arbeidsdienst niet onpolitiek zijn'. enzovoort enzovoort.

Mussert zelf ging nog verder, maar toen was het al februari 1942. Hij zei: ‘De werkzaamheden in de arbeidsdienst moeten beschouwd worden als voorbereidende oefeningen voor de militaire dienst. En de plaatsen waar eenmaal de wacht betrokken zal worden zijn de grenzen van het Groot Germaanse Rijk’. (Met hoofdletters.)

Duidelijke taal! Hadden mannen als Breunese dan moeten weigeren?

Ik herinner mij een gesprek met de majoor, kort na zijn ontslag. Het was in Den Haag, in de omgeving van de Sportlaan, voor zover ik mij nog herinner. Ik zat in Den Haag ondergedoken en een van mijn militaire vrienden had voor de entree gezorgd. Een vriendelijke man, die majoor. Een goedwillend man ook en vol edele vaderlandse gezindheid. Daarover behoeften we niet te discussieren. Het ging om de oogmerken van de Duitsers, om de uiteindelijke Duitse bedoelingen, om het enige antwoord dat daarop te geven was, namelijk: nee, nee en nog eens nee! En dat zo vroeg mogelijk, om geen verwarring in de geesten te stichten.

Kijk, daarover, inzake die tactiek, verschilden men in Nederland van mening.

De brochure *Arbeidsdienst, de school der nazi's* loog er niet om. Die riep niet alleen op tot ‘nee-zeggen’ maar ook tot ‘ja-zeggen’ tot het verzet.

Toch was de zaak minder eenvoudig dan mij toen leek...

De Arbeidsdienst had het gemunt op de jeugd. Het oogmerk was opvoeding in nationaal-socialistische geest. Als de kerken waarlijk kerk wilden zijn konden ze hier niet zwijgen. Dat hebben ze ook niet gedaan. De kerken hebben afzonderlijk en gezamenlijk gesproken, tegen de ouders en de jeugd en tegen Seyss-Inquart. Dat men hier met een nazi-opvoedingsinstituut te maken had lieten ze duidelijk uitkomen en zolang toetreding vrijwillig was, lieten de kerken over de te volgen gedragslijn ook geen twijfel bestaan. Een herderlijk schrijven van de bisschoppen spreekt van een ‘zeer ernstige bedreiging van ons christelijk geloof en onze christelijke zeden. Daarom ook, dierbare ouders, moogt gij, als gij er enigszins buiten kunt, uw kinderen niet toestaan tot de arbeidsdienst toe te treden’.

De hervormde kerk zei: ‘De christenouders mogen krachtens hun doopbelofte hunne kinderen niet toevertrouwen aan een instituut, dat naar de uitgesproken beginselen in onverzoenlijke tegenstelling staat tot het Evangelie’.

De gereformeerde kerken gaven opdracht jonge mensen en hun ouders ten sterkste te ontraden ‘enigerlei actieve medewerking daartoe te verlenen, zodat ze alleen voor dwangmaatregelen wijken.’

Dat klinkt allemaal heel flink, maar op de keper beschouwd toch niet zo flink. De katholieken zeiden ‘als gij er enigszins buiten kunt’. De gereformeerden spreken ‘alleen wijken voor dwangmaatregelen’. De hervormde Kerk zei, toen de arbeidsdienst verplicht was geworden: ‘Wanneer onze jonge mannen

echter in hun geweten oordelen toch in de arbeidsdienst te moeten gaan, dat zij deze dan onder protest op zich nemen.’

Nergens dus een duidelijk neen!

Men oordele niet te hard. In ieder geval niet zo hard als de verzetsbeweging toentertijd deed. De kerken en de ouders stonden voor een verschrikkelijke keus. Wie niet in de arbeidsdienst ging mocht niet in een betrekking worden benoemd. Werkloos dus. En wie werkloos was kon naar Duitsland worden gestuurd. Wat was beter? In de arbeidsdienst gaan, een milieu, waar in het algemeen, zij het clandestien, een Nederlandse geest bleef overheersen? Of zich als prooi annonceren voor de Duitse slavendrijvers?

Maar de kerken hebben niet beseft, dat ze, door kool en geit te sparen door enerzijds het instituut als gevaarlijk en onchristelijk af te wijzen en anderzijds geen duidelijk neen te zeggen, het volle gewicht van de keuze op de ouders en de jeugd legden.

Des te opvallender is het, dat de ietwat vage houding van de kerkelijke leiding een storm van protesten uitlokte van de kerkgangers, van het volk dus, dat de leiding tot een straffere houding dwong. Dát is een bewijs van gezondheid.

Overigens, de Duitsers zorgden er zelf wel voor dat de hele problematiek al spoedig wegviel. De arbeidsdienst schakelde zichzelf steeds meer gelijk met alle andere vormen van Duitse slavenarbeid en dienstbetoon aan de militaire zaak. Een succes is de hele affaire nooit geworden. De opgeroepen ‘lichtingen’ waren klein. Tienduizend man schijnt het maximum te zijn geweest en daarvan kwamen velen niet opdagen en deserterden er ook heel wat.

Seyss-Inquart en generaal Christiansen hebben in '44 zelfs overwogen de zaak maar op te heffen, maar Hierl en anderen vonden dat dit het Duitse prestige te veel zou schaden. Seyss-Inquart en zijn slavendrijvers konden vanaf '43 wel op andere manieren aan hun slaven komen en hadden geen camouflage voor hun onmenselijk werk meer nodig.

Toch hebben zich, zelfs na Dolle Dinsdag, nog jonge mensen vrijwillig gemeld. Vanwege de honger! Nou, en zeg daar nou es wat van, anno 1962, met uw volle maag en uw tv en uw brommer of scooter of auto!

3 november 1962.

Eindnoten:

- 41 *IJschubterrein* - De Amsterdamse IJclub had in de oorlog nog een ijsbaan op het Museumplein: het terrein werd buiten het schaatsseizoen ook gebruikt voor parades, en dergelijke.

Een vondeling in november 1942

Als deze artikelenserie als memoires waren bedoeld zou ik heel anders schrijven.
Vaak zouden het, voor de lezer van nu, kleine, bijna onopvallende dingen zijn,
individuele belevissen, dramaatjes en tragedietjes, die volkomen in het niet vallen
naast de geweldige gebeurtenissen die in november en december 1942

plaatsvonden. Zelfs de kou op ons duikadres in Den Haag zou er een rol in spelen. De bezoeken bij Hein Willems, gestorven nu, waar ik ook Vorrink, gestorven nu, ontmoette en waar we telkens weer het lot van onze naar Duitsland weggevoerde arbeiders bespraken. Ik zou kunnen vertellen hoe we halsoverkop moesten wegvlugten uit het huis van mevrouw Gerretson die ons onderdak had verschaft en hoe mijn vriend toch nog terugging om het beetje thee te halen, dat hij had achtergelaten. Een beetje thee halen toen de Duitsers voor Stalingrad hun beslissende nederlaag in Rusland incasseerden, toen Montgomery bij El Alamein Rommel versloeg, toen de Amerikanen eindelijk in Noord-Afrika een tweede front opbouwden, toen de Duitsers het onbezette deel van Vichy-Frankrijk binnentrokken en in de Pacific bij Guadalcanal de Japanse vloot werd vernietigd.

Een grootse tijd, deze november '42. De geallieerden waren overal in opmars, de Russen begonnen hun eerste winter-offensief. In de redevoeringen van de nazibonzen kwam voor het eerst een andere toon. Het ging niet meer om aanvallen en vernietigen, maar om standhouden, om niet-capitulieren. Het ging om tijd en het doorkomen van de winter. Het ging om de geweldige bombardementen van Duitse steden en om de groeiende reikwijdte van de geallieerde luchtmacht, die thans zelfs steden als Turijn en Milaan halen kon.

Het keerpunt in de oorlog was gekomen!

In Nederland kreeg men het er niet beter op. De Duitse terreur nam toe. Roof en plundering werden brutaler en omvangrijker. De pogingen om Nederlandse arbeiders voor de vijand te laten werken veranderden steeds duidelijker in een onbeschaamde, onbarmhartige mensenjacht. Uit de concentratiekampen kwamen steeds meer berichten van sterfgevallen. Het aantal executies nam toe. Eind oktober het bericht:

Daar er de laatste dagen herhaaldelijk daden van sabotage in het bezette Nederlandse gebied zijn gepleegd, zijn heden de volgende personen daarvoor als gijzelaars verantwoordelijk gesteld en gefusilleerd:...

(volgen vijftien namen, gewone goede Hollandse namen, van gewone, goede Nederlanders als Banning, Van der Meulen, Van Heyningen, Van Veen, Van Dam enzovoort...)

De ondertekenaar was Rauter, ss Gruppenführer en luitenant-generaal der politie, en deze Rauter is thans ook dood. Hij werd ook gefusilleerd, na een lang en eerlijk proces na de oorlog.

In begin november opnieuw een doodvonnis voltrokken. Even later weer. De berichten zijn kort en laconiek:

Officieel wordt medegedeeld:

De Nederlander Andries Adrianus Rost uit Rotterdam, is bij vonnis van het Deutsche Obergericht van 14 oktober 1942 wegens sabotage ter dood veroor-

deeld. Rost heeft nog in de jaren 1941 en 1942 communistische actie gevoerd en getracht de Nederlandse bevolking tegen de bezettende mogendheid op te zetten.

Het vonnis is, na onderzoek van de mogelijkheid van gratie, vandaag voltrokken.

Er waren meer executies, waarvan niets ‘officieel werd meegedeeld’. Het onderzoek ‘naar de mogelijkheid van gratie’ was zo'n geraffineerd rookgordijntje, waardoor de nazi's trachtten te suggereren dat er waarlijk nog van een normale rechtspraak gesproken kon worden.

Op 21 november maakt het Bureau van de Wehrmachtbefehlshaber in Nederland bekend, dat, bij vonnis van de Krijgsraad te Arnhem, opnieuw vijftien Nederlanders zijn doodgeschoten. Sabotage en brandstichting heet het in het vonnis. Er is sprake van ‘gemene, onverantwoordelijke schadelijke elementen, die bij vergeefse pogingen om de bezettende macht schade te berokkenen, zich niet hebben ontzien een hele reeks kleine Nederlandse boeren de oogstopbrengst van een geheel jaar en ten dele ook nog huis en hof te ontnemen. Dergelijke gemene handelingen zijn eerloos en eerlozen vinden geen genade...’ zo laat de edele Wehrmachtbefehlshaber schrijven, waarbij alleen Nederlanders, die het willen begrijpen, wisten dat het hier om reeds van onze boeren gestolen Duitse voorraden ging. En opnieuw zijn het namen zoals u en ik konden heten en zoals u ze morgen kunt tegenkomen op de tram en in de fabriek en onder groenteboer en winkelier. Jan Rodert, Jan Eekhout (niet te verwarren met de dichter van dezelfde naam, want die was een vriendje van de Duitsers), Klaas Bakker, Gerrit Nieuwenhuis enzovoorts. Deze Klazen en Jannen deden het naar het oordeel van velen verkeerd. Dr. F.A. de Graaff vertelt in zijn dagboek hoe in diezelfde tijd heren als jhr. De Brauw van de toentertijd nog Oxford-beweging geheten groep⁴² verkondigden dat men ‘de Duitsers met liefde tegemoet moet treden’, om ze dusdoende ‘te bekeren’.

Zo waren er vele verschillende meningen in Nederland hoe men de oorlog moest voeren.

Alleen de dode Klazen en Jannen spraken niet meer mee. Ze deden het voor het laatst, kort maar duidelijk, in het bericht van de Wehrmachtbefehlshaber en de andere mededelingen van ‘officiële zijde’.

Nu, twintig jaar later, worden ze elk jaar twee minuten herdacht...

De toenemende ernst van de situatie tekent zich ook af in de ondergrondse pers. Steeds dringender worden de waarschuwingen bij het verzetswerk de uiterste voorzichtigheid te betrachten en niet op geruchten of onbekende personen te reageren. De nazi's namelijk sturen steeds meer verraders onder het volk. Hier zijn enkele van die waarschuwingen:

‘Er bereiken ons berichten uit verschillende delen des lands dat er telkens weer

korfjes met postduiven worden gevonden die zogenaamd door de Engelsen zouden zijn afgeworpen. Op de verzoeken om inlichtingen zijn reeds verschillende Nederlanders ingegaan. Hoe weten zij dat deze duiven inderdaad naar Engeland vliegen? Wij weten beter! Het zijn Duitse duiven! Gestapoduiven!!'

'Parachutisten zoeken verbinding met geheime organisaties. Er zijn lieden die zich aanbieden zogenaamd joden weg te helpen. Mensen weten een weg naar Engeland... enzovoort enzovoort. Pas op! Gevaar! Gestapo!!'

'De telefoon rinkelt. Onbekende stem vraagt naar uw man of zoon. Ja, ja, hij weet er alles van. De vreemde aan de andere kant blijkt goed ingelicht! Pas op! Antwoord niet! Gestapo!'

'Overal loert verraad! Overal werkt de Gestapo!! Onbekende relaties leiden regelrecht naar de cel!!'

Nee, het ondergrondse werk was niet gemakkelijk.

Het werk stond eigenlijk nog maar in de kinderschoenen. Het ondergrondse verzet was in de ogen van vele Nederlanders nog niet meer dan een rebellenclubje van jongelieden die onverantwoordelijke daden verrichtten en anderen, volwassenen, daarmee ook in gevaar brachten. Maar dat was op weg anders te worden. De Duitsers zorgden daar zelf voor. In hun maatregelen en methoden werden ze steeds driester en het gelukte hun niet meer de ene bevolkingsgroep tegen de andere uit te spelen. Het ging niet meer alleen om de joden, ook om de zogenaamde Ariërs. Niet alleen de werklozen konden tot slavenarbeid worden gedwongen, langzamerhand iedereen. De boeren werden achter de vossen gezeten en de burgemeesters. Studenten en artsen. Iedereen was het mikpunt van de nazi-terreur geworden, en dat zou in de komende maanden alleen maar erger worden.

Tienduizenden mensen werden gedwongen uit de kuststreken te evacueren. Hitler moest er zijn Atlantikwal opbouwen. Maar onder die geëvacueerden, verdreven van huis en haard, waren er velen die daarmee hun laatste beletsel om het avontuurlijke en onrustige leven van de illegaliteit in te gaan, hadden verloren.

Daar konden de Duitse doodvonnissen niets aan veranderen. Men werd gedwongen weerstand te bieden, want ook zonder weerstand liep men gevaar zijn hachje te verliezen. De berichten van uit Duitsland teruggekeerde zogenaamde vrijwillige arbeiders lieten niets te raden over. De strijd tegen het georganiseerde Nederlandse leven was al lang gestreden, nu ging het tegen de mensen zelf. Mussert werd benoemd tot 'leider van het Nederlandse volk'. Zijn handlangers Van Geelkerken⁴³ sprak over ten minste 50.000 man, die Nederland voor het front moest leveren. De studenten in Utrecht verbrandden hun universiteitsadministratie om de Duitsers niet, via hun cartotheek, de weg te wijzen naar hun namen en adressen. De Vrije Universiteit stuurde de studenten 'wegens kolennood' naar huis. De artsen weigerden zich te laten inschakelen, enzovoort.

Nederland kwam hoe langer hoe meer in de frontlinie te liggen. En in die linie was niemand meer veilig, ook de zwakken en de buiggewilligen niet.

Wie het allemaal op zich aan zag komen sidderde. Het is niet waar, zoals de heer Hatch⁴⁴ zegt in zijn boek over prins Bernhard, dat de ‘dapperen van het verzet geen vrees kenden’. Ze kenden vrees! En omdat ze nochtans hun plicht deden waren het misschien dapperen.

Wij gingen in die dagen vaak naar een vriend. Een kapitein uit het leger, die in de meidagen van 1940 zijn plicht had gedaan en een van de eersten in het verzet was. Reeds had hij tien maanden gevangenisstraf achter de rug. We gingen er heen, meestal zo, dat de maaltijd ongeveer ten einde moest zijn. Waarom? Het was een vroom man en zelfs voor een ongelovige of een twijfelaar was zijn gebed hartverwarmend. Daarom!

Want soms waren het niet eens de grote berichten van de wereldfronten die het meest schokten. Soms ging het om nieuws van enkele regels, in vergelijking tot het wereldgebeuren om ogenschijnlijk nauwelijks meer dan het vergeten zakje thee van de onderduiker die zijn schuiladres verlaten moest.

Hier heeft u zo'n berichtje:

Te Hengelo is voor de woning van den heer V. aan de Spoelsterstraat een baby van ruim drie maanden in een reiswiegje te vondeling gelegd. In het wiegje bevond zich een warm kruikje, een fles melk, een pakje luiers en ander babygoed, een reservespeen en een doos poeder.

Heeft u het begrepen A.D. 1962. Juist, een joodse baby van een joodse moeder. Van een *moeder!*

17 november 1962.

Eindnoten:

- 42 *Oxfordbeweging* - Christelijke vernieuwingsbeweging, vooral gestimuleerd door de Amerikaanse predikant Frank Buchman, na de oorlog voortgezet onder de naam Morele Herbewapening.
- 43 *C. van Geelkerken* - Plaatsvervangend leider en secretaris van de nsb, leider van de Nationale Jeugdstorm, in 1950 tot levenslang veroordeeld, in september 1959 in voorwaardelijke vrijheid gesteld.
- 44 *Alden Hatch* - Amerikaans auteur, schreef de biografie *Prins Bernhard, zijn plaats en functie in de moderne monarchie*, in Nederlandse vertaling verschenen bij H.J.W. Becht, Amsterdam.

Duitsland als anti-Sinterklaas

We schrijven december 1942. De bezetting hadden we ongeveer voor de helft achter de rug. Nog 2½ jaar zouden er volgen, een lange, lange tijd, die ons, vergeleken met de eerste helft, alleen maar meer ellende, meer verschrikking, meer terreur, meer honger en ontbering brengen zou. Maar dat wisten toen de meesten nog niet. Gelukkig maar. Het ging allemaal wonderbaarlijk goed. In Rusland worden de Duitsers teruggedreven na de helse debâcle van Stalingrad. De geallieerden hebben overal het initiatief genomen en de heerschappij in de lucht veroverd. In Noord-Afrika is een tweede front opgericht door de landingen van de Amerikanen in Marokko en

Algiers. De zware bombardementen op Duitse en Italiaanse steden nemen toe. Ook overdag tonen de geallieerde vliegers zich meester van het luchtruim.

Waarachtig, er is reden genoeg voor de nazi's om somber te zijn.

Niet nodig, zegt Mussert, die inmiddels 'officieel' benoemd is tot 'leider' van het Nederlandse volk, 'want dit kan ik u zeggen, er gebeurt niets, dat de Führer destijds niet als mogelijkheid heeft vermoed'.

Nou, dat was dan wel een verrassing! Ook Goebbels moest proberen een blij vooruitzicht voor te toveren nu de kentering ten gunste van de geallieerden duidelijk was ingetreden. Hij zei het op zijn manier: 'Thans beslissen geen won-

deren maar uitsluitend harde feiten en die staan bijna uitsluitend aan Duitse zijde.’

Men is geneigd ietwat verbaasd te kijken, omdat ‘harde feiten’ in een oorlog bestaan uit soldaten en vooral materieel en wapens en een ongeschonden produktieapparaat en de heerschappij in de lucht en ter zee. In al die zaken was Duitsland echter in het nadeel geraakt. Nee, Goebbels bedoelde het anders. Zijn harde feiten (en zo somde hij ze ook op in een artikel in ‘Das Reich’ van december 1942) die de overwinning zouden brengen waren a) het meest superieure genie in de leiding (dat was dan Hitler); b) de beste mensen (dat waren natuurlijk de Duitsers); c) de stoutmoedigste houding (ook Duits); d) de meest daadkrachtige wereldopvatting (en die leverde dan het nationaal-socialisme, waarvan zelfs de toenmalige aanhangers zeggen dat ze er nooit goed in geloofd hebben).

Inmiddels nam in Nederland de slavenjacht op onze arbeiders toe. De artsen kwamen in de knoei. De pailletten hadden het druk. De moord op onze joodse landgenoten werd woester en wreder, zo dit laatste al mogelijk was. In ieder geval brutaler.

En te midden van de vele berichten uit die tijd vind ik ook deze mededeling: vleesrantsoen op 250 gram gebracht (dat is per week).

Geen peulvruchten en havermout meer.

Als kerstverrassing: 250 gram boter!

De Nederlander begon de oorlog ook in zijn maag te voelen. Het brood werd schaars. Zelfs taptemelk was moeilijk te krijgen. Aardappelen onvoldoende. Kleding en schoeisel idem. Het ging spannen! En omdat we nu twintig jaar later, weer een van onze weelderige sinterklaasvieringen beleefden en ons alweer voorbereiden om met Kerstmis opnieuw onze maag te bederven, of inmiddels met onze luxe uitrusting op weg zijn naar de wintersport, lijkt het mij wel aardig om juist nu eens te vertellen wat de vriendelijke Duitsers ook op materieel gebied in ons land hebben uitgespookt. Nee, van *geven* hebben ze niet veel begrip getoond, evenmin als nu trouwens, nu ze hun wandaden willen verrekenen met een fooi.

Ik moet zeggen, dan hebben de geallieerden, Nederland inclusief, zich tegenover de Duitsers als betere en gullere sinterklazen gedragen.

In oktober 1945 heeft Nederland bij de Engelse regering een memorandum ingediend, waarin de schade, die de Duitsers bij ons hebben aangericht, in een overzichtelijke staat werd opgesteld. Samengevat ziet het er als volgt uit:

A. Materiële schade aan het nationale vermogen

- a) vernietigd of beschadigd door oorlogshandelingen of evacuatie *f* 5.390.000.000,-
- b) gestolen *f* 3.640.000.000,-
- c) achterstand ontstaan in de normale vernieuwing

van het produktieapparaat *f* 2.395.000.000,- Totaal *f*
11.425.000.000,-

- B. Gederfde produktie gedurende de oorlog *f* 4.000.000.000,-
- C. Verliezen door gedwongen afvoer naar Duitsland van een deel der gereduceerde produktie *f* 6.000.000.000,-
- D. Gederfde produktie na 7 mei 1945 *f* 4.300.000.000,- Totaal generaal geleden schade *f* 25.725.000.000,-

Maar deze cijfers zijn gebaseerd op de prijzen van *vóór de oorlog*. Waren ze gebaseerd op die van oktober 1945, dan zouden ze al met 75 procent verhoogd moeten worden. Omgerekend op het prijsniveau van heden zouden het waarlijk astronomische getallen worden. De Nederlandse regering diende dit memorandum in 'nopens haar schadevergoedingseisen jegens Duitsland'. Maar daarbij is het gebleven! De geallieerden (uitgezonderd Rusland en zijn satellieten, die overigens nog op een vredesverdrag moeten wachten om hun zaak definitief te regelen) hebben ervan afgezien Duitsland voor zijn diefstal en vernielingen te laten betalen. Vanwege de wederopbouw van Duitsland.

Nou, die is dan wonderwel gelukt. Het is A.D. 1962 het rijkste land van Europa, een continent waarin de Italiaanse meren, de Costa Brava en het Noordzeestrand er langzamerhand uit gaan zien als Duitse koloniën.

Rijk genoeg! Volgens de gegevens van het International Monetary Fund van eind 1961 was de Nederlandse staatsschuld ruim 53 procent van zijn nationale inkomen per jaar. Voor Frankrijk was dit ongeveer 37 procent. Voor Duitsland bedraagt die nog geen 1 procent. Vergelijk dat eens met Engeland, waar de staatsschuld *groter* is dan het nationale inkomen per jaar. Maar Engeland heeft ook aan de goede zijde gevochten en de oorlog gewonnen.

Toch zeggen bovenstaande cijfers niet zo erg veel. Ze zijn te groot om gewone mensen aan te spreken. Daarvoor moet men al bankierservaring hebben. Daarom volgen hier wat meer concrete dingen, die ook de man die van een weekof maandsalaris moet rondkomen iets zeggen.

Per 1 januari 1945 was onze nationale produktie met 75 procent gedaald. Dat kwam door de Duitse diefstal, de slavenjacht op onze arbeiders, de vernielingen, gebrek aan grondstoffen enzovoort enzovoort. Niettemin bleven we een ijverig volkje, dat graag werkte, zelfs als het moest voor de Duitsers.

Laat ik een paar voorbeelden noemen:

Leren schoenen voerden we in 1939 uit: 359.200 paren. In 1942 echter: 1.842.900 paren. Waarheen? Juist, naar Duitsland natuurlijk.

Metselstenen in 1939: 19.600 maal duizend kg. In 1942: 63.400 maal duizend kg. Mantels in 1939: 72.700 stuks. In 1942: 284.400 stuks. Daar gingen ze in Duitsland goed van gekleed. Er zijn nog andere cijfers, die direct verband

houden met diefstal. Hier heeft u enkele voorbeelden:

13.786 machines voor metaalbewerking.
2.729 machines voor textiel.
18.098 elektromotoren.

Maar laten we eens in de agrarische sector kijken:

472.036 varkens.
229.121 stuks slachtvee.
67.353 stuks melkvee.
114.220 paarden.

Dan praten we nog niet eens over het gestolen joodse vermogen. Over onze ontvreemde aandelen. Over ons kunstbezit. Ook niet over de waardeloze marken, die we verplicht waren als wettig betaalmiddel te aanvaarden en waarmee de Nederlandsche Bank aan het eind van de oorlog bleef zitten tot een bedrag van zes miljard!

Daaremegen stalen ze van ons goud niet minder dan 145.674 kg. En om u nog eens enkele cijfers te noemen, nu maar kort om u niet te vervelen: ze roofden van ons 54 procent van de locomotieven, 61 procent van ons dieselelektrisch materieel, 79 procent van ons stroomlijnmaterieel, 65 procent van onze stoomtreinrijtuigen, 98 procent van onze goederenwagens, 66 procent van de particuliere auto's, 72 procent van de vrachtwagens, 50 procent van de motorfietsen en nu nog een getal dat ons allen aanspreekt: ongeveer 2.000.000, dat is twee miljoen van onze fietsen.

Nog een staaltje van de Duitse fijngevoeligheid: we moesten niet alleen de bezettingskosten van ons eigen vaderland betalen, ook nog 'de in Duitsland gemaakte kosten voor de bezetting van Nederland'. Dat was een flink bedrag: onder andere f 75 miljoen in goud.

U ziet het, één doorlopende Sinterklaasavond, met dien verstande dat Nederland daarbij kennelijk uitsluitend met zwarte Piet te maken had. En dan klagen de Duitsers dat de Russische soldaten zo gek waren op Duitse polshorloges. En ook wordt geprobeerd het Duitse vermogen in het buitenland, dat als vijandelijk vermogen destijds werd verbeurd verklaard, weer terug te krijgen. Sommigen onder de geallieerden hebben er wel oren naar.

Maar hoe het zij, voor mij zal Kerstmis 1942 blijven voortleven als een van de rijkste en uitbundigste, die ik ooit heb meegemaakt. Dat kwam zo.

Een kleine groep mensen van onze organisatie die elkaar bijna dagelijks ontmoetten, hadden besloten Kerstmis gemeenschappelijk te vieren. Maar waar? Allen waren ondergedoken en hadden geen huis. Toen stond een lerares ons haar flat af in de Joh. Verhulststraat te Amsterdam. Het was gewoonte dat we allemaal uitvlogen door het hele land. Tegen Kerstmis kwamen we letterlijk van

noord en zuid en oost en west, in Amsterdam bijeen. Ieder had gedacht de anderen te verrassen en daarbij speelde in die dagen eten een grote rol. Dat was op het platteland gemakkelijker te krijgen dan in de stad. Vijf man hadden aldus ieder een konijn meegebracht. Iets te veel van het goede, maar er bloeide in die dagen reeds een levendige, zij het primitieve ruilhandel. Konijnen waren om te zetten in meer vloeibaar materiaal. Dat werd een goed feest, ondanks de miljarden die Duitsland stal...

Maar voor de leukste verrassing zorgde Mussert, die in die kerstdagen van 1942 adverteerde met zijn portret en daaronder een van zijn idiote citaten liet plaatsen: 'Ik ben Nederlander met hart en ziel, en ieder die dit land kapot wil maken, zal in mij zijn grootste vijand vinden.' In het licht van bovengenoemde getallen krijgen deze woorden wel een heel komiek-lugubere betekenis.

8 december 1962.

Gezichten en berichten rond kerst '42

Ik zei het al in mijn vorige artikel, Kerstmis 1942 was voor ons een goede Kerstmis. 'Goed' natuurlijk naar de maatstaven van de tijd. Maar daarover ditmaal niet. Dit jaar is het twintigste kerstfeest dat wij nadien vieren. Wanneer men midden in oorlogstijd de garantie zou hebben gekregen het jaar 1962 te halen, ik denk dat men gebroken zou zijn van geluk.

Misschien ook niet. Er nu over nadenkend valt het mij op, hoe weinig gedacht werd aan het naoorlogse individuele lot. Zeker, over de toekomst van de wereld. Over veranderingen in de maatschappij van morgen en over een nieuwe status voor de koloniale gebieden. Koningin Wilhelmina had in december 1942 haar grote redevoering gehouden over de toekomstige verhouding van Nederland tot Indonesië. Een dappere rede. 'You can't beat the Dutch' schreven de Amerikaanse kranten. Midden in oorlogstijd, het vaderland door vreemde machten bezet, en nochtans denkt dit volk onder leiding van zijn koningin Wilhelmina aan de toekomst en zet een forse streep onder verouderde koloniale verhoudingen en kondigt de vorming aan van een gemenebest van vrije volken...

We hebben er na de oorlog wel een beetje meer moeite mee gehad dan hier gezegd werd, maar het klonk toch mooi en het werd een bron van vruchtbare gedachtenwisseling, ook in de kringen van het verzet. Je kon er niet alleen de dagelijkse nood mee ontvluchten, het gaf er ook perspectief aan.

Volgens de ondergrondse pers van die dagen sprak ook Paus Pius xii in die tijd duidelijke taal.

Wij citeren: 'De heilloze leer van voorbije decennia, die van de samenleving een wedloop om winstbejag maakte, wordt thans gevolgd door een niet minder gevaarlijke wereldbeschouwing, die alles en iedereen vanuit politiek standpunt beziet en elke zedelijke en religieuze gedachte uitsluit...'

'Verwerpelijk is de opvatting, dat een mensensoort of -klasse het rechtsbe-

wustzijn bepaalt en dit als laatste rechtsbron en rechtsnorm beschouwt...'

Na gewezen te hebben op de onvrijheid van de arbeid tegenover de macht van het kapitaal, zegt de Paus: '...of deze vrijheid door de overmacht van het particuliere kapitaal veroorzaakt wordt of van de staatsmacht uitgaat, is voor de uitwerking van weinig belang...' De Paus vindt ze beide fout. U ziet het, lezer van 1962, stof tot nadenken genoeg, ook al was het kerstdiner van 1942 dan minder rijkelijk toegericht dan in 1962.

Of we er zoveel van geleerd hebben? Het lijkt hetzelfde als het feit dat we in 1962 opnieuw Kerstmis vieren. Men went eraan. De geschonken jaren verwonderen niet meer. Zo raakten we ook weer gewend aan de politieke en maatschappelijke wanorde, die ons in West-Europa tot op heden trouwens geen windeieren heeft gelegd.

De gewone kranten van december 1942 herdachten ook de doden van dat jaar. Dat was een beetje vreemd geval, die namen van een aantal beroemdheden, met daarachter, ongenoemd, de honderden, de duizenden, de honderdduizenden, de miljoenen ongenoemde doden, de naamlozen, wier naam alleen sidderend van de lippen kwam van hen, wier vader of zoon, moeder of kind ze waren.

Rijksminister Todt stierf in 1942. Hij bouwde de autowegen en de Westwal, die Hitlers duizendjarig rijk tegen een inval van de geallieerden moest beschermen. Zijn knappe werkstuk heeft heel wat Engelse en Amerikaanse en Canadese en Australische en Poolse jongens het leven gekost. Maar Todt was dood en het heeft geen zin te denken welke straf de levende Todt in Neurenberg zou hebben gekregen. Ook Krupp werd daar gestraft en Krupp is nu weer de machtige Krupp van vanouds. De Hertog van Aosta stierf. Hij was onderkoning van Ethiopië, maar dat baantje was hem toen al lang door de Engelsen afgenomen. De ss-Obergruppenführer en General der Polizei Heydrich, plaatsvervangend Reichsprotector van Bohemen en Moravië en chef der Sicherheitspolizei (een hele mond vol, maar zo stond het in de kranten), werd vermoord. Hij zou, levend nog, naast Eichmann hebben kunnen staan. Zijn dood hebben de nazi's nog kunnen wreken. Verschrikkelijk gewroken! Stephan von Horthy, de semi-fascistische bestuurder van Hongarije stierf. De Franse admiraal Darlan werd in Algiers vermoord. Staf de Clerq, de leider van het Vlaamse Nationaal Verbond, vanwege anti-Waalse sentimenten te pro-Germaans, overleed.

Allemaal mensen die door een golf tumultueuze geschiedenis zijn opgeworpen, een ogenblik in de schijnwerpers hebben gebalanceerd en dan weer omvielen in het donker. Bij sommigen van hen, bij lieden als Heydrich, hoort men nog het kreunen van de gemartelden, als men zijn naam uitspreekt.

Er was nog een man, aan wie het op een historisch ogenblik werd toegestaan zijn grimassen te maken op het podium van een dramatisch en tragisch stuk vaderlandse geschiedenis, hij heette Anton Mussert. Op 13 december 1942 werd meegedeeld, dat het de persoonlijke wens van de Führer was, dat Mussert als 'leider van het Nederlandse volk' zou worden beschouwd. Hij is het niet lang

geweest. Hij is het eigenlijk helemaal niet geweest en de Nederlandse rechter heeft hem, nadat de oorlog en Musserts komedie voorbij waren, met de dood gestraft.

De militaire en economische moeilijkheden waarin Duitsland geraakte, lieten weinig gelegenheid om aan Mussert bijzondere aandacht te besteden. In eigen gelederen had hij zijn rivalen. Een van zijn beste vrienden in Duitse kring ‘viel uit de trein’, een van die middelen waarmee een dictatuur zich van lastposten ontdoet⁴⁵. Bij het volk wekte hij alleen maar de lachlust op en ergernis. Tegen Kerstmis werden het grote feest van zijn benoeming en het tienjarig bestaan van de nsb gevierd. Men durfde het niet eens te doen in de zaal die in de kranten daarvoor was aangekondigd. Mussert zei het op zijn eigen stuntelige manier zo: ‘Sedert het tijdstip dat wij bijeenkwamen in de markthallen te Utrecht vorig jaar, waar nu andere mensen denken dat wij zijn, maar waar wij niet zijn, is weer een jaar voorbijgegaan.’ (Hilariteit). Ze zullen daar in het Concertgebouw te Amsterdam wel niet om de idiote opbouw van deze zin gelachen hebben.

Hoe het volk over hem dacht kon men onder andere in de ondergrondse pers lezen. Zo schreef één krant:

... ‘Mussolini waagde zijn mars naar Rome en won. Hitler had nog behoefte zijn macht uit handen van Duitslands eerste burger te aanvaarden. Franco riskeerde een burgeroorlog, maar deze miezerige dwerg, deze Mussert, Musaert, Mutsaert (d.i. schelm, ellendeling, lafaard, vuilspuiter) kruipt als het gevaar geweken is ergens onder het hooi vandaan, aanvaardt zijn schijnmacht uit de handen van 's lands doodsvijand en laat anderen voor deze eerloze komedie de prijs betalen... Dit mannetje Mussert *grijpt* niet eens naar de macht, maar *bedelt*; na 4 à 5 maal platzak weggestuurd te zijn, vergenoegt hij zich met de schijn. Hij ademt, kletst en “regeert” bij de gratie van de Duitse wapens. Hij kan zijn zwarte horden niet eens de straat op sturen zonder de toestemming van zijn beschermers. Hij smeekt te mogen meepraten in een gesprek waarin toch alleen maar Duits wordt verstaan. Hij mag handelen namens een volk dat hij - uit angst - plaats en datum van zijn feestelijke ambtsaanvaarding verzwijgen moest.

Het volk van Nederland wil hem niet. Dit volk wil hem nooit. Als hij een waarachtig revolutionair was geweest en desnoods door moord en brand ons zijn ijzeren wil oplegde, wij zouden hem haten en... zwijgen wellicht. Als hij zijn macht op de straten veroverd had, wij zouden hem haten maar... vrezen wellicht. Als hij zich de macht door een boude, zij het onrechtmatige staatsgreep toegeëigend had, wij zouden hem haten, en... buigen wellicht.

Maar deze Mussert... In de dagen, dat hij zijn historische kans kreeg kroop deze rat onder 't hooi en op de dag van de afrekening zullen wij hem waarschijnlijk opnieuw ergens onder het hooi moeten zoeken.’

Ook deze Mussert is niet meer in het land der levenden. Wie hem in levenden lijve gezien heeft herinnert zich een kleine man, een rond hoofd, korte beentjes, een man die een wanhopige poging deed een beetje Germaanse stoerheid te brengen in een gezicht dat het eenvoudig niet had en die zijn stem net iets te flink forceerde...

Hij was eigenlijk niet eens de kwaadste. In de kring van zijn bentgenoten leek hij mij wel de domste en de naïefste. Arme man, kan ik nu, in 1962, wel zeggen.

In hoeverre was hij medeschuldig aan de dood van hen, wier gezichten met deze Kerstmis mij opnieuw uit een onwereldse nevel aanstaren? Hun stemmen zijn er weer. Voor velen van degenen die wij rondom Kerstmis 1942 ontmoetten, zou het de laatste Kerstmis zijn. 1943 zou een moeilijk jaar worden, een jaar waarin ook de verzetsbeweging harde klappen kreeg. Ik wil er met mijn verhaal niet op vooruitlopen. Van de vriendschappen en broederschappen uit het verzet is niet zo erg veel overgebleven. We hebben niet zo als de Duitsers behoefte aan ‘Brüderschaften der Frontkameraden’. In de proclamatie van de verzetsbeweging aan het einde van de bezettingstijd stond onder meer: ‘De verzetsbeweging houdt nu op te bestaan en wij schicken ons met vreugde in de herstellende rechtsorde.’ Dat is dan gebeurd en zo is het goed. Ieder beleeft nu zijn Kerstmis 1962 op zijn eigen plek en op zijn eigen manier, met zijn eigen wereldbeschouwing en geloof of ongeloof.

Maar wie Kerstmis 1942 meemaakte in die kleine ‘république des camerades’, die het verzet was, zal het nooit meer leeg vinden om zich heen. Als de levenden er niet meer zijn, vergezellen hem toch nog de doden. Als hij hun sterven niet onder de tragische ongevallen of nukken van de historie zal willen onderbrengen, zal hij, denkend aan hen, elk jaar opnieuw en ten minste één maal zich zelf de vraag stellen: Was het dat alles waard? En: Heb ik als overgeblevene en erflater van hun vriendschap en idealen geleefd naar de standaard die hun dood ons heeft voorgeschreven?

Antwoord geven is niet gemakkelijk.

22 december 1962.

Eindnoten:

45 Bedoeld is Generalkommissar z.b. V.F. Schmidt, een der naaste medewerkers van Seyss Inquart.

1943 - het jaar der beslissing

Als kroniekschrijver die in de schaduw van gisteren schrijft, voelt men de behoefte zijn hart te luchten over het voorstel van de professoren Van Bemmelen⁴⁶ en Pompe⁴⁷ om de vier oorlogsmisdadigers, die nog in Breda gevangen zitten, los te laten. Wat de hooggeleerde heren zeggen is, bij alle gevoel voor menselijkheid en recht dat hen bewogen heeft, ook een symptoom van het feit dat de afstand tussen vandaag en ‘gisteren’ steeds groter wordt. De schaduwen worden dieper en donkerder. Straks zal men zich nog slechts met moeite weten te herinneren hoe het was.

Levenservaringen en tragedies vervlakken tot historische feiten en zelfs daarvan zullen alleen *die* overblijven, die niet voor gisteren maar voor morgen van belang blijken te zijn...

Ik zal er niet over schrijven. Mijn opdracht is, gelukkig!, van meer algemene aard. Maar de oorlogsmisdadigers, die niet met hun leven hebben moeten betalen (zo er al van 'betalen' sprake zou kunnen zijn voor hetgeen ze deden) en die

thans nog in Breda onderdak vinden, waren onder andere zeer actief betrokken bij de volgende gebeurtenissen van 1943: (Ik som ze op en gebruik daarbij de woorden van mr. Abel Herzberg⁴⁸

Op 26 januari 1943 werden alle patiënten van het joodse krankzinnigengesticht Het Apeldoornse Bos, ongeveer 1200 in getal, in goederenwagens gestopt en over de grens gevoerd. Niemand heeft ooit meer iets van hen gehoord.

Op 10 februari moesten de verpleegden en het personeel uit de joodse weeshuizen volgen. Het grootste deel der kinderen is dadelijk naar het oosten doorgezonden (dat is in de dood! v.V.). Acht dagen later waren 45 rusthuizen met joodse verpleegden in Den Haag aan de beurt. De rusthuizen daar en elders in het land waren voor het grootste deel in alle haast opgericht en bevolkt, omdat men hoopte daarin voor de ouden van dagen een veilige toevlucht te vinden. Het baatte niets.

Op 13 augustus werd het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis door de Duitsers gevorderd, de zieken naar Westerbork gebracht. Voor de maand oktober ten einde is zijn ook, in groepen, de bewoners van 'De Joodse Invalide' weggehaald.

Maar het is niet alles!

26 mei: razzia's in het centrum van Amsterdam: 3000 joden gegrepen.

20 juni: razzia's in Amsterdam: 5700 joden gegrepen.

29 september 10.000 joden gegrepen en weggevoerd.

In dit jaar 1943 schrijft een Duitser genaamd Bene een geheim bericht voor de Sicherheitsdienst te Berlijn: 'Van de 140.000 joden zijn er thans 102.000 weg, van wie 72.000 gedeporteerd. De razzia in Amsterdam op 20 juni was een groot succes. De Nederlandse bevolking is het er niet mee eens, maar werkte niet tegen...'

Over die succesvolle 20ste juni zegt Abel Herzberg: 'Een van de verzamelplaatsen tijdens de razzia was het Olympiaplein. Het weer was mooi die dag, en op het sportveld werd mitsdien getennist. De wachtende joden hoorden de ballen tikken op de grond, en de spelers roepen: ready-game. Het waren geen nsb' -ers, die daar speelden. Het waren geen mannen uit het verzet. Het was de meerderheid van het Nederlandse volk. Men was aan zeer veel gewend geraakt.'

Als schrijver van deze rubriek krijg ik nogal eens brieven van lieden die zich ergeren. Ze noemen deze regels 'oude koeien uit de sloot halen', ze vinden het gestook, zelfbeklag en wat al niet. Er zullen ongetwijfeld goede tennissers onder deze briefschrijvers schuilen, en erger.

De 'Endlösung' van de Nederlandse joden is trouwens niet meer dan één van de trekken in het gelaat van het jaar 1943. Een onuitwisbare, een pijnlijke. Maar er gebeurde nog veel meer. Op de grote oorlogsfronten gaan de geallieerden steeds duidelijker tot het offensief over. Daarover spreken we nu niet. Maar als Hitler en zijn trawanten steeds meer in het nauw geraken, worden hun maatregelen steeds wilder, gemener, onmenselijker, omvangrijker.

Aan het begin van het jaar 1963, het twintigste jaar na het onzalige jaar 1943, som ik de voornaamste gebeurtenissen alleen maar op.

11 januari: invoering van het politiestandrecht. Dat betekent praktisch neerschieten zonder vorm van proces.

13 januari: Hitler kondigt de totale oorlog en de algemene Arbeitseinsatz aan.

15 januari: Het concentratiekamp Vught in gebruik genomen.

29 april: Generaal Christiansen wil het oude leger uit de meidagen van 1940 opnieuw in krijgsgevangenschap voeren. De april-meistakingen beginnen. Meer dan 200 mensen worden doodgeschoten.

5 mei: De studenten moeten zich melden.

6 mei: Alle mannen tussen 18 en 35 jaar moeten zich persoonlijk melden bij de arbeidsbureaus.

13 mei: Bevel tot inlevering van de radiotoestellen.

25 augustus: Invoering van de 72-urige werkweek.

7 september: Een verandering van het distributiesysteem moet dienen om de vele onderduikers te laten verhongeren of te vangen.

29 september: De eerste Silbertannemoord⁴⁹ in Meppel. De Duitsers gaan, in kleine snelle nachtelijke acties, vooraanstaande Nederlanders vermoorden.

enzovoort enzovoort.

1943, een jaar om niet te vergeten!

Maar ook het verzet neemt toe met de terreur van de Duitsers.

4 januari: De eerste illegale aanval op een bevolkingsregister (teneinde persoonsbewijzen te bemachtigen en verwarring te stichten).

1 februari: Aanslag op de nsb-procureur-generaal Feitsma.

5 februari: Aanslag op generaal Seyffardt, de commandant van het Nederlandse vrijwilligerslegioen voor Hitler.

24 maart: Artsenstaking.

27 maart: Overval op het bevolkingsregister van Amsterdam.

29 april en volgende dagen: Grote algemene staking, vooral in het noorden, oosten en zuiden van het land.

Daarna volgen de overvallen op bevolkingsregisters en distributiekantoren elkaar snel op. Te veel om hier op te noemen. Door de Duitse pogingen ons voormalige leger opnieuw in krijgsgevangenschap te voeren en door hun maatregelen tegen de arbeiders, dwingen ze vele tienduizenden Nederlanders, huis en haard, vrouw en gezin te verlaten en onder te duiken. Velen van hen komen in het verzet terecht. Er ontstaan ook allerlei nieuwe verzetsorganisaties, geboren uit de nood en de speciale behoeften van de tijd. Zo was in november '42 reeds de lo opgericht, een landelijke organisatie die zich speciaal bezighield met het onderduikersprobleem. Gewapende knokploegen worden gevormd om de overvallen op distributiekantoren te ondernemen. Andere groepen houden zich speciaal bezig met vervalsen van Duitse papieren, persoonsbewijzen enzovoort. Gewestelijke Arbeidsbureaus, die de deportatie van arbeiders naar Duitsland

organiseren, worden in brand gestoken, zoals bijvoorbeeld het Amsterdamse op 10 februari.

Steeds duidelijker doet zich de behoefte gevoelen van een bepaalde coördinatie van het verzet. Niet alleen van onderlinge contacten tussen de verschillende groepen, want dit contact bestond praktisch over de gehele linie, zowel in regionaal als landelijk verband. Nee, het ging hier veel meer om het bepalen van een gemeenschappelijke verzetspolitiek, onderlinge hulp en de bepaling van een nationaal gedrag, dat wil zeggen van het gedrag der natie in bezet gebied. Daarvoor was een zeker gezag nodig, niet alleen gezag tegenover de massa van ons volk, maar ook een vertegenwoordigend gezag in het contact met de regering te Londen, ook een bepaalde vorm van gezag binnen de kringen van het verzet.

Men onderschatte de moeilijkheden daaraan verbonden niet. In het onderlinge verkeer van de verzetslieden wist men elkaars naam, komaf, invloed en macht niet. Contact betekende meer ontmoetingen, en meer ontmoetingen betekenden dat meer mensen iets van elkaar afwisten. Dat was uit het oogpunt van veiligheid doodsgevaarlijk. Het betekende ook dat er centrale instanties moesten worden geschapen en dat van daaruit eigenlijk regionale en plaatselijke verzetsgroepen bereikbaar moesten zijn. Dat is opnieuw extra gevaar.

Het is logisch en het was eigenlijk alleen maar toe te juichen, dat onder die omstandigheden de coördinatie van het verzet moeilijk op gang kwam. Het is ook logisch dat er onder die omstandigheden gemakkelijk een soort kortsluiting ontstond. In het besef dat coördinatie nodig was, en in een zelfde besef dat dit om veiligheids-maatregelen niet in de vorm van een breedopgezette conferentie van alle betrokkenen kon worden bereikt, wierpen enkele groepen zich eenvoudig op als vertegenwoordiger, als ‘top’, als hoogste gezagsorgaan van het verzet. Zo ontstonden in het jaar 1943 het Nationaal Comité van Verzet en de Raad van Verzet. We spreken daar nog later over. Het zou in ieder geval 1944 worden aler er van een werkelijke coördinatie sprake was. Maar dat betekende niet, dat er geen overleg, geen contact, geen onderlinge hulp tussen de diverse organisaties bestond. Wanneer ik vluchtig de toenmalige verbindingen (in 1943) naga, kom ik tot een respectabele lijst die mij nu, in 1963, eigenlijk verbaast. Er bestonden directe en goede contacten met de leiding van *Vrij Nederland*, *Het Parool*, *De Vonk*, *De Waarheid*, *De Geus*, het bc-nieuws (later *Je Maintiendrai*) enzovoort enzovoort. Direct contact werd onderhouden met de leiding van de od, diverse spionagegroepen, de regering in Londen, het schoolverzet, het kunstenaarsverzet, het artsenverzet enzovoort enzovoort.

Er bestond vrij regelmatig overleg met belangrijke politieke figuren uit diverse partijen, met de vakbeweging, de kerken enzovoort. Al deze contacten waren wederkerig.

En dan spreekt Alden Hatch, in zijn boek over prins Bernhard, over de ‘amorfe massa van het verzet’. Hij heeft er weinig van begrepen! Een ‘amorfe massa’ zou geen verzet hebben kunnen plegen! Organisatie en contact waren er de vooronderstellingen van.

12 januari 1963.

Eindnoten:

- 46 *Prof. mr. J.M. van Bemmelen* - Hoogleraar in de criminologie aan de rijksuniversiteit van Leiden.
- 47 *Prof. mr. W.P.J. Pompe* - Hoogleraar in de rechtswetenschappen aan de rijksuniversiteit van Utrecht.
- 48 *Mr. Abel J. Herzberg* - Advocaat te Amsterdam, overleefde de terreur tegen de joden, schrijver van onder meer *Amor Fati* en *Eichmann in Jeruzalem*.
- 49 *Silbertannemoord* - Codewoord, waaronder repessaillemoorden werden uitgevoerd na het toenemend aantal aanslagen op nsb'ers en andere verraders in de zomer van 1943. Een der bekendste slachtoffers van deze moorden is de schrijver A.M. de Jong geweest.

Beroepsmoraal leidt tot verzet

Wie oorlog zegt, zegt ellende, ziekte, dood. Niet alleen aan de fronten maar ook onder de thuisblijvers, de miljoenen die in zulke tijden op één hoop worden gegooid onder de verzamelnaam ‘burgerbevolking’, onder de kinderen. In zulke tijden komen ook de artsen in het geweer, in hun wapenrusting! Wie het een beetje getroffen had (en er was grote kans het goed te treffen want verreweg de meesten waren goed) vond in zijn huisdokter een soort collectieve vader, een vraagbaak, een helper.

Precies wat hij behoorde te zijn, zult u wellicht zeggen, en wij antwoorden daarop: Precies. Maar dat was geen kleinigheid en het kan waarlijk niet van iedereen gezegd worden, dat hij in de bezettingstijd degene was die hij moest zijn, die hij, afgezien nog van zijn Nederlanderschap en politieke overtuiging, uit hoofde van zijn ambt of functie of beroep *behoorde* te zijn.

Daar hebben vele burgemeesters moeite mee gehad, en ambtenaren en politiemannen en juristen en onderwijzers en industriëlen, ja zelfs predikanten en officieren. Onze artsen eigenlijk het minst. Het artsenverzet is een van de monumenten uit de bezettingstijd en ik vind het eigenlijk een vreemde zaak, dat wij als volk nog geen vorm hebben gevonden om aan onze dankbaarheid jegens onze dokters tastbaar en blijvend uiting te geven. Daartoe zou nu, twintig jaren later, alsnog het initiatief genomen kunnen worden. Want in het voorjaar 1943 bereikte het verzet van de artsen een hoogtepunt.

Van hen trouwens niet alleen. In januari 1943 had Hitler de algemene Arbeitseinsatz en de totale oorlog afgekondigd. Het betekende dat de laatste remmen van recht en menselijkheid waren doorgebrand en dat de Duitsers alle, letterlijk alle middelen geoorloofd achtten, die konden meehelpen de oorlog te winnen. Voor ons land betekende dat een toenemende druk op de bevolking, toenemende terreur, meer roof, een nieuwe aanslag op de arbeiders, een jacht op de studenten, men probeerde onze gedemobiliseerde soldaten uit 1940 opnieuw als buit weg te voeren. De Duitse poging ook de artsen in hun netten te vangen behoort daartoe. Het is niet gelukt.

Het is niet gelukt om verschillende redenen. De artsen hadden tijdig een ondergrondse contact-organisatie opgebouwd. Zo behoefde de strijdende enkeling zich niet alleen te voelen. Hij kreeg buiten de officiële kanalen om zijn parolen en hij kon op die manier een weg vinden om raad te vragen als dit nodig was. Hij wist ook niet alleen te staan. Dit artsen-verzet was, net als trouwens bijna alle verzetshaarden in bezet gebied, van onderop ontstaan. Opnieuw het merkwaardige verschijnsel dat velen van de topfiguren uit de vreedstijd het eigenlijk lieten afweten of moesten worden meegetrokken door de onbekenden van toen, die plotseling, toen de nood aan de man kwam, verantwoordelijkheid en leiderschap ontwikkelden. Is er dan toch wat loos met onze maatschappelijke selectie

in vreedstijd? De artsen hadden bovendien het voordeel niet sterk hiërarchisch te zijn georganiseerd. Ze behoefden niet, zoals bijvoorbeeld bij de rechterlijke macht, naar 'boven' te zien, naar een 'hoogste college' en dan maar afwachten wat de heren daar deden. Of zoals bij de officieren, of de kerken - die als kerk alleen maar in het geweer konden komen als synode of 'Utrecht' hadden gesproken.

Uit het artsenverzet blijkt ook wat een doelbewuste leiding waard is. Onze dokters waren net zo min helden als de andere Nederlanders. Ze waren als de Duitse druk groot werd, telkens weer tot toegeven bereid. Maar dan was er die illegale leiding, het zogenaamde Medisch Contact, die het been stijfhiel en dan volgden de anderen weer.

Dat dit zo kón is, lijkt mij, voor een aanzienlijk deel te danken aan het feit, dat de dokters een bezinning op hun beroepseer en beroepspllicht aandurfdén, dat er in hun beroep nog van iets dergelijks sprake was in tegenstelling bijvoorbeeld tot de werkgevers, die zoiets helemaal niet kenden of de ambtenaren en de officieren, voor wie het in veel gevallen alleen maar in de vorm van dorre formulieren aanwezig was.

Velen van de artsen hebben hun actie bovendien zeer bewust ervaren en gezien als een onderdeel van het verzet, of, om het te formuleren met woorden van het Medisch Contact zelf: 'als één der verzetsbewegingen deel hebbend aan de strijd voor de vrijheid van ons vaderland'. Met deze solidariteit heeft men niet alleen zichzelf geholpen maar ook het algemene verzet en opnieuw valt het pijnlijk op hoe hier de officieren als groep en de rechterlijke macht als instituut (de individuele goeden niet te na gesproken) een historische kans niet hebben gebruikt. Het illegale Medisch Contact is een van die zeldzame gevallen, waarin de Duitsers een verzetsorganisatie eigenlijk hebben erkend en waarmee zij, wanneer de omstandigheden zulks eisten, zelfs overleg pleegden.

Toegegeven, dat de artsen zich in een gunstige positie bevonden. De Duitsers hadden hun artsen dringend nodig aan de fronten en in de gebombardeerde gebieden. Ze waren, en terecht, doodsbenauwd voor epidemieën, en een ongestoorde medische verzorging van de onderworpen volken was in zekere zin 'kriegswichtig'. Het verzet van onze artsen wordt er niet minder eervol door.

Aanvankelijk was de strijd van de artsen er één die viel onder het verzet tegen de gelijkschakeling en inlijving in nazistische organisaties. De meeste artsen waren lid van de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst. nsb-medici hadden hun Medisch Front opgericht en verkondigden daar hun sinistere theorieën over zuiverheid van het ras en wat dies meer zij. Een poging de Maatschappij in dit nazistische systeem in te schakelen mislukte, omdat de meeste artsen als lid bedankten (op 14 september 1941 waren 3400 van de 5864 leden uitgetreden) en op 27 september '41 trad het hele hoofdbestuur van de Maatschappij af.

Niet de gelijkschakeling, de Duitse opvattingen over wat 'medische verzorging' eigenlijk was, vormden de hoofdaanleiding tot het artsenverzet: de rassen-

leer, de massamoorden op geesteszieken, de sterilisatie, de aantasting van het beroepsgeheim en de degradatie van de arts tot een handlanger van de staat en een helper in de oorlogvoering.

Toen het via de Maatschappij niet lukte, poogden de Duitsers een zogenaamde Artsenkamer in te stellen (zoals er een Kultuurkamer voor kunstenaars en journalisten enzovoort was). De artsen hielden voet bij stuk en overhandigden in december 1941 een protestbrief aan Seyss Inquart (voorzien van 4261 handtekeningen). Een prachtig document, dat bekend behoort te blijven onder ons volk en daarom citeer ik ook enkele passages:

Hoeveel ook in de loop der tijden veranderde in de opvatting en maatschappijen der volkeren, de arts bleef onaangevochten de behoeder van een heilig kleinood: de eerbied voor het leven, de barmhartigheid jegens de zieke mens. In de erkenning van deze taak is van oudsher tot heden het beroep van de geneesheer steeds geweest een ambt van vertrouwen, een priesterlijk ambt...

Indien gij thans ons, doktoren, gaat stellen onder de tucht van een met autoritaire macht bekleed staatslichaam, bestaat voor ons maar al te gegronde reden voor de vrees, dat ambtenaren, aan wie onze gedachten en gevoelsoverwegingen vreemd zijn, zich gaan mengen in de behandeling onzer zieken en van ons directe of indirecte medewerking geëist zal worden aan maatregelen, die met ons geweten en wetenschappelijk inzicht in strijd zijn...

Gebonden als wij ons weten aan de eed, of de plechtige belofte, waarmede wij ons ambt hebben aanvaard, gevoelen wij ons verplicht u te verklaren, dat wij trouw zullen blijven aan de hoge normen, waarop sinds mensenheugenis ons beroep heeft gerust...

Dat is taal, die niet alleen de arts maar vele tienduizenden van ons volk moest aanspreken en tot bezinning brengen. Het stuk was dan ook bewust niet als geheim bedoeld, het werd doorgegeven aan de illegale pers en de artsen bewezen daarmee nadrukkelijk dat de geestelijke gezondheid van ons ganse volk hun ter harte ging. En geestelijke gezondheid betekende verzet. Het was een missionair stuk en als ik mij niet vergis behoorde ook een zendingsarts tot de opstellers ervan.

Niettemin gingen de nazi's door met hun artsenkamer. Op 15 september 1942 werd de aanmeldingsplicht afgekondigd. Wie zich niet opgaf kon een boete krijgen van duizend gulden.

Ongeveer 1600 gaven zich op, onder wie een 250 nsb'ers en 600 joodse artsen, die zulks deden op advies van hun collegae om, vanwege de extra gevaren die zij liepen, niet deel te nemen aan het verzet. Van de overigen, ongeveer 6200 artsen, hebben dus slechts een 800 getekend.

In februari 1943, twintig jaar geleden dus, probeerden de nazi's ze nogmaals in de val te laten lopen. De artsen liepen er niet in. Enkele tientallen artsen werden daarop veroordeeld tot betaling van een dwangsom van honderd gulden

om de veertien dagen. En toen volgde in maart 1943 de grote actie. De artsen gaven hun beroep op, ze haalden de naambordjes van de deur. Ze waren dus, om zo te zeggen, geen arts meer en konden dus ook niet gedwongen worden lid te worden van de artsenkamer. Onnodig te zeggen dat niettemin de zorg voor de zieken ongestoord bleef doorgaan.

En zovelen deden mee aan deze actie, dat de achterblijvers, om niet in de gaten te lopen, hun bordje ook wel moesten weghalen. De Duitsers waren een ogenblik in de war. Rauter voelde voor doortastend optreden en men weet wat dit bij Herr Rauter betekende. Maar onder de andere kleine Führertjes waren ook mildere meningen. Men had de dokters nodig en de Duitsers schortten de boeten op en kondigden een herziening van de artsenkamer aan.

Toen gingen de bordjes weer op of naast de deur.

Dit is slechts een deel van het artsenverzet. Het is een hoofdmoment, maar lang niet alles. Wij komen daar in deze kronieken nog wel op terug. Een deel van dit verzet vond *niet* in groepsverband plaats maar was het werk van de gewone ‘huispillen’ in het dagelijks contact met hun mensen. Dat begon al met het voorschrijven van extra voedsel en dus de mogelijkheid van extra bonkaarten. Dat betekende hulp aan zieke onderduikers. En ook het te voorschijn roepen van ziekteverschijnselen als huiduitslag, eczeem, temperatuurverhoging, hartgebreken enzovoort enzovoort om daarmee te verhinderen dat arbeiders naar Duitsland werden gezonden.

Het schrijven van attesten, het verstrekken van kaarten die quasi een besmettelijke ziekte aangaven, tot de directe hulp aan het verzet door het zich beschikbaar stellen met hun auto (ze behoorden tot de zeer weinigen die hier en daar nog een autootje rijden mochten). En dat alles bij een overmatig drukke praktijk, veroorzaakt door toenemende ziektegevallen, de stroom van geëvacueerden enzovoort enzovoort.

Hoe zei ik het in het begin? Een soort collectieve vader, een vraagbaak en waarlijk een helper. En de grote meerderheid van hen solidair met het verzet of meer dan dat.

Het is prettig om twintig jaar later over zulke mannen te mogen schrijven.

26 januari 1963.

Jacht op de plutocratenzoontjes

Wanneer er heden ten dage lieden in Duitsland zijn die beweren ‘het allemaal goed te hebben bedoeld’, dan is dat, voor sommigen althans, niet helemaal onjuist. Ze waren wel afgrijselijk dom in hun verwachting met de onderwereld van de ss, de geheime politie en andere fanatiekelingen ooit iets goeds tot stand te kunnen brengen. Ze waren ook volkomen wereldvreemd in hun verwachting, dat andere volken dan de Duitsers, een zelfde drang tot gehoorzamen hadden. Ze waren grondeloos naïef in hun veronderstelling dat de ‘Germaanse groot-

heid', dit uit een eeuwenoud vertroebelde geest ontsproten wanprodukt, ook mensen zou aanspreken die niet trots waren op hun blonde haren en die het portret van hun grootvader in uniform en met helm niet bijna levensgroot in de kamer hadden hangen. En ze waren, bij al hun minder slechte bedoelingen, toch nog altijd overtuigde nazi's...

Zo waren er onder de leidende Duitse figuren in Nederland waarlijk nog enkelen, die wilden werken aan een grote toekomst voor onze universiteiten. In het toekomstige gereorganiseerde Europa en het groot-Duitse rijk zouden velen nodig zijn met een knappe kop en Duits bloed in d'aderen. Men droomde zelfs van de vorming van een Germaanse universiteit, waar Duitsers, Nederlanders, Vlamingen enzovoort in broederlijke eensgezindheid zouden samenleven.

Toen het einde van de oorlog in zicht was, waren echter de Nederlandse universiteiten gesloten of vrijwel leeg, de professorale katheders onbezet, een groot aantal van onze studenten als dwangarbeiders gevangen, maar minstens een even groot, zo niet groter aantal van hen, actieve en zeer actieve leden van het verzet.

Die Duitse droom is dus op niets uitgedraaid. Voor een deel kwam dat omdat de nazi-dromers, met hun even dromerige Nederlandse handlangers als bijvoorbeeld de secretaris-generaal van onderwijs, prof. Van Dam, niet voldoende rekening hadden gehouden met hun minder dromerige collega's bij de ss en de Sicherheitspolizei, zoals bijvoorbeeld Rauter.

Het kwam ook omdat de oorlog anders verliep dan zij gedroomd hadden. Hitlers rijk was bezig de oorlog te verliezen en toen het om de Duitse huid ging waren de dromen over Germaanse universiteiten allang niet belangrijk meer.

Maar een van de hoofdoorzaken was ook de gezonde Nederlandse houding van vele studenten, daarin al of weinig gesteund door de professoren. Ook in het universitair verzet deed zich het merkwaardige verschijnsel voor, dat de grote stuwkracht niet van de leiders maar van de geleiden kwam, niet van de professoren maar van de studenten dus, ook al geldt hier evenals elders, dat er onder de professoren mannen zijn geweest, wier namen in dit verband onvergetelijk behoorden te blijven. Maar wat is onvergetelijk in een tijd, waarin zelfs de Tweede Wereldoorlog even vaag schijnt te zijn als die over bijvoorbeeld de Spaanse successie, een paar honderd jaar eerder?

In februari 1943, dus nu twintig jaar geleden, ging het de Duitsers slecht. Zeer slecht. De débâcle van Stalingrad was een feit. De Russen waren in opmars. De geallieerden op de zuidelijke fronten eveneens. De Amerikanen in de Pacific ook. De Duitse steden werden niet alleen 's nachts maar ook overdag gebombardeerd. In Duitsland werd elke man en elke vrouw die nog maar een beetje bruikbaar was, gemobiliseerd. Slavenarbeiders, bijeengedreven uit de bezette gebieden, moesten hun plaatsen in de fabriek, op kantoor en op de boerderij innemen. Maar in die bezette gebieden groeide het verzet.

In Nederland verzetten zich steeds meer arbeiders tegen hun wegvoering naar Duitsland. De Duitse actie tegen onze artsen was mislukt. Nederlandse hand-

langers van de Duitsers, zoals de generaal Seyffardt, commandant van de idioten die voor de Duitsers aan het Oostfront vochten, werden door het verzet neergeschoten. En hij niet alleen. Het aantal aanslagen groeide met de dag, op nsb'ers, op Duitsers, op nazi-clubhuizen en -kantoren, op voorraden, op distributiekantoren en bevolkingsregisters. Duitse terreur, arrestaties, executiepelotons konden het niet tegenhouden.

Eind 1942 kwam er een Hitler-afgezant in Nederland aan met de mededeling dat er vóór 1 januari 1943 nog 45.000 slaven moesten worden geleverd. De jacht was reeds lang geopend op werklozen, fabrieksarbeiders en zelfs ambtenaren. Niet zonder succes overigens, maar toch ontstond onder de slavendrijvers enige consternatie: waar nu opnieuw de duizenden vandaan te halen. Toen kwam men op de gedachte uit het nog ongebruikte reservoir van de studenten te putten.

Men verrichtte daarmee nog een andere goede daad. Reeds vanaf 1940 waren bepaalde universiteiten in Duitse ogen haarden van verzet. In oktober 1940 had professor Cleveringa een waarlijk plechtige nationale demonstratie uitgelokt door zijn protestrede tegen het ontslag van joodse professoren. De universiteit van Leiden werd daarop gesloten. Hij zou voor het eind van de oorlog niet meer opengaan. In Delft gingen in november 1940 de studenten in staking. Een student was het die hier het woord van verzet sprak. Van Hasselt was zijn naam. Zijn 'tekst' was: Zalig zijn die vervolgd worden om der gerechtigheidswil.

Zijn einde was de dood in Buchenwald. Maar zijn woord werd een springlevende zaak. Delftse professoren als Mekel en Schoemaker behoorden tot de pioniers van het verzet. Ze werden in 1942 te zamen met 72 anderen gefusilleerd. Een blad van en voor studenten, *De Geus*, een van de meest geziene, verstandigste en felste verzetsbladen van ons land ontstond. Enzovoort.

De Duitsers verwijderden niet alleen joodse professoren en studenten, maar wilden ook nsb'ers als professoren aanstellen en de felsten onder de hun niet welgezinde professoren ontslaan. Pro-Duitse professoren ontzagen zich niet dossiers met bezwarend materiaal aan te leggen betreffende hun beter-vaderlandse collega's. Wat zijn dit soort schoften na de oorlog toch eigenlijk goed behandeld. Behoudens enkele uitzonderingen, waarvan gevallen bekend zijn uit Groningen, de Universiteit van Amsterdam, en Utrecht, bleven de professoren solidair en wisten veel te verhinderen door collectief met ontslag te dreigen.

Inmiddels hadden de studenten, evenals de artsen, tijdig een ondergrondse contactorganisatie in het leven geroepen, die als de nood aan de man kwam, leiding zou moeten geven aan het verzet. Gek, dat zoiets nooit bij de officieren in die vorm is ontstaan...

En toen kwam de actie van februari 1943. De Duitsers hadden slaven nodig. De studentenwereld werd een van hun jachtterreinen.

Reeds in december 1942 was het bekend dat de Duitsers op studenten zouden gaan jagen. Van Dam, de man die altijd van twee walletjes wilde eten, probeerde de zaak af te wenden door een zogenaamd ‘Plichtjaar’ voor studenten in te voeren, een jaar, waarin elke student verplicht was voor het algemeen welzijn te werken, dat is: voor de Duitsers. Hij wilde daartoe overleg plegen met de rectoren, maar die kwamen niet. In Utrecht staken de studenten tijdig de hele administratie in brand. De Vrije Universiteit te Amsterdam gaf vervroegde vakantie. De Duitse slavenactie werd afgelast en... in januari 1943 waren de meeste studenten weer aan het werk.

En toen gebeurde het. Op 6 februari deden de Duitsers invallen in de universiteitsgebouwen. Honderden studenten werden gevangen genomen en naar Vught overgebracht. De overigen vertoonden zich niet meer in de collegezalen, laboratoria en bibliotheken. De zaak lag praktisch stil.

Door solidariteit in het verzet van studenten en professoren kon voldoende pressie op de Duitsers worden uitgeoefend om de gevangenen weer los te laten, maar dat betekende niet dat het gevaar daarmee bezworen was.

Mussert liet in zijn vieze blaadje *Volk en Vaderland* duidelijk uitkomen dat het goed was wanneer de plutocratenzoontjes, deze verwende, luierende, saboterende slampampers, zoals hij ze noemde, die niet naar Duitse pijpen wilden dansen, tot arbeid, dat is Duitse arbeid, werden gedwongen. Ook de Duitsers konden niet aan het toegeven blijven. Ze moesten wat doen om hun kracht te tonen. Maar opnieuw mislukte hun actie. Aan nsb-burgemeesters werden de namen gevraagd van plutocratenzonen die men voor de Arbeitseinsatz kon grijpen. De zaak liep in het honderd.

En toen kwam de gevaarlijkste aanslag. Om te mogen studeren, dat wil dus ook zeggen om gevrijwaard te zijn van de slavenjacht, moesten de studenten een loyaliteitsverklaring ondertekenen, waarin moest worden verklaard:

‘...dat hij de in het bezette Nederlandse gebied geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen naar eer en geweten zal nakomen en zich zal onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk, de Duitse weermacht of de Nederlandse autoriteiten gerichte handeling, zomede van handelingen of gedragingen welke de openbare orde aan de inrichtingen van hoger onderwijs, gezien de vigerende omstandigheden, in gevaar brengen...’

Toen was het inmiddels al maart geworden. En toen was ook de splitsing in het universitaire kamp een feit. Er waren er die wilden tekenen, anderen niet. Sommigen noemden het een vodje papier, dat niets te betekenen had, anderen begrepen de psychologische uitwerking van tekenen op de verzetsgeest van het hele volk en weigerden. Vele professoren dachten allereerst aan het doorgaan van het onderwijs, zoals sommige studenten allereerst dachten aan hun studie, hun baantje en hun carrière. Anderen zagen in een weigering een demonstratie van verzet, een signaal. Er waren rectoren die de verklaring - met een aanbeve-

ling nota bene - ter tekening voorlegden, anderen deden het zonder die aanbeveling, de Vrije Universiteit te Amsterdam deed het helemaal niet.

Wie wat deed is onder het zand der geschiedenis begraven. Nu reeds. Tekenaars en niet-tekenaars zijn allemaal even eerzaam geworden, slappe professoren en zij die zich bewust waren van hun nationale roeping zijn in het schemerlicht van onze dagen weer gelijk van kleur.

Van de studenten tekenden gemiddeld 15 procent. Dat is niet veel, al is het steeds té veel. Maar er is geen koren zonder kaf.

In ieder geval hadden de Duitsers één ding bereikt. De gehele studentenwereld was in beweging. De verzetsgeest groeide. Het besef door te buigen toch niet zijn rust en veiligheid en carrière te kunnen redden eveneens. Zo werkte ook dit alles mee tot het ontstaan van die grote volksverzetsuitbarsting, die in de geschiedenis bekend staat onder de naam April-Meistaking.

Gebruikmakend van het toen afgekondigde standrecht greep Rauter zijn kans. De studenten die niet getekend hadden, moesten zich binnen 24 uur melden. Toen was het al 5 mei. Voor de niet-melders werden de ouders verantwoordelijk gesteld, dat wil zeggen als de zoon niet kwam en onderdook, konden de ouders gevangen worden genomen.

Veel tijd om na te denken was er niet. Veel tijd voor contact en beraad evenmin. In geheel Nederland hadden in die dagen de executiepelotons dagelijks geknald. Drieduizend studenten meldden zich.

Dat lijkt op een Duitse overwinning. Zo was het niet. De rest verdween en velen daarvan versterkten de rijen van het ondergrondse verzet.

16 februari 1963.

De joodse slachtoffers van februari 1941

Voor ditmaal niet iets wat juist twintig jaar geleden gebeurde. Het was februari 1941. Het was de eerste grote Duitse drijfjacht op Nederlandse joden. Er werd ook voor de eerste maal een duidelijk Nederlands antwoord gegeven: De Februaristaking. Dat is met elkaar geen zaak waarvan men de jaren telt, dat het voorbijgegaan is. Dat is gisteren gebeurd. Het moge tot in alle eeuwen gisteren blijven...

Nochtans, de tijd is als sneeuw. Sneeuw van vergetelheid over de moorden van toen. Als we niet oppassen blijft straks alleen De Dokwerker staan, een monument als alle andere. Wát er gebeurd is ontroert ons niet meer dan de brand die Nero in de stad Rome stak.

Daarom dit artikel. Het is een verhaal van ooggetuigen, die vertellen hoe het de Amsterdamse mannen is vergaan, die in februari werden opgepakt. Het is te vinden in het boek van dr. Eugen Kogon: *Der ss-Staat*.

Ik heb een ogenblik gedacht dat het té verschrikkelijk was om hier neer te schrijven. Maar ik herinner mij hoe we in de oorlog ook de eerste ooggetuigen-

berichten uit Polen kregen, hoe we ons op de rommelige papiertjes hebben zitten blind staren, hoe onze denk- en gevoelswereld uiteen werd gerukt, hoe we na twee slapeloze nachten in onze kleine kring hebben gestemd en daarmee viel het besluit: niet publiceren. Dit gaat te ver... Het ging niet te ver! Het was allemaal nog erger dan daar geschreven stond. Daarom nu dit:

Van de joden die in februari 1941 gevangen werden, kwamen er 389 naar Buchenwald.

En dan gaat Eugen Kogon verder:

‘Het ruwe klimaat van het kamp greep de Hollanders erg aan. Bovendien werd de Hollanders verboden uit de barakken te gaan. Allen die toen al in de ziekenbarak waren, werden of direct “abgespritzt” of nog juist op tijd als “gezond” weggestuurd. Spoedig daarna leefden er nog maar 341. Voor hen kwam de order om naar Mauthausen getransporteerd te worden.

Twee politieke gevangenen uit Mauthausen, die later naar Buchenwald werden overgeplaatst, de Pool Adam Kuczinski en de Duitser Ludwig Neurmaier, berichtten het volgende over het lot van de Hollandse joden:

Het transport kwam te middernacht aan. De kampbewoners van Mauthausen mochten hun barakken niet verlaten. Vijftig van de pas aangekomen joden werden uit het bad naakt het kamp ingedreven en in de elektrische omheining gejaagd. Alle overigen kwamen in één blok... De tweede dag na hun aankomst werden de joden in de steengroeve gejaagd. Ze mochten de 148 treden, die naar de diepte leidden, niet begaan, maar ze moesten zich langs de daarnaast gelegen helling, bezaaid met losse stenen, naar beneden laten glijden. Dat bezorgde velen al de dood of in ieder geval zware verwondingen. Dan kregen ze de zware plank die nodig was om stenen te dragen op hun schouder en toen werden twee gevangenen gedwongen bij iedere jood een overzware steen op de plank te leggen. Dan ging het in looppas de 148 treden op! Voor een deel vielen de stenen direct al naar beneden, waardoor van menigeen die erachter liep de voeten werden verpletterd. Elke jood die zijn steen liet vallen, werd verschrikkelijk geslagen en de steen werd opnieuw opgeladen. Uit wanhoop pleegden velen reeds de eerste dag zelfmoord door zich van bovenaf in de diepte te laten vallen.

Op de derde dag opende de ss de “doodsdeur”: men dreef de joden onder afschuwelijke mishandelingen over de lijn waar wachtposten waren opgesteld en zo werden ze van de wachttorens uit bij hopen door machinegeweervuur neergeknald. De volgende dag sprong meestal niet meer één jood tegelijk in de diepte, maar ze gaven elkaar de hand en zo trok de eerste negen tot twaalf kameraden mee in de dood. Het duurde geen zes weken (zoals de kamp leider had bevolen!) voor het blok leeg was, maar slechts drie weken. Alle 340 mannen hebben door de kogel, slaag, andere martelingen of door zelfmoord de dood gevonden.

Er moet nog worden gemeld dat lieden die gewoon als arbeider in de Mauthausener steengroeve werkzaam waren, gevraagd hebben om maatregelen te treffen dat de zelfmoord door zich in de diepte te storten, zou worden voorkomen.

De resten van vlees en hersenen die aan de stenen kleefden, waren te vreselijk om aan te zien. Daarop werd de helling met brandslangen schoongespoten. Er werden posten van gevangenen opgesteld, die moesten verhinderen dat men zich eigener beweging naar beneden liet vallen. In plaats daarvan werden de overlevenden weer over de grenslijn van de wachtposten gejaagd en dan vermoord. Als er nieuwe groepen joden aankwamen spotten de ss'ers, dat weer een nieuwe "parachutistengroep" aangekomen was...'

Dit is het verslag van Adam Kuczinski en Ludwig Neumaier, die er bij waren en het hebben gezien. Slechts één Nederlander heeft de hel overleefd, door een toeval. Aleer april in Nederland was, waren de februari-gevangenen al dood. Als u toen aan de Nederlanders had gevraagd waar ze waren, wat er met hen gebeurde en wat ze in Duitse gevangenschap moesten doen, zou zeker 90 procent hebben geantwoord, dat ze in een werkkamp waren ondergebracht en daar met arbeid hun (ja, wel karige) kost moesten verdienen. Maar wie februari 1941 noemt, zegt dát wat hierboven is neergeschreven. Nog maar een begin van de verschrikkingen die de duizenden die na hen kwamen zouden overkomen.

Van de Duitsers die dit alles hebben georganiseerd, hebben uitgevoerd, hebben gezien en geduld, is slechts een zeer klein percentage gestraft. Het merendeel als ze niet uit hun onderwereld naar het Russische front zijn gestuurd om voor 'het vaderland de heldendood te vinden' loopt vrij rond, heeft zijn aandeel in het Duitse Wirtschaftswunder, stemt op Adenauer of anderen, en mede in hun naam, want Duitsland is een democratie, werd aan de Nederlandse slachtoffers van het nazi-bewind 125 miljoen D-Mark aangeboden.

Daarmee, schrijft de *Frankfurter Allgemeine*, is de zaak met Nederland in het reine gebracht en is de weg vrij om koningin Juliana tot een bezoek aan Duitsland uit te nodigen...

Is dit haat jegens de moordenaars, die maakt dat dit A.D. 1963 in herinnering geroepen wordt? Ach, welk mens is tot de haat die hier past in staat, zonder dat de adem hem tot as in de mond wordt?

Het is geschreven om u te laten weten *wat* er in de afgelopen week herdacht werd, toen die kleine, sobere plechtigheid plaatsvond in het hart van Amsterdam.

Misschien heeft u wel over de kranteverslagen heen gelezen. Er gebeurt zoveel belangrijkers in de wereld, nu in 1963.

2 maart 1963.

Als de wil maar even sterk was als die van de Duitsers

Er gaat een merkwaardig verhaal over de mogelijkheden in de bezettingstijd, even waar als onwaar. De Duitsers waren sterk, heel erg sterk. Zij hadden de wapens, de organisatie, de macht. Wie zich tegen hen verzette koos de gevangenis of de dood. Wat de één weigerde zou trouwens een ander wél doen, weigeren was daarom nutteloos. Verzet bracht niet alleen de enkeling in gevaar, maar de hele familie, een ganse groep, een heel bedrijf. Gezamenlijk verzet leidde tot strafmaatregelen van de Duitsers, ook tegen ons materieel bezit. Dat kon de totale ontmanteling van onze nationale apparatuur betekenen. Aan het einde zou er wel een overwinning zijn, maar voor een leeg en dood Nederland...

En men vulde zijn Ariërverklaring in, en men meldde zich voor werk in Duitsland en de Nederlandse politiemann hielp mee joden ophalen, en de Nederlandse spoorwegman hielp mee ze te vervoeren, en de ambtenaar deed zijn administratieve werk voor de Duitsers, en de fabrikant liet zijn fabriek draaien voor de Duitsers, en de beroepsofficieren meldden zich in nieuwe krijgsgevangenschap, en vele studenten tekenden de loyaliteitsverklaring, en sommige artsen meldden zich voor de artsenkamer, en de Hoge Raad zweeg, en onze secretarissen-generaal lieten zich gebruiken in het raderwerk van de vijand, enzovoort, en zo maar voort...

Toch kon het anders! Er waren er - maar weinigen - die de Ariërverklaring niet invulden. Hun is niets gebeurd. Men heeft geprobeerd de kerkelijke diaconie bij de Winterhulp in te schakelen. De kerk weigerde en er is niets gebeurd. De scholen weigerden hun benoemingen aan de goedkeuring van de Duitse handlangers te onderwerpen, de meerderheid van de artsen weigerde lid te worden van de nazi-artsen-kamer, vele kunstenaars vertikten het zich te laten inschakelen in de Duitse Kultur-kammer - en het ging allemaal.

Het ging meestal het beste wanneer het verzet goed was georganiseerd, wanneer het een grote aaneengesloten groep betrof met een doelbewuste ondergrondse leiding en wanneer men het juiste moment afwachtte om 'neen' te zeggen, en dat juiste moment was er altijd eerder dan straks. Ik heb fabrikanten gekend die weigerden voor de Duitsers te werken; hun fabrieken werden leeggehaald (maar lang niet altijd) en ik heb fabrikanten gekend die, met tegenzin maar ijverig!, wel voor de Duitsers werkten, hun fabrieken zijn ook leeggehaald (ook niet altijd).

Er was op den duur geen verschil, de oorlog had zijn eigen wetmatigheid. Voor een doelbewust volk dat zich zonder illusies en mijnentwege met de dood in de schoenen verzet, dat niet heldhaftig behoeft te zijn, maar wel solidair, dat de chaos riskeert boven de slavernij - voor zulk een volk heeft een onderdrukker angst. Zulk een houding dwingt de onderdrukker weliswaar tot steeds feller, steeds bloediger maatregelen, maar hij ontsnapt daarmee niet aan de onverbiddelijke wet dat groter terreur de moeder is van feller verzet, dat naarmate de

onderdrukking algemener wordt ook het verzet algemener wordt. Het hangt er maar van af wie de sterkste zenuwen, de sterkste wil heeft.

Overall waar het Nederlandse volk in zijn geledingen in staat was een groepsverzet te organiseren hebben de Duitsers bakzeil gehaald. Over het artsenverzet en het studentenverzet in het voorjaar van 1943 spraken we reeds.

Ook de jacht op de arbeiders werd feller...

Het ging slecht met de Duitse oorlogvoering. Er waren mensen nodig, steeds meer!, om de fabrieken draaiende te houden, om te zaaien en te oogsten, om puin te ruimen en honderd karweien meer die nodig zijn in een land, welks jeugd in Rusland en Afrika verbloedde en dat nauwelijks nog een nachtelijke hemel zonder vijandelijke bommenwerpers kende.

Ook meer Nederlandse arbeiders moesten in de Duitse machine worden ingeschakeld. De enkele honderdduizenden werklozen, vrijwilligers, de slachtoffers van een systematische uitkaming van de bedrijven, waren niet voldoende. Ook bij de studenten werd een poging gedaan en in de winter van 1942 kwamen ook de ambtenaren aan de beurt. De afdelingschefs moesten zelf aan de slavenhalers opgeven welke ambtenaren gemist konden worden. In een telexbericht van oktober 1942 deelt Frederiks, secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, mee, dat zijn collega's en hij met de maatregel akkoord gaan. Op 15 oktober schrijft hij nogmaals dat het niet alleen gaat om de in los verband benoemden, de zogenaamde arbeidscontractanten (meestal vooroorlogse crisis-slachtoffers, die een hongerbaantje bij rijk of gemeente hadden gevonden), niet alleen om die mannen in overheidsdienst 'die een eenvoudige opleiding gehad hebben', kortom de armen en de schlemielen - maar dat iedereen voor uitzending in aanmerking komt. De Duitsers zijn nog niet tevree. Ze moeten er meer hebben en het moet sneller gaan! De Duitser Calmeyer, Referent für innere Verwaltung, en zijn Nederlandse handlanger Lentz, chef van de Inspectie van de Bevolkingsregisters, sturen een oproep aan alle burgemeesters, waarin van hen gevraagd wordt opgave te doen van alle mannen van de leeftijd van 21 tot en met 25 jaar. Het gaat dus niet meer om alleen werklozen, niet meer alleen om de 'eenvoudigen'. Maar om iedereen van een bepaalde leeftijdsgroep.

En kijk, het wonder gebeurt. De burgemeesters, die tot dat moment waarlijk niet hebben uitgeblonken door hun moed en standvastigheid, weigeren! Zelfs de ijverige Frederiks is woedend, misschien wel omdat het rondschrijven buiten hem om is uitgegaan. En wat gebeurt er nu? Worden de burgemeesters en masse opgepikt en wordt Frederiks eindelijk ambteloos burger? Niets van dat alles.

Maar de Duitsers zijn slim. De burgemeesters behoeven eigenlijk helemaal niets te doen. Ze moeten alleen maar aan de ambtenaren van de arbeidsbureaus gelegenheid geven de gemeentelijke bevolkingsregisters te raadplegen. Ze halen hun slachtoffers, met hun adressen, er dan zelf wel uit. Opnieuw weigeren de burgemeesters.

Op 6 januari 1943 wordt de eis ingetrokken. Maar de vijand zit niet voor één gat gevangen. Op 15 maart komt er een verordening waarbij bedrijven, die niet

van belang zijn voor de oorlogsvoering moeten worden gesloten. Luxe restaurants, juwelierszaken, winkels voor parfumerieën, sportzaken, rijsscholen, dansscholen, muziekwinkels, reclamebedrijven enzovoort. Zo werden grote groepen nieuwe werklozen gekweekt en werklozen waren verplicht in Duitsland te werken. Tegelijk gaan de Duitsers ook directer en gewelddadiger te werk: plotselinge invallen in kantoren en fabrieken, op voetbalvelden, in bioscopen enzovoort. Daar waar gezeild en gezwommen wordt... Maar voorlopig blijft het bevolkingsregister hun voornaamste jachtterrein. Daar zullen ze de namen en adressen vinden van de slaven, die ze zoeken.

En toen werd er opnieuw een antwoord van het verzet gevonden. Als de bevolkingsregisters gevaarlijke dingen worden moeten ze weg!

Dit is het bericht van Duitse kant. Het verscheen in alle grote kranten en het werd ook aangeplakt aan de muren.

bekendmaking

10.000 gulden beloning

Den 27sten maart 1943 omstreeks 23 uur hebben onbekende daders, die de Amsterdamse politie-uniform droegen, na overweldiging van politie- en burgerlijk bewakingspersoneel in het bevolkingsregister te Amsterdam, Plantage-Kerklaan, aanslagen met springstoffen gepleegd, die oorzaak waren, dat het gebouw in brand geraakte.

Verklaringen die leiden tot ontdekking van de daders, worden door alle Duitse en Nederlandse politie-instanties in ontvangst genomen. Voor de ontdekking van de daders heeft de Höhere ss und Polizeiführer een beloning van 10.000 gulden uitgelooft. De beloning wordt onder uitsluiting van gerechtelijke formaliteiten ('unter Ausschluss des Rechtsweges') verdeeld.

get. Lages, ss-Sturmbannführer.

Het bericht is niet volledig. Het gebouw raakte niet alleen in brand, maar het bevolkingsregister verbrandde bijna geheel en bij het blussingswerk zorgden de brandweerlieden ervoor dat ook de rest onbruikbaar werd gemaakt. Tot de groep dappere mannen, die dit werk deden, behoorden kunstenaars, een man van de wetenschap en literator, een architect, een kleermaker, een politieagent enzovoort. Tweemaal waren ze uitgerukt. De eerste keer was er toevallig een schoonmaakstersploeg bezig, de tweede keer kwam een helle maan op door een gat aan een bewolkte hemel, de derde maal lukte het! Er vielen geen doden. Het bewakingspersoneel werd gekneveld, kreeg een injectie en werd op veilige afstand in de tuin gelegd.

Zoveel menselijkheid bij zulk een doodgevaarlijk werk. Er vielen wel doden! Ook zoveel onmenselijkheid leefde er onder ons volk. De f 10.000 beloning van Lages heeft zijn werk gedaan. Een kleermaker en zijn knecht, een expediteur en een bokser, die fungeerde als koerier voor de dappere mannen, zij zorg-

den ervoor dat vrijwel de ganse groep van negen man binnen veertien dagen na de aanslag werd gearresteerd. Slechts twee konden de dans ontspringen. De anderen zijn dood, behalve de verraders. Zij leven nog.

Het bleef niet bij Amsterdam. Overal in het land, in Wageningen, Zaandam, in Soest en Hengelo, in Wanneperveen en Achtkarspelen werden bevolkingsregisters gestolen of in brand gestoken en gingen arbeidsbureaus er aan.

Op 9 juni 1943 zonden de Duitsers het bericht aan hun handlangers ‘dass die Bevolkingsregister in Zukunft zu Arbeitseinsatzzwecken nicht mehr in Anspruch zu nehmen sind...’ Ik laat het in het Duits zo staan, omdat de nederlaag zo beter klinkt.

Het werk van deze dappere mannen, van wie velen het met de dood hebben moeten betalen, verdiende hier uitvoerig verhaald te worden. Maar het ging in dit artikel om iets anders. Het motto van dit stuk luidt: *‘als de wil maar even sterk was als die van de Duitsers...’*

Ziet U?

16 maart 1963.

Voelden de Duitsers het ook?

Er broeide iets in het voorjaar van 1943. De uitbarsting zou dan ook niet lang op zich laten wachten. Tegen het eind van april.

Twintig jaren later kan gemakkelijk de mening post vatten dat de Duitsers almachtig waren in bezet Nederland. Vanuit een wrede maar soevereine rust beoefenden zij hun machtspolitiek en voor eenvoudige, ongewapende Nederlandertjes was het vrijwel onmogelijk zich te verzetten. Deze mening is in oorlogstijd en daarna bewust aangekweekt. Er schuilt immers een rechtvaardiging in voor alles wat in de bezettingstijd niet gedaan is en voor allen die de nek op een of andere wijze hebben gebogen. In ons vorige artikel toonden wij aan de hand van twee voorbeelden reeds aan hoe onjuist deze opvatting was.

De Duitsers waren niet almachtig. Ook hún middelen waren beperkt. Zo was bijvoorbeeld hun politieapparaat bureaucratisch en volgestopt met mannen die van dit vak nauwelijks iets wisten. De weinige werkelijke politiemannen tussen al deze amateurs hebben er zich vaak over beklaagd. En het verzet deed er zijn voordeel mee! Het aantal slachtoffers zou heel wat groter geweest zijn indien de illegaliteit een apparaat tegenover zich gehad had, dat niet alleen wreed maar ook intelligent en vakbekwaam was geweest.

En de Duitsers hadden er voordeel bij wanneer het in Nederland, zoals in elk gebied, rustig bleef. Een bezetting van Cyprus en Noord-Afrika tot Narvik en van de Russische steppen tot aan de Noordzee was geen kleinigheid. Het toenemende verzet, dat steeds driester en terroristischer van aard werd en in sommige streken, zoals Rusland, Polen, Joego-Slavië en Frankrijk, de omvang en aard van een aparte oorlog ging aannemen, bond steeds meer Duitse troepen. En dat in

een tijd waarin elke man nodig was aan de ineensstortende fronten! Steeds duidelijker gingen zelfs de hardleerse Duitsers beseffen, dat een stadium was bereikt waarin terreur alleen maar tegen-terreur opwekte. Niettemin waren ze ertoe verplicht en dat zou men in zekere zin een stukje Duitse tragiek kunnen noemen.

Hier en daar probeerden ze het ook anders. Daarvan een merkwaardig voorbeeld uit Nederland...

In het voorjaar van 1943 werd mijn vrouw gearresteerd. Op een distributiekantoor, bij het halen van de bonkaarten. Enkele weken lang hadden de Duitsers lijsten van gezochte personen op deze kantoren rondbezorgd. Hun kaarten werden geblokkeerd en mochten niet worden uitgereikt. Op vele distributiekantoren was een Duitser soms wekenlang aanwezig, wachtend tot één van de betrokkenen zou komen. Maar die kwamen niet. De lijsten met de geblokkeerde namen werden door betrouwbare distributieambtenaren prompt naar de illegaliteit doorgestuurd.

Toen deden ze het anders. Op de kantoren waar de gezochten werden verwacht, werd de naam pas 's morgens gedeponereerd. Van waarschuwen was geen sprake. Op de geblokkeerde lijst kwam de naam niet voor en dus kon men aannemen dat de kust veilig was. Het werkte maar enkele dagen. Toen was ook deze methode van de Duitsers bekend. Maar het duurde lang genoeg om enkele arrestaties te verrichten. Daaronder was ook die van m'n vrouw. Het ambtenaartje, dat ongetwijfeld thans door Nederland rondloopt als een goed Nederlandertje, verzocht haar even te wachten. Vijf minuten later was de overvalwagen er...

Dat is allemaal op zichzelf niet zo belangrijk, maar de Duitsers demonstreerden er een nieuwe terreurmethode mee. De familieleden van verzetsmensen werden opgepikt in de hoop dat de betrokkene zich zou melden, teneinde de vrijlating van vrouw of vader te bewerkstelligen. In onze organisatie was het strengste consigne uitgegeven, dat zich melden in zo'n geval verraad en dwaasheid was. Men zou de Duitse terreur slechts in de kaart spelen.

Ook ik meldde me niet. Toen gooiden de Duitsers het over een andere boeg. De Kriminalsekretaris Becker stelde voor een gesprek met mij te arrangeren. Mijn vrouw zou vrijgelaten worden om me dit verzoek over te brengen. Waarvoor? Om de verschijning van een illegaal blad waarbij ik betrokken was stop te zetten.

‘Welke garantie biedt u dat u hem weer los zal laten?’ vroeg m'n vrouw.

En toen gaf die Duitser een eerlijk antwoord:

‘Een absolute garantie kan ik u niet geven,’ zei hij. Hij had ook kunnen liegen, beloften doen en ze niet houden. Dat deed hij niet...

Op zichzelf lijkt dit een fabeltje als niet van een totaal andere zijde hetzelfde gebeurd was. Een lid van dezelfde organisatie als waartoe ik behoorde was gepakt in verband met een overval op een distributiekantoor. Veel bewijzen had

men niet. Zijn zaak werd behandeld door het commando Horac, een Oostenrijker. Op een dag verscheen hij bij de centrale leiding van de organisatie. Vrij! En met een opdracht contact te zoeken met de leidende figuren, aangezien de Duitsers met één van hen een gesprek wilden hebben. Doel: stopzetten van het illegale blad. (De Duitsers hadden overigens al eerder geprobeerd het blad in diskrediet te brengen door een vals nummer uit te geven. Zonder succes!) Na lang wikken en wegen en een nauwkeurig onderzoek in hoeverre de boodschap en de persoon betrouwbaar geacht konden worden (de ontmoetingen vonden plaats in de consistorie van de Hervormde Kerk op de Noordermarkt te Amsterdam), werd van de centrale groep iemand aangewezen contact met de Gestapo te zoeken. Van Duitse zijde werden absolute garanties gegeven dat hij weer vrijgelaten zou worden. Daartoe moest de man, die was vrijgelaten om contact te zoeken, zich weer melden zodra het gesprek was afgelopen.

Het heeft, meen ik, drie dagen geduurd. De afgevaardigde verbleef normaal in een gevangenis. Elke dag werd hij er uitgehaald voor een gesprek. ‘Geen verhoor,’ zeiden de Duitsers en daar hielden ze zich aan. Hij kon zwijgen als hij wilde.

Men werd het niet eens.

De centrale leiding wilde wel toestemmen de verschijning van het blad te staken (om het voort te zetten onder andere naam!), maar over de andere voorwaarden werd men het niet eens. Die hielden in: niemand zou meer in verband met de tot op dat moment verrichte activiteiten van de organisatie gearresteerd worden. Daarover akkoord. De gevangenen zou niets kwaads geschieden, maar ze bleven gevangen. Dat kon men van onze kant niet accepteren. Wij eisten vrijlating.

Centrale leiding en alle bereikbaren moesten een verklaring afgeven zich niet meer met verzetswerk in te laten. Ook dat werd onzerzijds geweigerd.

Na drie dagen waren de onderhandelingen op niets uitgelopen. De onderhandelaar kon gaan en staan waar hij wilde. De contactman meldde zich weer bij de Duitsers.

Dit is kort, heel summier en zakelijk, het verhaal. Ik heb laten merken dat ik er persoonlijk bij betrokken was om de lezer anno 1963 de zekerheid te geven dat het hier geen verhaal uit de tweede of derde hand betreft - iets ‘van horen zeggen’, - maar een eigen, beleefde geschiedenis. De Duitsers hielden zich aan hun woord. Niet omdat ze plotseling zo eerlijk waren geworden. Ze hadden de illegaliteit als tegenstander min of meer formeel als zodanig erkend. Het verzet en de verzetsorganisaties werden ernstig genomen. Ze wisten dat ook het verzet represaille-mogelijkheden had en ze wilden die bezweren. Ze erkenden de verzetskracht van de illegale pers.

De Duitse poging met dit verzet tot een akkoord te komen aler de orkaan losbarstte mislukte. Hun bleef geen andere weg open dan van terreur naar erger terreur, dat is ook de weg van verzet naar feller verzet.

De gevangen contactman werd enkele weken later wegens gebrek aan bewijs vrijgelaten. Toen nog wel!

De Duitsers zochten naar andere methoden. Eén ervan was via verraders de illegale organisaties binnen te dringen. Daarvoor werden lieden van buiten gebruikt, maar ook reeds gevangen verzetsmensen, die werden omgepraat, en die de vrijheid konden kopen door verraad. Zo zijn er een aantal geweest.

Het verzet had er een nieuwe dodelijke bedreiging bij, maar het heeft zijn werk voortgezet, tot in het allerlaatste staartje van de oorlog toch nog een akkoordje kon worden bereikt. Maar dat ging buiten het verzet om en dat was later dan 1943.

Daarover dus straks...

30 maart 1963.

Had de martelaarskroon een zin?

Een jonge Duitse auteur heeft kort geleden een toneelstuk geschreven, dat veel opzien heeft gebaard en aanleiding is geworden tot vele discussies. De schrijver heet Hochhuth, het stuk *Der Stellvertreter*, dit is De Plaatsvervanger. Het gaat over de houding van paus Pius xii in oorlogstijd. We zouden er in deze artikelenreeks niet over spreken als de Duitse discussie niet direct aansloot bij hetgeen wij zelf in onze voorgaande kronieken aan de orde hebben gesteld. Het is de vraag die vele gewetensvolle mensen in en na de oorlog zichzelf hebben gesteld: Heeft verzet zin? Kan ik door mijn persoonlijke houding iets afdoen aan Hitlers macht? Kan ik iemand ermee redden? En als ik mijn verzet met mijn leven moet betalen, heeft dit offer dan enig nut gehad? Deze vragen blijken niet alleen de gewone man, de arbeider, ambtenaar, schoolmeester, arts, officier en student te hebben beziggehouden, maar ook ministers, diplomaten, generaals en zelfs de paus.

Hoewel in rooms-katholieke kerkelijke lectuur de naam van de paus, zijn woorden, opvattingen en boodschappen rijkelijk geciteerd plegen te worden, komt zijn naam in het boek van magister S. Stokman O.F.M. *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tirannie* niet of nauwelijks voor. Ook niet in het voorwoord dat Z.H. Exc. Mgr. dr. J. de Jong op het boek schreef. Begrijpelijk. De rooms-katholieken hebben in de oorlog nauwelijks een tot verzet aansporend geluid uit Rome gehoord en wie in de rooms-katholieke kerk verzet pleegde, zoals de Nederlandse bisschoppen, hun Belgische collega's bijvoorbeeld en een man als Von Galen⁵⁰ in Duitsland, moest dit doen op eigen houtje, op eigen gezag en eigenlijk zonder de ondersteuning die een wereldwijde organisatie als de kerk, met een door geen vreemde macht bezet Vaticaan, met een eigen zender, een eigen pers, kon bieden. Zelfs waren er, speciaal in oostelijk Europa, een aanzienlijk aantal kerkvorsten die gemene zaak met de nazi's maakten. Van één generale verzetslijn tegen het Germaanse heidendom was dan ook geen sprake en dat steekt wel erg af tegen de algemeen afwijzende houding, die de r.-k. kerk, duidelijk internationaal georganiseerd, tegen het communisme heeft aangenomen. Goed, maar daarover praten we hier eigenlijk niet.

In *Der Stellvertreter* betoogt Hochhuth dat de slappe houding van paus Pius xii onder andere aan veel joden het leven heeft gekost, althans dat hij niets duidelijk heeft gedaan om deze moord tegen te gaan, te verhinderen of in zijn uitwerking te beperken. Het toneelstuk is in Berlijn opgevoerd. Er zijn heftige debatten pro en contra ontstaan en het is voor de kerk geen prettige zaak aan deze affaire herinnerd te worden. Toen Hitler in 1943 de stad Rome bezette kwamen daarmee de joden in direct levensgevaar. Leden van de staf van het Duitse gezantschap bij de Heilige Stoel hebben geprobeerd de joden te waarschuwen en hen te bewegen de stad te verlaten vóór de nazi-jacht zou beginnen. Ze zijn - alweer die onbegrijpelijke zorgeloosheid - niet gegaan, voor het merendeel niet. Een van de oorzaken daarvan is dat velen niet konden aannemen dat de verschrikkelijke geruchten waarheid bevatten, dat de werkelijkheid erger was dan het wildste gerucht. De man die dit aan allen in bezet gebied had kunnen duidelijk maken was de paus. Hij zweeg. De man die elke gelovige de opdracht had kunnen geven, dat gehoorzaamheid aan God, daar en toen, betekende joden helpen, joden herbergen, zweeg.

En nu schrijft Albrecht von Kessel, toenmalig lid van het Duitse gezantschap bij de paus, ‘tegenover het Vaticaan, de curie, en dus ook de paus, konden wij niet anders doen dan waarschuwen voor onbedachtzame uitlatingen of stappen. Om een houding te bepalen ten aanzien van radicale beslissingen in de zin van martelaarschap, zou voor ons Duitsers, die een misdadiger als staatshoofd hadden, geheel ongepast geweest zijn. Ook mag niemand van zijn naaste, in bijbelse zin, verwachten, dat hij een martelaar wordt. Ongetwijfeld had een vlammend protest van de paus in 1943 geen enkele jood het leven kunnen redden...’ (*Die Welt* van 6 april 1963).

Von Kessel beschrijft hoe de paus van dag tot dag, week tot week en maand tot maand in gewetensnood heeft verkeerd en om een antwoord heeft geworsteld. En hij vervolgt dan: ‘Wie kan heden, twintig jaar later, beweren dat de paus het verkeerde antwoord heeft gevonden, toen hij het martelaarschap uit den weg ging?...’

U ziet het, de oude vraag, in dit verband gesteld ten aanzien van een man die voor vele gelovigen met de hoogste aardse macht is bekleed en als geen ander mens een aards teken is van Gods heerschappij over de wereld. Het oordeel van Von Kessel moge barmhartig zijn, de houding van de Nederlandse bisschoppen bespaart mij de plicht op de mogelijkheid van een ander antwoord te wijzen. Zij gaven het, ook voor hun kerkelijk opperhoofd.

In onze vorige artikelen hebben wij gewezen op het succes van het schoolverzet, hier en daar van het kerkelijk verzet, dat van de artsen, de studenten en het verzet tegen het gebruik van de bevolkingsregisters voor de slavenjacht op de arbeiders.

Hochhuth geeft in zijn antwoord aan Von Kessel nog enkele andere voorbeelden.

In 1941 hield de bisschop van Münster Von Galen zijn brandredevoeringen tegen Hitler. Zijn redevoeringen werden zelfs door Engelse vliegtuigen boven Duitsland uitgeworpen en zo verspreid. Hitler liet Von Galen op zijn stoel.

In 1942 gelukte het de pauselijke nuntius in Pressburg alle jodendeportaties uit Slowakije voor twee volle jaren stop te zetten.

In 1943 was Hitler van plan de joodse partners uit gemengde huwelijken te deporteren. De protestantse bisschop Wurm dreigde daarop, in samenwerking met de katholieken, van alle kansels een protest te zullen voorlezen. Het plan ging niet door.

In 1944 zijn de Hongaarse joden aan de beurt. Rome is bevrijd. De paus en het Vaticaan dus niet meer door Duitsers omsingeld. De mogelijkheid, die Von Kessel noemt, dat Hitler de paus, als zoveel anderen, 'op de vlucht neergeschoten' zou hebben, bestond niet meer. Het is in de dagen dat Auschwitz zijn hoogste dagquotum aan moorden bereikt. Ook de 380.000 Hongaren worden erheen getransporteerd. Ze worden verbrand. Geen protest van de paus bij Hitler...

Het is moeilijk na twintig jaar toch weer een balans op te maken. Het is misschien even zinloos in de ogen van velen als het verzet voor hen zinloos was. Maar, zegt Hochhuth, de paus had talloze joden het leven kunnen redden. Alleen al door ze te waarschuwen. Vele joden hebben bewezen dat zij het ongelofelijke 'natuurlijk' niet konden geloven. Wat vijandelijke zenders over de jodenmoorden zeiden klonk even ongeloofwaardig als de verhalen over de afgehakte kinderhandjes in België, tijdens de Eerste Wereldoorlog. Maar de paus met zijn zender zou men geloofd hebben, alleen maar de paus, de grote neutrale. De paus wist dat er in het Oosten geen joodse nederzettingen werden gesticht. Hij wist al in 1942 dat er, alleen al in Polen, minstens 700.000 mensen om het leven waren gekomen. Hij had tegen de joden van West-Europa moeten zeggen: Geloof niet in de 'Umsiedlung', verstopt je en als je kunt, vlucht. Veel meer christenen zouden dan geholpen hebben. De ganse ellende van dit treurspel grijpt iemand naar de keel, zegt Hochhuth, als je de Hollandse foto's bekijkt: Niets vermoedende mensen melden zich voor deportatie, goedgegelovig, de kinderen hebben ze nog speelgoed in de hand gedrukt, en goedverzorgde oude dametjes stappen welgemoed naar de trein... Niet één enkele maal heeft de paus ze gewaarschuwd, ondanks de vele verzoeken van de Westelijke geallieerden...

Wij schrijven dit niet om oude koeien uit de sloot te halen. Of men moet alle herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog als zodanig betitelen. Maar waarom staat er dan een gedenksteen op de Dam en waarom heeft dan bijna elke stad en elk dorp zijn steen waar men de doden, de gevallenen, de vermoorden herdenkt? Wel de Slag bij Waterloo en niet Auschwitz?

Moeten we erover zwijgen omdat het voor velen zo onprettig is? Omdat als een aanval wordt ervaren wat als niets anders dan als een spiegel is bedoeld? Een

spiegel waarin wij allen, met schrik en schaamte, het raadselachtige wezen herkennen, dat mens heet. Paus Pius xii neemt daartussen geen uitzonderingspositie in. 'Geen gedaante noch heerlijkheid', zoals de profeet van het Oude Testament zegt.

Wij hebben dit geschreven ter wille van de doden die in onze vaderlandse bodem begraven liggen. Het verzet had wél zin. Het ontleent zijn wezenlijkste zin niet eens aan het nuttig effect, het was er als houding, als gehoorzaamheid, als teken dat een grens stelde aan Hitlers macht. Andere grenzen dan op de Atlantische Oceaan, in Afrika of aan de Wolga getrokken werden, maar niet minder duidelijk en feitelijk absoluut.

En welke morele kracht, welke oproep voor vandaag en morgen zou nog betekenis hebben, als die van gisteren wordt ontkend?

13 april 1963.

Eindnoten:

50 *Klemens A. graaf Von Galen* - Kardinaal, bisschop van Münster, fel bestrijder van Hitler, zijn herderlijke brieven werden ook in Nederland bekend.

De vijfdaagse oorlog der burgers

De dagen van de Februaristaking in 1941 zijn wellicht de ontroerendste uit de bezettingstijd, de dagen van 30 april tot 4 mei '43 de merkwaardigste en wellicht heldhaftigste. Ze zijn bekend gebleven in onze geschiedenis als de april-meistaking, men heeft ook wel de naam 'plattelandstaking' gebruikt of 'boerenstaking', en wel omdat de schokkende gebeurtenissen nauwelijks of in het geheel niet tot de grote steden doordrongen en omdat de boeren er een grote rol in speelden (hoewel zij zeker niet alleen! De staking begon in het Twentse industriegebied, en de mijnwerkers, de scheepsbouwers langs Noord en Merwede, de fabrieksarbeiders van Eindhoven, de Zaanstreek en hier en daar de ambtenaren - ptt - hebben er heldhaftig hun deel in bijgedragen). Laten we in het kort de ouverture tot dit grandioze spektakelstuk samenvatten:

De krijgskans aan de fronten in Rusland en Afrika is gekeerd. De geallieerde bombardementen op Duitse steden nemen toe. Hitler heeft reserves nodig voor het slagveld en nieuwe lichten arbeiders voor zijn industrie. Hij richt zijn slavenjacht in versterkte mate op het Nederlandse mannenreservoir. In nsb-kringen spuit men opvattingen dat Nederland 50.000 soldaten voor het Oostfront moet leveren.

Om de bezette gebieden in zijn greep te houden versnellen de Duitsers hun poging tot nazificering en gelijkschakeling. Dat betekent meer intimidatie, meer terreur, meer dwang. Het lukt maar zeer gedeeltelijk. De Nederlandse studenten weigeren in meerderheid hun hoofd te buigen. De artsen laten zich niet gelijkschakelen. De burgemeesters weigeren hun medewerking aan de registratie van de slaven. Vele arbeiders duiken onder. De ondergrondse verzetsstrijders roven distributiekantoren leeg en vernielen bevolkingsregisters.

De Duitse klassieke methode om telkens de ene bevolkingsgroep tegen de andere uit te spelen, door de één te grijpen en de ander een gevoel van veiligheid te geven, mislukt.

Jood en niet-jood, werkloze en werkende, arbeider en boer, middenstander en ambtenaar, allen voelen zich gelijkelijk bedreigd.

Het verzet en de verzetspers laten dit duidelijk merken en vertellen het volk dat niemand meer veilig is en dat daarmee *allen* voor de keus komen te staan ‘soldaat of slaaf’ te zijn. Voor gewone mensen, als we allemaal zijn, geen prettige keus, maar de successen van de geallieerden op alle fronten wekken de indruk, dat het einde van de oorlog nabij komt en dat we naar een verschrikkelijke maar korte slotapothose van het drama toegroeien. Het Nederlandse volk, gekrenkt en gezond, wil daarin niet werkeloos toezien.

Het was allemaal te vroeg en Churchill had juist in die dagen gezegd het Duitse beest in 1944, in ieder geval in 1945 te kunnen vangen. En het was nog pas april 1943. Maar dat behoefde niet te betekenen dat Holland en West-Europa niet eerder aan de beurt zouden komen. In de Londense radio wordt steeds nadrukkelijker over het uur der bevrijding gesproken. De aansporingen tot verzet, door de Nederlandse regering en de sprekers van Radio Oranje, worden duidelijker en betekenisvoller.

En onderwijl wordt het karig rantsoen steeds kleiner.

Op 29 april 1943 maakt de Wehrmachtsbefehlshaber, General der Flieger Fr. Christiansen, bekend, dat de leden van de voormalige Nederlandse weermacht terstond opnieuw in krijgsgevangenschap worden weggevoerd. Hij zal de betrokken personen in de dagbladers tot persoonlijke aanmelding oproepen. Wie aan de oproep geen gevolg geeft of tracht zich op andere wijze aan het krijgsgevangenschap te onttrekken, moet op de strengste maatregelen rekenen. Dit geldt eveneens voor personen die de betrokkenen bij dergelijke pogingen ondersteunen.

Het opmerkelijke in dit bevel is, dat de Duitsers geen uitzonderingen aankondigen. Het gaat niet meer om officieren en niet het lagere personeel, niet meer om de plutocratenzoontjes alleen of alleen maar om de werkloze ‘nietsnutters’, het gaat niet om bepaalde jaarklassen, het treft niet alleen de industriearbeiders maar thans ook de boeren. En er zijn net zo veel mensen mee gemoeid als er in de meidagen van 1940 in dienst waren, dat wil zeggen honderdduizenden!

Sommige Duitse leiders hebben kritiek geleverd op de domme redactie van dit bevel, dat wel door Christiansen was ondertekend maar in Berlijn was opgesteld. Nu was er niets meer over om op het egoïsme van de vrijgestelden te speculeren, niets meer om het volk te verdelen, nu joeg men zelf het hele volk te hoop. En zo was het ook!

Het begon donderdagmiddag 29 april in Hengelo bij de machinefabriek van Stork. Nog dezelfde dag breidde de stakingsgolf zich uit over vrijwel de gehele Twentse industrie. Het sloeg de volgende dag en de dag daarop over naar Zwolle, Groningen, de mijnstreek, Eindhoven, Langstraat, het industriegebied langs de grote rivieren in Zuid-Holland, Delft en Den Haag, de Zaanstreek en Velsen, het platteland van Friesland, de kop van Noord-Holland, Alblasser-

waard en Krimpenerwaard en Noord-Brabant.

De arbeiders bleven thuis, middenstanders sloten hun zaken, boeren weigerden hun melk in te leveren en de melkrijders weigerden te rijden. Telefonistes liepen weg van hun toestellen, gemeentelijke bureaus liepen leeg. De Duitsers kondigden het politiestandrecht af. Op samenscholingen van vijf mensen en meer werd direct geschoten. Stakers werden gevangengenomen en in groepjes, zonder vorm van proces of na een korte rechtszitting, neergeknald.

Werkgevers en burgemeesters werden verplicht lijsten met namen van de stakers in te leveren. De meesten, maar niet allen!, weigerden, sommigen principieel, anderen omdat de algemene stemming van verzet het eenvoudig niet toeliet. Directeuren en bazen werden als gijzelaars gevangengenomen om gefusilleerd te worden als de arbeiders de volgende dag niet aan het werk waren. Duitse vliegende colonnes patrouilleerden door de kleinste gehuchten en grepen erg gemakkelijk naar hun wapens. Er vielen vele doden! Op 3 mei was, behalve in Friesland en Noord-Brabant, bijna iedereen weer aan het werk. Meer dan tachtig personen waren ter dood veroordeeld en geëxecuteerd, ongeveer zestig waren zomaar neergeknald. Honderden gevangenen waren gemaakt... (Gezien de emotionaliteit en de omvang van de staking eigenlijk een 'klein' getal. Vooral als men het vergelijkt met de wijze waarop de Duitsers in Oost-Europa plachten op te treden. Waarlijk, op hun manier toonden ze zelfbeheersing)

Hoewel de spanning al het hele voorjaar van 1943 in de lucht zat overviel de staking toch vrijwel iedereen. De berichtgeving uit Londen bleek duidelijk bij de feiten ten achter te zijn. Ook de ondergrondse pers kon de snelle gang der gebeurtenissen niet bijbenen. Het drukken van de krantjes en de verspreiding ervan kostte veel tijd, moest telkens lang van te voren worden voorbereid en het blad had soms vele dagen nodig om van drukker tot lezer te geraken.

Wel zou er gelegenheid geweest zijn voor kleine regionale bulletins of oproepen, maar bijna niemand waagde zich eraan op zo'n dramatisch en gevaarlijk punt de verantwoordelijkheid te aanvaarden, hetzij voor het parool 'doorstaken', hetzij voor het advies 'weer beginnen'. Daarvoor was overleg nodig met de centrale leidingen van de verschillende verzetsgroepen.

Hoe duidelijk de spanning in die eerste maanden van 1943 steeg en hoe snel het besef doordrong dat er grote dingen te gebeuren stonden, bewijst het feit dat juist in het voorjaar van 1943 er in de ondergrondse kringen behoefte groeide aan meer organisatie en coördinatie, aan een landelijk verzetscentrum, een autoriteit over allen. Ongeduld geboren uit de grote nood bracht sommigen ertoe zich op eigen gelegenheid, zonder behoorlijk overleg, als zodanig op te werpen. Zo ontstond het 'Nationaal Comité van Verzet', de 'Raad van Verzet', en in diezelfde dagen ook nog het 'Hoofdkwartier van Verzet'.

Uit die dagen stammen mijn eerste contacten met mannen als Neher (Nationaal Comité), Gerben Wagenaar en Gerrit van der Veen (Raad van Verzet) en anderen. Het leidde tot soms felle discussies over het recht en het nut dergelijke overkoepelende, met autoriteit beklede toporganisaties in het leven te roepen.

Bij voor- en tegenstanders ging het niet om persoonlijke macht of eer, niet om politiek gewin, maar om grotere problemen van illegale techniek en vooral ook om de angstig snel groeiende verantwoordelijkheid, nu het verzet in omvang en aantal toenam, de oorlogsontwikkeling tot steeds rigoureuzer en gevaarlijker maatregelen dwong en langzaam aan de grote krachtmeting zich begon af te tekenen. Die gecoördineerde overkoepelende organisatie van het verzet zou pas later en dan op een veel democratischer wijze tot stand komen.

Opvallend is dat de grote steden niet of nauwelijks aan de april-mei-staking hebben deelgenomen. Prof. Bouman noemt in zijn boek over de staking⁵¹ daarvoor gronden, die hij als socioloog voornamelijk in regionale- en groeps-eigenschappen zoekt. Ook leek hem de klap die bijvoorbeeld de Amsterdamse bevolking bij de Februaristaking had opgelopen, nog niet geheel verwerkt.

Ik geloof niet zo in het belang van deze factoren. Het nut van de 1943-staking was niet zo groot. Ook van de Februaristaking niet, maar deze had toch een heel ander karakter. Het ging daar om menselijke solidariteit, die nutteloos mag zijn, omdat de waarde naar totaal andere maatstaven gemeten wordt. De april-mei-staking bevatte veel meer wrevel, haat, bedreigd zijn en tegelijk uitdaging.

Er waren heel wat mensen op grond van argumentaties uit de verzetstechniek, tegen deze staking. Een vroegtijdige, te vroege Duitse klap zou wel eens kunnen bewerkstelligen dat men, op het moment dat het straks werkelijk nodig was, de lust tot staken had verloren. De ondergrondse voorbereiding tot een totaal verzet eiste tijd, organisatie, geduld en leiding.

Dat alles was in 1943 afwezig. Ik geloof dat men daar in de steden meer begrip voor had dan op het platteland. Er was, in dat stadium tenminste, ook meer verzetservaring in de steden, om de eenvoudige reden dat de Duitse terreur er vroeger was begonnen. De leiders van de ondergrondse pers waren vrijwel in hun geheel gerecrueteerd uit de grootstedelijke bevolking, de joden woonden in de steden, de meeste werklozen woonden er, de studenten hadden er hun bivak, er heerste het eerst en het ergst honger. De plattelandsbevolking was lange tijd van deportatie vrijgesteld, de mijnarbeiders eveneens, ook vele arbeiders uit andere 'kriegswichtige' bedrijven. In het voorjaar van 1943 voelden zij de eerste rechtstreekse bedreiging, die anderen al sinds 1941 hadden ervaren. Daarom reageerden zij nu, en ze reageerden prompt, fel, dapper, hartstochtelijk en... wild. De militaire toestand aan de fronten en de verwachting van komende grote gebeurtenissen vormden een extra stimulans.

De werkelijk grote betekenis der april-mei-staking lag in het feit, dat er iets was gebroken, een innerlijke rem, een schrik-verstarring tegenover de Duitse macht, een fatsoensbarrière, die moest worden genomen aler een nette en vaak christelijke burgerman bereid was staker, saboteur te worden. Gegroeid was het besef dat de Duitse terreur *allen* belaagde, dat voor wie niet de weg van het verraad koos, de weg van het verzet de enig mogelijke was.

De geruchten over daden van grote moed, die Nederlanders in noord en zuid

hadden betoond, werkten beschamend en inspirerend. Het snelle verloop van de staking had besef gekweekt voor de noodzaak van organisatie en leiding. Kortom, men had de generale repetitie achter de rug en men was er niet aan kapotgegaan. De daaropvolgende drieste maatregelen van de even overmoedig geworden Duitsers zouden ertoe bijdragen dat het volk niet meer tot rust zou komen. De Nederlandse burger had zijn vijf oorlogsdagen gehad. Hij was niet verslagen, had niet gecapituleerd. Van nu af aan was hij in de opmars. God zij dank tegelijk met de geallieerde legers.

4 mei 1963.

Eindnoten:

- 51 *Prof.dr. J. Bouman* - Hoogleraar te Groningen, auteur van onder meer *De april-meistakingen van 1943* (1950), *Revolutie der eenzamen* (1953) en *Vijfstromenland* (1958).

De onbekende vraagt...

Tijdens de afgelopen herdenkingsdagen was een Amerikaan mijn gast. Hij is een jood. Hij had de stilte op de Dam gezien en een tv-uitzending over de dodenherdenkingen. Hij had gehoord over de april-mei-staking van 1943. We spraken over het verzet, het Eichmann-proces, de boeken van Herzberg en Mulisch en de Amerikaanse reportage in *The New Yorker* van Hannah Arendt. Hij was blij deze dagen in Nederland te hebben doorgemaakt. ‘Dodenherdenkingen en oorlogsfestiviteiten in mijn land en in elk niet-bezet en nochtans oorlogvoerend land hebben een andere toon, ze zijn meer statelijk en minder menselijk, ze zijn martiaal en, in zekere zin, glorieus. Ze hebben meer betrekking op strijdkrachten dan op burgers, de doden zijn gesneuvelden, geen vermoorden...’

En toen kwam de vraag, die hem al jaren had geplaagd en, naar zijn zeggen, vele duizenden Amerikanen met hem: Waarom hebben zes miljoen joden zich als schapen naar de slachtbank laten leiden? Waarom hebben ze geen verzet gepleegd zoals (en hij had nu het voorbeeld bij de hand, waarvan hij voordien niets wist) de boeren en fabrieksarbeiders tijdens de april-mei-staking? Zes miljoen mensen uitmoorden is, organisatorisch gezien, een gigantische opgave. Dat vereist tijd, veel tijd. Ook al heeft men het in het begin niet geweten, dan moet men toch in 1942 en '43 en '44 de werkelijkheid hebben gezien...

Het was een uur of negen in de avond. De nacht viel. Het gesprek duurde tot ver na middernacht. Toen het voorbij was voelde ik mij ziek, ongelukkiger dan ik mij in jaren gevoeld had, mistroostig, boos, eenzaam, en bij alle vriendelijke woorden en de gevoelens van vriendschap totaal van mijn joodse vriend vervreemd. Of beter is het hier niet de term ‘joodse vriend’ te gebruiken, maar die van ‘Amerikaanse vriend’, dat wil hier zeggen van ‘de man, die het niet had meegemaakt en het *dus* niet en nooit zou kunnen begrijpen’.

Het is ook een generatieprobleem, zelfs in de staat Israël. Het bestaat hier in Nederland en elders. In een Kaffeehaus in Wenen formuleerde een hooggeplaatst

ambtenaar-politicus het aldus tegen mij: De dood van de joden was rechtvaardig. Niet op morele of politieke gronden, maar omdat ze zwak waren, zich niet verdedigd hebben, zich hebben *laten* vermoorden... Het is een onontwijkbare natuurwet... Duitsland heeft de oorlog ook verloren. We waren dus

zwakker. De Amerikanen sterker dan wij. We hebben er ons bij neergelegd en zijn loyale verliezers geworden. We hebben ons voor de wetten der natuur gebogen. Over wreedheden praten we niet, over de onze niet en over die van onze vroegere vijanden niet...

De spreker noemt zich thans democraat. Deze nazi! Morele, menselijke schuld bestaat niet. Deze wordt door overwinning en nederlaag uitgewist.

Ik heb mij in dit Wiener Kaffeehaus misdragen. Ze hebben mij als ordeverstoring vreemdeling verwijderd.

Maar de vraag: Waarom hebben de joden zélf niets gedaan? Waarom was er geen joods verzet? Waarom niet liever 'dood met ere', dat is vechtend, dan 'killed like a louse in your neck?'

Ik heb geprobeerd mijn Amerikaanse vriend te antwoorden. Ik heb hem, in slecht Engels, grote stukken uit het werk van Abel Herzberg, à l'improviste vertaald, voorgelezen. Over het geheim van de joodse geest, de atomisering van de groep, de afwezigheid van massale verzetsvoorwaarden voor de joden, de ontoereikendheid van de menselijke fantasie, de voorbeelden van joods verzet waar zulks mogelijk was, enzovoort. Ze konden hem niet overtuigen, omdat zijn fantasie tekortschoot om het leven in een bezet gebied te begrijpen, omdat hij nooit in een situatie was waarin men hoopt-tegen-beter-weten-in, hopen zoals een vis zijn bek nog opent op het droge. Hij had geen begrip wat het was ondergronds verzet te organiseren, hoe meestal maandenlange organisatie nodig was voor een enkele verzetsdaad, hoe reizen, praten, ontmoeten, berichtjes, afspraakjes, schijnbaar zonder zin, voorwaarden voor het verzet waren, maar dan tegelijkertijd 90 procent van de activiteit vroegen. Welk een rol de avond, de trein, de tram, de bioscoop, het restaurant in alles speelden en wat dit betekende voor een groep die op straat gemerkt was, in trein en tram, restaurant en bioscoop, park en bos en vele dorpen en stadsgedeelten niet mocht komen. Hij begreep de vervalsende functie van het gerucht niet, waar geen krant, geen radio meer te vertrouwen was en hij begreep duizend dingen méér niet, te veel om hier op te sommen.

Zo zullen ook velen in Nederland, van hen, die het niet hebben meegemaakt, het thans niet meer begrijpen...

Waarom schrijf ik dan? Waarom dan juist dit onderwerp voor deze zoveelste aflevering van onze kroniek?

Omdat er een aspect aan deze zaak is, waarvan bijvoorbeeld een man als Abel Herzberg nauwelijks heeft gerept en waarvan geen jood ophef maakt. Maar de gojim zal het niet vergeten, mag het niet! Ik zeg het allemaal maar heel kort:

Toen de joden in Duitsland al lang werden gejaagd en gevangen en vermoord, was Hitler ook voor Nederland nog een 'beviend staatshoofd'. Elk Westelijk land en ook de Russen probeerden op hun tijd en gelegenheid met de nazi's tot akkoorden te komen. Niet omdat men het met hen eens was maar om minder kwaad te slikken teneinde groter kwaad te voorkomen. Zelfs de

paus liet zich daardoor leiden. Voor de oorlog werden joodse vluchtelingen door de Nederlandse marechaussees in de hel teruggejaagd! Rapporten over Duitse concentratiekampen, getuigenissen van hen die het beleefd hadden, zoals bijvoorbeeld het boek *De Veensoldaten* werden niet geloofd of voor linkse gruwelpropaganda gehouden. Het kamp Westerbork is niet door de Duitsers maar door de Nederlandse regering voor joden ingericht!

Toen Vorrink tijdens de oorlog langs geheime wegen de Nederlandse regering in Londen inlichtte over de jodenvervolging in bezet gebied en maatregelen tegen de zich in geallieerde handen bevindende Duitsers vroeg, antwoordde men uit Londen geen interesse te hebben voor dergelijke ‘politieke’ berichten.

Hoorde u die dit leest niet tot degenen die, onder welk voorwendsel ook, weigerden een joods onderduiker in huis te nemen? Ik raad de jongeren die dit lezen aan om er hun ouders, hun leraar of onderwijzer, hun predikant of pastoor eens naar te vragen. Niet om ze tegen hun gezag op te zetten, ook niet om hun voorwendsels alle voor zoete koek op te eten (want in het aangezicht van deze verschrikking is nauwelijks een reden denkbaar), maar om bescheidenheid te leren ten aanzien van de menselijke natuur en de menselijke solidariteit in een door Duitsers bezet gebied.

Of behoorde u tot degenen die weliswaar geen antisemiet waren, maar toch de mening waren toegedaan dat aan de ‘overdreven machtspositie van de joden’ paal en perk moest worden gesteld? Zoals die orthodoxe predikant, die mij tijdens een bezoek aan hem om hulp te vragen, verzekerde dat de ‘huidige positie van de joden geen vrucht is van het calvinisme der vaders maar van de Franse revolutie en een godloochenend liberalisme’. En de dominee was antirevolutie en anti-liberaal.

Toen er van Duitse terreur nog nauwelijks sprake was en het Nederlandse volk alle gelegenheid had om gezamenlijk de dodelijke scheiding van Ariër en niet-Ariër te weigeren, stuurden vrijwel alle Nederlanders gedwee hun Ariërverklaring in, waarmee de grondslag voor de latere Duitse jodenacties was gelegd. Daarmee heeft het hele Nederlandse volk de joden in een uitzonderingspositie, een isolement gedreven.

Wees er niet al te hard om. Ze wisten niet wat ze deden, net zomin als vele joden toen begrepen wat hen daarmee overkwam. Toen joden geen ambtenaar meer mochten zijn, werkten hun collega-ambtenaren door, desnoods met een brok in de keel of een traan wegpinkend of vloekend of zuchtend, maar ze werkten door. Toen joodse musici niet meer mochten musiceren hetzelfde. Toen ze niet meer mochten toneelspelen hetzelfde. Alles behoudens enkele uitzonderingen, dappere, of liever edele, of nog liever gerechte uitzonderingen. Maar die ‘heldenkroniek’ als men het met dit verkeerde woord mag noemen, hebben de joden ook en hoe!

Toen de joden niet meer in de tram mochten bleef die vol. De solidariteit van de negers in de zuidelijke staten van Amerika leert dat het anders kan. Een hedendaags voorbeeld wat men vermag als men werkelijk wil. De bioscopen ble-

ven vol, de danszalen bleven vol, het strand bleef vol zolang het kon.

Was men niet met het joodse lot begaan? Jawel, zeker wel, maar ‘er was niets tegen te doen’ en ‘men had zelf ook sores genoeg’. Zo dachten ook de politie-agenten er over, die met ongelukkig gezicht en een zeer menselijke en zeer sombere stem meehielpen de joden naar hun verzamelplaatsen te brengen en die voor één, die ze konden redden, er tien meehielpen naar de gaskamer. Naar de gaskamer? Ach wat! Eén van de vele geruchten, die men had leren wantrouwen! En bovendien, die politie-agenten hadden een gezin, zoals de spoorwegmannen een gezin hadden en de ambtenaren, en bijna iedereen had in die dagen een gezin, nee nooit was in Nederland het verantwoordelijkheidsgevoel jegens het gezin groter dan in de bezettingstijd.

Joden die verzet zouden hebben gepleegd, zouden in vele gevallen *niet* op een Duitser maar op een Nederlander hebben moeten schieten (als ze iets om te schieten hadden gehad!). Zij, de joden hebben kennelijk het argument van ‘het gezin’, en alles wat daarbij hoort, erkend. Ze hadden zelf ook een gezin, een goed en lief gezin. Ze konden het, als ze zichzelf wilden redden, uit elkaar laten spatten, in de vreselijkste tijd van hun leven, de vrouw hierheen, de man daarheen en de drie kleine kinderen, in vreemde handen, ook ergens heen. Zonder iets van elkaar te weten, zonder in staat te zijn elkaar te helpen, te troosten. Zelfs zonder te weten of de één al opgepakt was en de ander al vergast.

Zichzelf en die hun lief waren moesten ze in handen geven van mensen, die ze voorheen niet kenden, wier rasgenoten ze de restaurants zagen bevolken, waar zij niet in mochten, die ze in de tram zagen zitten waar zij niet in mochten, die ze op de stoel zagen zitten waar zij eens hadden gewerkt. Onder de zogenaamde helpers waren lieden die op winstbejag uit waren, leugenaars, verraders. Konden zij, de joden, uitmaken wie goed en slecht was?

Ik heb op een avond twee jonge joodse mensen, een echtpaar, weggehaald uit een adres in een zijstraat van de Amstel. Het was hartstikke donker. Ze hoorden alleen mijn stem. Ze lieten alles achter. Ze moesten mij even blind vertrouwen als u dat God moet doen. Kunt u dat? Ze deden het. Maar kunt u ook begrijpen dat, toen ze eenmaal in het licht van de huiskamer waren gekomen en zagen dat het goed was (en hoe weinig zeker konden ze zelfs toen nog daarvan zijn!) de vrouw in een huilbui uitbarstte en niet tot bedaren te brengen was?

Als die verzetsgeest, oorlogsgeest! over de joden vaardig was geworden, dan ben ik er zeker van dat het onderscheid tussen Duitser en Nederlander voor hen niet gemakkelijk te handhaven zou zijn geweest.

Ze hebben er ons niet op aangekeken. Zij wisten.

Zij wisten, ze wéten het van eeuwen her. Wat voor ons nieuw was, was voor hen opnieuw...

Ze weten van geheimen, waarvan wij, niet-joden, geen weet hebben.

De wijzen van Sion! Maar dan anders dan de Duitsers bedoelden.

Er zijn niet-joden geweest, die zich het joodse lot hebben aangetrokken als hun eigen, en die, met hun grote armslag, meer bewegingsvrijheid enzovoort

hebben gedaan wat ze konden. Cleveringa heeft zijn onvergetelijke rede gehouden en meer, de kerken hebben geprotesteerd, de bevolking van Amsterdam heeft gestaakt, de joodse knokploegen van Amsterdam-Zuid hebben geknokt, de arbeiders van het getto van Warschau hebben gevochten en de gevangenen van het concentratiekamp Treblinka zijn opgestaan...

Maar zes miljoen zijn er vermoord.

Het is van een geheimzinnige slechtheid, die de mens vóór alles tot zichzelf doet inkeren. Als hij, om zo te zeggen, van die gang terugkomt, weet hij niet méér, niet beter, maar hij heeft wel het stellen van oppervlakkige, betweterige en vooral zelfverzekerde vragen verleerd.

18 mei 1963.

Temperatuurverhoging

Mei-juni 1943. Het wordt warmer in Europa en waarlijk niet alleen door de komst van de zomer. De oorlog-met-de-wapens neemt in hevigheid toe. Toch moet voor een ogenblik de belangstelling voor de fronten het afleggen tegen de aandacht voor de binnenlandse toestand. En dat niet alleen in bezet gebied, maar ook in Duitsland. De geallieerden blijken thans definitief de heerschappij in de lucht te hebben veroverd. Bombardementen door 1000, 2000 en meer vliegtuigen tegelijk zijn geen zeldzaamheid. Het gebeurt 's nachts en overdag. Op klaarlichte dag tellen toeschouwers er meer dan 100 boven Rotterdam. De witte slierten, waarmee de vliegtuigen hun spoor aan de hemel schrijven, zijn een dagelijks terugkerend, onheilspellend reuzengeschrift. De Duitsers hebben de oorlog in eigen huis gekregen. Hij smaakt zo bitter dat Goebbels verplicht is een speciale veldtocht voor geestelijke weerbaarheid te houden. Met andere methoden dan vroeger. De waarheid wordt thans niet meer ontkend, omdat de werkelijkheid voor niemand meer verborgen kan blijven.

Goebbels zegt: 'Ik sta hier als aanklager voor de openbare mening der wereld. Ik dien een aanklacht in tegen een vijand, die zich met zijn wrede luchtterreur niets anders ten doel heeft gesteld dan een weerloze burgerbevolking te kwellen en haar te bedelven onder leed, wreedheid, smart en dood om haar zodoende tot verraad aan haar nationale zaak te bewegen. Door deze laffe, onmenselijke daad zal de nationale faam der volken eeuwig met schande overladen zijn...'

Dat zei Goebbels in de dagen dat de moordpartijen op de joden hun hoogtepunt bereikten. Je moet maar durven. Overigens, hij zei het niet alleen. Ook in Engeland gingen stemmen op die de zedelijke rechtvaardiging van de bombardementen in twijfel trokken en wie in Nederland de drommen, bij dag en bij nacht over zich heen hoorde ronken, een diep rochelend veraf geluid, ervoer iets van het apocalyptisch stadium, waarin de oorlog geraakte.

De Duitse propaganda gebruikte de angst voor een harde vrede als middel

om de geteisterde bevolking tot volhouden in een nieuwe krachtsinspanning aan te sporen. Nog eenmaal Goebbels: ‘Wij weten allen waarom het in deze oorlog gaat. De vijand heeft het ons dikwijls genoeg in het gezicht geschreeuwd, dat hij ons wanneer wij zwak zouden zijn, een vrede zou opleggen, waarmee vergeleken de oorlog slechts als een ware weldaad beschouwd kan worden. Tegenover een dergelijke lage poging om het grootste en meest trotse cultuurvolk der aarde uit te roeien verheft zich in gesloten eenheid de Duitse natie, sterk aan wapens doch ook sterk aan mannen-, vrouwen- en kinderharten.’

Zijn woorden doen thans komiek aan, maar in die tijd vatten ze het wezenlijkste samen, waarop Duitsers tot eenheid en standvastigheid te bewegen zijn: zelfbeklag, angst voor vergelding en het fatalistisch besef niet uit de kring der medeplichtigen te kunnen ontsnappen, zelfverheerlijking en haat jegens de ‘onrechtvaardige’ vijand.

Ook in bezet gebied, in Nederland bijvoorbeeld, waren er tekenen van een geestelijke crisis. De april-mei-staking was gevolgd door een serie harde Duitse maatregelen. Verzet ertegen eiste onmiddellijke rigoureuze beslissingen van de enkeling, die er weinig troost in kon vinden dat anderen in een zelfde dilemma verkeerden. De studenten moesten zich opnieuw melden, de oproepingen van de voormalige soldaten ging door, de arbeiders werden in jaarklassen voor de slavenarbeid opgeroepen, de radio's (deze onvervangbare deur naar de vrije wereld) moesten worden ingeleverd, de Arbeidsdienst roept een nieuwe lichterding jeugdigen op, vrouwen vallen thans ook onder de regels van de Arbeitseinsatz, de groente is schaars, alle voedsel wordt schaarser. Nieuwe kleding is praktisch niet meer beschikbaar. En onderwijl vullen de berichten over fusillades van Nederlanders de kranten. Zeven leden van de communistische Waarheid-groep worden ter dood veroordeeld wegens het verspreiden van illegale lectuur. Het vonnis wordt zeer kort daarop voltrokken. Twee Nederlanders worden ter dood gebracht wegens het doden van een nsb'er. Twaalf dapperen die betrokken waren bij de brand van het Bevolkingsregister van Amsterdam sterven in deze dagen voor het vuurpeloton. Vijf doodvonnissen wegens sabotage, wapenbezit enzovoort. Enkele dagen later opnieuw drie doodvonnissen voltrokken wegens sabotage.

Ook het geweld tegen nsb'ers neemt toe. Zo vindt men in de kranten van die dagen ook kleine berichtjes als dit:

nederlandse politieman vermoord

Door wielrijder in de rug geschoten.

Het slachtoffer was de Nederlandse opperluitenant Pieter Kaay, een handlanger van de Duitsers. Hij is niet de enige.

De vaderlandse ondergrondse pers registreert de temperatuurverhoging haarscherp. Een blad schrijft:

De komende maanden kunnen vreselijk zijn voor Europa, ook voor Nederland. Ons volk heeft nu deel aan het grote lijden der mensheid. Het gaat thans niet meer om het behoud van een of andere vereniging, om gelijkschakeling, formele rechten of persoonlijke veiligheid. De tijd, dat we ons tegen nazificering verdedigen moesten is vrijwel voorbij. Die strijd is gestreden met wisselend succes... De grote beslissende vraag van het ogenblik is of ons volk er nog zal zijn op de dag der bevrijding! Of onze mannen en zonen niet verstrooid zullen liggen over de gebombardeerde steden in Duitsland en de verwilderde gebieden van het Oosten. Of de lichamelijke welstand niet blijvend geschaad zal zijn. Of de geestelijke en zedelijke gezondheid niet voor meer dan een generatie onherstelbaar verknoeid zal zijn. Of het Duitsland zal gelukken ons volk mede te slepen in de wereldmacht!...

En even verder in hetzelfde artikel:

Elke oorlog stelt een volk bloot aan een grote geestelijke en zedelijke verwildering. Ieder die zijn ogen open heeft en eerlijk genoeg is om de feiten te erkennen, moet zien, dat ook ons volk na drie jaren bezettingstijd langzaam maar zeker dreigt te worden meegesleurd in de maalstroom van primitieve instincten, bot egoïsme, onverschilligheid, dorst naar geld en genot, enzovoort. Indien een volk zich niet bewust tegen dit gevaar wapent, vervalt het in een stompzinnige egoïstische zorg voor voedsel en kleding en een honger om in de roes van het genot de zorgen en spanningen te vergeten. Ook dat is een vorm van nazificering!...

Het heeft allemaal niet zo'n vaart gelopen als de ondergrondse schrijver vreesde. De gezondheidstoestand, zo wijzen naoorlogse studies uit, was, de omstandigheden in acht genomen, opvallend goed. De tekorten aan vetten en dergelijke en wat minder eten schijnen de mens geen kwaad te doen en een grote welvaart als we nu kennen zal waarschijnlijk heel wat gevaarlijker zijn. Ook moreel en geestelijk is die 'verwilderings' zoals hier en daar aanwezig, snel weer weggeëbd en ook hier kan men zich afvragen of ons Europese 'Wirtschaftswunder' niet groter ondermijnende kracht bezit.

Hoe het zij, de bekende oorlogsverschijnselen waren er. Een Duitse soldaat mét sigaretten, mét wat te eten, mét de mogelijkheid van een extra borrel enzovoort was niet langer onaanvaardbaar voor een deel van het Hollandse vrouwvolk. De welgedane zwarte handelaars waren steeds duidelijker te onderkennen. Boerse hebzucht tekende zich steeds duidelijker af naast boerse vrijgevigheid en solidariteit. Waar de jeugd nog kon samenkomen, ging het nogal eens wild toe. Maar het speelde zich ook in kleinere kring af. Mij zijn gevallen bekend waar huisgenoten het voedsel voor elkaar moesten verbergen. Onderduiken (en het getal onderduikers nam snel toe) betekende ook een losmaken van de gezinsband met de daarbij behorende, bijna logische, kennelijk onvermijdelijke gevolgen.

Er werd in deze dagen eigenlijk minder gespeculeerd op het einde van de oorlog dan voorheen. De geallieerden waren in opmars, maar het was langzaam aan tot het publiek doorgedrongen dat daarvan geen wonderen te verwachten waren. Het ging zo te zeggen voetje voor voetje en de afstand van Noord-Afrika of de Don tot Nederland was groot. En tegelijk kreeg men het gevoel steeds onmiddellijker en onontkoombaar in de oorlogvoering betrokken te worden. Van geallieerde zijde werd het Nederlandse volk gewaarschuwd niet in of bij strategisch belangrijke fabrieken, opslagplaatsen en dergelijke te verblijven. Zo weinig mogelijk gebruik te maken van treinen. Ja, ja, een leuke raad, die moeilijk op te volgen was voor degenen die moesten werken en reizen.

Om het platweg te zeggen: Er heerste een stemming van ‘Wanneer zou het gedonder nou eindelijk es ophouden’, en onmiddellijk daaraan verbonden, ‘in ieder geval net niet tijdig genoeg voor ons om er nog lol aan te beleven’.

Ook onze eigen regering te Londen deed een duit in het zakje. In redevoeringen van 15 februari, april, 8 en 19 mei werden er vanuit Londen steeds duidelijker adviezen gegeven, die vaak zelfs min of meer het karakter van bevelen aannamen.

Ondergronds verscheen er een ‘Commentaar op de Aanwijzingen in geval van een vijandelijke inval’ vastgesteld door de Raad van Ministers in mei 1937.

Dat stuk van 1937 was een vaag geval, opgesteld door fantasieloze lieden, die zich kennelijk geen rekenschap hadden gegeven wat een nazi-bezetting zou kunnen betekenen.

Ridder Bosch van Rosenthal, eenmaal commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht, regent van den bloede, karakter en krachtens grote ervaring, een van de weinige hoge notabelen in Nederland die een actief aandeel nam in het ‘verzet van de onrijpe jongelui’, schreef het commentaar. Daarmee werd in één klap van een vaag stuk een serie vlijmscherpe, onontwijkbare richtlijnen gemaakt, die geen Nederlandse ambtenaar die prijs stelde op een goede vaderlandse naam, kon negeren.

Enkele voorbeelden:

‘Door het afkondigen van de totale oorlog tracht Duitsland het Nederlandse oorlogspotentieel in het bezet gebied voor de eigen oorlogvoering aan te wenden. Hieraan mag onder geen beding worden meegewerkt (Radiorede Gerbrandy 15 febr. '43).

Medewerking is verboden aan:

1. Inschakeling der arbeidsbeurzen.
2. Het verstrekken van gegevens hiervoor uit de Bevolkingsregisters.
3. Medewerking van de distributiediensten bij het aanmelden van arbeidsdienstplichtigen.
4. Inschakeling van de Nederlandse politie voor het opsporen van arbeiders.

Het landoorlogreglement laat requisities alleen toe ten behoeve van het bezettingsleger. Deze grens mag niet overschreden worden.

Medewerking is dus verboden aan: de uitvoering van verordeningen die deze vorderingen anders of verdergaand regelen (en dat was bijna steeds het geval, Sj.v.V.), tenzij deze uitvoering alleen strekt tot verzachting van het oorlogsleed of bevordering van een gelijkmatige druk over de gehele bevolking.

Medewerking is verboden aan de opsporing en gevangenneming van gijzelaars.

Medewerking is verboden aan iedere handeling die het in militaire dienst nemen van Nederlandse onderdanen bevordert of mogelijk maakt.

Medewerking is verboden aan de opsporing der verordeningen ten aanzien van het opsporen en gevangennemen van joden.

Een onjuiste opvatting van de gegeven aanwijzingen door een hoger geplaatste of een door deze in strijd met die aanwijzingen gegeven opdracht ontslaat de lager geplaatste niet van zijn plicht en zal niet als verontschuldiging kunnen worden aanvaard.'

Dergelijke taal maakte het leven van de ambtenaren (althans van hen die er zich iets van aantrokken) er niet aangenamer op. Later in de bezettingstijd heeft de Regering te Londen zich achter dit commentaar geplaatst. Het bracht op zijn eigen wijze de oorlog, met zijn gevaarlijke beslissingen, zijn ondraaglijke verantwoordelijkheid, zijn gevaren, ook in het leven van de eerbare ambtenaar, de politiemans, de bestuurder.

Vraag mij nu niet hoe men zich aan deze aanwijzingen gehouden heeft. Daar valt heel wat over te zeggen en nog meer over te zwijgen. Het na-oorlogse Nederland heeft kennelijk in overgrote meerderheid besloten er de (Duitse) Schwamm overheen te halen. Wel steekt de huidige collectieve bereidheid de vrijheid desnoods met een collectieve atoombom te verdedigen merkwaardig af tegen de toen aanwezige aarzeling dergelijke beslissingen individueel te nemen. Maar genoeg hierover.

Wat ik in dit artikel bedoelde te zeggen is, dat in deze tijd, nu twintig jaren geleden, vrijwel alle Nederlanders op de een of andere wijze in de knoei kwamen.

Vrij waren alleen maar diegenen, die volledig voor het verzet gekozen hadden en voor een onvoorwaardelijk neen tegen de Duitsers. Daarom zei de dichter Nijhoff eens: Ik heb me nooit zo vrij gevoeld als in de bezettingstijd...

Maar dat zal niet iedereen begrijpen.

8 juni 1963.

Die mooie toekomst

Wie persoonlijk de bezettingstijd bewust heeft meegemaakt of, erger nog, wie de ervaringen van gevangenis of concentratiekamp kent en die overleefd heeft, zal voor die tijd ten minste één glimlach over hebben. Een glimlach om zichzelf en zijn goede voornemens.

‘Ik heb mijn kinderen gezegd voor elke arbeider de pet af te nemen voortaan,’ zei een beroemd man na de Februaristaking.

‘Ik heb nooit geweten dat droog brood zo lekker was,’ zei een van mijn celgenoten. ‘Ik teken ervoor als ik mijn verdere leven niets beters krijg, als ik maar in leven blijf...’

‘We zullen nooit mogen vergeten wat de Russen geleden hebben en wat ze gedaan hebben ook voor onze bevrijding,’ zei een predikant.

‘Nu pas begrijp ik wat vrijheid voor een volk betekent,’ zei iemand, die grijs geworden was in het koloniale bestuur.

‘Ik heb nooit vermoed, dat er in mijn kinderen zoveel verantwoordelijkheidsbesef, zoveel moed, zoveel offerzin stak,’ zei een vader, die er drie van zijn gezin in de illegaliteit had.

‘We zullen nooit mogen vergeten dat de kerken oases van vrijheid, rechtsbesef en barmhartigheid zijn geweest,’ zei een communist.

Er werd zoveel gezegd...

Het zou in deze dagen van een nieuwe kabinetsformatie wel leuk zijn nog eens na te gaan wat de economische en sociale paragrafen van het Unie-program inhielden. En daarvan was De Quay een van de voormannen.

Het zou trouwens over het algemeen wel gezond zijn nog eens een studie te maken van hetgeen in de bezettingstijd aan toekomstgedachten werd geformuleerd. Juist in die donkere dagen van 1943 begint die bezinning op de toekomst zo'n grote rol te spelen, dat er vanuit het verzet stemmen opgaan die spreken van té groot. De opdracht van dag en uur mag niet door de belangstelling voor de toekomst in gevaar gebracht worden.

Die bezinning op de toekomst bleef niet tot Nederland beperkt. In alle bezette gebieden hield men er zich mee bezig en ook in de vrije landen als Engeland en de vs. Het *Atlantic Charter* van Roosevelt en Churchill sprak zich er over uit. Elke regering deed haar best en iedere voorname woordvoerder droeg zijn steentje bij om de vechtende en lijdende mensheid een toekomst voor te toveren met meer gerechtigheid, meer vrede, meer vrijheid, meer gemeenschapszin, meer internationaal begrip en meer internationale samenwerking enzovoort.

Aangezien wij in deze kroniek geen politieke beschouwingen schrijven maar geschiedenis, zullen we ons ervan onthouden een antwoord te zoeken op de vraag wat er allemaal van terechtgekomen is. Alleen, dat er niet bijster veel van terecht is gekomen!

‘Gelukkig maar,’ zegt de één.

‘Jammer!’ zegt de ander.

Ook al zwijgt de schrijver van dit artikel, het zou goed zijn wanneer u voor

uzelf een reactie formuleerde. Twintig jaren later heeft het zin na te denken over de vraag of hetgeen toen gedacht en gehoopt werd dwaasheid, romantiek was, of dat er toen, in de grootste nood, een weg werd gewezen die de wereld weigerde te gaan.

Voor ditmaal enkele uitspraken van The Federal Council of the Churches of Christ, die de 27 grote Protestantse en Anglicaanse groeperingen in de Verenigde Staten omvat.

Zij benoemden in maart 1942 gezamenlijk een studiec ommissie om de voorwaarden te bestuderen voor een rechtvaardige en duurzame vrede. Vele maanden later werd het resultaat van dit onderzoek gepubliceerd, nu ongeveer twintig jaar geleden. Het kwam langs geheime wegen naar Nederland en een deel van de ondergrondse pers wijdde er de nodige aandacht aan, ‘opdat het Nederlandse volk het als een aanleiding moge beschouwen een even duidelijk en concreet antwoord te vinden...’ Is dat gebeurd?

Hier volgen enkele van de richtende beginselen, die door de gehele conferentie eenstemmig werden aangenomen:

1. Het is nodig dat ethische wetten onze wereld ondersteunen.
2. De economische hulpbronnen dienen te worden beschouwd als een toevertrouwd goed ten bate van het algemeen welzijn.
3. Militaire machten moeten onder internationale controle komen.
4. Bepaalde machten moeten onderworpen worden aan internationale organen van beheer. Ook het koloniale beheer moet aan een internationale autoriteit onderworpen zijn.
5. Het systeem van winst maken is gebleken ongeschikt te zijn.
6. Rechtvaardigheid voor alle rassen.

Deze en andere principes zijn door de conferentie uitgewerkt en er zijn toelichtingen en uitvoerige beschouwingen op gevolgd.

Daaruit citeren wij:

...Wij zien de economische spanningen en noden van onze dagen als symptomen van een algemene wanorde. In ons tijdperk wordt voornamelijk geproduceerd met het oog op geldelijk gewin. Het veroorzaakte massa-werkloosheid, grote armoede ontstond, gebrek aan ontwikkelingskansen. Een sterke toename van economisch nationalisme met onoverkomelijke tariefmuren volgde, het monetaire systeem diende slechts de nationale belangen...

...Wij geloven dat een nieuwe ordening van het economisch leven onvermijdelijk en noodzakelijk is en dat die zeker komen zal, hetzij door vrijwillige samenwerking binnen het raam van de democratie of door een uitbarstende politieke revolutie. Wij erkennen de noodzaak om met verschillende vormen van produktie en eigendom te experimenteren...

...Ieder mens en elke familie heeft recht op geregelde arbeid. Alle mensen hebben recht op gelijke kansen voor hun opvoeding en ontwikkeling. Ieder mens heeft recht op werk overeenkomende met zijn menselijke waardigheid en zelfrespect...

...Industriële democratie is een noodzakelijke voorwaarde voor een goed functionerende politieke democratie. In elke tak van nijverheid moeten raden gevormd worden, waarin ondernemers, arbeiders en consumenten vertegenwoordigd zijn, teneinde een democratische leiding van de industrieën ten dienste van het algemeen belang te bewerkstelligen...

... Wij zullen nooit de middelen vinden om economische wanorde te voorkomen vóór we een eind hebben gemaakt aan de paradox van armoede temidden van overvloed...

De conferentie meent dat voor een rechtvaardige en duurzame vrede ‘bepaalde machtsfuncties die thans uitgeoefend worden door nationale regeringen moeten worden overgedragen aan internationale bestuursorganen’. ‘Daartoe behoren: 1. de macht van het eindoordeel in conflicten tussen naties; 2. het onderhouden en gebruiken van gewapende machten, uitgezonderd voor binnenlands gebruik; 3. de regeling van de buitenlandse handel en 4. de regeling van immigratie en emigratie...’

Nodig is ‘de vestiging van een democratisch geconstrueerde bank (of banken), met het doel ontwikkelingskapitaal beschikbaar te stellen in alle delen van de wereld, zonder de plundering en de imperialistische “nasprokkelingen” die zo kenmerkend zijn voor particuliere of regeringsleningen’. Daarom dienen te worden opgericht een wereldgerechtshof, een internationale tariefunie, een internationale monetaire unie, een internationale investeringsunie. Enzovoort.

Wie deze zeer summier weergegeven gedachten met zorg leest zal er diverse zaken in vinden, waarvan de organisatorische aanzetten in onze naoorlogse wereld aanwezig zijn. Hij zal er ook wensen in horen geuit, die ook vandaag nog onderwerp van discussie zijn, vooral als het gaat om de grote problemen van de vrede, de ontwikkelingslanden en de spanningen tussen economische machtsblokken als de eeg en de rest van de wereld.

De Council of the Churches of Christ is in de vs in de latere dagen van McCarthy⁵² en de zijnen een tijdlang voor landsverraderlijk en communistisch versleten, een dwaze beschuldiging voor een organisatie, waarbij alle grote protestantse en anglicaanse kerkelijke groeperingen zijn aangesloten. Een bewijs overigens hoeveel anders er bij velen na de oorlog werd gedacht dan in de oorlog, overigens fascistische besmetting kwam in de oorlog ook voor.

Wij hebben er in dit artikel de aandacht voor gevraagd omdat de hier weergegeven gedachtengangen (want het is geen program) een stemming weerspiegelen, een bereidheid tot veranderen, die in die dagen algemeen was.

Wij zouden soortgelijke stellingen kunnen noemen van de Engelse Raad van Kerken, ook Paus Pius xii sprak van ‘de heilloze leer van voorbije decennia die van de samenleving een wedloop om winstbejag maakte...’ De praktische organisatievormen, waarin men de na-oorlogse samenleving van mensen en volken wilde onderbrengen, verschilden. Er werd gedacht in de richting van een corporatieve staat, in marxistische en personalistische en nieuw liberale zin.

Men droomde van een wereldregering en van een verenigd Europa. Er waren verschillen in accent, in organisatievormen, in de principiële grondslagen. Maar er scheen een grote mate van eenheid in de opvatting dat een oorlog als deze mede te wijten was aan een te lang getolereerde economische wanorde, dat zijn invloed aan de grondslagen van de vooroorlogse maatschappij rukte en dat alleen een radicale vernieuwing de toekomst kon redden. Ook talrijke illegaal verschenen Nederlandse geschriften, uit elke hoek van onze samenleving, wijzen in die richting, de één meer, de ander iets voorzichtiger.

Ik vel geen oordeel over de inhoud en niet over hetgeen er in onze naoorlogse wereld van verwezenlijkt of geweigerd werd. Wel dit: het is jammer dat de (wellicht) enige goede kant van het menselijk lijden en oorlogsnood, namelijk de solidariteit met de medelijdenden en de bereidheid tot radicale veranderingen (na de verwoesting van zoveel ‘heilige huizen’ die door het oorlogsgeweld werden neergehaald) zo snel is gevolgd door de verrassende ontdekking dat er veel meer overeind was blijven staan dan men gedacht had. Dit geldt niet alleen voor de Duitse fabrieken en steden, voor Rotterdam en Belgrado, voor onze schepen en wegen, maar ook voor onze geestelijke behuizing, waarin het immers goed wonen was. Onze huidige welvaart bevestigt het, zeggen velen. De ónze, jawel. Maar, ‘we hebben een wereldgevoel nodig’, zei een Nederlands minister te Londen in oorlogstijd.

U kunt antwoorden: Hébben we! en met nog een ongekende nieuwe dimensie erbij, nu in de week waarin dit artikel verschijnt twee mensen, een man en een vrouw, door de kosmische ruimte om onze aardbol cirkelen.

Hoe het zij, tóén bedoelde men wat anders.

22 juni 1963.

Eindnoten:

- 52 *Joseph R. McCarthy* - Amerikaans senator, voorzitter van senaatscommissie, die een onderzoek heeft ingesteld naar anti-Amerikaanse activiteit in de jaren 1950-'55. Fanatiek bestrijder van het communisme.

Praters en verraders

In juli 1943 verscheen er in de dagbladen het volgende bericht:

politieke moord in rotterdam
10.000 gulden beloning

In de avonden van 19 juli 1943 - tegen 23 uur - werd in de Zestienhovenstraat in het Noordelijk deel van Rotterdam de Nederlandse staatsburger Anthonius van der Waals, geboren op 11 oktober 1912 te Rotterdam, door verscheidene

schoten ernstig gewond. De gewonde is tijdens het vervoer naar het ziekenhuis aan zijn verwondingen bezweken.

De daders wisten zonder herkend te zijn te ontkomen. Op den dode werd een persoonsbewijs gevonden, uitgeschreven ten name van Antoon de Wilde. Het vermoeden bestaat, dat het slachtoffer zich soms van de naam Antoon de Wilde bediend heeft.

De bevolking wordt aangespoord om mede te werken aan het opsporingswerk. Voor ter zake dienende aanwijzingen, die leiden tot het vinden van de daders, wordt een beloning van 10.000 gulden uitgelooft.

De leider van de Sicherheitspolizei
en van de sd te Rotterdam
W.G. Wölk
ss-Sturmbannführer

Die tienduizend gulden hebben de Duitsers nooit behoeven uit te betalen. Niet omdat het Nederlandse volk alleen maar uit eerlijke lieden bestond, maar omdat de staatsburger Anthonius van der Waals, alias Antoon de Wilde helemaal niet gewond was, niet beschoten, niet bezweken.

Een ietwat dom bericht overigens, dat bewijst dat Sturmbannführer Wölk niet tot de allersnuggersten behoorde. Had het slachtoffer twee persoonsbewijzen bij zich? Da's een gekke zaak! Had hij er één bij zich? Maar hoe wist men dan zijn juiste naam? Leuk is ook voor iemand die een dergelijk persoonsbewijs bij zich draagt het 'vermoeden' dat hij zich 'soms' van die naam bediend heeft. Maar de Duitser Wölk had daar zijn bedoelingen mee. Van der Waals, die een door de moffen betaalde verrader was, werkte ook onder de naam De Wilde. Hij was als verrader in de gaten gelopen, moest onder een nieuwe naam zijn oude spel voortzetten en dus moest men geloven dat zowel Van der Waals als De Wilde 'bezweken' waren. De illegale pers, die als een van zijn taken het ontmaskeren van verraders beschouwde, waarschuwde dan ook met opgave van het signalement. Hier heeft u bijvoorbeeld het bericht uit *Vrij Nederland*:

Anthonius van der Waals,

Rochussenstraat, Rotterdam. Werkt onder andere onder de schuilnaam Anton de Wilde (Ton) in het gehele land. Geeft voor in verbinding te staan met Engeland en heeft vele, hierdoor aangeknoopte relaties overgeleverd aan de Gestapo. Signalement: lang 1.80 m, donker golvend haar, bruinachtige ogen, scherpe neus, ovaal gezicht, blanke huid; maakt indruk 35 jaar te zijn, is technisch onderlegd...

Ik heb hem, na de oorlog, bij zijn proces in Rotterdam gezien. Het signalement klopte aardig goed. Zijn blanke huid was alleen nog witter toen...

Van der Waals had contacten met Engeland! Via het Englandspiel. Hollandse jongens, in Engeland opgeleid, werden in Nederland als geheime agenten neer-

gelaten. Ze vielen in Duitse handen. De Duitsers gebruikten hun zendtoestel en hun code. Hun opvolgers vangen was toen geen kunst meer. Van der Waals, agent van de Duitsers, gebruikte deze mogelijkheid om zijn relaties te bewijzen, dat hij ‘contact met Engeland’ had. Een van te voren afgesproken, raadselachtig zinnetje, gezegd voor de bbc of Radio Oranje, was het bewijs dat dit contact bestond. Logisch dat de mensen erin traptten. Onder anderen Koos Vorrink en zijn groep van politici, die zich bezighielden met de na-oorlogse bestuursproblemen. Zij waren niet de enige slachtoffers.

En dood zijn of contact met Engeland waren niet de enige trucs van Van der Waals. Een andere keer was hij een ‘illegale werker’. Op de vlucht aangeschoten en aan de hand verwond. Prompt weer een politiebericht in de kranten. Opnieuw een beloning. Opnieuw een legitimatie om zich in het verzet in te dringen...

Van der Waals was niet de enige. In Leiden werkte een kleermaker, Brandon. Hij was gevangen genomen en vrijgelaten op voorwaarde voor de Duitsers te werken. Hij gaf voor wegen te kennen om overzee naar Engeland te ontsnappen. Enkele van mijn eigen vrienden liepen in de val. Toen ik zelf allang voortvluchtig was, vervolgde hij mij op al mijn vroegere legale adressen. Hij had een dringend bericht over een van mijn vrienden, die in gevaar verkeerde.

Een reserve-officier wordt gearresteerd. Hij heeft een joodse verloofde. Hij wordt met de kogel bedreigd en ook zijn verloofde wordt bedreigd. Onder vreselijke Duitse druk bezwijkt hij en verklaart zich bereid voor de Duitsers te werken.

Teruggekeerd in zijn illegale milieu probeert hij aan zijn verraad nog een ‘morele’ grond te geven. In die tijd namelijk heerst in vele illegale milieus een soort crisis. Het werk wordt omvangrijker, moeilijker, belangrijker. Er moeten nieuwe regels worden ontworpen, nieuwe onderlinge bevoegdheden worden vastgesteld, er moet meer discipline komen en meer specialisatie. De romantische tijd van de kleine ‘république des camarades’ is voorbij. Men mag zich niet meer met alles bemoeien, mag niet meer alles weten, niet meer alléén beslissen. Dat brengt, zelfs onder vrienden, botsingen teweeg.

Uit overgrote ijver riskeren sommigen te veel. Ze brengen niet alleen zichzelf maar ook de anderen van hun groep in gevaar. Leiding kunnen ze moeilijk aanvaarden... De verrader heeft zijn ogen goed open en legt zijn oor overal te luister. Hij zal de illegaliteit van deze ‘lastposten’ verlossen en brengt speciaal deze dappere jongelui bij de Gestapo aan. ‘Zie je wel,’ zeggen de anderen, ‘hoe gevaarlijk dit gebrek aan discipline is. Nou is die weer gepakt! Dan die!’ Tot de regelmaat van de arrestaties te opvallend wordt. Tot er uit de gevangnissen berichten komen dat er een verrader in het spel is. Als alles vaststaat wordt de verrader doodgeschoten. Zijn lijk wordt in de vaart aan de Baarsjesweg te Amsterdam gegooid. Verzwaard met stenen. Twee dagen later slaat de schroef van een sleepboot hem boven water.

Maar er zat aan deze verraad-methode nog een veel tragischer kant. In de groep waren twee partijen, die we nu gemakshalve (maar niet geheel juist) maar zullen aanduiden met de voorzichtigen en de onvoorzichtigen. Beide opvattingen hadden aanhangers. Toen de arrestaties met bijna de regelmaat van de klok plaatsvonden, begonnen de ‘onvoorzichtigen’ de anderen te wantrouwen. Men ging zelfs zover hier en daar aan te nemen dat ze door hun eigen mensen verraden werden, een middel van de voorzichtigen om zich van hun ‘lastige’ broeders te ontdoen. Een opvatting die het zelfs tot na de oorlog uithield. Zover kon het wantrouwen gaan in een club waar men elkaars daden niet kon controleren, vaak elkaars naam, komaf enzovoort niet kende. Waar het zaad van het wantrouwen eenmaal gezaaid was, was het herstel praktisch onmogelijk.

En toch was dit wantrouwen, hoe tragisch ook, altijd nog beter dan te groot vertrouwen. Vertrouwen, praatgraagheid, ijdelheid hebben meer slachtoffers gemaakt dan alle verraders tezamen. We laten een van de illegale bladen aan het woord, dat er geen doekjes om windt.

‘Na drie jaren oorlog moest ons volk toch eindelijk weten te maken te hebben met het gemeenste, geraffineerdste, meedogenlooste, bloeddorstigste en verraderlijkste politieapparaat, dat de wereld ooit gekend heeft.

Maar men weet het blijkbaar nog niet.

Dagelijks komen ons gevallen ter ore van een zo vergaande onvoorzichtigheid, van zoveel stommitieit, onverantwoordelijk geklets, ongezonde, nutteloze nieuwsgierigheid, gewichtigdoenerij en dodelijke eerzucht, dat wij ons wanhopig afvragen of ons volk wel ooit zal beseffen, dat het met eigen leven en met het leven van anderen speelt.

Elke dag vallen er slachtoffers. Overal worden de mensen weggehaald. Celdeuren vallen in het slot. Tuchthuisstraffen, concentratiekampen en doodvonnissen volgen. Sinds de stakingsdagen van mei knalden de vuurpelotons meer dan dertig landgenoten neer.

We doen daarom een diep-ernstig en dringend beroep op alle goedwillende Nederlanders, op alle mensen die nog hersens in hun hoofd hebben, die nog weten wat zelfbeheersing is en verantwoordelijkheid, om een felle en onverbiddelijke actie te ontketenen tegen alle klets-kousen, nieuwsgierigen, onvoorzichtigen, sensatiemensen enzovoort.

Bestraf ze! Verbreek de omgang! Stoot ze uit uw vriendenkring! Schuw ze als de pest! Ze zijn gevaarlijker dan nsb'ers! Ze zijn onbetrouwbaarder dan leugenaars!...

...Klets niet! Noem geen namen! Noem helemaal niets! Zwig! Stel het leven van anderen en de vaderlandse zaak niet in de waagschaal door in gezelschap, in de familiekring, bij het koffiedrinken of op verjaardagen enzovoort enzovoort een goede beurt te maken. Het is een minderwaardig en onzakelijk bedrijf. U weet niet en *mag* niet weten waarom uw collega, buurman, stad- of dorpsgenoot, kennis enzovoort gearresteerd is. U moogt het niet zeggen en u mag er

niet naar vragen! U weet niet wie pamfletten verspreidt!

Uw goede beurt, uw interessante gesprek, uw succes in gezelschap moet duur betaald worden!

Handlangers van de Gestapo bent u! Niets meer en niets minder! Men vergeve ons de woorden, maar wij weten geen andere om onze verontwaardiging te uiten:

Het gedonder moet nu maar eens uit zijn!

Nederland moest de techniek van het ondergronds verzet om zo te zeggen leren vanaf het niveau van de kleuterklas. Men heeft het geleerd, maar voor een heel hoge prijs. Het feit dat het overgrote deel van ons volk ‘goed’, dat wil zeggen anti-Duits was, heeft het verzet vergemakkelijkt. Als tien procent van ons volk werkelijk verkeerd was geweest zou veel verzet al niet meer mogelijk zijn geweest.

Maar er was ook een nadeel aan verbonden. Naarmate de uitslag van de oorlog duidelijker een overwinning van de vrije volken werd en naarmate het einde in het zicht kwam, wilde iedereen ‘meegedaan’ hebben. De illegaliteit kon de toevloed niet organisatorisch verwerken, kon ook niet voldoende schiften.

En dan was er die hinderlijke klein-burgelijke eigenschap van ons, een naar soort romantiek, die ons via de vaderlandse geschiedenis al werd aangeprept, de behoefte aan een gedroomd ‘ander’ leven, dat in vreedstijd bestaat uit goede zaakjes, waarmee men veel geld verdiend heeft, of vrouwen die men heeft liefgehad of het aantal kilometers dat men met zijn nieuwe auto gehaald heeft. In de bezettingstijd waren dat ‘de contacten’, ‘de wegen’, de medekennis van hetgeen zich rondom de gewone burgers afspeelde, die geheime wereld, waarvan men de aanwezigheid voelde, waarvan men plotseling de bewijzen zag en even plotseling niets meer, waarbij men niet behoorde, niet wilde behoren en toch zo graag wél wilde behoren...

Het ‘gedonder’ heeft tot het eind van de oorlog geduurd, en zelfs nog daarna, toen ieder er ‘bij’ geweest mocht zijn en nu zónder gevaar van de Gestapo.

13 juli 1963.

De beurt aan de werkgevers

Het is ietwat komiek hoe gemakkelijk in vreedstijd onderscheiden worden gemaakt tussen vaderlandslievende en onvaderlandslievende lieden, tussen betrouwbare en onbetrouwbare. De jongelui die de knechten van dictator Salazar willen verhinderen aan de navo-taptoe⁵³ deel te nemen, zijn onbetrouwbaar en nauwelijks vaderlands te noemen. Dienovereenkomstig werden ze ook door de politie afgeranseld. Ietwat links gerichte, pacifistische mensen zijn trouwens in het vaderlandse heldenboek nooit hoog aangeschreven.

Maar in de bezettingstijd hebben dit soort jongelui, hun thans oudere voorgangers, vrijwel zonder uitzondering een actieve verzetsrol gespeeld. Neem daar-

tegenover de politie, gerecruteerd uit rechtse, per traditie vaderlandse gezinnen, jonge mannen die hun militaire dienstplicht plichtsgetrouw en straffeloos hebben vermeld, stoer en zonder politieke aberraties... Weet u hoevelen er thans nog in dienst zijn (en misschien op het Stadionplein in Amsterdam wel hebben meegeslagen!), die even ijverig joden hebben opgehaald, persoonsbewijzen hebben gecontroleerd, 'verdachte' personen hebben opgepakt enzovoort enzovoort. Alles in trouwe dienstvervulling, zoals ze vandaag, onder andere heren andere wetten, opnieuw trouw hun best doen!

Zeker, er waren anderen in het korps! Die weigerden voor de Duitsers handen spandiensten te verrichten, die uit de dienst wegliepen met medenemen van hun wapens, die hun kop riskeerden bij hulp voor het verzet enzovoort. Het was een opvallende minderheid, een klein groepje als men de gerenommeerde vaderlandsliefde van het korps in de beoordeling betreft.

Er zouden meer vergelijkingen te maken zijn.

Bijvoorbeeld tussen werkgevers en werknemers. De goede burgerlijke gezindheid van de eersten, hun vaderlandsliefde, die zich onder meer uitte in hun genegenheid voor een goed leger en hun activiteiten bij oranjefeesten en dergelijke stond buiten alle twijfel. Maar de arbeiders, van wie velen jarenlang werkloos, blootgesteld aan 'rode' propaganda, sommigen van hen liever de 'Internationale' zingend dan het Wilhelmus of materialistisch tot in het onfatsoenlijke, 'waar m'n broodje is daar is m'n vaderland' - wat kon men van hen verwachten in de strijd tegen de nazi's?

Het is niet gemakkelijk een exacte vergelijking te maken en het is eigenlijk jammer dat er nog steeds niemand is geweest die de burgerlijke waardeschaal van sociale groepen, in vreedstijd én in oorlogstijd, aan een wetenschappelijk onderzoek heeft onderworpen. Ik geloof dat er merkwaardige verschuivingen aan het licht zouden komen.

Er zijn heel wat arbeiders slap en laf en zelfs fout geweest. Ze liepen hun benen uit het lijf voor een 'Ausweis', een formulier dat vrijstelde van deportatie naar Duitsland, ze waren niet kieskeurig in de keuze van hun werk en sommigen zochten speciaal naar arbeid die voor de Duitse oorlogvoering van belang was, er waren er die vrijwillig naar Duitsland gingen en er waren er die zich aanmeldden voor Duitse semi-militaire vervoersorganisaties, het bouwen van versterkingen enzovoort.

Van hun vakbondsbestuurders kregen ze maar bitter weinig steun bij hun keuze. Die waren meestal 'niet thuis', sinds hun organisatie was ontbonden of in het Duitse schema ingelijfd. Voor illegaal werk voelden velen zich te 'geprononceerd'.

Maar... om voor de Duitse oorlogvoering te werken moesten er 'kriegswichtige' bedrijven zijn, industrieën die zich hadden laten inschakelen, aannemers die vonden dat Duits geld niet stinkt, bunkerbouwers en fabrieken die Duitse

motoren reviseerden en Duitse overvalwagens ombouwden of reparèerden. En weer enzovoort, en zo voort. Nou, die waren er bij de vleet! En degenen die daar de beslissing te nemen hadden waren geen arbeiders, maar directeuren en aandeelhouders en financiers en captains of industry.

Arbeiders en werkgevers hadden beiden hun argumenten. Bij de arbeiders ging het direct om hun broodje, hun gezin, de keus tussen onderduiken of deportatie. Bij de werkgevers ging het ‘om de in standhouding van ons industriële apparaat voor na de bevrijding’, om het scheppen van werkgelegenheid, om, bij een produktie van 50, 60, 70, of 80 procent voor de Duitsers, ook nog 50, 40, 30, of 20 procent te produceren voor Nederland.

De redenering was niet helemaal onjuist. Van geen van beiden niet. Maar 's mensen oogmerken en motieven zijn vaak van een verraderlijke gecompliceerdheid en het is nu eenmaal zo dat men gemakkelijker uit vaderlandsliefde zijn fabriek en machines intact houdt dan ze vernietigt.

Er zijn heel wat gevallen bekend van arbeiders die botweg hebben geweigerd voor de Duitsers, direct of indirect, te werken. Ze leven nog, hoewel niet allen. Ook die het anders deden leven nog, óók lang niet allen. Ik ken industriëlen die principieel weigerden hun fabriek, hoe dan ook, voor de Duitsers te laten werken. Hun fabriek staat er nog. Wel zijn vaak de machines weggehaald, maar dat gebeurde ook bij degenen die wél voor de vijand werkten. Alleen een beetje later...

In ieder geval, ‘moed, beleid en trouw’ waren geen monopolies van bepaalde groepen, ze waren zelfs niet voornamelijk dáár te vinden, waar men ze, op grond van vooroorlogse kwalificaties, verwachten zou. Wanneer men uitgaat van de stelling dat geld en macht en eruditie ook groter verantwoordelijkheden schept (en wat blijft er van een maatschappij over wanneer men daar niet van uitgaat??) dan geloof ik, dat de balans ten gunste van de arbeiders doorslaat.

De Duitsers hadden slaven nodig, arbeidsslaven! In het jaar 1943 beliep de buit nog 148.900 personen, van wie er ruim 30.000 kans zagen weer de benen te nemen. Geen gering getal. Het waren nog steeds weer de ‘werklozen’ maar ook studenten, militairen die opnieuw in gevangenschap werden geroepen, ook een aantal vrijwilligers, die afkwamen op de extra rantsoenen, de hoge lonen, waarmee luid propaganda werd bedreven, of die meenden beter zelf plaats en tijd te kunnen kiezen dan op een kwade dag bij straatrazzia's gepakt en gedeporteerd te worden.

In België protesteerde het Hof van Cassatie (gelijk te stellen met onze Hoge Raad) tegen de Duitse slavenjacht, in Nederland zweeg ons hoogste rechtscollege en dat zit me nog altijd danig dwars.

In mei 1943 werden alle Nederlandse mannen van 18 tot 35 jaar verplicht zich voor de Arbeitseinsatz te melden. In jaarklassen. Na het verschijnen van de oproep in de kranten kregen ze tien dagen de tijd. Gingen ze zich melden dan

werd hun stamkaart (onmisbaar voor het verkrijgen van distributiebonnen) ingehouden. Wie vrijgesteld werd, omdat hij bijvoorbeeld in voor Duitsland belangrijke bedrijven werkte, kreeg een stempel op zijn stamkaart.

Op 10 juli 1943 werden de werkgevers verplicht aangifte te doen van personen uit bedoelde leeftijdsgroepen die bij hen in dienst waren. Bovendien mochten ze niet in dienst gehouden of genomen worden.

De Duitsers hoopten op die manier 30.000 arbeiders per maand te kunnen vangen, maar op een vergadering van de 'Rüstungs- und Beschaffungskommission' werd erkend: 'Die für das Reich vorgesehenen Zahlen von 30.000 Menschen pro Monat sind bisher nur zu etwa 20 Prozent erreicht worden.' En Seyss-Inquart zelf schreef in die dagen in een brief: 'Das Aufrufen der einzelnen Jahrgänge bis zum 35. Lebensjahr, ist ohne Erfolg geblieben.'

Ziezo, dat was niet slecht!

De vrijwillige dienstneming was zeer magertjes gebleven, de werklozen waren, voor zover ze te grijpen waren, afgevoerd, de registratie via de bevolkingsregisters was, dankzij de houding van de burgemeesters, mislukt, de actie tegen de studenten had te weinig opgeleverd, de hernieuwde oproeping van de soldaten dreef duizenden in het leger van de onderduikers. Op de domme plichtsvervulling van de ambtenaren viel steeds minder te rekenen nu ook de regering te Londen duidelijk gesproken had over hetgeen van goedvaderlandse ambtenaren verwacht, nee geëist moest worden.

Er was nog een groep die tot op heden vrijwel buiten schot gebleven was, de werkgevers. Wel waren ze in april-mei '43 verplicht tot het inleveren van personeelslijsten, maar de staking en de flinke houding van de burgemeesters schiepen een klimaat, waarin het rechtstreeks landverraad scheen aan het Duitse bevel te voldoen. Er waren er wel die het deden, de meerderheid niet.

In de zomer van 1943, dus nu twintig jaar geleden, kwamen ze met een echt Duits slimmigheidje. De werkgevers behoefden hun personeel niet meer op te geven, ze konden voor hun personeel vrijstellingen aanvragen! Kon het mooier, nu alle mannen van 18 tot 35 jaar verplicht waren tot slavendienst? (Inmiddels door de Duitsers verhoogd tot 45 jaar.) Ze brachten hun arbeiders niet in gevaar, ze hielpen hen en zorgden voor een vrijstelling, een zogenaamde Zurückstellung. Voor die Zurückstellung kreeg men een kaart, een Karte, en vandaar dat deze zaak in de geschiedenis van de bezettingstijd bekend is gebleven onder de naam z-Karten-affaire.

Ze behoefden zich niet tot de arbeidsbureaus of andere Duitse slavenjachtkantoren te wenden, maar gewoon tot hun eigen bedrijfsgroep of zelfs de Kamer van Koophandel. (Die zorgden dan wel voor doorzending van de naamlijsten naar de Duitsers natuurlijk.) De Duitsers hadden dus de werkgevers een goed moreel alibi verschaft en, zou de zaak gelukt zijn, dan had de vijand beschikt over een volledige registratie van de Nederlandse arbeiders én van de bedrijven.

Onder de werkgevers stonden mensen op die opriepen tot verzet en tot weigering. Velen weigerden, maar ook gaven velen aan de Duitse ‘uitnodiging’ gehoor. Van de 35.000 handwerksbedrijven bijvoorbeeld 15.000. Dat is minder dan de helft maar toch nog altijd 15.000.

In ieder geval komt dr. A.J.H. Bauer in zijn dissertatie ‘De openbare Arbeidsbemiddeling gedurende de Bezettingstijd’ tot de conclusie, dat ‘het merendeel, uit vrees voor sluiting van hun onderneming en omdat bijvoorbeeld, wegens de grote omvang van het bedrijf ontduiking onmogelijk was, tot het indienen van z-kaarten overging’.

Het merendeel.

De illegaliteit zat niet stil. Het stichten van administratieve verwarring was reeds lang een van de succesrijkste, tactische manoeuvres. Ook nu weer. Het parool werd uitgegeven duizenden z-kaarten te schrijven met *gefingeerde* personen en *gefingeerde* bedrijven. De Duitsers werden er mee overstroomd! Uitzoeken was onmogelijk of duurde veel te lang. Voor de formulieren zorgden de goede ambtenaren. En dus schrijven maar!

In de illegale vervalsings-centrales werden tienduizenden Ausweise vervaardigd. Iedereen bijna liep er ten slotte mee in zijn zak. Ze hielpen niet veel, maar het was de Duitsers ook niet echt om die Ausweise te doen. Het ging om de registratie van de arbeiders en de bedrijven.

In januari 1944 werd er op een bijeenkomst van Duitse slavenjagers verklaard, dat de z-kaarten-affaire ‘schon aus Prestigegründen weitergeführt werden muss’.

Om prestige-redenen! Het nuttig effect was allang niet meer hoofdzaak.

Maar wat met het prestige van al diegenen die trouw hun z-kaarten hebben ingevuld?

Het zullen ongetwijfeld wel weer goede vaderlanders zijn, zoals ze steeds geweest zijn en blijven zullen, altijd op de bres als het om de Hollandse natie en de vrijheid gaat. Jawel, ze menen het.

27 juli 1963.

Eindnoten:

53 *navo-taptoe* - In het Olympisch Stadion te Amsterdam kwam het in 1963 tot ongeregelheden tijdens een grote navo-taptoe.

Rijm en ritme in het verzet

Het kan nog net alvorens we over ernstiger dingen moeten praten. ‘Ernstiger’ is trouwens nog de vraag. Ook de verzetspoëzie was een ernstige zaak, waarvoor heel wat mensen met gevangenisstraf en concentratiekamp moesten betalen. In de zomer van 1943 nam het gewelddadige verzet hand over hand toe. Politieke moorden waren aan de orde van de dag. Ook het verzetsvers was een wapen, waarmee een vijand kon worden ‘gedood’, ook al voltrok zich de aangelegenheid zonder bloed.

Zo bijvoorbeeld dit korte versje, dat de propagerende nsb'er genadeloos executeerde. Daar was geen kruid tegen gewassen, alle heldhaftige woorden die de nazi-pers aan hem wijdde ten spijt.

*Op de hoek van de straat
 Staat een farizeeër,
 't Is geen man, 't is geen vrouw
 Maar een nsb'er.
 Met een krant in zijn hand
 Staat hij daar te venten
 Verkoopt zijn volk en vaderland
 Voor zes losse centen.*

We schrijven er nu over, omdat er, ook op dit gebied, een duidelijk onderscheid is tussen de eerste en de tweede helft van de bezettingstijd. Het overgrote deel van de verzetsverzen werd in het begin van de oorlog geschreven. Die later ontstonden waren vrijwel uitsluitend produkten van gerenommeerde dichters. Ze waren als vers vaak veel beter dan de eerste, maar ze zijn nooit op die wonderbaarlijke manier gemeengoed van het volk geworden als de, naar literaire maatstaven gemeten, slechtere en vaak stuntelige versjes uit de eerste tijd.

In de tweede helft van de bezettingstijd werden de verzetsverzen verzameld en clandestien uitgegeven, in de eerste helft werden ze gemaakt, opgezegd, nagezegd, met de pen overgeschreven op vodjes papier, op kantoren van de ene schrijftafel doorgegeven naar de andere, op scholen stopte de ene leerling ze stilletjes in de zak van de andere, op fabrieken werden ze in de wc's op de muur gekrast. Ze werden gestencild en soms gedrukt. Maar bovenal, ze werden herkend, begrepen en op de hoge golven van een gemeenschappelijke emotie functioneerden ze waarlijk als stem van een volk, als troost, als getuigenis, als wapen en als schild.

Een raadselachtig verschijnsel.

Misschien is er nooit een tijd geweest, zolang dit volk de lage landen bij de zee bewoont en één taal spreekt, waarin de poëzie zo duidelijk en algemeen als de stem van het volk en vóór het volk werd herkend. Er is na de oorlog een discussie ontstaan of er, naar de maatstaven die de literatuur-kritiek aanlegt, hier wel sprake was van poëzie. Een onbelangrijke vraag wanneer men ziet hoe de door metrum en rijm gebonden taal (niet het proza, niet de preek, wel ook de kreet, de leus) plotseling algemeen tot de beste en meest adequate uitingsvorm wordt van een gespannen en ontroerd volk.

Mét het chaotischer worden van de emoties, met de toenemende variabiliteit van de ervaringen, mét de gewenning, de verruwing en de overgang van enkele primitieve maar zeer fundamentele noties naar genuanceerder opvattingen, verdwijnt ook de verzetspoëzie. Althans in die directe, simpele betekenis van de eerste tijd.

Verzetsliteratuur blijft bestaan, maar het is alweer literatuur geworden, brood voor weinigen, verstaan door weinigen. De stem van een enkeling, opgevangen door een aantal anderen, niet meer de stem van een volk, door een (onbekende) enkeling gehoord en op papier geschreven...

Men kan zijn voorkeuren hebben. Men kan het grootste deel van hetgeen we verzetspoëzie noemen op de literaire rommelzolder gooien en haar belang uitsluitend in nationaal-politieke waarden meten. Er zullen er ook zijn, die zeggen dat hier de poëzie pas waarlijk functioneerde in een volk en dat daarom deze poëzie meer waard is dan het grootste deel van de na-oorlogse oogst. Hoe het zij, de gedachtenwisseling hierover is nóg aan de gang, ook al betreft die andere situaties en andere poëzie. In de protestantse kerken gaat het om het gemeentelied, in Rusland om het socialistisch realisme en de vrijheid van het individuele experiment, ook in de literatuur. Het ingrijpen van Chroesjtsjow uitsluitend verklaren als een daad van de opperste politieman, een dogmatische ingreep, politieke angst voor bourgeois-afwijkingen lijkt mij, in het licht van hetgeen wij zelf met de verzetspoëzie hebben ervaren, onjuist. Ook het Russische volk heeft een tijd meegemaakt waarin de spanningen en emoties van zeer velen stem kregen in die van enkelen. Gevolg van een revolutie, gemeenschappelijk ervaren leed en collectieve hoop. Het is begrijpelijk dat een man als Chroesjtsjow deze toestand, waarin de kunst zo direct functioneerde, wil bestendig zien. Begrijpelijk, maar wellicht onmogelijk. In Nederland heeft het de bezetting niet uit geduurd.

Ze waren er dus, die versjes. Ze waren er maar kort. In 1942-'43 was het vrijwel afgelopen met de spuitende dichtaders.

Hetgeen daarna verscheen was, in grote lijnen, bijna het omgekeerde. Aangezien de Duitsers publikaties van schrijvers die niet waren aangesloten bij hun Kulturkammer hadden verboden en aangezien voor het gebruik van een hoeveelheid papier van meer dan vijf pond de toestemming van de Duitsers nodig was, ontstonden er hele series clandestiene uitgaafjes. Vaak van een zeer precieus karakter met een zeer esthetische inhoud. Het omgekeerde eigenlijk van de verzetspoëzie, ook al willen we daarmee niet zeggen dat de publikatie van dit werk, in zichzelf, geen daad van verzet was. Dat was het zeker wel.

Het Duitse barbaarendom belaagde ook dit gebied van de menselijke geest. Ook zij hadden hun opvattingen als 'Gut ist was dem Volke nützt' en de publikatie van deze 'nutteloosheid' was een demonstratie van ware cultuur tegen de opmars van de Kultur. Op zichzelf trouwens verbijsterend mooi te ervaren dat er mensen zijn, die in tijden van schaarste en honger hun geld liever uitgeven aan een kleine bundel van Baudelaire dan er een brood, een half pond koffie of een speklap op de zwarte markt voor te kopen. Het rijtje uitgaven in mijn boekenkast overziende, deze vaak kleine, zeer dunne boekjes met hun vaak prachtig verzorgde inhoud, versterkt soms meer het besef dat boeken een schatkamer zijn van de cultuur dan de plechtige, dikkere en soms onnodig opgedirkte banden die op de andere planken van mijn kast te vinden zijn.

Er is één ding dat de verzetspoëzie even duidelijk illustreert als het verzet zelve. Het Nederlandse verzet was vóór alles een burgerlijk verzet, geen militair. Het was vaak meer een vrucht van bezinning dan van agressiviteit. Het was er zelfs min of meer tegen wil en dank. Zijn oogmerken lagen in de sfeer van de vrede, niet in die van oorlog en macht.

Na de oprichting van de bs (Binnenlandse Strijdkrachten) in het staartje van de oorlog (een nodige en nuttige daad voor dát stadium van de oorlog!) heeft men wel geprobeerd het vaderlandse verzet op deze militaire noemer te brengen, maar deze vervalsing van de geschiedenis is niet gelukt, zelfs niet door Alden Hatch in zijn boek over Prins Bernhard.

Wat, zoals blijkt uit de gedichten, aansprak, was de liefde voor het vaderland, voor ‘Holland’, de bezinning op traditie en karakter, de verbondenheid met Oranje, de oprechte verontwaardiging over Duitse trouweloosheid en Duits geweld, en opmerkelijk veel vroomheid.

*Die eenmaal hier geboren werd, hij weet
En weet dat voor altijd
Dat hij één vroege Meimaand nooit vergeet...*

Of:

*Den tienden Mei zal ik nooit vergeten,
Hij ligt geborgen in mijn bloed
En kan eerst sterven met mijn eigen leven;
Onthou dat wel, begrijp mij góéd!*

Filosofische berusting als troost voor de vernietiging van Rotterdam:

*Klaag niet, steeds bloesemen de tuinen
Boven vergankelijkheid en wee:
Een herder rust thans op de puinen
Van Babylon en Nineve*

Veelvuldig zijn de bezweringen niet op 's vijands geraffineerde propaganda in te gaan, zoals bijvoorbeeld in een van de strofen van het bekende Lied der Achttien Doden:

*De Rattenvanger van Berlijn
Pijpt nu zijn melodie;
Zowaar als ik straks dood zal zijn,
De liefste niet meer zie,
En niet meer breken zal het brood
Noch slapen mag met haar,
Verwerpt al wat hij biedt of bood,
Die sluwe vogelaar!*

Of dit korte gebed.

*Verlos ons Heer van deze pestilentie,
Dit kwaad doet al te zeer
En breng ons volk in het geweer
Voor vrijheid van religie en consciëntie.*

Pathetisch werd het wezen van het vaderlandse verzet samengevat in het gedicht 'Waarvoor wij strijden'. Wij halen er hier en daar slechts enkele kenmerkende zinnen uit, zodat de samenhang als vers verloren gaat:

*Wij strijden voor een heilig leven
Wij strijden voor de goede aarde
Wij strijden voor een eerlijk graf
Wij strijden voor de zin der woorden
Voor 't edelst dat den mens behoorde,
Of hij een christen is of jood..
Voor zegen in de jeugd ontvangen
Voor onze akkers, onze stranden,
Voor wat geduld verwierf, ontgint;
Voor al wat in de lage landen
De harten en de geesten bindt...*

'Wij strijden tegen 't wezenloos geweld', staat er ergens anders. Grote opgang maakte een gedicht dat zeker niet tot de beste behoort, maar om zijn directheid iedereen aansprak:

*Ik snak naar de dag vol van Rood, Wit en Blauw
Met de zwier van Oranje erboven...*

En zelfs waar de haat uitbarst en niet meer in te tomen is, wordt God aangeroepen als getuige, hoezeer ook deze haat uit droefheid werd geboren:

*Toen mij mijn burenen op die morgen riepen:
'Sta op! De Duitsers zijn in 't land!
Zij kwamen hier terwijl wij rustig sliepen',
En: 'Schiphol- Schiphol - staat in brand!'
Heb ik - en God zal het moeten erkennen
Voor dit mijn hart in diepe rouw
Gebeden, dat die hele moffenbende
In Neêrlands wateren verzuipen zou!*

Ik weet dat dit geen bloemlezing uit de verzetspoëzie kan worden en daarom stop.

Het nummer van 28 augustus 1943 van een toen illegaal verschijnend blad begon in die dagen, nu twintig jaar geleden, zijn vierde jaargang. Het blad legt

rekenschap af waarom het blijft verschijnen en schrijft:

‘Zo ooit dan beseften wij speciaal in die eerste tijd van de oorlog dat vaderland, ons vaderland geen natuurkundig of etnologisch begrip is, maar geschiedenis, traditie, vrijheid en menselijke waardigheid. In onze beste ogenblikken beseften wij dat het erom ging: Als mens te kunnen en te mogen leven...

Thans, na drie jaren oorlog, is er van dit nationale besef veelal niets anders overgebleven dan een stompzinnig en halsstarrig nationalisme. Er is hoe langer hoe minder sprake van bezinning. Onze nationale solidariteit berust op driften en instincten.

Dezer dagen kregen wij een illegaal rijmpje onder de ogen, waarvan het eerste couplet aldus luidt:

*De dag zal branden als een oven,
't Zal heet zijn als een schroeiend vuur
Wanneer wij duizend koppen kloven
Op 't lang verwachte bijtjesuur
Wanneer de guillotien zal werken
Als 't Judasloon wordt uitbetaald
Wanneer aan eik en beuk en berken
De stroppen worden toegehaald...'*

‘Waanzin van uit het lood geslagen mensen’, schrijft het blad. Dat kan men van de verzetspoëzie uit de eerste helft van de oorlog zeker niet zeggen. Het is juist de vergelijking met een uiting als deze, die de waardigheid, het heldendom en de oprechte bezeerdheid van de verzetspoëzie doet uitkomen.

Als die poëzie waarlijk de stem van het volk was, dan behoeven wij ons om dit volk niet te schamen. Het is A.D. 1963 wel eens goed en troostrijk dat te weten.

17 augustus 1963.

Vooruitzien in het donker

A.D. 1963 is de Nederlander eraan gewend geraakt, dat kabinetsformaties nogal wat tijd, veel tijd!, in beslag nemen. Problemen van bestuurlijke en representatieve aard bestonden er ook in de bezettingstijd. Ze hebben eindeloos veel gepraat en misverstanden opgeleverd, maar zeg daar nu eens wat van! In het licht van de na-oorlogse ervaringen komt er zelfs voor deze warboel een kleine bewondering, wanneer men oog krijgt voor de eensgezindheid bij alle verdeeldheid en voor het gehalte loyaliteit jegens de regering in Londen, het vaderland en zelfs jegens elkaar, die ondanks alle, bijna tot veten uitgroeiende tegenstellingen, bleef bestaan.

Ziezo, die zin is neergeschreven. Met veel bijzinnetjes en komma's en als

zodanig een weerspiegeling van de gecompliceerde situatie waarover we hier schrijven.

Eigenlijk zouden we met ons verhaal vóór mei 1940 moeten beginnen en het kleine, zelfgenoegzame, verdeelde volkje schilderen, dat ondanks Zuiderzeewerken, de harde gulden (met 400.000 werklozen) en Indië, ‘waar wat groots verricht werd’, klein was in alles waarin een klein volk klein kan zijn.

De Duitsers verrasten ons, in mei 1940, in onze slaap. Jawel! Niet alleen wat de tijd op de klok betreft maar ook figuurlijk. ‘Ga maar rustig slapen,’ werd ons trouwens door de hoogste regeringspersonen aangeraden. Nou, dat deden we dan.

Toen de Duitsers er eenmaal waren was onze koningin weg en met haar onze regering. Op de departementen kregen de secretarissen-generaal het heft in handen. Ambtenaren! En van sommigen van hen kan men zeggen: En of, en wat voor soort ambtenaartjes, priegelmantjes! En nog gevaarlijk bovendien! Vlak daarop werden de politieke partijen, vakbonden en dergelijke ontbonden, de pers tot professionele leugenaar gemaakt, de radio tot een verlengstuk van de vijandelijke propaganda. In september 1941, anderhalf jaar na de komst van de Duitsers, werden de provinciale en gemeentelijke besturen afgeschaft. De Staten-Generaal functioneerde vanaf de eerste bezettingsdag niet meer. Wilt u, die het allemaal niet meegemaakt hebt of, zoal levend in die tijd, andere zorgen hebt gekend, even zeggen, *hoe* een volk onder die omstandigheden het politieke gesprek moet gaande houden, de onderlinge consultatie moet regelen, het contact met de officiële regering in stand moet houden, een representatie bij de bezetter moet opleveren enzovoort, enzovoort? En, moeilijker nog, wat er zou moeten gebeuren wanneer de Duitse macht ineen zou storten (en niemand dacht er in die tijd aan dat dit nog wel een jaartje of vier, vijf zou aanlopen): de regering zou nog in Londen bivakkeren. Wat te doen met vooroorlogse vertegenwoordigende lichamen als Staten-Generaal, ambtenarenkorps, de politie, het leger en noem maar op, die goeden en kwaden, getrouwen en landverraders, dapperen en lafaards in hun midden hadden. Men kon deze apparatuur toch niet zomaar weer aan het draaien brengen, zonder dat er geselecteerd en gezuiverd was!

Het hele slagveld van plannen en heel of half geheime groepen en groepjes overziende, zijn er toch wel enkele grote lijnen te onderscheiden. We trekken ze hier. Een ietwat vervelende bezigheid ook voor de lezer om ze te volgen, maar onmisbaar wanneer men iets van de latere ontwikkeling wil begrijpen. Laten we aannemen, dat u dat wilt.

1. In Londen maakte de regering plannen. Al heel vroeg, heel alleen, aanvankelijk zonder enig contact met de bezette gebieden, later een zwak en vaak misleidend contact, ten slotte een goed functionerende verbinding. Maar toen zaten we al ver in de tweede helft van de oorlog. Toen ging het ook beter, konden nog heel wat fouten hersteld worden, ook al bleven er vele gehandhaafd.

2. Het geallieerd opperbevel maakte ook z'n plannen wat met Nederland te

doen als de Duitsers afgetrokken, verslagen waren of in ieder geval opgehouden zouden hebben het land de facto te besturen. Het heeft de Nederlandse regering heel wat moeite gekost van het geallieerd opperbevel gedaan te krijgen dat dit als een zuiver Nederlandse aangelegenheid werd beschouwd, die we zelf konden oplossen.

3. Binnenslands was er allereerst de od, Orde Dienst (veelzeggende naam! orde!), een organisatie onder leiding van officieren, die zich de rechtmatige voortzetters achtten van het militaire bewind ingesteld bij de afkondiging van de Staat van Oorlog en Beleg, in de dagen van vóór mei 1940, toen we nog alles vreesden, alles hoopten en op vrijwel alles verkeerd of slecht voorbereid waren.

Deze od-leiding bereidde in bezettingstijd een militair bestuur voor, ontwierp wetten en wetjes, benoemde voor straks burgemeesters enzovoort enzovoort, beschouwde zich als het rechtmatige verlengstuk van de regering te Londen en dreigde eens elke politicus of burger, die ‘Van Hogendorpje zou willen spelen’ (met andere woorden tijdelijk en in afwachting van de officiële regering alhier bestuursbevoegdheden zich zou toeëigenen), te zullen oppakken. Lag voortdurend met de politieke groepen, hieronder genoemd, overhoop, hetgeen aanleiding was tot een komieke telegram- en notawisseling met Londen in een later stadium van de oorlog. De od heeft z'n zin niet gekregen. Niemand trouwens helemaal.

4. Het Groot Burger Comité, voortgekomen uit het zogenaamde Politieke Convent, een groep van politici, samengesteld uit telkens twee afgevaardigden van elke politieke partij (behalve de hele kleintjes en de communisten), dus katholieken, antirevolutionairen, christelijk-historischen, liberalen en socialisten. Met eerwaardige namen als Colijn⁵⁴, Schouten⁵⁵, Van Walsum⁵⁶, Drees⁵⁷, Vorrink, Joekes⁵⁸, Telders, enzovoort.

Deze deden vooral in het begin goed werk door de secretarissen-generaal eraan te herinneren, dat zij niet mochten meewerken aan een verandering van de nationale wetgeving, nu de regering in Londen zat en het parlement was uitgeschakeld. Geholpen heeft het niet. Individueel waren enkelen van hen felle verzetsmensen, die soms openlijk in geschrifte (als bijvoorbeeld Telders in het *Liberale Weekblad*), maar vooral tussen de ruïnes van hun vroegere partij-apparaat, veel deden om de verzetsgeest aan te wakkeren. Ze hielden zich al in 1940 met na-oorlogse problemen bezig, ze maakten zich nuttig door de wilde, onnationale oogmerken van de Nederlandse Unie (onder andere onder leiding van De Quay) te dwarsbomen. Uit hun midden werd om veiligheidsredenen een kleiner werkcomité benoemd, onder de titel van Nationaal Comité. Dit wierp zich, tot ergernis van de od, op tot een soort rechtmatige vertegenwoordiging, hier in bezet gebied, van de Londense regering, kreeg zelfs berichten uit Londen dat het allemaal in orde was, dat men dus als zodanig werd erkend, en ontwierp dus ijverig proclamaties voor het grote moment van de Duitse aftocht:

Landgenoten!...

In dit grote uur richt zich tot u met machtiging van Harer Majesteits Rege-

ring in Londen, het Nationaal Comité, dat optreedt als voorlopig bewind... ..Het vertegenwoordigt door zijn samenstelling de grote geestelijke stromingen en groeperingen van het Nederlandse volk...

De eerste taak is: het handhaven van orde en rust in het gehele land...

Om al die grote geestelijke stromingen te vertegenwoordigen had het groepje zich uitgebreid met een paar mannen van buiten de bekende politieke organisaties of om zo te zeggen beroeps politici, edoch... (een mooi woord in dit plechtige verband) het contact met Londen liep via de beruchte verrader Van der Waals. De boodschappen van de regering waren gefingeerd en in april 1943, om precies te zijn op de eerste april, werd het net door de Duitsers dichtgehaald. De meesten verdwenen in gevangenissen en concentratiekampen, enkelen kwamen niet terug.

Het bleef een tijdje stil. Nochtans werd in 1944 een nieuw comité opgericht, genaamd Tweede Nationaal Comité, later genoemd Vaderlands Comité. Die naamsverandering was nodig, want inmiddels was er ook al een ander Nationaal Comité opgericht, in een ander milieu trouwens. Maar daarover hieronder.

Dat Vaderlands Comité overigens heeft een min of meer officiële rol gespeeld. Het werd, toen de verbindingen met Londen beter en betrouwbaarder waren geworden, door de regering erkend in een adviserende functie, maar niet als representatie van het Nederlandse volk en niet als voorlopig bewind voor als het eenmaal zo ver was. In de winter van '44-'45 werd er van Londen uit nog weer een ander comité samengesteld, namelijk het College van Vertrouwensmannen van de Regering, welk college eigenlijk ook weer de kous op de kop kreeg toen bij de bevrijding ons land overstroomd werd door geüniformeerde ambtenaartjes, die gezamenlijk het Militair Gezag vormden. Dat was het! Niet de od. Niet het Nationaal Comité. Niet het Vaderlands Comité. Niet het verzet!... Pardon, daarover hebben we nog niet gesproken en, vreemd genoeg, daarmee hadden de concipieerders van al die comités nauwelijks gerekend.

5. Het verzet dus. We bedoelen daarmee het georganiseerde verzet, opdat het niet zo zou lijken alsof onder de hiervoor genoemde initiatiefnemers geen lieden zouden zijn geweest die zich van het begin tot aan het eind, en dat was vaak de dood in gevangenis of concentratiekamp, tegen de Duitsers zouden hebben verzet. We noemen bijvoorbeeld Telders, Wiardi Beckman, Vorrink, Rutgers⁵⁹.

Ook in verzetskringen groeide, vooral na de grote april-mei-staking, die behoefte aan coördinatie en leiding. Maar *hoe* waren de groepen tot elkaar te brengen, waarvan men namen en adressen niet kende, niet precies wist wie en wat er achter stak, nauwelijks de importantie kon schatten enzovoort enzovoort?

Om deze, werkelijk grote!, moeilijkheid te omzeilen deed men in verzetskring min of meer hetzelfde als in de contreien van politici en officieren. Men proclameerde zichzelf eenvoudig als het representatieve en leidinggevende lichaam van het verzet. Zo ontstonden in de voorzomer van 1943 De Raad van Verzet in het

Koninkrijk der Nederlanden en het Nationaal Comité, dat zich om verwarring met het politieke Nationaal Comité (zie boven) te voorkomen, noemde Nationaal Comité van Verzet.

Daar waren ze dus. Het is ze evenmin als alle anderen gelukt hun (goedbedoelde) pretentie waar te maken. Ze zijn tot het eind van de oorlog blijven bestaan, niet als representanten of leiders van het verzet, maar als verzetsgroep naast andere verzetsgroepen.

De waarlijke oplossing van het probleem was moeilijker en ingewikkelder. Wat in feite tot alle spelers op dit onoverzichtelijke en verwarde toneel moest doordringen was dit:

Voor de regering te Londen: in bezet gebied waren nieuwe accenten in het politieke leven en in de politieke groepsvorming ontstaan, die bij de bevrijding als zodanig wilden worden erkend.

Voor de od: Er is geen rechtstreeks doortrekken van de gezagssituatie van voor mei 1940 naar de na-oorlogse tijd mogelijk.

Voor de politici: Er is, naast en dwars door de vooroorlogse partijen iets nieuws ontstaan, namelijk het georganiseerde verzet. Een representatieve of adviserende functie is alleen mogelijk wanneer de politici handelen in samenwerking met dit verzet.

Voor het verzet: Hoe nuttig ook uw functie, het is een eis van continuïteit en van democratie dat het vertegenwoordigende lichaam van het verzet op democratische wijze ontstaat en samenwerkt met de uit de vooroorlogse schema's ontstane politieke comité(s).

En zo is het dan ook gebeurd. In de winter van 1944-'45 was een democratisch opgebouwd vertegenwoordigend lichaam van het verzet gereed, de zogenaamde cc of Contact Commissie. Het Vaderlands Comité werkte hiermee samen door een van zijn afgevaardigden, die zelfs als voorzitter van de cc optrad. De od beschouwde zich tot het einde toe als een buitenbeentje, tot ook deze heren door de vorming van de bs (Binnenlandse Strijdkrachten) werden ingeschakeld en daarin ten slotte de taak toegewezen kregen die het meest op hun vroegere aspiraties leek, namelijk naast het strijdend gedeelte vormden zij de zogenaamde bewakingstroepen... Maar dan zijn we reeds in 1945.

Hoe het zij, aan het eind kwamen de vanuit Londen benoemde Vertrouwensmannen. Die onderhandelden met de Duitsers over wapenstilstand, voedsel droppings, enzovoort alsof er geen cc en geen verzet bestond.

En toen kwam het Militair Gezag, dat handelde alsof er geen Vertrouwensmannen bestonden.

Maar dan is de oorlog al voorbij.

Als u uit bovenstaande wijs kunt worden bent u een hele piet. Ik zei het al, u moest er even doorheen om de kroniekjes van hetgeen vanaf de herfst 1943 in Nederland gebeurde te kunnen begrijpen.

Vervelend? Het was ook allemaal tamelijk vervelend. Maar eerlijkheidshalve

moet worden gezegd: even onvermijdelijk als vervelend. En zo moet u dit kroniekje ook maar beschouwen.

31 augustus 1963.

Eindnoten:

- 54 *Dr. H. Colijn* - Nederlands staatsman, leider van de anti-revolutionairen, onder meer minister-president van 1933 tot 1939, politiek hoofdredacteur van *De Standaard*, door de Duitsers geïnterneerd en in 1944 in gevangenschap overleden.
- 55 *Dr. J. Schouten* - Na de oorlog fractievoorzitter van de a.r. in de Tweede Kamer.
- 56 *Mr. G.E. van Walsum* - Burgemeester van Rotterdam, 1 juli 1952 - 1 maart 1965.
- 57 *Dr. W. Drees* - Minister van Sociale Zaken in het kabinet Schermerhorn-Drees van 1945, eveneens in het kabinet-Beel en van 1948 tot 1958 minister-president.
- 58 *Mr. A.M. Joekes* - Staatsman, minister en lid Tweede Kamer.
- 59 *Prof. mr. V.H. Rutgers* - Anti-revolutionair staatsman, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, door de Duitsers gevangen genomen na een mislukte poging naar Engeland over te steken, begin 1945 overleden.

Wat doet een man in zulk een tijd?

Deze titel is een kleine variatie op enkele regels uit het prachtige gedicht van Jan Campert 'Het lied van de achttien doden'.

*Wat kan een man, oprecht en trouw
Nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind, hij kust zijn vrouw
En strijdt den ijd'len strijd...*

Laten we dit keer niet discussiëren over de vraag of elke Nederlander verplicht was zich tegen de nazismeerlapperij en Duitse dwang te verzetten. Dat kon op duizenderlei manieren en daarin telde de simpelste sabotage, het eenvoudigste gebaar van solidariteit, de kleinste ongehoorzaamheid mee.

Maar, zo schreef een ondergronds blad in bezettingstijd, in elke oorlog zijn er twee dodelijke bedreigingen, de vijand en de oorlog zelf. Oorlogvoeren is een bezigheid waarbij onze handen vuil worden en waarlijk onze handen niet alleen. Het is een 'dirty job', ook als men de noodzaak ervan erkent en een desertie uit zijn plicht nog vuiler vindt. En dat niet alleen aan de fronten of in de kraamkamers van de psychologische oorlogvoering en propaganda. Ook in het verzet. Men behoeft dan nog niet eens zover te gaan als Franse vrienden van de Maquis⁶⁰ mij vertelden, die hun gevangenen in bakkersovens verbrandden.

Ook in Nederland begon de strijd sinds de april-mei-staking van 1943 vormen aan te nemen, die men in ons goede burgerlijke landje nauwelijks voor mogelijk had gehouden. Overal in het land werden actieve en gevaarlijke nsb'ers neergeknald. Op straat, in hun huiskamer, op eenzame landweggetjes en op marktpleinen. In augustus 1943 en de volgende maanden begonnen de Duitsers dezelfde aanslagen uit te voeren

op als goede vaderlanders bekend staande Nederlanders. In de krant verschenen dan korte, bijna laconieke berichtjes zoals dit in *Het Volk* van twintig jaar geleden:

In de nacht van dinsdag op woensdag zijn in Meppel en omstreken drie moorden gepleegd, omtrent welke motieven de politie in het duister tast. In de tijd van 23.20 tot 1 uur hebben onbekenden, die met een auto waren, deze drie moorden gepleegd op een chirurg van een ziekenhuis te Meppel, Rolfsema, op den garagehouder Dijkstra te Meppel en op het hoofd van de christelijke school te Staphorst, den heer Boldewijn.

Die ‘onbekenden’ waren Duitsers, bezig met de uitvoering van hun Silbertanne-

plan, namelijk de dood van nsb'ers te betalen met die van een aantal willekeurig gekozen Nederlanders. 'Omtrent welke motieven de politie in het duister tast,' is maar een heel klein en zichzelf telkens repeterend voorbeeldje van een verleugende pers.

Alleen dat 'willekeurig gekozen' dat ik zelf hierboven neerschreef bevat me niet erg. Willekeurig was het natuurlijk niet. Men kan er zeker van zijn dat er goede vaderlanders, tegenstanders van het nazi-regime, als slachtoffer werden uitgekozen. Wat mij intrigeert is de vraag welke schoft de Duitsers op die mensen attent heeft gemaakt en ik heb het onprettige gevoel dat ik heden ten dage nog best naast zo'n kerel in de tram kan zitten. Men is er immers lang niet altijd achter gekomen. Zijn ook bij ons nog 'die Mörder unter uns'?

Het was, zoals gezegd, van twee kanten. Hier volgt een ander kranteberichtje van twintig jaar geleden, één van de vele!, dat we kiezen omdat het even kort is, maar toch duidelijk het verschil in toon aangeeft:

Vrijdag 2 sept., tegen half zes des avonds, is de waarnemende politie-president Gerardus Johannes Kerlen te Utrecht het slachtoffer van een laaghartige moordaanslag geworden. Op weg naar huis werd hij in de nabijheid van zijn woning, door een ongeveer 20-jarige persoon, met een vuurwapen zwaar gewond. Aan deze verwonding is hij overleden...

Hier netjes de voornamen voluit. Bovendien nog een levensbericht, dat wij u, lezer van 1963, besparen, maar waaruit blijkt dat meneer Kerlen zich, na een officiersloopbaan, in 1942 vrijwillig aanmeldde voor een baantje bij de politie en meer soortgelijks. Hier is de aanslag plotseling 'laaghartig', in Meppel vindt men het woord niet nodig.

Er is nog een verschil.

Nauwelijks een maand later opnieuw een krantebericht over de zaak Kerlen, onder de titel:

de moordenares van politie-president Kerlen gegrepen

Ik zal enkele markante zinnen uit het bericht overschrijven:

'De moordenares is de 22-jarige Gertruida van Lier. Zij is een half-jodin. Bij haar arrestatie droeg zij drie geladen pistolen bij zich...' En even verder: 'Opmerkelijk is het feit, dat de moordenares met cynische openhartigheid verklaarde ook een belangrijk aandeel te hebben gehad in de voorbereidingen voor de moordaanslag op de kapitein Woerts te Bussum...'

Ik heb Gertruida niet gekend. Zij was nog een meisje, nauwelijks de kinderschoenen ontwassen, zoals men dat pleegt te noemen. Ze zal wel dood zijn en haar 'cynische openhartigheid' zal wel een poging geweest zijn, nu ze toch verlo-

ren was, verantwoordelijkheden op zich te nemen, die anderen zouden kunnen redden. In mijn vensterbank staat een vuurrode geranium te branden tegen de pikzwarte achtergrond van het nachtelijk raam. Hardop noem ik haar naam en de gedachten die mij van binnenuit overstromen, kan ik hier niet weergeven. Ze passen niet in het nuchtere relaas van deze kronieken.

Denk niet, dat het *alleen* maar bewondering en verbondenheid is. Het is verschrikkelijk als een mens tot zulke daden moet komen, komen móét. Heldin en slachtoffer tegelijk in het onmenselijke bedrijf dat oorlog heet.

Maar de Duitsers dan, die in Meppel en in het Gooi en in Amsterdam en elders hun Silbertanne-moorden bedreven? Ook helden en slachtoffers?

Er waren er, die er zo over dachten. Natuurlijk kozen zij daarin partij, ook al kleedden zij hun betogen in de gewaden van algemene menselijkheid, moraal en volksgezondheid. Zelfs aan de nsb-leider Mussert ontging het niet, dat er in Nederland een temperatuurverhoging had plaatsgevonden, en dat de verhouding tussen nsb en volk en tussen bezetter en overwonnenen naar een nieuw dramatisch en tragisch hoogtepunt werd gevoerd. Bijna dagelijks vonden er aanslagen op zijn activisten plaats. Daartegenover vermoordden de Duitsers Nederlanders, die daaraan part noch deel hadden. De overvallen op distributiekantoren, raadhuizen en andere gebouwen van het verfoeide apparaat gingen door en vermenigvuldigden. De haat groeide. De middelen werden directer en grover. Om de terreur enigszins de kop in te drukken werden de provincies Gelderland, Overijssel, Drente, Groningen en Friesland tot verboden gebied verklaard, dat wil zeggen alleen wie er woonde of van beroepswege daar aanwezig moest zijn mocht er vertoeven. De nsb werd bewapend. Om de schrik erin te brengen of te houden waren de Duitsers snel, sneller nog dan voorheen, met hun fusillades. De kranten stonden er vol van. Soms groepen van tien en meer tegelijk. Maar wat als afschrikwekkend voorbeeld bedoeld was werkte niet meer. Over dat punt waren we allang heen. Alleen de haat, de afschuw, de bereidheid om alles te riskeren groeiden.

Op 14 september 1943, nu dus twintig jaar geleden, richtte het mannetje Mussert zich daarom tot het volk. Tot ‘ons’ volk, zei hij. Een ernstig woord van de pseudo-leider, dat begint met het toen gebruikelijke woord ‘Volksgenoten!’ Met uitroeptekens.

Ik citeer:

‘Gij hebt als mijn volksgenoten het recht mijn standpunt te kennen. Ik ben van mening dat sluipmoord onder alle omstandigheden laf en gemeen is en dat geen behoorlijk mens daarover een andere mening kan hebben. Deze misdaden worden dan ook bedreven door een kleine bende van ontwortelde elementen, die grotendeels niet begrijpen, dat zij in dienst staan van Moskou. Het Nederlandse volk als zodanig staat daar, God zij dank, buiten. De verwarring van de geesten, die kenmerkend is voor deze tijd, heeft echter op velen deze invloed gehad, dat zij het kwaad niet zodanig bestrijden als onder normale omstandigheden het

geval zou zijn. Ten slotte is er een betrekkelijk kleine categorie, die de gepleegde brandstichtingen en sluipmoorden toejuicht. Deze laatste categorie heeft haar bezinning verloren en bestaat uit moreel en geestelijk ontwortelden, die de spanning van deze tijd niet konden verdragen. ...Ik doe hierbij een dringend beroep op iedere behoorlijke Nederlander, om te helpen voorkomen, dat ons vaderland een land van moordenaars wordt. Niet alleen ieder lid van de politiemacht, doch iedereen heeft de zedelijke plicht te helpen daders van sluipmoorden en brandstichtingen te vinden en aan de justitie uit te leveren, opdat zij hun gerechte straf zullen ondergaan en niet anderen voor hun euvelheden moeten boeten...'

Dat lijkt zo op het eerste gezicht geen onredelijk standpunt. Zelfs schijnt hier een man aan het woord, wie de morele kracht van ons volk en recht en orde werkelijk ter harte gaan. Hij vergeet echter bij zijn mooie woorden te vermelden dat Nederland reeds lang een land van moordenaars was, om precies te zijn sinds de Duitsers hier in 1940 met hun bloederige praktijken *begonnen*. Hij vergeet de joden, die bij tienduizenden werden weggevoerd en vermoord. Hij vergeet de arbeiders, die als slaven werden gevangen. Hij vergeet de mannen die in april/mei van hetzelfde jaar als schurftige honden door de Duitsers werden neergeschoten...

Wanneer men oorzaak en gevolg niet meer van elkaar wil onderscheiden, wanneer men over vrede spreekt zonder de vraag van recht en onrecht te stellen, wanneer men over menselijkheid spreekt zonder verdrukken en onderdrukten te zien, wanneer men over orde spreekt zonder de *enige* strategie die de zwakke is overgebleven als legitiem te erkennen... ja, dan is het gemakkelijk over vrede en fatsoen te praten. In het gefluit van deze vogelaar zitten veel valse tonen. Wel zegt hij dat 'onschuldigen moeten boeten' en hij bedoelt daar kennelijk de Duitse moordpartijen mee van de Silbertannen Aktion. Dat zij ook op moeten houden zegt hij niet. Het Nederlandse volk roept hij op de verraders te worden van zijn eigen zonen en van meisjes als Gertruida van Lier, de halfjodin.

En wie op Duitsers en nsb'ers schiet, 'staat in dienst van Moskou'.

Die laatste uitdrukking zal niemand van ons vreemd zijn. Tot vandaag de dag, twintig jaren later, staat elke guerrillastrijder, elke gewapende opposant, elke gewelddadige activist tegen onderdrukking en willekeur 'in dienst van Moskou'. Of hij bij de Vietcong behoort, of hij in Zuid-Afrika tegen de rassenonderdrukking ageert, of hij in Algiers voor zijn vrijheid vecht, of hij in Zuid-Amerika op de roodgebiesde uitbuiters van zijn volk mikt, hij staat 'in dienst van Moskou'. Ik moet zeggen, ik vind dat te veel eer voor Moskou en ik heb nog niet alle hoop voor de wereld opgegeven zolang er nog rebellie mogelijk is *zonder* dienstbaarheid aan een regime, dat het woord vrijheid nog moet leren spellen.

Maar voor de zogenaamde ordelievende burgerman, voor de man die aan de open kant van de la zit, voor degene die te laf is om recht hoger te schatten dan orde, omdat platweg 'orde zonder recht' de verschrikkelijkste wanorde is, voor

hem zijn de woorden goed gekozen. Ze deden in onze bezettingstijd hun werk, ze doen het nog!

Mussert stond overigens niet alleen. De septemberkranten van twintig jaar geleden bevatten ook het verslag van een radiotoespraak van Paus Pius xii. Een vredelievende toespraak, een dringende oproep om een vredesakkoord te sluiten. De Paus geeft zijn zegen ‘aan allen die zullen werken voor de vrede, aan allen die er toe zullen bijdragen om het thans bestaande dode punt tussen oorlog en vrede te boven te komen, aan allen die zullen luisteren naar de kreten der volken, die na zoveel smart en puinhopen *slechts vragen om vrede, brood en arbeid...*’

Ik vraag in alle bescheidenheid: En *niet* om *recht*, Heilige Vader? En *niet* om *vrijheid*, Heilige Vader? En is vrede zonder recht Gode welgevallig, Heilige Vader? En smaakt brood zonder vrijheid niet bitter, Heilige Vader? En is arbeid zonder eer niet hetzelfde als slavernij?

De oproep tot een vredesakkoord kwam op een ogenblik waarop, naar de eigen woorden van de Paus, ‘de oorlog zijn hoogtepunt tegemoet gaat’ en waarin de volkeren ‘gekweld worden door de twijfel, of de voortzetting van deze oorlog nog in overeenstemming is met de redelijke en gerechtvaardigde nationale belangen tegenover het christelijke en menselijke geweten...’

De Paus vergiste zich half. Die twijfel groeide, jawel, maar bij de ‘Duce, Duce!’ - roepers van Rome en de ‘Sieg Heil’ - gillers van het Derde Rijk. Zij begonnen in te zien, dat in 1943 hun droom van overwinning en heerschappij tegenover de onweerstaanbare opmars van de geallieerden niet verder gedroomd kon worden. Zij begonnen in te zien dat een akkoord nog iets van hun macht zou redden, hun misdaden ongestraft zou laten. In Italië zou het Mussolini-regime nog geen twee weken later bezwijken. In Duitsland bereidden generaals in alle stilte hun putsch voor. Als op dat moment de geallieerden aan de pauselijke oproep gehoor hadden gegeven, hadden de moordenaars van Rome en Berlijn hun kop gered. Jazeker, ook die van een aantal dappere en rechtvaardige lieden die nog onder beulshanden zouden sterven, ook die van honderdduizenden, thuis begraven onder het puin, aan de fronten stervend in de modder.

Niet meer de levens van de mannen wier namen wij hieronder afdrukken en die door de Duitsers in september 1943, nu twintig jaar geleden, werden neergeknald, omdat zij het *recht* uitvoerden dat de Duitsers hadden besmeurd en de vrijheid verdedigden die Mussert en de zijnen hadden verkwanseld. Lees de namen goed, lees er niet overheen. Het is een kleine eer, die u hen twintig jaren na hun dood nog kunt bewijzen. Zij wisten wat ‘een man, oprecht en trouw, nog doet in zulk een tijd’. Zij wisten het beter dan de Paus, al zullen ze wellicht (maar misschien ook juist niet!) de morele en godsdienstige complicaties van de oorlogvoering hebben vereenvoudigd tot die ene daad: Verzet! *Verzet!* verzet

Hier staan ze:

De 30-jarige handelaar Johannes Vis uit Stadskanaal, de 32-jarige Anne Rutgers uit Stadskanaal, de 25-jarige boekhouder J. Toet uit Staphorst, de 25-jarige ziekenoppasser Gert Por uit Zuidlaren, de 24-jarige machinist P. van Laarhoven uit Hasselt, de 28-jarige gemeenteambtenaar Wessel Knot uit Exloo, de 35-jarige leider van een arbeidsbureau Rendert Poel uit Borger, de 21-jarige hbs'er Jans Diemer uit Borger, de 37-jarige landbouwer Roelof Tuin uit Valtermond, de 41-jarige gemeentesecretaris Andries Diepenburg uit Odoorn.

En enkele dagen later:

De joodse student Leo Frijda uit Amsterdam, 20 jaar oud, de student Hans Katan uit Amsterdam, 24 jaar oud, de student Sape Kuiper uit Delft, 19 jaar oud, de natuurkundeleraar Johannes van Mierlo uit Nw-Amstel, 36 jaar oud, de gymnastiekleraar Henri H. Geul uit Amsterdam, 27 jaar oud, de student Johannes Kalshoven uit Amsterdam, 21 jaar oud, de leerling der machinistenschool Louis Boissevain uit Bussum, 21 jaar oud, de student Antoon Pleyte uit Delft, 26 jaar oud, de kantoorbediende Gideon Boissevain uit Amsterdam, 23 jaar oud, de werktuigkundige Jan Karel Boissevain uit Amsterdam, 23 jaar oud, de letterkundige Walter Brandligt uit Epe, 42 jaar oud, de journalist Maarten van Gilse uit Amsterdam, 27 jaar oud, de pikeur Dionysius Remiens uit Amsterdam, 24 jaar oud, de radiotechnicus Antoine Th. Broeckman uit Blaricum, 32 jaar oud, Petrus Pooters zonder beroep uit Amsterdam, 32 jaar oud, de student Olaf Th. Thomsen uit Amsterdam, 24 jaar oud, de kantoorbediende Anton J.Th. Koreman uit Amsterdam, 28 jaar oud, de monteur Victor van Swieten uit Eemnes, 37 jaar oud, de student Johan Roemer uit Amsterdam, 23 jaar oud...

Ze zijn dood. Op de vraag of hun schrikkelijk lot zin had, blijven zij thans stom. Wij ook?

14 september 1963.

Eindnoten:

- 60 *Maquis* - Naam voor de Franse verzetsbeweging (maquis = struikgewas op Corsica, waarin bandieten zich bij voorkeur schuilhouden).

De Nederlandse bevolking is het er niet mee eens, maar werkt niet tegen

De titel van dit kroniekje is een citaat uit een bericht van een zekere Bene, vertegenwoordiger van het Duitse Auswärtige Amt⁶¹ aan de Sicherheitsdienst te Berlijn. Het was gedateerd 25 juli 1943 en er wordt in verteld: 'Van de 140.000 joden zijn er thans 102.000 weg, waarvan 72000 gedeporteerd. De razzia in Amsterdam op 20 juni, die zeer goed geheim was gehouden, was een groot succes. *De Nederlandse bevolking is het er niet mee eens, maar werkte niet tegen. De joodse ordedienst hielp...*'

Rauter had reeds een jaar eerder een soortgelijk bericht geschreven. Toen aan Himmler en de brief was gedateerd 24 september 1942. We zullen zijn tekst in het Nederlands vertalen, hoewel we het eigenlijk in het Duits moesten laten staan. Zeker zullen er onder de lezers van thans zijn, die dit Duits niet kunnen

of willen lezen, al kan het in geen taal beter gezegd worden. Maar het is de vraag of die weerzin zo gerechtvaardigd is voor een volk ‘dat het er niet mee eens was, maar ook niet tegenwerkte...’ Hoe het zij, hier zijn enkele citaten uit Rauters brief:

‘Op de 15de oktober wordt het jodendom in Holland vogelvrij verklaard, dat wil zeggen dan begint de grote politionele actie, waaraan niet alleen de Duitse en Nederlandse politie-organen deelnemen, maar ook de leden van de nsdap (d.i. de Duitse nazi-partij, Sj.v.V.), de nsb (dat zijn de Nederlandse nazi's, die thans zeggen, dat ze wel verkeerd gedacht maar geen kwaad gedaan hebben, Sj.v.V.), de Wehrmacht enzovoort ...De storm die in de kerken opgestoken is, toen destijds met de evacuatie werd begonnen, is verflauwd. De nieuwe eenheden van de Hollandse politie doen het uitstekend en arresteren dag en nacht honderden joden. Het enige gevaar dat daarbij loert, is het feit dat hier en daar een politie-ambtenaar zich aan joods goed vergrijpt en het te eigen bate behoudt...’

Dat stond al in een brief van 1942. Op 29 september 1943, nu dus precies twintig jaar geleden, kwam het einde. In die nacht werden in Amsterdam drieduizend joden uit hun huizen gehaald. Op dezelfde dag elders nog eens zevenduizend. Ook de beide leiders van de joodse Raad moesten eraan geloven. Asscher en Cohen gingen ook op transport.

Het gebeurde in de nacht vóór het joodse Nieuwjaarsfeest...

Het gebeurde twintig jaar geleden.

Het gebeurde in Nederland.

In Nederland hield op die dag de joodse gemeenschap praktisch op te bestaan. De paar uitzonderingen die nog met rust gelaten werden, waren zo gering in aantal, dat ze dit feit niet veranderen. Wat Portugese joden, wat gemengd gehuwden, een aantal gesteriliseerden en degenen, die kans hadden gezien onder te duiken.

Maar... van de ruim 140.000 joden die Nederland in 1941 telde, zijn er ruim 110.000 uitgeroeid. Ruim 104.000 zijn er door de Duitsers in Duitsland en Polen vermoord. Van de 110.000 die werden gedeporteerd zijn er een 6000 teruggekomen...

Zo, daar staat het! Er zijn zaken die een kroniekschrijver plichtsgetrouw vermeldt, maar is het eenmaal neergeschreven dan daalt de nacht over zijn schrijftafel, het licht van de lamp straalt ijzige kou uit, de vingers die schrijven moeten worden stijf en binnenin beginnen de gedachten en vragen te woelen als wormen, een kluwen, een brei waaruit niets zich oprichten kan, zwart onderaards. Er is geen dag in Nederland waarop ons volk de moord op de meer dan honderdduizend joodse landgenoten gedenkt. Waaraan zou men moeten denken? Waar zijn de gerenommeerde redenaars, die zelfs hier niet met een mond vol tanden staan? Hoe zullen de jongeren de ouderen aanzien als ze kennis nemen van het rapport van de Duitser Bene, ‘de Nederlanders werkten niet tegen...’

Er is geen monument te vergelijken met bijvoorbeeld het erekerkhof te Overveen, stil, grijs, met een lange weg erheen, die tot inkeer dwingt en de wind van de zee, waarvan men niet weet vanwaar hij komt en waar hij henen gaat. Ik meen te weten dat het resterende deel van de joden die thans nog in Nederland leven, zo'n gedenkteken ook niet wil. Wie zouden er mogen samenkomen? De nog levende leden van de Nederlandse regering te Londen, die aan Vorrink bericht stuurden de clandestiene weg naar Engeland voor belangrijker zaken te gebruiken? De Nederlanders die meehielpen de joden te registreren en te vervoeren? De politie, die er één redde tegenover de velen die mede door haar ambtelijke plichtsgetrouwheid werden opgepakt? Degenen die weigerden een joodse man, of vrouw of kind in hun huis op te nemen? Of die niet eens hebben geweigerd maar er eenvoudig niet van hebben geweten, er niet aan hebben gedacht, er niet naar op zoek zijn gegaan? De gemengd-gehuwden of gesteriliseerden, de 'belangrijken' die aanvankelijk in Barneveld werden ondergebracht en een uitzonderingspositie accepteerden? De nog overlevende beambten van de joodse Raad, die wat de bedoeling destijds ook geweest moge zijn, hand- en spandiensten aan de jodenjagers verleenden?

Misschien zouden we de 29ste september tot een dag des zwijgens moeten maken, een dag waarop niemand iets tegen de ander zegt.

Ik weet niet wat ik schrijven moet. De Nederlandse joden waren maar een klein deel van alle vermoorden. Het waren er 110.000, maar over heel Europa waren het er zestig maal zoveel, ruim zes miljoen. Ik ben er zeker van dat er lezers zullen zijn die thans denken: 'Dat getal wisten we al. Het is uittentreuren herhaald. Moeten we er weer over beginnen?...'

Ik begin er niet over. Ik schrijf de kroniek van hetgeen zich twintig jaar geleden hier in ons land afspeelde. Ik verwacht geen tranen en doe geen poging tot zelfbeschuldiging te bewegen.

Ik zeg het alleen maar omdat het gebeurd is, opdat u wéét dát het gebeurd is en opdat we niet vergeten dat het gebeurd is. Ik sprak van een gedenkplaats en dat zou, naast de Hollandse Schouwburg in Amsterdam, bijvoorbeeld het kamp in Westerbork kunnen zijn, waar het overgrote deel van de vermoorden doorheen gegaan is en waarvan de treinen vol naar de Vernichtungslager vertrokken. Maar dat kamp was er al vóór de Duitsers hier kwamen en er werden joodse vluchtelingen in ondergebracht, wier aanwezigheid we in onze nationale volkshuishouding onprettig en lastig vonden en een gevaar voor de goede betrekkingen met Duitsland, Hitler-Duitsland, waarvan de leider een 'bevriend staatshoofd' was.

Juist in de dagen waarin de laatste joden werden weggevoerd, signaleren de illegale bladen 'symptomen van groeiende anti-semitistische gevoelens onder ons volk'.

Wie er vandaag over praat is een scherpslijper, iemand die de goede betrekkingen met een nieuw Duitsland wil vertroebelen, een hypochonder.

Berekeningen wijzen uit dat ongeveer 8000 joden hun leven hebben gered

door onderduiken. Dat zijn er niet veel op de 140.000 die in 1941 in ons land woonden. Er waren joden die niet wilden onderduiken, er waren er veel meer die het niet konden, omdat er niet voldoende illegale organisatie daarvoor bestond en er niet genoeg onderduikadressen waren.

Zijn we daarom schuldig?

Abel Herzberg schrijft dat, als er meer waren ondergedoken, als de Duitsers gemerkt zouden hebben dat een werkelijk aanzienlijk aantal joden door hulp van Nederlandse niet-joden aan hun greep zouden zijn ontsnapt, ze waarschijnlijk dermate straffe maatregelen zouden hebben genomen, dat ook de 8000 het niet gehaald zouden hebben. Welke middelen? Die zijn onvoorstelbaar, zegt Herzberg, en 'wie het niet gelooft heeft alweer vergeten, waartoe het leiden kan als de menselijke wreedheid buiten haar oevers treedt.'

Zijn we daarom onschuldig?

Ik geloof niet dat men over deze dingen praten kan in de gewone termen van schuld en onschuld. Onze fantasie, ons verstand, ons voorstellingsvermogen, ons solidariteitsgevoel, ons inzicht, ach, het zijn allemaal maar beperkte menselijke zaken en te beperkt voor een zaak die alle proporties, die een christelijk-humanistische beschaving ons had ingeprent, te buiten ging.

Een verschrikkelijke verwarring, innerlijk, moreel, nationaal en menselijk.

Abel Herzberg verhaalt van een eenvoudige joodse man, die hij in Westerbork hoorde zeggen: 'Als je niet weet wat je doen moet, dan moet je je beginselen volgen. Daar heb je ze voor.'

De man die deze beginselen zeker had en wist wat hij ermee moest doen was mr.dr. L.E. Visser, de joodse president van de Hoge Raad der Nederlanden. Deze Hoge Raad heeft al geaccepteerd dat zijn voorzitter als jood werd afgezet en, zoals zo vaak in het leven gebeurt als men bij het kleine begin al met zijn beginselen solt, deze Hoge Raad heeft een weinig verheffende rol gespeeld in bezet Nederland.

Mr. Visser deed het anders en we zijn dankbaar deze machteloze kroniek met hem te kunnen eindigen. Mr. Visser zocht voor zijn protest de Duitsers op in hun hol. Hij weigerde zijn persoonsbewijs te aanvaarden omdat er een J (= jood) op gedrukt stond, waarachtig niet omdat hij zich voor zijn jood-zijn schaamde, maar omdat het in strijd was met het recht, waaraan ook de bezetter zich diende te houden.

Zonder godsdienstig te zijn, liep hij op Sabbat in sabbatskieren door Den Haag. Het gebedenboek onder zijn arm.

Zijn correspondentie met de leiders van de joodse Raad getuigt van een beginselvastheid, zuiverheid en menselijkheid, die door het woord 'heroïsch' alleen maar scheefgetrokken zouden worden.

Elke gunst weigerde hij. Bij hem vond een volledige identificatie plaats met de jood, de kleinen en de schlemielen, die onmachtig en die zonder belang waren voor het productieproces.

Hij 'hielp' niet, maar hij deelde hun gevaar en schaamteloze ontluistering door de vijand.

Hij stierf vóór de Duitse klauw hem greep. Hij ‘staat in de voorhoven des Heren geplant’, zoals de Bijbel zegt.

28 september 1963.

Eindnoten:

61 *Auswärtige Amt* - Het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken.

Op weg naar de chaos

Het ging Duitsland slecht in oktober 1943. Het ging ons ook slecht. Hoe langer hoe slechter, hoewel we tegen elkander zeiden dat alles goed ging en nog beter zou gaan. Maar dan bedoelden we de opmars van de geallieerden aan het Oostfront en in Zuid-Europa, waar het snorkerige bewind van Mussolini was ineengestort. De Duitsers probeerden met dwaze legerberichten hun debâcles te camoufleren, maar dat lukte niet. Dat gaf veel stof tot lachen, maar overigens was er niet veel te lachen. Integendeel. Bijna dagelijks stonden er in de kranten lange lijsten van namen. Die namen waren mensen, meestal jonge mannen, onder wie velen, die als alles normaal was gegaan, een goede, soms zelfs briljante toekomst zouden hebben gehad. Doodvonnissen!

Het verzet werd er niet minder om. Het werd sterker en het volgde een van die wetten, die onderdrukkers blijkbaar tot vandaag de dag nog niet voldoende kennen. Onderdrukking wekt verzet. Terreur wekt tegenterreur. Meer terreur, meer tegenterreur. Daaronder waren aanslagen op met zorg gekozen personen, zoals gevaarlijke verraders of politiebeambten die voor de vijand werkten (en vooral ijverig werkten), of op een generaal die onze jongens voor het Oostfront ronselde. De Duitsers voerden nog steeds de vertoningen op van gerechtshoven. Zelfs met verdediger en al. Maar de vonnissen kregen een verschrikkelijke monotonie. De dood. Ze trokken er ook ‘onofficieel’ op uit en vermoordden notabelen, schrijvers, geneesheren, schoolhoofden enzovoort enzovoort.

Ook aan onze kant werden moorden gepleegd, die weliswaar een politiek tintje hadden, maar niet het gevolg waren van een collectief weloverwogen besluit, waarbij de politieke noodzaak de doorslag gaf. Eenmansondernemingen, wraakoefeningen, uitbarstingen van onderdrukte woede, soms zelfs platweg roof. In Haarlem werd de vrouw van een nsb'er met een zakmes geslacht. Bij Zwolle werd een nsb'er half gewurgd en levend begraven, met fiets en al. De daders waren in de netten van de slavendrijvers gevallen en zouden de volgende dag naar Duitsland moeten vertrekken. Hun woede zocht een uitweg, op de primitieve manier van primitieve mensen. Van een boeregezin in Oost-Nederland, Duitsgezind ja, werd de boerderij platgebrand. Ze woonden twee dagen in een eigen gebouwd schuurtje op hun land, toen kwamen er twee bezoekers in de late avond. Na een lang gesprek namen ze afscheid en bij het afscheid knalden ze man en vrouw neer.

In diezelfde tijd groeide het aantal overvallen op distributiekantoren. Ambtenaren onderweg, met soms een tas vol bonnen of andere bescheiden die de onderduiker goed gebruiken kon, werden van hun kostbare schat beroofd, maar slechts zelden werd er geschoten en het is, achteraf gezien, eigenlijk heel bijzon-

der dat daarbij zo weinig bloed gevloeid heeft. Organisatie, discipline en grote persoonlijke moed. Daarnaast vaak primitieve uitbarstingen, botte wraak, hebzucht, roof, soms pure moordlust.

Ja, er was in Nederland iets aan het veranderen. De Duitsers hadden er zelf voor gezorgd. Maand in maand uit had de ondergrondse pers de ambtenaren opgeroepen administratieve verwarring te stichten. Platweg gezegd, de rommel door elkaar te gooien. Onderduiken! Onderduiken! Je nooit in de handen van de vijand geven! waren de parolen. Op de fabriek saboteren! Je ziek melden! Stelen van de Duitsers wat je stelen kunt! Voedselvoorraden verdonkeremanen! Met hun maatregelen hadden de Duitsers thans vrijwel iedereen deze jungle ingejaagd. De studenten en de dienstplichtige militairen en de jaarklassen die werden opgeroepen voor werk in Duitsland. Die trokken weg uit hun huis, doken onder, liepen met valse papieren rond voorzover die in 1943 al via de illegaliteit verkrijgbaar waren, vormden verzetsgroepen, roofden om te kunnen blijven leven enzovoort enzovoort. En onderwijl groeide de armoede! Als je de distributiemaatregelen van de herfst 1943 nog eens doorneemt blijkt pas hoe erg het toen bezig was te worden.

De Duitsers hadden onze kerkklokken gestolen. Nu moesten ook andere bellen en belletjes uit persoonlijk bezit worden ingeleverd. Fietsbanden waren er allang niet meer, maar nu kwamen zelfs houten fiets ‘banden’ op de bon. In de etalages mochten geen verpakkingen meer worden uitgesteld van goederen die niet meer leverbaar waren. Waarom niet? zult u zich in 1963 verbaasd afvragen. Omdat de herinnering aan onze gestolen rijkdom de mensen de duvel in 't lijf joeg. Soms deden de winkeliers het met bittere grappen, die hun uitwerking niet misten. Zo bijvoorbeeld in de etalage van een drankwinkel, vol lege flessen, met een groot biljet aan het raam: vijf cent, één keer ruiken aan de kurk!

Zelfs tweedehands goederen werden aan de prijsbeheersing onderworpen.

In advertenties moesten prijs en adres worden genoemd. Groenteboeren mochten alleen nog maar aan hun eigen vaste klanten leveren. Groentetelers werd verboden rechtstreeks van hun akker te verkopen. De ccd, dat is de Centrale Controle Dienst van de voedselvoorziening, maakte in het eerste halfjaar van 1943 niet minder dan 74.536 processen-verbaal op. Ik ben er zeker van dat de niet gesnapte illegale transacties het tien-, wel het hondervoudige bedroegen. De slaggers mochten uit beenderen geen bouillon meer aftrekken. Trouwens zelfs het verstrekken van beenderen werd gereguleerd. Clandestiene slachtingen van vee waren aan de orde van de dag. Dat ging vaak met primitief gereedschap, in schuurtjes, zonder behoorlijk licht en zonder enige hygiënische maatregel. Een paradijs voor zwarte handelaren. In een dorp werd in het avondlijke duister een clandestien geslachte koe vervoerd. Plotseling: Halt! Politie! De mannen op de loop. Het was geen politie, maar het waren burens, die kennis hadden gekregen van het transport. Ze wonnen er een koe mee.

Er waren lieden die er rijk van werden, zoals er altijd schobbers zijn geweest

en zullen blijven die van de nood van anderen rijk worden.

Soms werden we zoet gehouden als kinderen. Mededeling in de kranten: Aanstaande moeders kunnen een bon krijgen voor een teiltje en een babykruikje. Een week later de mededeling: Jawel, maar alleen moeders die hun eerste baby verwachten. In de kolommen kleine advertenties waren tweedehands kinderwagens een veelgevraagd artikel. Bij de spoorwegen werd extra politiepersoneel aangesteld. In 1942 werden er bijna 40.000 diefstallen gepleegd uit spoorwegloodsen. In de eerste drie maanden van 1943 alleen al 13.000!

Bijna 5000 spoorwegwagons werden in 1942 opengebroken, en 1942 was nog heilig en rijk vergeleken met 1943. Er ontstonden clandestiene fabriekjes, bijvoorbeeld van schoenen. Een kolenhandel werd betrap op het clandestien verhandelen van duizenden mudden.

Wie wilde gaan trouwen mocht niet meer in een koets rijden, getrokken door twee paarden. Trouwens er mocht zoveel niet. Zelfs het oplaten van vliegers was verboden. Het houden van duiven was al veel eerder onmogelijk gemaakt. In vele steden mochten jonge meisjes na 8 uur niet meer op straat. In zulke sombere tijden was de liefde een leuke afwisseling, die vaak nog betaald werd ook, vooral als er Duitsers of zwarte handelaars van profiteerden.

De Duitse soldaten stalen trouwens ook mee. Een van hun begerde artikelen was de knijpkat, een zaklantaarntje dat door een handbeweging kon blijven branden. Omstreeks deze tijd van het jaar liepen een medewerker en ik door de Kalverstraat. Er waren in onze groep juist veel arrestaties gevallen. We hadden ieder een tas vol materiaal bij ons, voor de ondergrondse pers, voor spionage enzovoort. Toen we bijna over een trottoirband vielen (het was stikkedonker) kneep mijn vriend even de knijpkat aan. Onmiddellijk werden twee geweren op ons gericht. Twee Grüne Polizisten! Wij dachten aan onze tassen, maar zij aan onze knijpkat. We zagen kans de tassen in het donker in de goot te zetten, maar de lantaarn waren we kwijt. Moeilijk terugzoeken in het donker...

Goed, misschien heeft u in het welvarende Nederland van 1963 er thans enig besef van hoe het twintig jaar geleden was. Het is nog allemaal niks. Het was erger, verwarder, wilder, ook vaak lachwekkender, soms zelfs goediger. In een houten huisje in de Achterhoek, midden in het bos, had onze verzetsgroep een soort retraite. Wie even uit de circulatie moest kon er heen gaan. Een boerin, een halve kilometer ver weg, kookte eten. Zonder bon. De bakker bracht brood. Zonder bon. In het dorp stopte de slager ons wat extra's toe. Zonder bon en alles tegen normale prijs. Ze hebben geweten wat voor 'soort' we waren, maar er nooit iets meer van laten merken dan hun brave zorg.

En toch zat aan dit alles een groot probleem en het is ook daarom dat we dit onderwerp in deze kroniek aan de orde stellen. In de maand oktober 1943 gaf ir. Louwes een uitvoerig bericht aan de pers, waarin hij het probleem van onze voedselvoorziening en de zwarte handel aan de orde stelde. Dat is nu twintig jaar geleden.

Louwes had een onmogelijke baan, tegelijk de ondankbaarste en de mooiste.

Hij moest er voor zorgen dat het volk kon blijven eten. Hoe schaarser alles werd, hoe strikter de distributie moest zijn, hoe strenger de orde. Maar hiermee kwam hij in conflict met de eisen van het verzet, dat op de wanorde speelde en dat stelen en roven moest om de onderduikers (door de Duitsers rechteloos gemaakt en van de distributie uitgesloten) in leven te houden. In het algemeen had de mening postgevat: Steel wat je stelen kunt, grijp wat je grijpen kunt, want anders gaat het toch naar de moffen!

Ir. Louwes betoogt dat dit maar zeer ten dele het geval is. Als het Duitse leger niets van ons zou nemen en als er niet naar Duitsland zou worden geëxporteerd, zou ons voedselpakket slechts 8 à 9 procent groter zijn geweest. 9 procent van bijna niks blijft niks! Dat wil zeggen, dit is het gemiddelde percentage. Zonder de Duitse mee-etters zouden we bijvoorbeeld niet meer brood en niet meer boter hebben gekregen. Van vlees en peulvruchten echter 25 procent meer. Groente nog meer!

En dan zegt Louwes:

‘Deze cijfers zijn niet zo, dat iemand zou kunnen zeggen “laat de boel maar in het honderd lopen, dan gaat het tenminste niet naar Duitsland.” Zeven à negen procent kan de bezetter zich altijd wel verschaffen, als hij dat wil, en gesteld dat hij in dit geval niet meer nam, dan zouden we net als nu 91 à 93 procent overhouden, maar dan onder volkomen chaotische toestanden. Het maakt een geweldig verschil of we deze hoeveelheid eerlijk en gelijkmatig kunnen verdelen, dan wel of we de zwarte handel voor de verdeling laten zorgen. In dit laatste geval krijgt de één, die toevallig veel geld of veel kennissen op het platteland of onder fabrikanten of winkeliers heeft, veel meer dan hem toekomt en de ander minder of niets. Het zijn de armen, de maatschappelijk weinig weerbaren, die de dupe worden. Als dit gebeurde, dan zouden we de hongersnood in grote omvang zijn intrede zien doen met zijn begeleiding van morele en materiële verwording. Men kan zich de gevolgen hiervan niet ernstig genoeg voorstellen...’

Daar is geen speld tussen te krijgen en ik zou niet graag willen beweren dat ir. Louwes van zijn standpunt en verantwoordelijkheid uit, niet gelijk had. Maar zijn standpunt was niet het enige! Het was toch eigenlijk principieel fout, een zodanige fout als zovele goede ambtenaren in die tijd maakten. Deze: de toestand beoordelen, lós van het oorlogs- en verzetsaspect. Hun redenering is ongeveer dezelfde als die van een kapitein van een oorlogsschip, die zou zeggen: Jongens, niet aanvallen en niet schieten, want anders krijgen we zo'n warboel aan boord...

De chaos maakten de Duitsers! De zwakken, waarover Louwes spreekt, hadden ze bij honderdduizenden naar Duitsland gevoerd. De jongeren, waarvan hij elders in zijn stuk spreekt, van de universiteiten en middelbare scholen verdreven en vogelvrij verklaard. Vele armen in zijn dienst gelokt of ertoe gedwongen.

De allerbesten uit het distributie-bestel gestoten. Kan men dan werken met de maatstaven die, in een noodtoestand, onder een eerlijke regering en een fatsoenlijke wetgeving ongetwijfeld behoren te gelden?

Maar op één punt had hij gelijk: de zwarte handelaars, degenen die zich aan de nood van allen rijk stalen, waren schoften. Alleen hun aanwezigheid toen was even onvermijdelijk als pus in een zweer. Voor die zweer droegen de Duitsers de schuld.
26 oktober 1963.

Zorgen om straks

Wie uit het feit van onze kennismaking met de Duitse dictatuur en barbarij de conclusie trekt, dat het democratisch besef in bezet Nederland wel danig versterkt en verdiept zou zijn, vergist zich.

Oorlog en bezetting, met alles wat daarbij behoort en met alles wat de Duitsers daar nog extra bij fourneerden, zijn wilde en verwoestende zaken, die ook het waarlijk tere plantje van democratisch besef niet onaangetaast laten. De betekenis van de individuele mens degradeert, zijn lot wordt, tussen duizenden soortgelijke en ergere gevallen, onbelangrijk. De verachting voor de bezettende macht liet in het algemeen de eerbied voor waarlijk en rechtmatig gezag niet onberoerd. We noemen slechts enkele aspecten. Ook onze koningin in Londen bleek daar begrip voor te hebben. In haar redevoering van 23 november 1943, ongeveer twintig jaar geleden dus, sprak ze erover. Ze zei: ‘Ik denk aan uw en mijn strijd tegen onze tweeërlei tegenstanders: de vijand waartegen wij vechten met de wapenen, en de oorlog als zodanig, die ons op den langen duur geestelijk afmat en uitput... Deze gedachte vond ik in een artikel in uw ondergrondse pers, dat ik hier vrij aanhaal.’

Ja, die toespraken van koningin Wilhelmina! Vanaf haar eerste proclamatie, gegeven te Londen op 13 mei 1940, tot aan de proclamatie van 11 mei 1945 heeft ze zich via de radio ongeveer 50 maal tot de Nederlanders in bezet gebied of, om een van haar geliefde termen te gebruiken, tot de rijksgenoten gewend. Merkwaardige toespraken vaak, waaruit warm medegevoel en een ietwat kinderlijke nationale trots en vaderlandsliefde tot uitdrukking kwamen, maar door voordracht en persoonlijkheid van een niet te schatten betekenis voor de mensen in bezet gebied. Haar redevoeringen werden vaak van te voren aangekondigd. Dan ging het bericht: De koningin spreekt dan en dan voor Radio Oranje, van mond tot mond. Ondanks het feit dat luisteren naar de ‘vijandelijke radio’ streng verboden was en een kans leverde op zware gevangenisstraf, waren de straten in Nederland op zo'n uur leger dan thans bij een voetbalwedstrijd Feijenoord-Benfica.

De nationale zaak en de zaak van God waren voor haar één en dezelfde. ‘Aan al wat ons heilig is, daar komen de vijanden van God en van ons niet aan,’ zei ze.

Ook het verzet was een werk van God.

‘Door de heldhaftige daden van onze martelaren en de schitterende voorbeelden van geestelijk leiderschap in de bezette landen zijn miljoenen en miljoenen zich thans bewust geworden dat Gods geest werkt temidden van onze huidige menselijke ellende en nood,’ is een andere uitspraak van haar.

Voor haar is de gehele problematiek van de oorlog eenvoudig, het is een strijd tussen het licht en de duisternis, tussen de dienaars van God en van satan en zij dankt God ‘voor de eensgezindheid en de kracht welke thans naar voren komen in dit jongste tijdperk onzer historie, hetwelk zeker niet onderdoet voor onze 80-jarige worsteling voor gewetensvrijheid in het verleden’.

We kunnen rustig aannemen dat die tachtigjarige strijd waarachtig ook om materiële dingen ging dan alleen de gewetensvrijheid en met die eensgezindheid was het toentertijd in de lage landen ook niet zo bijster goed gesteld. Maar onze oude Koningin zag het zo en bekeek ook de jongste bezettingstijd met die ogen. Zij spreekt voortdurend over de eensgezindheid, geestkracht en openheid, ‘die de vernieuwing voortbrengen, die de grondslag zullen vormen, waarop het gebouw onzer toekomstige vrijheid zal rusten en de voortstuwende kracht voor alle verdere ontwikkeling en ontplooiing’. Nou ja, het is een publiek geheim dat de Koningin nogal teleurgesteld was over de naoorlogse gang van zaken en zij waarlijk niet alleen.

Maar daarover nu niet.

Haar redevoeringen hadden zo nu en dan een wat zakelijker karakter. Die van 2 september 1943 baarde zelfs groot opzien en sterker nog, ongerustheid en kritiek. Ze sprak daar kennelijk mede namens de ministerraad en gaf ons een kleine blik in hetgeen zoal in Londen werd bekokstoofd.

Het ging om Nederland na de bevrijding en ze zei:

‘Ik wil u thans enkele mededelingen doen omtrent hetgeen er hier wordt voorbereid voor het tijdstip uwer bevrijding... Een aanzienlijk aantal landgenoten is opgeleid voor de uitvoering van de reeds eerder door mij genoemde staat van beleg. Zij zullen onder leiding van een militair belast worden met de uitoefening van het militair gezag. Dit militair gezag zal op het uur der bevrijding aanwezig zijn...’

En zo ontstond in bezet Nederland een vrij felle gedachtenwisseling onder elkaar, maar ook tussen bezet gebied en Londen. Ongetwijfeld waren er die een sterk centraal gezag van militaire aard toejuichten. Niet alleen om praktische redenen! Allerlei mensen die zich vóór de oorlog nauwelijks met de ‘vuile’ politiek inlieten, waren door de omstandigheden gedwongen er thans in mee te doen. Nederland van vóór 1940 was geen verheffend schouwspel, met zijn vele, vele splinterpartijtjes, zijn werkloosheid, relletjes, kleinzielige partijzucht enzovoort enzovoort. De nsb kreeg ook vóór de oorlog weinig aanhang, maar de

aversie tegen de ‘heren op het groene kussen’ werd door velen gedeeld. De proclamaties van de Nederlandse Unie in het begin van de bezettingstijd en de commentaren van het toenmalige driemanschap waren nu ook niet het beste middel om de democratische geest onder ons volk te versterken. Juist in die dagen van 1943 verscheen er in Nederland een clandestien gedrukte brochure van Boisot (een naam waarachter zich een bekend diplomaat buiten bezet gebied verborg) waarin gepleit werd voor een sterk centraal gezag, en dat is altijd een gezag dat bepaalde bevoegdheden van een parlement en van vrije burgers aan zich trekt.

In de bevrijde gebieden werkte de amgot, een organisatie van de geallieerden, waarin de geheime diensten van de Amerikanen een grote rol speelden. Hoe die over progressieve denkbeelden dachten is na de oorlog bekend geworden en blijkt ook thans nog telkens. Er was maar heel weinig voor nodig om door deze heren als communist beschouwd te worden. Badoglio, de Italiaanse zaakwaarnemer na de val van Mussolini, weigerde linksgerichte anti-fascistische groeperingen in zijn kabinet op te nemen. In Joegoslavië werkten vele anti-Duitse militairen liever met de vijand samen dan met Tito, Polen, Grieken en wat er allemaal nog meer mocht zijn, overal zat men met de erfenis van hele of half-militaire of dictatoriale regeringen van voor de oorlog. Generaals speelden een grote rol en het is dan ook niet onnatuurlijk dat in Nederland die behoefte aan een ‘sterk centraal gezag’, een hervatte staat van beleg enzovoort vooral ook in militaire kringen, de bs bijvoorbeeld, met gejuich werd begroet.

Maar er waren ook andere stemmen en ik kan ter illustratie daarvan het beste een der illegale bladen aan het woord laten. Trouwens, de gehele ondergrondse pers was in deze zaak vrijwel unaniem dezelfde mening toegedaan.

‘...De aankondiging van een gemilitariseerd bestuur eist de verzekering, dat de democratische en grondwettelijke rechten en vrijheden geëerbiedigd zullen worden en geen dag langer beperkt dan absoluut noodzakelijk is. Het zijn juist deze rechten, die drieëneenhalf jaar lang ontkend en vertrapt zijn en vanzelfsprekend is ons volk uiterst gevoelig op dit punt... Wij zijn een mondig volk! Wij hebben drieëneenhalf jaar onrecht, dwang, dictatuur en “Maul halten” achter de rug.

De besten onder ons volk offerden goed en bloed voor de democratische rechten en vrijheden, waarover de propaganda uit Londen zo fel en hartroerend spreken kan... Ons volk is bezorgd voor deze rechten en vrijheden, het is onze oogappel, ons kostbaarst bezit! Nu... maar ook straks!...’

Dat er om velerlei redenen van veiligheid, oorlogvoering, bestraffing oorlogsmisdadigers enzovoort enzovoort tijdelijk grote bevoegdheden aan het gezag moeten worden verleend, ontkent niemand. Men erkent dat het allereerst nodige is: ‘Dienen! Hard werken! Gehoorzamen!’

Maar dan vervolgt het blad:

‘Er zijn ongetwijfeld lieden in ons vaderland, die in deze staat van beleg en een volk dat “Zwijgt en gehoorzaamt” hun hoogste staatkundige idealen verwe-

zenlijkt zien en die daarom zo lang mogelijk deze toestand willen handhaven. Wij niet! Voor ons is het een noodtoestand, die geen dag langer mag duren dan absoluut noodzakelijk is. Er is heden ten dage een roep om eensgezindheid, die on-democratisch is en waarachter allerlei autoritaire aspiraties schuilgaan... Allerlei politiek ongeschoolde lieden zijn (soms zonder het zelf te begrijpen) in dit gevaarlijke vaarwater geraakt... De wederopbouw van ons democratisch volksleven kan niet zonder vrije meningsuiting, zonder het recht van vereniging en vergadering aangepakt worden. De arbeiders moeten zich kunnen organiseren, en hun opvattingen inzake de sociale voorzieningen formuleren, de politieke partijen ontstaan, de arbeidsverhoudingen worden genormaliseerd, het economisch evenwicht moet hersteld, de grondwetswijziging en de verkiezingen voorbereid enzovoort enzovoort. Het spreekt vanzelf dat dit alles niet moet plaatsvinden in een sfeer waarin één man, hoe respectabel, hoe bekwaam en vol goede bedoelingen, vergaderingen kan verbieden, personen interneren, dagbladen censureren of in arbeidsconflicten ingrijpen kan...'

Dankzij de snelle illegale verbindingen met Londen, was hetgeen de illegale pers schreef daar gauw bekend. Op 23 november 1943 wendde de Koningin zich opnieuw via de radio tot het volk.

Ze zegt: 'Ter overbrugging van een spanne tijds van enkele weken, enkele dagen misschien, is nu ontworpen het militair gezag, dat gehoorzaamt aan de regering en een plaatselijk burgergezag. ...Niet minder noodzakelijk is het harmonisch verband, dat er moet zijn tussen het nieuw optredende gezag en het Nederlandse volk. Deze opzet is niet in de laatste plaats ontworpen teneinde u van den beginne af juist het ongestoord gebruik te waarborgen van die vrijheden, waarnaar gij thans zo zeer terugverlangt... Het is daarom dat ik u nu wil vertellen hoe rijk ik ben met hetgeen uw ondergrondse pers voortbrengt. Zowel de waardevolle bouwstoffen welke zij levert voor de nieuwe gemeenschap en haar aansporing tot de studie van toekomstvraagstukken als haar *kritiek* (cursivering van mij, v.V.) verheugen mij zeer...'

De discussie tussen bezet gebied en Londen had vrucht gedragen. In bezet gebied werd de strijd nog geruime tijd voortgezet, en die ging soms zelfs zo ver, dat men uit militaire kringen overige verzetsgroepen bespioneerde.

Veel invloed op de gang van zaken heeft het niet gehad. Die eensgezindheid en die vernieuwing, waarover de Koningin zo graag sprak, zijn met de bevrijding niet uit de lucht komen vallen. Het Militair Gezag kwam wel. Toen de sigaretten die de geüniformeerde burgers meebrachten, waren opgedeeld, bleef er niet veel meer over dan een glimlach, soms gemengd met een beetje ergernis, maar daarvan werd het nog geen grimlach.

Ook dat Militair Gezag verdween en wat overbleef leek veel op het oude Nederland van vóór de oorlog. Behalve dan bijvoorbeeld het aantal auto's, fabrieken en de hoeveelheid geld in het loonzakje. Met nog een aantal andere zaken. Maar daarvan is veel het kiemstadium nog niet gepasseerd.

16 november 1963.

Suikergoed en marsepein

Laten we het niet te gewichtig doen in de sinterklaastijd. Zelfs in december 1943 werd het feest gevierd, zij het dan dat er heel wat minder te koop was dan nu. Maar rijkdom moge in min of meer exacte termen te omschrijven zijn, zich rijk voelen is een ander begrip. Aangezien dat met rijkdom weinig of niets heeft uit te staan, is dit onderscheid misschien wel de enig acceptabele rechtvaardiging van het verschil tussen rijk en arm. Mocht u niet weten met welk geschenk u huisgenoten of vrienden in 1963 nog blij kunt maken en is mevrouw teleurgesteld omdat haar nieuwe bontmantel een gewone persianer is in plaats van mink, vindt zoontjelief een treincomplex van 5 m² nauwelijks de moeite waard om hoera te roepen, laat dan uw herinnering, gerust ietwat afgunstig, een ogenblik verwijlen bij Sinterklaas 1943. Vertel er uw kinderen, die het niet kunnen weten, maar niet van. Het zal ze even weinig aanspreken als het feit dat de Batavieren in dierehuiden liepen en primitieve bewoners van het Australische binnenland mieren, wormen en andere insecten eten.

Goed, maar voor u die het meemaakte, moet het toch nog wel iets betekenen! Of deed u aan zwarte handel? Of was u bij de nsb? Of handelde u voor grof geld met de vijand? Nee, nee, zulke lieden bestaan niet in ons vaderland...

Welnu, een pak lucifers was een groots cadeau. Een pot jam eveneens. Een echte fietsband, uit een schuilplaats te voorschijn gehaald, leek uit de hemel gekomen, een paar wollen sokken waren een godsgeschenk, en wie aan het eind van de avond nog een vooroorlogse sigaar kon aansteken of zelfs maar één enkele vooroorlogse sigaret, had het toppunt van gelukzaligheid bereikt. Ja, die sinterklaasavond is onuitroeibaar. In december 1943 verscheen er in een dagblad een artikel onder de titel:

‘Ook bij de banketbakkers is niet alles koek en ei’.

Wie zijn suikerbonnen had opgespaard, wie wekenlang alleen maar droog brood had gegeten, kon wellicht enkele bonnetjes hebben overgespaard voor sinterklaasavond. Deze edele zaken ingeleverd bij de bakker en u kreeg er echte borstplaat of koekjes of gebakjes voor terug. De schrijver van het artikel verbaast er zich over hoeveel Nederlanders van deze mogelijkheid gebruik maakten en hoeveel offers men zich dus kennelijk getroostte om toch iets ‘lekkers’ te hebben, dat bij de avond paste. Hij schrijft of beter gezegd schreef:

‘Er zit iets roerends in deze opofferingsgezindheid, waaraan het gehele gezin meewerkt. Zij vormt er een prachtig bewijs van hoe sterk de Nederlander verknocht is aan zijn huis, hoe na hem de huiselijke gezelligheid aan het hart ligt.’

En dat mocht de man wel zeggen in een tijd waarin duizenden mensen uit de kuststreken gedwongen werden geëvacueerd, honderdduizenden vaders en zonen als slaven naar Duitsland waren versleept, andere tienduizenden waren ondergedoken, de gezinnen van zeelieden niet veel meer van vader of zoon wisten, dan dat hij wellicht mee ten onder was gegaan bij de zoveel tienduizend bruto registerton, die, volgens de snorkende Duitse propaganda, in de afgelopen week weer naar de bodem van de zee waren gejaagd.

Maar om nog even bij de banketbakkers te blijven. De heren waren niet eerlijk volgens de krant van december 1943.

‘Banketbakkers krijgen een toewijzing boter, suiker, amandelen, hazelnoten, sucade, blanke stroop, slaolie en dergelijke welke in gebak en koekjes verwerkt moeten worden. Het merkwaardige is echter, dat er geen gebakje zonder inlevering van suiker gekocht kan worden. Sucade, amandelen, hazelnoten en dergelijke treft men zo goed als nooit in het gebak aan. Al die toewijzingen worden voor andere doeleinden aangewend, er worden prachtige taarten van gemaakt die tegen hoge prijzen verkocht worden aan hen, die op een tientje niet behoeven te kijken...’

Zwart levert dus aan zwart en ik schrijf het hier eigenlijk neer om te laten zien dat er in bezettingstijd ook nog andere zorgen bestonden dan honger en dood en bombardementen en de opmars van de Russen en de komst van een tweede front, en de arrestaties door de Gestapo en de razzia's en de executies.

Ik weet niet of de menselijke geest bij machte is al die geweldig gewichtige en verschrikkelijke dingen te bevatten en navenant te verwerken.

Een bekend en groot Nederlands dichter heeft mij eens verteld, dat zijn ergste ervaring in oorlogstijd in het donker op een keldertrapje plaatsvond. Hij dacht beneden te zijn en toen waren er nog drie treden. Hij viel dus, niet in de kelder, in een zwart gat, in de absolute leegte, in de hel, zei hij.

Van een frontsoldaat hoorde ik het verhaal dat zijn afschuwelijkste oorlogservaring een vreselijke aanval van kiespijn was. En mijlen in de omtrek geen tandarts of lazaret of wat ook bij de hand, zei hij.

Een klein verkreukeld Oostenrijks kelnertje, dat in het laatst van de oorlog ook nog voor frontdienst werd opgeroepen (‘zo achter het vaatwerk vandaan’), werd bij de cavalerie ingedeeld. Hij was bang voor paarden, ‘Ungerümer’ noemde hij ze. Hij gaf zijn sigaretten en rantsoenen om van de stalwacht bevrijd te zijn, maar dat lukte niet altijd. Eén keer, diep in de nacht, brak zo'n knol los en kwam op hem toe. Langzaam, snuivend. Hij terug. Op het laatst stond hij met zijn rug tegen de muur, en nu zeg ik het maar letterlijk in de taal die onze vijanden spraken: ‘Und ich hab gebeten und geschrien: Gibt's denn kein Gott mehr, der mich von diesem Ungetüm erlöst?’ Later was hij als infanterist in Rusland. Maar niets was erger dan in die stal met dat paard...

Laten we het bij het kleine houden. Tijdens de herdenking van het twaalfjarig bestaan van de nsb sprak ook het mannetje Mussert, de ‘leider’, de man zonder wie Nederland geen toekomst meer zou hebben. Hij was juist terug van een bezoek aan de Führer en dat was erg hartelijk geweest. Eigenlijk was ook Mussert een gemoedelijk mensje. In zijn grote rede zei hij: ‘Ik heb de Führer nog nooit zo hartelijk zien lachen als toen hij tijdens het onderhoud kennis nam van het Nederlandse spreekwoord: De beste stuurder staat aan wal. Dat vond hij kostelijk en hij zal het niet vergeten.’ Is dat niet lief? En de kranten noemden het ‘een indrukwekkende rede’. Hij zei ook nog dat Hitler tot hem heeft gezegd dat hij ons volk niets wil ontnemen en daarop volgde veel applaus van de aan-

wezige weerbare mannen van de nationaal-socialistische beweging. Het was in dezelfde tijd dat men zich, op vertoon van zijn tabakskaart, moest laten inschrijven bij één bepaalde handelaar in scheermesjes.

Zonder inschrijving geen scheermesjes meer.

Het ging trouwens niet zo goed met de 'Beweging'. Velen bleken minder dom dan ze eruitzagen en probeerden nog voor het einde de zwarte gelederen te verlaten. Duisterlingen die tot hoge posten waren opgeklommen, maakten het zo bont, door corruptie, diefstal, machtsmisbruik en dergelijke dat ze zelfs door hun Duitse vrienden niet gehandhaafd konden worden. De ondergrondse pers bracht in die dagen berichten dat het nsb-ledental, in 1942 nog 142.000, aan het eind van 1943 was teruggelopen tot 67.000. Dat was al erg maar nog erger was dat de Nederlandse bevolking zo halsstarrig dom bleek en maar niet wilde inzien dat alleen Mussert redding brengen kon. Alweer volgens berichten in de ondergrondse pers van die dagen schijnt Musserts auto met panne op de weg bij Venlo te hebben gestaan. Achter hem enkele autobussen met arbeiders. Niemand stapte uit, niemand hielp Mussert, zijn adjudant en chauffeur moesten de wagen zelf aan de kant duwen, waarop de arbeiders lachend en zingend passeerden.

Als het niet waar is, is ook het verzinsel tekenend.

Ook op andere gebieden hadden de Nederlandse nazi's pech. Zoals bekend werden er door het verzet herhaaldelijk overvallen gepleegd op de distributiekantoren. Het ging om bonkaarten voor de onderduikers. Bij de nsb bestond, niet ten onrechte overigens, het vermoeden, dat vele ambtenaren bij dergelijke overvallen maar al te graag zich lieten overmeesteren en knevelen. Enkele slimmerds onder hen zouden een proef op de som nemen. In Leiden overviel een aantal nsb'ers een distributiebureau. Deden zich voor als verzetsmensen. Maar de ambtenaren bleken daar op de een of andere manier kennis van te hebben gekregen (of een goeie reuk te hebben om echt en onecht van elkaar te onderscheiden) en sloegen enkele van de 'overvallers' het ziekenhuis in. Toen werden dergelijke ensceneringen door de Duitsers verboden. Zelfs daarvoor hadden de nsb'ers te weinig hersens.

Over onderduikers gesproken. Die hadden het niet gemakkelijk, vooral niet met zulke dagen. Bij één mijner vrienden zat een joods geleerde ondergedoken, een Duitse emigrant. Een oude man, die alleen nog maar een dochter had, die weer ergens anders zat, weliswaar niet ver van hem vandaan maar toch ver genoeg, té ver voor de oude man. Zijn dochter had een weinig joods uiterlijk en waagde zich zo nu en dan wel eens zonder ster op straat. Zou ze bij hem voorbijkomen? De oude man kon uren achter de gordijnen staan te loeren. Dat was op zichzelf al gevaarlijk, maar hij begreep weinig van de situatie.

Soms was men verplicht hem alleen thuis te laten. Dan ging daaraan een instructie van een uur vooraf. Niet opendoen als er gebeld wordt. Direct naar de schuilplaats. Niet en nooit zich voor het venster vertonen, nooit de telefoon opnemen enzovoort enzovoort.

Maar als mijn dochter mocht voorbijkomen? vroeg hij.

Da's dan jammer, was het antwoord.

Zij kan bellen om haar vader te zien, opperde hij.

Hoe weet je dat zij het is? was het antwoord.

Wat ik doe, ik kijk voorzichtig uit het raam om te zien of zij het is...

Verbazing, lachen vermengd met ergernis. De oude man merkte het.

Hij zei: Ik open voorzichtig het raam, is zij het niet dan zeg ik dat er niemand thuis is...

Ook hij leeft niet meer.

Onze grote verrassing van december 1943 was van bloederige aard. Nee, schrikt u niet, het ging om een schaap. Kameraden van een bevriende verzetsorganisatie hadden in het Gooi een schaap weten te bemachtigen, het clandestien geslacht en de ruw gehakte hompen vlees onder de mensen van de eigen organisatie en enkele andere vrienden verdeeld. Het werd gewoon in pakpapier en kranten achter op de fiets thuisbezorgd. Dat was verduveld aardig, vond ik en nu nog, terwijl ik dit schrijf, is het gevoel van dankbaarheid niet gestorven. We konden het trouwens goed gebruiken, want een van de leden van onze spionagegroep die aan het eindpunt in Zwitserland zat, had kans gezien onverwacht naar Holland te komen. Hij durfde nergens aan te bellen en liep urenlang door straten, waar hij vermoeden kon dat iemand van ons huisde. Zo hebben we hem opgepikt...

Het werd een goedmoedige sinterklaasavond, vol kleine goede dingen en mét schapevlees.

Trouwens, illegale organisaties hadden ook andere zorgen. Zoals u weet, werd er veel gebruik gemaakt van koeriersters. Dat waren vaak aardige meisjes. Bij onze organisatie was er één, die wij met een woord van onze tijd sexy zouden noemen. Door een reeks van min of meer toevallige omstandigheden was dit meisje tot in de kern van de organisatie doorgedrongen en kende zij veel te veel namen en adressen. Dat moest uit zijn. Iemand van onze club zou het haar voorzichtig zeggen, met het verzoek zich terug te trekken of eventueel naar een andere afdeling in een andere stad te verhuizen. Hij schijnt een avond met haar gepraat te hebben, maar meldde de andere dag dat het gesprek weinig had opgeleverd, althans niet uit organisatorisch oogpunt. Maar de jongen was ook ongetrouwd. Toen zou een ander van ons het proberen. Getrouwd man, bezadigd en nuchter. Ook hij schijnt het gesprek prettig gevonden te hebben, maar er veranderde niets. Ten slotte kwam ik zelf. Als ontmoetingsplaats hadden wij een park gekozen. En dat was, zelfs in de winter, al de eerste fout. Er hing een lichte nevel, dat was heel mooi, en het was niet koud, zodat het zelfs mogelijk was op een bank te zitten. Ze was erg aardig, en de vruchten van mijn werk voor de organisatie waren niet groter dan die van mijn twee vrienden.

Maar ik was ook twintig jaar jonger dan nu. De organisatorische fout kon pas worden hersteld, toen zij trouwde met iemand die van zijn vergunning om een

auto te rijden tevens gebruik maakte om ons bij het illegale werk te helpen. Met zijn huwelijk hielp hij ons opnieuw - en hoe!

Wekt dit alles nu geen misverstanden? Tekent het een waar beeld? Natuurlijk niet, maar wel een heel klein stukje van iets dat ook werkelijkheid was. In die gewone menselijke dingen lag wellicht het grootste onderscheid met de robots van Hitlers horden, die het tot vandaag de dag niet zo hebben gewild, zeggen ze, en alleen maar de verdammte bevelen hebben opgevolgd, zeggen ze.

En trouwens, waarom zouden wij ook niet eens zó mogen schrijven als een ter dood veroordeelde jongen van de Zuidhollandse eilanden het de moeite waard vond in zijn afscheidsbrief precies te vertellen wie er nu voor zijn konijnen moest zorgen?
7 december 1963.

Zonder naam

Op de avond dat de nts televisie de documentaire over de concentratiekampen uitzond moest ik deze aflevering van deze kroniek schrijven.

Er is niets van schrijven gekomen.

In de nacht achtervolgden mij de schrikbeelden en de slaap bleef weg. Soms kwam het mij voor alsof ik geen mensen had gezien maar gedrochten, karikaturen van mensen, grillen. Soms kwam het mij voor alsof we een fout zouden maken dit gebeuren in de menselijke geschiedenis een plaats te geven. Het lijkt iets als de lemmingen-tragedie in Scandinavië, de geschiedenis van de kleine ratachtige diertjes, die in drommen hun dood tegemoet rennen.

Ik weet dat het anders is. Slachtoffers en beulen waren mensen. Maar als dat zo is wordt men angstig bij de gedachte dat dit gebeuren kon en dat de overlevenden daarna, wij dus in 1963, weer kunnen leven alsof de jaren '33-'40-'45 een soort deraillement waren, een treinongeluk, duizendvoudig vergroot, maar... inmiddels hersteld, de rails liggen er weer, de treinen lopen weer...

Feit blijft dat enkele miljoenen Nederlanders iets hebben gezien van de concentratiekampen en de techniek van ontmenselijking, die de nazi's toepasten. Feit is dat ik dit vervolg in de serie *In de schaduw van gisteren* schrijven moet. Onontwikkbaar is dat als u dit leest we zo dicht bij Kerstmis zitten dat waarschijnlijk 's avonds de lichtjes al branden.

Feit is, dat ik er geen weg mee weet.

Ik zoek langs mijn boekenkast, in mijn papieren en aantekeningen om een thema te vinden. Zijn er in de kerstdagen van 1943 geen grote scheepsrampen gebeurd? Nee. Hebben er belangrijke terechtstellingen plaatsgevonden. Jawel, zoveel, al hebben de beulen zichzelf waarschijnlijk ook de nodige Weihnachtsruhe gegund. Ko Beuzemaker en Schalker werden in januari 1944 vermoord, te zamen met anderen en omdat het doden van gijzelaars teveel onrust onder

de bevolking wekte. Zij waren communisten. Fijn gezien van die Duitsers. Daar konden toch velen minder bezwaar tegen hebben, ook al bleven ze het voor afkeurenswaardig houden. De affaire van de tweede distributiestamkaart begon te spelen. Maar dat is een onderwerp dat net zo goed tot later kan wachten. De geallieerde opmars aan de fronten. Dat is zo'n leugenachtig quasi-zakelijk thema, want 'front' en 'opmars' en 'terugtocht' zijn synoniem met dood en moord en lijden en bloed. En dat past maar slecht bij onze kerstboom en dito kransjes.

Tussen mijn boeken zie ik een Duitse titel. *Du hast mich heimgesucht*. Drie honderd en zestien bladzijden, kleine druk, met berichten en brieven van ter dood veroordeelden. Uit alle bezette landen, maar ook uit Duitsland.

Roger Péronneau, een student:

'Vergeef me het kwaad dat ik gedaan heb en het goede dat ik niet deed. Mijn testament kan kort zijn: ik bezweer jullie, je geloof te bewaren. Voor alles: geen haat tegen degenen die mij doodschieten. Hebt elkander lief, heeft Jezus gezegd, en de religie, waartoe ik teruggekeerd ben, en waarvan u niet aflaten zult, is een religie van liefde...'

Cato Bontjes van Beek, een meisje van 23 jaar uit Bremen: '...Ik ken geen haat, maar ik houd van alle mensen, tot het laatste toe, van alle, alle...'

Heinz Strelow, dichter, nog zeer jong:

'Ik wil dat u het weet, moeder, ik zal een rustig en licht einde hebben. Alles heeft een mild gezicht. Wat me het meeste drukt is de gedachte aan u... Ik hoop dat de oorlog gauw uit zal zijn. Dan zullen jullie allemaal rustiger en beter kunnen leven. Prettig, dat je dan nog de tuin hebt, met bloemen en bomen en wolken. Daarvoor moet men zich buigen en er zich steeds weer aan overgeven, ondanks alles...'

Jarosjaw Ondrousek, student uit Tsjecho-Slowakije, 20 jaar: 'Vader, weet je, het is schoon te sterven in de hoop op een betere toekomst voor alle mensen. Maruschka wees een goed lid van de mensen-familie. Als het morgen wordt zal ik jullie toelachen, met de avondster zal ik jullie groeten. Moge liefde op aarde heersen, niet de haat.'

En dit schrijft Kim Malthe-Bruun, een Deense scheepsjongen, die ter dood gebracht werd, over zijn beulen: '...De Gestapo bestaat uit zeer primitieve mensen, die zich bekwaamd hebben in de niet geringe kunst zwakke zielen te ringeloren en te doen schrikken. Kijk je ze echter tijdens zo'n verhoor wat scherper aan, dan ontdek je een allesoverheersende ontevredenheid bij hen... Mocht je ooit in handen van de Gestapo vallen, kijk ze dan recht in de ogen. De enige verandering die plaatsgevonden heeft, is dat ze nu over je materiële existentie beslissen kunnen. Voor het overige zijn ze hetzelfde schuim gebleven... Treed ze rustig, zonder haat, zonder verachting ook tegemoet.'

Na een vreselijke marteling schrijft hij:

'Nog een merkwaardig iets. Ik ervoer absoluut geen haat. Mijn lichaam beleefde iets, het was nog maar het lichaam van een knaap en het reageerde als

zodanig. Mijn ziel was met totaal andere dingen bezig. Mijn ziel zag wel de kleine schepsels die met mijn lichaam bezig waren, maar was zozeer met zichzelf vervuld, dat die anderen er weinig toe deden...'

Dat zijn maar vijf berichten van vijf ter dood veroordeelden. Zo staan er honderden berichten in dit boek en zo zouden er honderden méér geweest zijn als de beulen ze de gelegenheid tot schrijven hadden gegeven of als hun brieven niet verloren waren gegaan...

Als alle onmenselijkheid en ellende, nu in 1963, ons bijna onwerkelijk voorkomt, dan ook deze berichten, die uit een andere, onbegrijpelijk betere wereld schijnen te komen. Als het andere werkelijkheid is, onze werkelijkheid, dan is ook dit werkelijkheid, ónze werkelijkheid. En nog meer, als de verschrikking een mogelijkheid is waarmee we moeten rekenen, onze mogelijkheid, dan is ook het licht en de liefde van deze vijf onze mogelijkheid. Misschien dat we het pas weten als we tot dat andere, in die nacht, geroepen worden.

Vandaag, nu het nog dag is, komen we met minder toe.

Goddank.

21 december 1963.

1944, dat was me 't jaartje wel!

In het begin van 1944 hebben, gewoontegetrouw, vele staatslieden en hooggeplaatste persoonlijkheden hun zogenaamde nieuwjaarsboodschappen uitgegeven. Dat gebeurt vandaag de dag, het gebeurde ook toen. De inhoud verschilde niet zo heel veel. Standvastigheid, eensgezindheid, vertrouwen zijn de bekende ingrediënten waaruit dergelijke boodschappen worden opgebouwd, of ze nu door Duitsers werden uitgesproken of door Engelsen en Amerikanen, door regeringsleiders of door de woordvoerders van het ondergronds verzet, precies zoals vandaag in Moskou of in Washington, door de groten zowel als door de kleinen, ja zelfs door Marijnen...⁶²

Ook wat de inhoud betreft verschilden vriend en vijand in 1944 niet veel. Het zou een wereldhistorisch jaar worden en er zouden wereldhistorische beslissingen vallen. Dat was juist! Maar wie in een van welvaart opgeblazen tijd als de onze zich verbeeldt dat het prettig moet zijn historische jaren mee te maken, vergist zich. Ze mogen in de geschiedenisboekjes van later vet gedrukt staan, voor hen, die zo'n jaar moesten beleven, was het bar en boos.

'Bar en boos' is zo'n paradoxale, bijna gezellige huiskamer-uitdrukking. Je kunt het van het weer zeggen of van de tandarts. Zij is hier met opzet gebruikt omdat het toch onmogelijk is in onze taal en enige taal? - woorden te vinden die genoeg geladen zijn om uit te drukken hoe het nu eigenlijk allemaal wel was.

Trouwens, in vele opzichten wás het niet eens zó erg. Dat wil zeggen, en dit is een van die dingen, die mij het meest intrigeren, het was wél erg, maar de

mens had in de drie voorafgaande jaren ook een stuk aanpassing leren beoefenen, waardoor het ervaringsniveau en de ervaringsinhoud eigenlijk niet veel slechter met goed en kwaad, gezelligheid en ongemak waren bedeed dan thans. In dat opzicht schijnt leed even weinig in staat de mens te veranderen als wat men geluk pleegt te noemen en schijnt schaarste dezelfde mogelijkheden te bieden als rijkdom...

Laten we, vóór we naar de wereldhistorische gebeurtenissen overstappen, nog even bij de mens blijven. De kolen raakten op, jawel, en aan het eind van het jaar zou men papierballen stoken in een soort conservenblikjes met een gat. Daarop konden dan suikerbieten en tulpebollen worden gekookt. Schoeisel met biezen of houten zolen. De meeste gezinnen uit elkaar geslagen. Of vaders en zonen waren in Duitsland, óf ze waren ondergedoken. Een pond vet kostte ongeveer f 64,-, een pakje sigaretten, zwart gekocht f 25,-. Van een ondergrondse organisatie werden in één nacht vijf onmisbare fietsen gestolen. Er moesten, zwart, nieuwe (dat wil zeggen ook oude) worden gekocht, prijzen variërend van f 700,- tot f 1300,-. Kleren had nog iedereen, nieuwe kleren had niemand, zelfs was er in veel gezinnen geen naald meer, geen garen om oude kleren te vermaken.

Laten we niet praten over de verkeersmoeilijkheden, treinen, trams enzovoort. Het was trouwens veel te gewaagd ze te gebruiken, niet alleen vanwege de Duitse mensenjagers, maar ook de geallieerde vliegtuigen wisten schepen en auto's en treinen te raken. Verder in het jaar werden de bombardementen, ook op Nederlandse steden, heviger. Om er één te noemen: 22 februari Nijmegen, 880 doden.

Ook de Duitse executiepelotons werden actiever, nóg actiever. De slavenjacht werd, net als de oorlog, totaal. Razzia's, die wekenlang duurden. Uit Rotterdam alleen al worden er 50.000 weggevoerd. Hoe?, dat vertellen we later. En waarlijk niet uit Rotterdam alleen!

15 januari: In het concentratiekamp Vught worden 74 vrouwen opgesloten in één cel. Eén van de vele gruweldaden.

Niemand was veilig, geen man, geen vrouw, geen illegale werker, maar ook geen nsb'er die rondliep met bijltjesdagvisioenen en die het slachtoffer kon worden van wildwestschietpartijen. Zelfs de bandieten van de Gestapo niet, die werden neergeknald midden in drukke straten.

Men kan zich afvragen: wat deden de mensen in godsnaam in zulk een tijd??? Heel eenvoudig, voor een mager hapje zorgen als nu voor de kalkoen. Van een regendichte jas dromen als nu van een mink-bontmantel. Mopperen op de hoge prijzen als nu. Zwarte handel drijven en zaken doen in het klein als Zwolsman in het groot. Bridgen bij een pitje en, van de huiselijke haard en de huiselijke plichtmatigheden verdreven, vrijen met een ander; maar vrijen. Geintjes maken en wanhopig zijn, en in de diepe kuil van menselijke ellende en maatschappelijke desintegratie de twee vingers omhoog steken, het V-teken en er

zeker van zijn dat de overwinning komt.

Kortom, leven en willen leven. Primitiever dan nu, jawel, maar vlakker, nee. Grover dan nu, jawel, maar slechter, nee, al zouden we lang moeten praten om elkaar te begrijpen wat we onder 'slecht' moeten verstaan.

Twintig jaren later lijkt het een verwarde toneelscène, de hand van de regisseur is nergens te bespeuren. Is 1964 een vervolg in hetzelfde spel of zijn we ergens opgehouden, gestopt en opnieuw begonnen onder een geheel nieuwe titel?

Hoe het zij, een beslissend jaar, dat 1944. Hier hebt u Hitler: Het zuidelijk front wordt voortdurend versterkt. De Balkan is in onze handen. Het bolsjewisme heeft zijn doelen niet bereikt. De plutocratische wereld mag in het Westen haar landingspoging ondernemen waar zij wil: zij zal mislukken...

Aan het eind van het jaar stonden de geallieerde troepen in Duitsland. De invasie was gekomen en gelukt. De Russen zijn in Boedapest. Duitsland is een ruïne...

Mussert: Moge Kerstmis 1944 het Nederlandse volk verenigd zijn...

Och arme, op 28 december 1944 was de 'leider' verplicht zijn kameraad en rivaal en vijand Rost van Tonningen⁶³ uit de partij te stoten. Zelfs de eigen partij was niet meer verenigd! En het Nederlandse volk dan, zonder de nsb? Het zuiden bevrijd en het noorden in de hongerwinter. Bij het naderen van de bevrijding een koortsachtige activiteit om de stellingen te herstellen, die men in 1940 had moeten verlaten. Groeiende communistenangst en een groeiende nationale fascistische besmetting. Groeiende toenadering van de grote vooroorlogse mannen tot de wilde jongens van het verzet. Zelfs groeiende toenadering van de hele en halve collaborateurs tot de illegaliteit. We kregen de jenever aangeboden bij 40 en 50 liters tegelijk. Er werden, toen al, villa's aangeboden als rusthuis voor illegale werkers. Verstopte auto's werden alvast ter beschikking gesteld.

De jongens van het verzet konden plotseling vergaderen in de grote grachtenhuizen van Amsterdam en in de directiekamers van reuzenondernemingen.

Die jongens zijn er niet ingetrapt. Velen zouden het trouwens niet eens hebben gekund, want ze waren doodgeschoten in dat jaar 1944, zoals Gerrit van der Veen en Johannes Post. En die overbleven gingen door met het werk. Iets, een ietsje beter bewapend, dankzij de eerste wapendroppings.

In Amsterdam doet de Gestapo een inval in het kantoor van een verzorgingsorganisatie. Tussen vloer en zoldering van de verdieping eronder zijn de adressen verborgen. Eén jonge man biedt aan ze te halen. Hij heeft een stengun onder zijn jas. Als hij de trap wil opgaan ziet hij boven de Duitsers op hem wachten. Hij wil terug. Ze schieten. Dan schiet hij ook. Daar boven vallen doden. Hij ziet kans weg te komen, maar hij moet die stengun kwijt. Die zet hij ergens in een donker hoekje bij het Rijksmuseum. Er komt een jongen voorbij met een mand voorop de fiets met houten banden. Zeg, haal jij die stengun even op.

Daar en daar. En zo gebeurt het. Stengun in de mand, jongen fluitend verder op de fiets. Alsof er niks gebeurd was...

Wat was er ook eigenlijk gebeurd in vergelijking tot de strijd bij Monte Cassino, de val van Rome, de landing in Normandië, de massale veldslagen in het Oosten, de 7000 vliegtuigen op één dag boven Duitsland?

Dapper van die jonge man, jawel. Maar Engelse vliegers pikten, na lang te hebben geoefend en met vergroot risico voor eigen leven, precies Kleykamp in Den Haag eruit voor hun bombardement. Daarmee ging een aanzienlijk deel van het Centrale Bevolkingsregister, het levenswerk van een paar 'goede', 'goedbedoelende', nooit nazi-gezinde, maar idiote, tot viezigheid geformaliseerde Nederlandse ambtenaren eindelijk verloren.

En in Amsterdam werd op die manier ook precies het hoofdbureau van de Gestapo in de Euterpestraat eruit gepikt. Ook dappere jongens, die vliegers! Het wemelde in Nederland en Europa en Azië van dappere mensen en zij vormen het zoveelste geheim waarvoor wij staan. Hun bijna bovenmenselijke dapperheid is geen kleiner raadsel dan de even onmenselijke wreedheid van bijvoorbeeld de opzichters in de concentratiekampen, de ss'ers. Het waren, sinds 1944, weer gewone burgermannetjes geworden, zoals die dappere illegale werker en die geallieerde vliegers weer burgerman geworden zijn. Ik heb ze ontmoet als liftboy in een Amerikaans hotel, één heeft mij eens een slip-over verkocht in een Engels herenmodemagazijn, en ik ken er ook één, die na de oorlog niet meer heeft kunnen wennen: twaalf ambachten, dertien ongelukken.

Het schijnt toch moeilijk te zijn de mens op zijn juiste waarde te schatten. Is hij beter dan wij denken? Slechter? Of beide tegelijk?

Maar die stengun bleef gelukkig in goede handen en kon opnieuw worden gebruikt. Eigenlijk ook een raar geval als we die ene stengun vergelijken met een paar Amerikaanse cijfers uit het jaar 1944. Er werden in dat jaar 40.000 nieuwe Amerikaanse schepen in dienst gesteld. De Amerikanen voerden hun aantal vliegtuigen op tot 37.000 en gaven sedert 1 januari 1942 meer dan 66 miljard dollar uit.

Ja, dat geld. Dat kwam er eindelijk ook voor de illegaliteit. Op 10 januari 1944 voteerde de regering te Londen 30 miljoen gulden voor het verzet en de hulp aan onderduikers. Daaraan ziet u hoe het verzet sinds 1940 in aanzien was gestegen! Prins Bernhard was zelfs opperbevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten geworden in 1944. Er kwamen heuse generaals bij en hoge politiemensen en leiders van allerlei rang en slag, en ook een heleboel gewone lieden die zich tot dan toe gedrukt hadden, en aan het einde van het bedrijf was het zo, dat volgens een Amerikaanse biograaf een prins het verzet had georganiseerd en, behalve de nsb'ers die waren opgepakt, er vrijwel niemand meer was overgebleven, die geen heldenrol had vervuld. Tot zelfs de industriëlen, die door voor de Duitsers te werken, de machines (grondslag voor onze nieuwe welvaart) voor Nederland hadden gered.

Ik ben benieuwd of u, lezer van nu, iets afweet van het jaar 1944? Dat zal wel niet, want er is duizend, honderdduizend malen meer niet genoemd dan wel genoemd. In Duitsland probeerden officieren Hitler te vermoorden en dat mislukte en toen werden ze zelf vermoord. In Warschau kwamen de Polen in opstand en op enkele kilometers afstand keken de Russen toe hoe ze door de Duitsers afgeslacht werden. Een verschrikkelijk drama en toch is het raadselachtig hoe een mens daar jaren later op reageren kan. Vlak na de oorlog, dat wil zeggen een maand of vijf later ongeveer, ging ik naar Duitsland, beroepshalve. Voor een Duitse vrouw, die met een Hollander was getrouwd, lang voor de oorlog, en die de lange bezetting door goed was geweest, zou ik de familie opzoeken om te berichten hoe het ging. Een broer van deze vrouw was musicus. Hij was soldaat geweest als alle Duitsers en hij had Warschau meegemaakt. Hij had er een prachtig 'Klavier' staan en dat was hij in de 'Wirbel' kwijtgeraakt. Hij speelde weer, op een nieuwe piano, maar die was lang niet zo goed. Dat instrument daar in Warschau, elke toon als een pareltje...!

Zo zie je.

En in Nederland staakten de spoorwegmannen in de loop van 1944. Dat was heel flink, nadat ze eerst alle joden netjes naar Westerbork en eventueel verder hadden getransporteerd. Nee, nee, ik bedoel dit niet hatelijk. Het behoort allemaal bij die raadselachtige mens, die op dat verwarde toneel van 1944 op de planken verscheen, die zijn beslissende rol speelde in het beslissende jaar 1944, een jaar van wereldhistorische betekenis.

Hij is er ons niet duidelijker door geworden. Wel duidelijker een zin, die in een van de protestantse kerkelijke gebeden voorkomt en waartegen ik in mijn jeugd nogal gefoeterd heb. Dit 'Opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen...'

Een saaie geschiedenis? Maar niet zo stil als de roerloze kruisen op het oorlogskerkhof van Margraten...

En wat die gerustheid betreft? Bent u inmiddels alweer bang geworden van de atoombom en de 'overkill'?

11 januari 1964.

Eindnoten:

- 62 *Mr. V.G.M. Marijnen* - Werd, nadat hij in het kabinet-De Quay minister van Landbouw was geweest, in juli 1963 minister-president.
- 63 *Mr. M.M. Rost van Tonningen* - Een der militantste leden van de nsb, in de oorlog felle tegenstander van Mussert, werd door de Duitsers benoemd tot president van de Nederlandse Bank, pleegde na de bevrijding zelfmoord.

Ze zijn nog onder ons

Hoewel ik in deze rubriek eigenlijk geschiedenis beschrijf, interesseren mij de nsb'ers en lotgenoten uit de bezettingstijd, deze spelers op een toneel waarover het doek reeds gevallen is, maar matig. Veel belangrijker zijn mijns inziens de nog levenden,

of beter gezegd zonder 'nog', de levenden. Een groep die niet alleen bestaat uit hen, die in 1940 tot 1945 meespeelden, maar waar nieuwe, jongere bijgekomen zijn en waartoe ik zelfs personen reken die in de bezettingsjaren een goede staat van dienst in het verzet hadden.

Tenslotte was een man als Bidault in Frankrijk, leider van de gewelddadige

fascistische oas, ook een man van het verzet. De nazi's pleegden de verzetsmensen vaak aan te duiden met één enkele verzamelnaam, oranjebolsjewisten. Ze vergisten zich hier als zo vaak elders. Er waren ook oranje-fascisten, fascisten die door een diversiteit van oorzaken in het anti-Duitse front terecht waren gekomen.

Het fascisme is geen historisch verschijnsel. Om met prof. Nagel⁶⁴ te spreken: ‘Het “fascisme” is niet dood en de “fascisten” zijn onuitroeibaar.’ Ze kunnen in bepaalde perioden van de geschiedenis een streng georganiseerde macht vormen, die een tijdlang zelfs oppermachtig schijnt. Ze kunnen ook volstrekt ongeorganiseerd bestaan, betrekkelijk machteloos, een randverschijnsel van ons politieke en maatschappelijke leven, agerend onder velerlei namen maar zelden onder de naam ‘fascist’ of ‘nationaal-socialist’ (behalve dan kleine splintergroepjes hier en in Engeland en in de vs en overal elders, die ik tot de minst gevaarlijke, soms zelfs idioot vermakelijke fenomeentjes van onze huidige samenleving reken). Gevaarlijk worden ze daar waar ze optreden in naam van de westerse cultuur, het vaderland, de eer, de goede burgerzin, het christendom, het anti-communisme, de orde, het fatsoen, de verantwoordelijkheid en honderd schone en nuttige zaken meer, het gevaarlijkst dáár waar er geen organisatorisch verband bestáát. Dan kan men soms plotseling toch een optreden en bloc constateren, zelden pro iets, maar altijd contra iets. Zoals in de afgelopen weken de rel tegen het programma *Zo is het...* Ook daar was het hele arsenaal van ‘edele motieven’ als ik hierboven gedeeltelijk opsomde aanwezig. Het verbaast en ergert mij, dat zo velen in deze woedeuitbarsting de kerk of ‘het’ christendom menen in actie te hebben gezien en zo weinigen de scheldpartijen en dreigementen hebben geclassificeerd als bewijs dat het fascisme onder ons niet dood is en dat de fascisten niet om de tuin leiden, ook Hitler verdedigde het ‘christelijke westen’, ook hij wierp zich op als graalridder van het fatsoen tegen joods-bolsjewistische decadentie, het waren evenzeer ‘gekwetste diepste gevoelens’ in welker naam de nazi-knappen de boeken van Heine en Mann en Roth en vele anderen verbrandden en de ‘ontaarde kunst’ uit de musea verwijderden.

Het verbaast mij ook dat de pers en kennelijk ook een aantal medewerkers aan de bewuste tv-rubriek met zoveel ophef gewag gemaakt hebben van de dreigementen, die ze in anonieme brieven en telefoontjes ontvingen. De schrijver van deze kroniek ‘In de schaduw van gisteren’ publiceert sinds 1945 regelmatig onder andere over thema's oorlog en bezetting betreffende en dit soort post heeft hem, bijna kan men zeggen, dagelijks begeleid. Ik kan niet zeggen vanaf 1945, want de eerste jaren na de oorlog was het opmerkelijk stil aan dit duistere front. Op 15 oktober 1945 zaten er trouwens 96.044 van deze lieden gevangen, vijf jaren later, volgens de gegevens van prof. Nagel, nog ruim 11.000 en nog weer tien jaren later nog 104. Het aantal anonieme briefschrijvers nam in evenredigheid toe.

Er is een aantal dat nooit opgepakt is geweest en die toch verkeerd waren en zijn. Er zijn er ook die tot de 96.000 hebben behoord en die, zo ze al ziek wa-

ren, grondig genezen zijn. Er zijn ook nieuwe bijgekomen, lieden die toen nog te jong waren om kwaad te doen, die uit het voormalige Nederlands-Indië met al hun ressentimenten in hun bagage naar hier, naar het trouweloze moederland zijn gekomen, er zijn er zelfs onder die een goede staat van dienst in het verzet hebben. Vlak na de oorlog hebben er onder een aantal van dit laatste soort lieden dwaze putschplannen bestaan, waarvan onder anderen prins Bernhard verhaalt in zijn biografische gesprekken met Hatch. Het verzet werd trouwens uit vele motieven geboren, van geloof en humaniteit tot primitief nationalistische haat tegen de indringer en zelfs zijn mij gevallen bekend, die ik niet anders kan rangschikken dan onder latente misdadigheid, die hier een kans kreeg onder een goed vaandel te opereren.

De Koude Oorlog, dit rampzaligste aller naoorlogse verschijnselen, heeft op het gebied van de vrije menselijke geest een even grote slachting aangericht als de kou van de winter 1962-'63 onder de vogels. Het is onvoorstelbaar hoeveel vrije geesten niet van de grond gekomen zijn in deze politieke winterkou, hoe men gedwongen is geworden zich in de conformiteit te schikken en hoe men zich daar allengs wel ging voelen hoe behaaglijk de zwart-wit schema's werkten, waarin twijfel, denken, kiezen en herzien overbodig werden en ook tot welk een sullige discipline dit politieke klimaat, gevoegd bij de bijna-almacht van de massamedia en de vulgarisering van de maatschappelijke idealen, de mens heeft gebracht.

Zelfs datgene wat zich aandient als nonconformistische satire is in de meeste gevallen niet meer dan iets meer of minder geestrijke lol, waarbij men wel oppast de *werkelijke* afgoden en afgodjes van deze tijd te na aan het lijf te komen. Het gevaar van de tv zit niet in de mensen die er, te veel, naar kijken maar bij hen die de tv maken, die de programma's vullen. Onchristelijk is niet het ietwat ongelukkig gebruik van aan de christelijke religie ontleende termen, maar de vergeefse poging van een zich christelijk noemende organisatie om in gein en oppervlakkigheid de 'wereld' te evenaren, zij het met iets minder bloot boven en onder en met een matiger gebruik van het seksthema.*

Fascistische woede gaat schuil in de overmatige ijver waarmee de politie los slaat op jongelui die het wagen de conformistische taboes van onze tijd te doorbreken en een vleug van fascisme zit er in de machtsbesluiten van burgemeesters die in de naam van handhaving van de openbare orde vrijwel alles verbieden wat eigenlijk zou moeten bewijzen, dat er in Nederland nog een levende orde bestaat. In dit landje bestaat er geen gevaar voor de openbare orde. Was het maar wel zo! In dit landje bestaat alleen het gevaar, dat van de orde een verstijfde, levenloze, op een grafsteen gelijkende afgod wordt gemaakt, waarin alleen

* Zo was de Bund Deutscher Christen in de Hitler tijd met zijn Duitse christendom onchristelijker dan het Germaanse heidendom.

nog maar de massale, diabolisch geordende erediensden, als Hitler in Neurenberg organiseerde, ontbreken...

Dezer dagen is het één en twintig jaar geleden dat in München een groepje jonge mensen ter dood werd gebracht. Ze hadden het aangedurfd wanorde te stichten, ze hadden anti-nazi pamfletten verspreid en opgeroepen tot ongehoorzaamheid. Wie hun verhaal leest wordt diep ontroerd door hun bijna volstrekte eenzaamheid in het München van toen, maar ook door de volstrekte zuiverheid van hun idealen en intenties. In een hotel in Amsterdam zag ik dezer dagen een van de overlevenden van dit groepje zitten. Inge Scholl. Na zoveel jaren bijna nog een kind, niet mooi, ietwat onhandig, bijna verlegen en nochtans met een kracht in haar persoonlijkheid, die voor mij, zelfs als toeschouwer op een afstand, duidelijk voelbaar was.

De etiquette van onze samenleving weerhield me naar haar toe te gaan. Ik zou ook niet goed geweten hebben wát te zeggen in het gezelschap van een aantal journalisten, gechaperonneerd door twee ambtenaren van de Duitse ambassade. Maar kijkend op een afstand en nadenkend kwam ik bij dat bericht uit het huidige München, waar door een rechtbank een man, die 75 Russische gevangenen in Amersfoort heeft neergeknald, werd vrijgesproken. Omdat hij op *bevel* handelde.

Ik weet niet of het ook gebeurd zou zijn wanneer die 75 ongelukkigen Amerikaanse of Engelse soldaten geweest zouden zijn, ik weet dus ook niet in hoeverre het, in wezen fascistische, besef van ongenueanceerde loyaliteit jegens de eigen horde en een vrijwel onbepaalde vrijheid van handelen jegens de 'vijand' hierbij een rol speelt. Tenslotte is het nog maar een kleinigheid in vergelijking tot het glasgruis dat Canadese anti-communisten in het graan strooiden waarvan Russisch brood gebakken moest worden, en tenslotte is het maar weinig in vergelijking met de wens van Adenauer (die toen hij zelf met de zijnen nog vijand waren, en hoe!, door Amerikaans graan in leven gehouden moesten worden en die zich nu nog beklagen dat men het Duitse volk in 1919 heeft laten hongeren), die wilde dat men Rusland dit broodnodige graan zou weigeren.

Hoe het zij en waar het om gaat is dit: *Is een militair bevel werkelijk zo absoluut, dat het de bevolene van elke persoonlijke verantwoordelijkheid ontslaat?*

Indien dat waar is dan zijn we bij Hitler. Indien dat waar is en indien deze gehoorzaamheid om militaire redenen noodzakelijk is, dan is dit een schrikkelijker oordeel over het militaire bedrijf dan alle argumenten van zoveel leed en dood, die een bepaald soort pacifisten pleegt aan te voeren. Dan hebben we daarmee één van de afgoden ontdekt, duizendmaal wreder en gevaarlijker dan het koekeloeren naar dat tv-kastje, waarnaar de onnozele mensen overigens met zoveel raffinement en deskundige platvloersheid worden heengelokt.

De titel van deze rubriek 'In de schaduw van gisteren' betekent niet dat hierin alleen de schaduwen van gisteren worden beschreven, maar dat in de schaduw van hetgeen gisteren gebeurde ook de eigen tijd aan bod komt. Dat is in dit artikel wat nadrukkelijker gebeurd dan gebruikelijk.

Het kwam eigenlijk door wat anonieme brieven en door Inge Scholl.
25 januari 1964.

Eindnoten:

64 *Prof. mr. W.H. Nagel* - Hoogleraar aan de rijksuniversiteit van Leiden, publiceerde onder de naam J.B. Charles (onder meer *Volg het spoor terug*).

Het leger der gezochten

Ja, ja, de Duitsers hadden het een eind gebracht in 1943. Na bijna drie jaren bezetting, dat wil onder andere ook zeggen Duitse propaganda, onderdrukking van de eigen Nederlandse stem, en toch waarlijk niet weinig spectaculaire successen over geheel Europa en op zee, was het hun gelukt de Nederlanders alleen maar vijandiger en weerbarstiger te maken. Dat was geen houding waarmee men als Nederlander successen behalen kon. Men riskeerde ontslag, de noodzaak huis en haard te verlaten en voortvluchtig te worden, wegvoering naar Duitsland, gevangenschap, het concentratiekamp, het vuurpeloton.

Men denke daar in 1964 niet te simpel over! Onderduiken zou op een afstand een tamelijk romantische bezigheid kunnen lijken, waartoe jongelui en zelfs eerzame huisvaders vandaag ook nog wel zouden voelen, mits ze een acceptabele reden konden vinden. Een tijdje weg van huis, levend onder valse naam in een nieuw milieu, verlost van het eigen verleden, bevrijd uit het langzaam maar onverbiddelijk opgebouwde web van verplichtingen en tradities, weliaan, in deze carnavalstijd lijkt het een geprolongeerde vlucht uit de burgerlijkheid, weliswaar iets minder luidruchtig en feestelijk, maar langer durend en fundamenteeler. Ik zou niet willen beweren dat deze gevoelens nooit en bij niemand een rol hebben gespeeld, of, anders gezegd, dat men ze niet later, als bijproduct van een ernstiger zaak, heeft ontdekt. Dat is hier en daar zeker het geval geweest.

In ieder geval, de omstandigheden werkten daaraan niet mee! De maatregelen van de Duitsers hadden vrijwel elke jongeman en man van 19 tot 45 jaar vogelvrij verklaard, dat wil zeggen verplicht tot arbeid in Duitsland. Meer en meer gingen de mensenjagers ertoe over plotselinge razzia's te organiseren, in bioscopen, zelfs kerken, op sportvelden, watersportcentra, soms in gewone stadswijken. Wie dan niet over papieren beschikte, waaruit bleek dat men van arbeidsplicht in Duitsland was vrijgesteld, werd opgepakt en als gevangen arbeidswaar verzonden.

Hoewel op grote schaal dit soort papieren door de vervalsingscentrales van het verzet werden vervaardigd, was het toch zo dat lang niet iedereen de relaties had om deze papieren (die een man ten minste een minimum aan vrijheid gunden) te bemachtigen. Zonder die dingen betekende dat thuisblijven, zich niet vertonen op plaatsen waar veel mensen bijeenkwamen (waar de Duitsers dus als het ware tot de mensenjacht werden uitgelokt), en dan nog de kans lopen dat men bij buurtrazzia's werd gegrepen. Er zijn er dan ook heel wat geweest, die het werken voor de Duitsers, in bijvoorbeeld Nederlandse 'kriegswichtige' bedrijven, verkozen boven dit risico.

Maar deze Duitse slavenjacht was niet het enige gevaar. Men kon student zijn, die geweigerd had de loyaliteitsverklaring te tekenen. Soldaat, die gewei-

gerd had zich opnieuw in krijgsgevangenschap te begeven. Men kon behoren tot de (helaas te kleine) groep van ambtenaren, politiemannen, burgemeesters of welk soort functionarissen ook, die geweigerd hadden Duitse bevelen uit te voeren. En men kon worden gezocht voor actieve verzetsdaden. Bij elkaar een heel leger! En dan hebben we nog niet eens onze joodse landgenoten genoemd...

Het zou op zichzelf de moeite waard zijn een schatting te wagen hoeveel Nederlanders in de bezettingstijd niet op hun officiële adres hebben gewoond, rondliepen met valse papieren, leefden onder valse naam enzovoort enzovoort. Daarbij opgeteld dienen dan nog te worden degenen die tijdelijk verplicht waren onder te duiken, een fabrikant (een van de weinigen) die het vertikte personeelslijsten in te leveren, een predikant, die van de kansel iets te veel had gezegd, een onderwijzer, die in conflict was gekomen met de nsb-ouders van een van zijn leerlingen enzovoort. Het komt mij voor dat er tijden geweest zijn waarin ongeveer de helft van de mannelijke bevolking tussen 18 en 50 jaar 'niet thuis' was. Een rare situatie, een onvoorstelbare wanorde in vele persoonlijke levens, gezinnen, scholen, kantoren en noem maar op.

En dat in een land zo dichtbevolkt dat er nauwelijks enkele vierkante kilometers te vinden waren, eenzaam en onherbergzaam genoeg om zich in te verschuilen, te hergroeperen en een soort nieuw, geïsoleerd maatschappijtje te stichten, dat op eigen primitieve manier zich van het nodige voorzag. Dat kon in Frankrijk, in Noorwegen, in Joegoslavië en Polen. Bij ons niet.

De Duitsers hadden trouwens nog andere wapens in handen. Het verplichte persoonsbewijs was er om je te herkennen, leeftijd vast te stellen enzovoort, met andere woorden op te pakken. De distributie was er niet alleen om een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van de schaarse levensmiddelen en goederen te verkrijgen, maar bovendien als Duits wapen, om iemand te dwingen op zijn officiële adres, in zijn normale milieu, onder eigen naam te leven. Indien niet, dan werd men van dit distributiesysteem uitgesloten. Dat betekende geen bonkaarten, dus geen levensmiddelen, geen textiel en alles wat men nog meer nodig had.

Hier was het verzet verplicht een gigantisch tegenoffensief te organiseren. Persoonsbewijzen moesten worden vervalst of gestolen, andere papieren die iemand vrijwaarden van de Duitse slavenjacht moesten worden nagemaakt: valse loyaliteitsverklaringen voor studenten, valse beroepen, maar bovenal moesten er voor het leger der uitgestotenen distributiebonnen zijn.

Die werden meestal gestolen, met of zonder de medewerking van de ambtenaren. Zonder de dappere jongemannen, de eerbare inbrekers en fatsoenlijke overvallers die dit werk uitvoerden op klaarlichte dag, vaak in het hartje van stad of dorp, zonder de ambtenaren die hieraan medewerkten en hun vrijheid en leven evenzeer riskeerden als de overvallers, zonder de ingenieuze vervalsers, zou het verzet in Nederland onmogelijk de omvang hebben kunnen aannemen,

die het allengs in de loop van de bezettingsjaren kreeg.

Er waren in januari-februari 1944 zoveel valse persoonsbewijzen, quasi-Duitse papieren en gestolen distributiebonnen in omloop dat de hele politionele waarde van deze ingewikkelde paperasserij vrijwel nihil was geworden. De Duitsers zonnen op een nieuwe strategie. Ze werden daarbij geholpen door sommige hoge, slechte of verblinde Nederlandse ambtenaren.

Er werd een nieuwe distributiestamkaart ontworpen, alleen geldig in het eigen district, dat wil zeggen van de woonplaats die officieel op het persoonsbewijs stond aangegeven. De nieuwe distributiekaart moest persoonlijk worden afgehaald in de plaats van inwoning. Op het persoonsbewijs zou een zegel worden geplakt dat klopte met het zegel op de (persoonlijk afgehaalde) distributie-bescheiden. Op de distributiekantoren hielden de Duitsers en hun handlangers toezicht. Lange registers van gezochte personen waren er aanwezig. Wie toch ging liep in de val.

Ik geef u, lezer van 1964, de verzekering dat deze zaak onder ons volk en speciaal in het leger der gezochten, een aanvankelijk catastrofale stemming wekte en velen aan de rand van de vertwijfeling bracht in het besef dat het onmogelijk zou zijn deze geraffineerde Duitse zet navenant te beantwoorden. Het is nochtans gelukt! Op 25 januari 1944 werden er in Tilburg 105.000 zegels gestolen; op 17 mei 1944 in Groningen bij een inbraak in een drukkerij 133.450.

Aleer de zogenaamde tweede distributiestamkaart goed en wel was doorgevoerd, waren er al zoveel gestolen, zoveel van de hierboven genoemde zegeltjes ontvreemd of nagemaakt, dat de situatie weer net zo was als tevoren. Een even grote wanorde en even grote circulatie buiten de officiële kanalen als voorheen.

Geen vuiltje aan de lucht dus voor de vele onderduikers naar het lijkt. Toch lag de zaak minder eenvoudig dan u denkt. Een van de moeilijkste problemen was het contact met de verzetsgroepen, die over de nodige valse papieren en de distributiebonnen beschikten. Die adressen kon men niet adverteren. Evenmin kon men zich daar, zonder meer, in elk milieu als onderduiker afficheren of als gastheer van een onderduiker zeggen, dat men er zo één of meer in huis had. In kleine, betrekkelijk gesloten gemeenschappen, waar het bovendien vrij gemakkelijk was de nsb'ers, de verraders, de slappelingen van het milieu te kennen, ging dat nog wel. In de grotere steden was dat veel moeilijker. Ook daar speelden opnieuw bepaalde gemeenschappen een grote rol bij het contact zoeken. Zo bijvoorbeeld de kerkelijke gemeenschappen, de vroegere partij (hoewel reeds in mindere mate), de fabriek, dus het vroegere werksmilieu, de arts enzovoort.

Kon het contact worden gelegd dan kon met redelijke zekerheid gezorgd worden voor papieren en distributiebescheiden. Ging dat niet zo gemakkelijk dan was de onderduiker verplicht zich bijna doorlopend schuil te houden en zijn eten en kleren op de zwarte markt te kopen. Was daarvoor geen geld aanwezig dan werd het hongerslijden. Maar zelfs mét papieren en mét distributiebonnen was het financiële probleem niet van de baan. Ook mét bon moest

voedsel en kleding worden betaald. Een onderduiker in huis hebben betekende een extra belasting voor het huishoudbudget en dat kon er lang niet altijd af. Bovendien waren het zeker niet in meerderheid de rijksten met de grootste huizen, die hun woning voor deze vluchtelingen ter beschikking hadden.

Er waren zelfs groepen onderduikers, die in hun onderhoud trachtten te voorzien door huisvlucht te beoefenen. Er werden sloffen en schoenen met biezen zolen verkocht, ‘aapjes op stokjes’ en ander kinderspeelgoed, foto's van de koninklijke familie enzovoort aan de man gebracht door welwillende relaties, gekocht voor ‘het bekende doel waarnaar men verder niet vragen moest’.

Maar honger geleden is er en velen hebben hun karig deel nog weer met anderen moeten delen, ondanks het feit dat onze regering op 10 januari 1944 dertig miljoen gulden ter beschikking stelde van het verzet.

Maar daarvoor moesten eerst de bankiers gevonden worden om dat illegaal hier bijeen te brengen. Die zijn gevonden. Dan was er de lo, de Landelijke Organisatie voor hulp aan Onderduikers, die de hulpverlening organiseerde, elke verzetsgroep had trouwens zijn eigen klanten door het hele land en ook zijn eigen helpers, wier bijdragen bijvoorbeeld in de ondergrondse pers prompt in elk nummer werden verantwoord. In andere gevallen, waar de werkgever goed en dapper genoeg was, zorgde fabriek of kantoor met zwarte lonen voor hun eigen voortvluchtigen...

Een ingewikkelde affaire. Jawel. Een zaak vol dagelijkse zorg, vol dagelijks risico, vol dagelijkse onzekerheid, die door tienduizenden in het land werd aanvaard als de meest vanzelfsprekende zaak van de wereld.

Ik hou er niet van om nu, A.D. 1964 te beschuldigen. Ik denk, terwijl ik dit schrijf, in het geheel niet aan de nsb'ers en verraders, ik denk zelfs niet aan de slappelingen die hun dienstbaarheid uit angst voor de Duitsers en een moeilijk leven morrend en stillietjes hebben aanvaard. Evengoed de duizenden naamlozen die deze angsten hebben gekend, ze anderen hebben helpen verzachten, denk ik hier aan de duizenden die niets kwaads, maar ook niets goeds hebben gedaan. Zij, die dit alles zich lieten afspelen, buiten hun geïsoleerde bestaantje, waarin ze het zich zo gemakkelijk mogelijk maakten. Is het niet te begrijpen dat er, gewild of ongewild, een scheidslijn tussen ons volk werd getrokken, waar velen vandaag den dag nog niet geheel overheen zijn?

Ik snap het wel!

Ik heb geen enkele behoefte deze scheidslijn thans nog maatschappelijk of politiek te gebruiken, zolang er geen misdaad of landverraad in het spel is. Ik heb evenmin behoefte mijn diepste ervaringen te verraden en te vergeten omdat de bebosterde hoofden van vandaag alles liever blauw-blauw laten en daarmee *een zelfde* karakterloze houding voortzetten als ze in de bezettingstijd reeds demonstreerden.

Het is geen politieke scheidslijn, geen maatschappelijke, het is een verschil in karakter, fatsoen en stijl. Minder zichtbaar maar dieper. En meer gehaat door

de karakterlozen omdat men er minder gemakkelijk iets aan kan veranderen dan aan zijn politieke kleur of maatschappelijke positie.

8 februari 1964.

Spanning en twijfel. Een bedrijvig voorjaar

Om een beeld te gebruiken, in Nederland voelde men zich in het voorjaar van 1944, nu dus twintig jaar geleden, als een bruid. Er zat iets feestelijks in de lucht, een grote belofte scheen op het punt in vervulling te gaan, maar... alvorens de grote dag er was moest de bruid eerst een ernstige, mogelijk dodelijke operatie ondergaan...

Stelt u zich dat voor! Aan de ene kant een niet te temmen vreugde dat er aan het Duitse schrikbewind een eind komt, aan de andere kant de angst voor een invasie, met gevechten op grote schaal op ons dichtbevolkte grondgebied. Aan de ene kant duidelijke tekenen van desintegratie van het Duitse machtsapparaat en van de nsb in Nederland, aan de andere kant een naar een verschrikkelijk hoogtepunt lopende Duitse terreur, verscherpte slavenjacht, meer executies, massa-arrestaties, razzia's, gedwongen tewerkstelling bij het opwerpen van Duitse verdedigingswerken op Nederlandse grond, represaillemoorden, inundaties, ontvolking van grote woongebieden in het Westen des lands, nieuwe inperkingen van de bewegingsvrijheid, minder eten, minder kleding, en méér propaganda.

Propaganda, die er op gericht is de mensen in een nerveuze twijfel te storten, die een eventuele invasie uitbeeldt op een wijze, waarbij de schilderijen van Jeroen Bosch en Goya alledaagse tafereeltjes worden. Gas-oorlog, massale deportaties, overstromingen, verwoesting van onze steden, honger en epidemieën en het Duitse dreigement dat alles wat de geallieerden doen op de burgerbevolking in de bezette gebieden, gewroken zal worden. En Engeland? En Radio Oranje? De ether is vol van vage toespelingen. Het gaat gebeuren! Maar wat gaat er gebeuren? En wanneer? En waar? En in welke omvang? En wat wordt er van ons verwacht? En waartoe zijn we in staat?

Een illegaal blad uit die dagen zei het in een versje:

*Ja, nee, nee, ja,
In het voorjaar of er na?
In het zuiden of het noorden?
Is 't een feit of zijn het woorden?
Goebbels fluit, ja, nee, ja, nee,
En de goe-gemeent' knikt mee:
Ja, nee, ja, nee, ja... nee...*

De Duitse propaganda doet z'n best het zo te houden. Telkens worden er data genoemd, die dan niet uitkomen, waarop triomfantelijk de Duitse kreet: Zie je

wel, ze komen niet, ze durven niet. In de gelijkgeschakelde Haagse Post verschijnt een groot artikel over de verschrikkingen van een onder water gezet Nederland, zo erg, dat de ondergrondse pers, te rade gegaan bij deskundigen, een technische opsomming moet geven van wat er wél, maar vooral ook niet gebeuren kan als onze waterhuishouding in de war raakt en kapot gemaakt wordt. ‘In Amsterdam zal het tot de grachtkaderand komen. In Utrecht lopen de kelders langs de Oude Gracht vol. In Friesland het merengebied tot 30 cm. Het Domplein ligt 6 m boven A.P. De stoep van het Victoria hotel in Amsterdam ligt er 3 m boven, evenals de Parkstraat in Den Haag en de weg van Baarn naar Laren. De Haarlemmermeer echter ligt er 4 m beneden. Bij het ontzet van Leiden in 1574 waren er twee maanden nodig om het water uit de Maas bij Delfshaven tot Leiden te brengen en dat alleen na een wonderbaarlijke opeenvolging van stormen uit verschillende richting, geholpen door een springvloed. En zelfs toen stond er nog maar zo weinig water dat men er slechts platte schuiten kon gebruiken...’

Dat werd niet voor de lol geschreven! De mensen wáren bang! Een boek werd in die tijd bijzonder veel gelezen: ‘De stenen spreken’, een op quasi wetenschappelijke Egyptologische mythologie gebaseerde reeks voorspellingen. Op grond daarvan, zeiden de mensen, zou de oorlog tot 1953 duren! Nou, proost! Dan zijn we allemaal dood!...

En onderwijl houdt Churchill ons van den domme: ‘Ik heb nooit gezegd, dat de oorlog in 1944 zou aflopen... Het tegenovergestelde heb ik ook nooit beweerd...’

Knoop daar maar eens een touw aan vast.

Onderwijl schrijft de dichter Jan H. de Groot zijn jubelend vers: De Russen staan in Polen. Dat is waar, maar nog ver weg! De geallieerden rukken op in Italië, erg langzaam weliswaar maar ze komen vooruit. Het is alleen nog zo ver weg! De Amerikanen springen in de Pacific van het ene eilandje naar het andere. Prachtig, maar het ligt zo ver achter onze horizon.

Hier tussendoor even een klein berichtje.

‘Eén der laatste zondagen in januari is de gemeente Aalten het toneel geweest van een tot nu toe onbekend drama. Himmler heeft zijn groene soldaten op de kerken afgestuurd. Midden onder de erediensden in de twee gereformeerde kerken, de hervormde, de rooms-katholieke en de christelijk gereformeerde kerk stormden de slavenjagers binnen. Onmiddellijk ontstond er paniek. Jongelui verborgen zich in en achter het orgel, op de vliering, zakten door de dunne betimmeringen heen en werden, voor zover zij niet konden ontsnappen, gepakt...’

Tweede bericht:

‘Onlangs vervoegde de Duitse politie zich op de stichting voor verwaarloosde jongens “Valkenheide” te Maarn en sommeerde de directie de aldaar ter verpleging opgenomen jongens over te geven. Na weigering hebben de schurken het gehele gebouw leeggehaald en de jongens in overvalwagens op transport gesteld...’ Zo ging het toe. Dat zijn dan nog de zogenaamde nette Duitsers ge-

weest, die zich nooit met het vuile werk van massamoorden hebben bezig gehouden, zoals ze zeggen. Die fatsoenlijk soldaten zijn geweest, zeggen ze. Die er geen dag en geen uur straf voor hebben gekregen, zeggen wij.

En nu we toch bezig zijn met berichten nog even dit:

Het is uit de ‘Vormingsbladen der germaanse ss’. Aan de binnenkant van de kaft staat nadrukkelijk vermeld: ‘De inhoud is uitsluitend voor dienstgebruik bestemd. Uit handen geven verboden!’

Wij citeren uit een veldpostbrief, in één van deze vormingsbladen afgedrukt:

...Mijn dagtaak moest ik heden beëindigen met het neerschieten van Russen. Ik kreeg bevel met drie soldaten twee roodgardisten neer te schieten opdat ze niet meer gevaarlijk voor ons konden worden. Dof, lompig, als dieren worden ze aan ons overgegeven. Ik druk elk een schop in de hand en dan beginnen ze hun eigen graf te graven. Ik rook een sigaret om rust te hebben. Geen woord valt er. Russen zijn zielloos als dieren. Ze smeken niet om hun leven, ze lachen niet, ze huilen niet, ze graven; drie geweren op hen gericht. Dan is het klaar, moeten ze in hun graf gaan staan. Daar neemt er een de benen. Twintig meter komt hij, dan valt hij. De andere staat bewegingloos. Dan gaat hij het gat in en valt ook hij... Twee minuten later heeft de goede aarde alles bedekt. Wij steken een nieuwe sigaret aan...

‘De goede aarde’ heeft alles bedekt. Is het niet om kotsmisselijk te worden, nu nog?!

Terug naar Nederland, terug naar die mengeling van bedrijvigheid en twijfel, verwachting en angst, verplicht geduld en verplichte voorbereiding, elke dag, ieder moment ‘nu’, dat alle aandacht opeist en tegelijkertijd de noodzakelijke voorbereiding voor straks. Voor morgen, overmorgen, volgend jaar, zelfs voor de tijd, dat de hele godvergeten oorlog voorbij zal zijn.

Het is alweer de illegale pers, het zijn die miezerige, kleine, slecht gedrukte vodjes van vier, soms zes, soms acht pagina's, die een rol moeten vervullen, die normaliter een uitgebreid en genuanceerd en rijk voorzien systeem van dagbladen, radio, voorlichtingsdiensten, landelijke en plaatselijke overheden vervullen.

Aan de ene kant het volk tot geduld, kalmte en vastberadenheid oproepend, aan de andere kant manend toch vooral niet stil te zitten.

Hier zijn, verkort, een aantal instructies, overgenomen uit de ondergrondse bladen:

1. Laat u niet vrijwillig door middel van evacuatie gebruiken tot stootkussen tussen de geallieerde en de Duitse legers.
2. Zorg voor een schuilgelegenheid.
3. Weest op uw hoede voor valse instructies en misleidende opdrachten en geruchten van de Duitsers. Wantrouwt ieder pamflet en alles, waarvan u de herkomst niet zeker weet. Bedenk dat de vijand daarbij bijvoorbeeld ook gebruik kan maken (en gebruik maakte! Sj.v.V.) van de koppen van illegale bladen.
4. De mogelijkheid bestaat dat de Duitsers een groot aantal mannen door

deportatie of internering aan de strijd zullen onttrekken of als gijzelaar zullen vasthouden. Zorgt dat ze u niet te pakken krijgen.

5. De kans bestaat dat er een bijzonder beroep gedaan wordt op de arbeiders in bepaalde bedrijven of openbare takken van dienst. Pleegt daarom nu reeds overleg. Vormt kleine verzetskernen... enzovoort. En zo voort.

Allemaal gemakkelijker gezegd dan gedaan.

De zaak werd nog moeilijker gemaakt doordat er een ware invasie van nieuwelingen plaatsvond in de gelederen van het ondergronds verzet. Gedeeltelijk was dit oprecht en werd het zelfs door de Duitsers veroorzaakt. Die joegen steeds meer mensen van huis en haard weg, verplichtten hen tot onderduiken en maakten op die manier de rekruten voor het ondergronds verzet. Maar er waren er ook bij, die met de veranderde wind meezeilden. De krijgskans was gekeerd, men wilde aan de goede kant staan voor de bevrijding er was.

En opnieuw stond de illegaliteit voor ontzettende, bijna onoplosbare moeilijkheden. Aan de ene kant waren er méér mensen nodig. Het aantal onderduikers dat verzorgd moest worden werd groter. De oplagen van de illegale kranten, die verspreid moesten worden, verdubbelden. Voorbereidingen moesten worden getroffen voor het uitgeven van plaatselijke bulletins, als straks alle intercommunale verkeer zou uitvallen. De gewapende groepen, de knokploegen moesten worden aangevuld, zelfs uitgebreid, want er kwam meer werk aan de winkel en er kwamen meer wapens (droppings). Er waren meer koeriers nodig enzovoort enzovoort.

Maar dat betekende aan de andere kant een invasie van minder streng geselecteerden, van leiden, die het klappen van de zweep niet kenden, die de regels (de duur betaalde regels!) van het ondergrondse werk niet begrepen, van onvoorzichtigen, dommen, verwaanden, fantasten, onbetrouwbaren, zelfs van verraders en v-Männer, lieden, die door de Duitsers als spionnen in de gelederen van het verzet werden gewrongen.

Ook ontstond het gevaar dat de werkelijk goeden en ervaren zich met te veel zaken tegelijk gingen bezig houden. Zelfs waren er, binnen de kring van oudgedienden, duidelijk sporen van overwerktheid, overspannenheid. Te velen hadden te lang op pervitin geleefd.

Weer waarschuwt de illegale pers en opnieuw citeren we eruit, om u, lezer van nu een beetje inzicht te geven, wat er allemaal aan vast zat en waarom het allemaal ging.

De ondergrondse pers spreekt van een ‘wanhopig ernstig appel op een ieder, die ook maar het eenvoudigste illegale werk verricht.’ Regels, die onder alle omstandigheden gehouden moeten worden en die het illegale werk *bijna* onmogelijk maken. Jawel, illegaal werken *is* bijna onmogelijk, maar juist om dit ‘bijna’ moet het gewaagd en gedaan worden.

Weer, verkort, enkele van de raadgevingen:

1. Ga nooit in zee met mensen, waarover gij geen inlichtingen hebt en gegevens, die van vóór de oorlog dateren. Zelfs dan loopt ge nog gevaar!

2. Elke illegale werker heeft maar een zeer beperkte taak. Houdt u daarom bij uw leest. Weiger opdrachten, die op een ander terrein liggen. Laat bijzonder illegaal werk, zoals spionage, contact met parachutisten, met de overkant, met zenders, aan deskundigen over.

3. Werkt altijd met schuilnamen. Ontmoet uw relatie liever buiten in de regen dan dat u uw adres of telefoonnummer afstaat. Maakt bij elke afspraak een reserveafspraak voor het geval u elkaar niet treft. Dat is langzamer, maar beter dan telefoontjes en boodschappen op adressen, die niet bekend mogen worden.

4. Zorgt voor duidelijke afspraken met uw medewerkers. Weet hoe u elkaar kent, waar en wanneer u elkaar ontmoet hebt, de reden waarom u samen bent, de weg waarlangs u uw valse persoonsbewijs hebt gekregen. Wie liegt moet het goed doen! Stomme leugens worden doorzien. Gevolg is marteling.

5. Weest nuchter. Wantrouwt ieder en bij voorbaat allen, die sterke verhalen doen over vliegtuigen, geheime wegen naar de overkant, enz. Ze liegen of ze deugen niet voor hun taak.

6. Wijst elk onnodig contact af. Schuwt klets-kousen als de pest!

7. Het huis van elke illegale werker moet 'schoon' zijn. Uw bezwarend materiaal behoort opgeborgen op ongevaarlijke adressen. Een illegale werker mag niet lui zijn. Voor hem zijn omwegen de beste wegen.

Als er in uw omgeving iemand gearresteerd wordt, houdt er dan rekening mee dat hij doorslaat en namen en adressen noemt.

9. Vergewist u of een adres veilig is vóór u het bezoekt. Spreek een duidelijk teken af. Dat is een moeilijk werk. Ook de Gestapo kent onze foefjes. Zorgt dus dat ze altijd nieuw blijven en steeds geraffineerder dan zij.

10. Weest bescheiden. Zwijgt! Wil niet meer doen dan ge doen kunt. Zorgt voor geregelde rusttijden. Oververmoeide en nerveuze werkers vormen een gevaar voor hun omgeving.

Geen kleinigheid deze techniek onder de knie te krijgen. Velen zijn er dan ook niet in geslaagd en de buit van de Gestapo was groot in deze dagen.

We zijn er trouwens nog lang niet. Ook al bleef er een grote onzekerheid, dat er grote dingen te gebeuren stonden, begreep ieder en werd ook telkens duidelijk door de geallieerden gezegd. Ook het contact van Nederland uit met de regering te Londen was verbeterd, onder andere door geheime zenders en parachutisten. Het gezamenlijk verzet, samengesteld uit velerlei groepen en groepjes, diende tot een slagvaardige eenheid georganiseerd te worden. Begin daar maar eens aan, met mensen, die elkaar niet kennen, elkaars achtergronden niet weten, de grootte en reikwijdte van elkaars groepen niet weten de graad van voorzichtigheid niet en duizend dingen méér niet. Die bovendien geen massa-

bijeenkomsten kunnen samenroepen om de zaak nu eens uit de doeken te doen.

Maar het voorjaar van 1944 is nog niet om. Het moest eigenlijk nog beginnen. Daarom gaan we in een volgend artikel nog eens op dit thema verder.

29 februari 1964.

Van Lonely Hunters tot slagvaardig leger

In het voorjaar van 1944 stond het vast dat Duitsland de oorlog had verloren. De vraag was alleen maar ‘wanneer’ en ‘hoe’. Dat ‘wanneer’ kon volgende week zijn, over een maand, een half jaar, een jaar misschien, langer nog. Dat ‘hoe’ kon betekenen een ineenstorting van Duitsland op het binnenlandse front, een generaalsopstand en dus regeringswisseling met daaraan verbonden vredesvoorstellen. Het kon ook betekenen landingen op de westkust van het Europese continent en grote veldslagen in Frankrijk, België en Nederland.

Op alles tegelijk moest men zich voorbereiden, op een plotselinge ineenstorting zowel als op een langzame verovering van het bezette gebied. Op een snelle ommekeer én op een lange duur. In alle ernst, kunt u mij zeggen hoe dat moet?

Een plotselinge ommekeer en een vrede, die ons net zo verrast als de oorlog dat in de meidagen van 1940 deed. Goed, maar de Koningin en de regering zitten in Engeland. Ze weten van de toestanden in bezet gebied weinig af. Ze zijn ook niet één, twee, drie hier. De secretarissen-generaal, de hoogste achtergebleven ambtenaren dus, zijn gecompromitteerd of erger. De opperbevelhebber is in gevangenschap. De Hoge Raad is op z'n zachtst gezegd lauw, eigenlijk erger. De politie is onbetrouwbaar. Het leger is ontbonden of gevankelijk weggevoerd. De meeste goede burgemeesters hebben de benen genomen, de slapste en de slechtste zijn blijven zitten, als het al niet nsb'ers zijn. En zo voort. Zeg maar wie de touwtjes in handen nemen moet.

Onderwijl groeiden de tegenstellingen in ons volk. De afstand tussen collaborateurs en goede vaderlanders wordt groter. Wraak- en haatgevoelens nemen met de dag in hevigheid en omvang toe. Het administratieve apparaat van de staat functioneert steeds slechter. Wie moet het doen? En als er al iemand zou zijn, hoe moet hij het doen? Wie zullen zijn helpers zijn? Hoe kiest hij zijn mensen? Hoe wordt de apparatuur aangevuld? Hoe weet men wie goed of fout is geweest? Als u een oplossing weet, ga uw gang.

De vroegere leden van de politieke partijen, zegt u. Jawel, maar daarvan zaten er ook gevangen, en ze waren lang niet allemaal even goed. Overigens, die hadden contact met elkaar in het zogenaamd Groot Burger Comité, maar... zij waren politici, politici zonder partij want die was uit elkaar geslagen en functioneerde vaak niet meer, zelfs niet ondergronds in voldoende mate.

Het leger? Maar wie dan van dit leger? Er waren ook foute officieren, er waren ook laffe officieren, die niets hadden gedaan dan toekijken, er waren zeer vele

officieren die zich vrijwillig in krijgsgevangenschap hadden gemeld. Er was een rest overgebleven, een actieve rest, verzameld rond een paar mannen die zich (zoals dat trouwens altijd ging bij, ondergronds werk) eenvoudig hadden opgeworpen tot leider, omdat de officiële leiding er niet meer was. Moesten die het doen? Jawel, zei de leiding van de od, de Orde Dienst, die uit officieren bestond. De Staat van Beleg is nooit opgeheven en dus is het militaire apparaat automatisch gezagdraagster als die vreemde dagen komen, waarin geen Duitse meester het meer voor het zeggen heeft en geen Nederlandse regering plus apparaat uit Londen is overgekomen.

Ho, ho zeiden de politici, wij zijn er ook nog.

Ho, ho zeiden de verzetsgroepen, wij ook.

Het 'verzet' dus, maar wat was dat? Men kende elkaar hoogstens onder een valse naam, men wist vaak niet eens of men een politieke overtuiging had (behalve moffen-hater) of zo ja, welke. Men wist niet eens hoe groot een verzetsgroep was, landelijk, regionaal, plaatselijk. Men wist niet eens met welke zaken en taken zo'n groep zich allemaal bezig hield. Waren de communisten het talrijkst of de calvinisten? Of de socialisten? Of zaten ze, waar het zo uitkwam, eigenlijk allemaal door elkaar heen. Ja en nee, is het antwoord daarop. Er waren terdege verzetsorganisaties met een bepaalde kleur, andere weer zonder. Nee, dat ging ook zomaar niet.

Vooruit, laten we de knoop doorhakken en zeggen: De geallieerden moeten het maar doen. Laten ze maar een divisie parachutisten hier naar beneden gooien met administratief personeel erbij. Die zijn het dan.

Maar... die weten niks van bezet Nederland af en die zullen toch om iets te kunnen doen met vertegenwoordigers van het Nederlandse volk moeten overleggen. Waar zijn die vertegenwoordigers?

En daarmee is ons verhaaltje rond. Hoe komen we, in zulk een tijd!, aan mensen, die geacht mogen worden het Nederlandse volk van A.D. 1944 te vertegenwoordigen?

En daarmee zijn we weer bij ons uitgangspunt.

En dan te bedenken dat de tijd drong. De vijand werd steeds driester. De verzetsacties steeds heviger en omvangrijker. Uit Londen komen steeds meer berichten: het Nederlandse volk moet dit doen en dat doen, bij een invasie zus of zo, maar... wie zorgt dat dit gebeurt en op grond van welk gezag?

Er moeten meer wapens komen uit Engeland! Wie verdeelt ze? Er zal op een goede dag gestaakt moeten worden, de spoorwegen bijvoorbeeld; wie bepaalt het uur? nsb'ers en andere handlangers van de vijand zullen opgepakt moeten worden; wie doet het? Willekeur moet voorkomen worden; door wie? Ga zo maar door.

Er is in deze kroniek al eerder over deze problematiek gepraat maar toen heel summier en schematisch.

In het voorjaar van 1944, nu dus twintig jaar geleden, was deze zaak echter zo

urgent geworden, dat er gehandeld en gekozen *moest* worden. Ook de regering in Londen wenste het. Gelukkig was er inmiddels genoeg contact ontstaan tussen Londen en bezet gebied om met elkaar hierover van gedachten te wisselen. Via geheime zenders. Via geheime boodschappers. Denkt u echter vooral niet dat dit te vergelijken is met de wijze waarop wij thans via de ptt met elkaar kunnen communiceren. Misverstanden bij de vleet. Maar nu ter zake.

Er waren enkele organisaties die zich, voor het geval dat een situatie zonder Duitse macht en zonder aanwezige wettige overheid zich zou voordoen, hadden opgeworpen als zodanig op te treden. We noemden ze reeds vroeger. Het Groot Burger Comité, een groep politieke leiders, in bescheiden mate. De od, in onbescheiden mate. Daarbij kwamen in het voorjaar van 1943, rondom de april-mei staking, het Nationaal Comité van Verzet, en de Raad van Verzet, een groep zeer actieve verzetslieden, flinke kerels, niet flinker dan andere verzetsstrijders en zeker niet met meer autoriteit bekleed, ook al zeiden ze in die dagen: ‘Voor onze landgenoten is het dus zaak de autoriteit van de Raad van Verzet te erkennen.’ Wie het niet deed, werd met fikse, en bloedige straffen bedreigd. Geen van de vier dus, maar wat dan wel?

De tijd drong. In december zocht een bewoner uit Coevorden contact met de heer Cramer, zo juist afgetreden als commissaris van de Koningin in Drente en toen lid van de leiding van Vrij Nederland. Deze Coevordenaar op zijn beurt had weer contact met een Duits officier, een overste Staehle, die kwam vertellen dat er in Duitsland een Putsch tegen Hitler werd voorbereid. Indien deze gelukte zou er in Nederland een ander Duits bewind komen. Dit zou vrede sluiten en Staehle wilde weten wat de verzetsbeweging in zo'n geval zou doen.

Cramer nam contact op met enkele andere Nederlanders uit zijn omgeving, onder anderen Van Heuven Goedhart⁶⁵, Bosch van Rosenthal⁶⁶ en nog enkelen, waartoe ook Sjoerd van Vliet behoorde. Men wendde zich tot Londen. Londen geloofde het niet (al bleek het zes maanden later maar al te waar te zijn) maar het probleem van een gezagsvacuüm was daarmee toch wel urgent geworden en dat begreep ook Londen.

Echter niet alleen voor Londen. Ook in verzetskringen groeide de behoefte aan meer contact, meer samenwerking, en groeide ook het besef dat de illegaliteit een zekere verantwoordelijkheid bezat ten aanzien van een goed verloop van de overgangstijd van oorlog naar vrede.

Een aantal organisaties had inmiddels een ‘Kern’ opgericht, een contact-orgaan. Enkele groepen, zeker geen onbelangrijke waren er lid van, veel meer, ook niet onbelangrijke waren er geen lid van. Ook deze ‘Kern’ had de neiging zich min of meer als representant van het verzet op te werpen. Meer was het niet. En weer hoor ik uw vraag: Wat dan in vredesnaam wél!

Heel eenvoudig lezer, niets, niemand! Het moest eenvoudig nog gemaakt worden! Maar hoe?

En nu ik bemerk dat deze kroniek toch te lang zou worden als ik het allemaal in één keer moest vertellen, volsta ik voor ditmaal met enkele persoonlijke her-

inneringen. Wat betekende het eigenlijk, wanneer men zo'n eenvoudige zin uitspreekt als 'Het verzet moest gecoördineerd worden'?

Uit Londen komt een agent, dat wil zeggen een jonge man, die de moed heeft boven Nederland uit een vliegtuig te springen, in onbekend gebied komt, mensen moet opzoeken die hij niet kent, gejaagd door de Duitse politie als grof wild, met een klein microfilmpje in zijn bezit, waarin de regering een boodschap in 19 punten heeft verrat, bestemd voor de illegaliteit.

De man meldt zich op een adres dat juist even tevoren door de Sicherheitsdienst is overvallen. Hij heeft z'n smoesje klaar, wordt gefouilleerd, weet het microfilmpje in zijn zakdoek te verbergen, maar is er toch dusdanig door van streek dat hij het verbrandt en is honderdmaal voorzichtiger geworden om zomaar direct opnieuw contact te leggen met die illegaliteit.

Overigens, het microfilmpje was niet zo veel waard. Er bleek alleen maar uit, dat men in Londen de situatie in bezet Nederland ook niet kende. Trouwens, hoe zou dat mogelijk zijn. Er kwamen berichten binnen van eenzame Engelandvaarders, maar die waren ook maar van stukjes en beetjes op de hoogte. Er kwamen berichten in Londen binnen via de zogenaamde Zwitserse weg, waarbij ik zelf nauw betrokken was, maar ook via andere spionageorganisaties. Ieder zei zo veel mogelijk de waarheid. Dit werkte wantrouwen in de hand en die kon zo sterk worden dat bijvoorbeeld de od zelf met een berichten- en spionageafdeling op zijn beurt de Zwitserse weg ging bespioneren, zelfs in een gefingeerde overval door gefingeerde sd'ers het materiaal wegstal.

Begin maar eens met je contacten! Cramer uit Drente leerde ik kennen via Stufkens, het latere Eerste Kamerlid. Hij kende op zijn beurt de man uit Coevorden goed, die het contact verzorgde met de Duitse majoor Staehle, Staehle werd na de officiersputsch gefusilleerd. Van vóór de oorlog kende ik Slotemaker de Bruine, thans kamerlid. Hij was de centrale man van de Zwitserse weg. Berichten naar Zwitserland werden onder anderen overgebracht door Kraayenhof, van het thans beroemde accountantskantoor, en door een tb-student die om gezondheidsredenen in Zwitserland mocht wonen, en meermalen zijn leven waagde met clandestien naar Nederland te komen.

In Aerdenhout woonde een man, diep ondergedoken, die een weg wist naar Spanje. Door hem werd ik gestuurd naar een onderwijzer in Hoevelaken. De man in Aerdenhout bleek Johan Doorn te zijn, later één van de oprichters van de Raad van Verzet. Hij is tegen het eind van de oorlog bij een poging om door de linies te breken doodgeschoten. Ook de onderwijzer uit Hoevelaken is doodgeschoten - later.

Op een van mijn onderduikadressen komt een man, goed bekend bij mijn gastheer, die mij in relatie brengt met de leiding van de rvv. Het gebeurt in een kleine woning in Amsterdam-West, quasi een fabriekje van surrogaat parfumerie-artikelen. Later blijkt de man, die ik daar ontmoette Gerben Wagenaar te zijn. Bij een nieuwe ontmoeting raken we samen in een razzia en kunnen ons

redden door in het speeluur van een school (de juf riep juist de kindertjes binnen vanwege de razzia) mee naar binnen te vluchten. Hij zal een ontmoeting organiseren met een collega van de Raad. Het loopt via jhr. Sandberg van het Stedelijk Museum, via Röell op de Amstel. Er volgt een ontmoeting met een stille, schuwe maar hartstochtelijke man, met wie ik 's avonds onder de uitspruitende bomen van de Amsterdamse grachten ook over sprookjes en kunst praatte. Het bleek later Gerrit van der Veen te zijn. Doodgeschoten.

Er was een klein drukkertje in Diemen. Bezitster was eigenlijk een vrouw, die wij tante noemden. Er werkte een jongeman daar op de secretarie en we konden illegale krantjes en andere gevaarlijke dingen bij hem op het raadhuis opbergen. Hij had contact met een 'heel hoge officier' die 'door de regering aangewezen was'. Er volgden ontmoetingen in Den Haag, in Amsterdam-Zuid en op vele andere plaatsen. De officier bleek later Six te zijn, de jongeman is nu burgemeester van Velsen, meen ik. Hij was ons contact met de od.

We stuurden hun berichten via de Zwitserse weg naar Londen, onder de letters KB, hetgeen niet Koninklijk Besluit betekende. K stond voor de jonge man, die iets wat goed was 'knots' noemde, en vandaar door ons Knotise werd genoemd. B stond voor 'baas', zo noemde Knotsie de heer Six. Ik zat ondergedoken in een huis op de Prinsengracht, niet ver van Anne Frank. Het behoorde aan een oude dominee, Oorthuys, de vader van de fotograaf Cas Oorthuys. Mijn vrouw was juist losgelaten uit de gevangenschap, maar had een soort huisarrest en werd in onze eigen woning elke dag door de sd opgebeld om na te gaan of ze thuis was. De huishouding op de Prinsengracht werd waargenomen door een onderwijzersechtpaar, waarvan de man tevens een ondersteuningsorganisatie, ontstaan tijdens de Februaristaking, van mij had overgenomen. Zo greep alles in elkaar en liep alles door elkaar.

Toen Van Heuven Goedhart via Spanje naar Engeland vertrok om de regering over de feitelijke situatie in Nederland in te lichten, vertrok hij uit ons huis op de Prinsengracht. Hij is betrekkelijk kort na de oorlog gestorven. Ons eerste contact met het Nationale Comité van Verzet vond plaats via iemand van het studentenverzet, op een bovenhuis aan de Weteringschans. Ik ontmoette er een klein mannetje, niet erg imposant vond ik, maar na de oorlog bleek het Neher te zijn, directeur van de ptt en voor een tijdje minister. Zoek dat maar eens uit als je iemand ontmoet onder de schuilnaam Dijkstra.

Op een adres staan enkele koffers vol spionagemateriaal van de Zwitserse weg. Er dreigt gevaar! Mijn collega Dolf, thans rechter in Amsterdam onder zijn werkelijke naam Van Namen, en ik zullen de koffers weghalen. Het is op de parterre. We doen het, maar wisten niet dat op één hoog de sd zat te wachten. Door het oog van de naald dus! In een park ontmoetten we, door bemiddeling van Knotsie een magere lange man uit Rotterdam, leider van een gewapende verzetsgroep, met wie eveneens de coördinatie wordt besproken. Hij blijkt later een van de bijna mythologische figuren uit het verzet te zijn geweest. Lange Jan, maar wist ik veel! Hij is doodgeschoten.

Ik zou eindeloos kunnen doorgaan. Wie zijn geduld verloor, wie te veel ineens en met te velen tegelijk wilde organiseren, wie elk verhaaltje over een weg naar Engeland wilde geloven, liep op een kwade dag zeker tegen de lamp. Zo werden Wim Speelman en de zijnen in het Parkhotel overvallen. Hij is ontsnapt, later weer gepakt en doodgeschoten. Zo werd mijn vriend en medewerker Henk Hos gepakt en na een proces, waarin hij, reeds ziek zijnde, zich met bovenmenselijke dapperheid gedroeg, gefusilleerd.

De contacten die nodig waren, doorliepen alle lagen van de bevolking, oud en jong, arm en rijk, hoog en laag, en maar zelden was bekend wie wie was.

Toch kwamen in juli 1944 de afgevaardigden van bijna alle grote verzetsgroepen van Nederland bijeen op een bovenverdieping van een kantoorpand op het Singel in Amsterdam. Er werd een overkoepelende organisatie gesticht, die alle richtingen, gezindten en groepen omvatte, een democratisch opgebouwde organisatie, die bovendien kon functioneren en snel en slagvaardig kon zijn. Daarin bleek Nederland andere bezette volken van Europa ver vooruit te zijn en konden tegenstellingen als in Joegoslavië en Polen en Griekenland en Frankrijk worden voorkomen.

Daarover een volgende keer. Het voorjaar is nog niet uit. Wel gedooft zijn de levens van velen, van wie ik er hier enkelen noemde. In gedachten zie ik ze voorbijtrekken. Mijn hart bloedt.

Was het de moeite waard? Hadden ze op een andere manier ons volk en de toekomst kunnen dienen? In ieder geval hebben ze de problematiek van Hochhuts spel De Plaatsvervanger niet gekend. Of het antwoord of de houding van paus Pius xii juist was behoeft niet meer bediscussieerd te worden. Het is allang geleden gegeven. Door deze doden - onder anderen.

28 maart 1964

Eindnoten:

- 65 *Mr. G.J. van Heuven Goedhart* - Hoofdredacteur van *De Telegraaf* 1930-1933, idem *Utrechtsch Nieuwsblad* tot mei 1940, redacteur *Het Parool* 1942-1944, minister van Justitie te Londen, hoofdredacteur *Het Parool* 1945-1950, hoge commissaris voor de vluchtelingen te Genève.
- 66 *Jhr. mr. dr. L.H.M. Bosch Ridder van Rosenthal* - Was bij het uitbreken van de oorlog commissaris der koningin in de provincie Utrecht, werkte illegaal nauw samen met o.m. Van Heuven Goedhart.

Bond zonder naam

Maar bestond die bedrijvigheid van het voorjaar van 1944 dan alleen maar uit bakkeleien over de coördinatie van de verschillende verzetsgroepen, over machtsposities en futiliteiten? Nee, nee, u zegt het niet zo overduidelijk en dat is bijzonder vriendelijk van u. Dank u! Maar het wordt toch tijd dat die bedrijvigheid ook eens blijkt uit werkelijke daden van verzet. Jawel.

Overigens, zo dachten vele verzetsmensen er in het jaar 1944 precies over. Er bestond een zekere tegenzin zich met de schier eindeloze discussies te bemoeien en

een dubbele tegenzin in de vele vergaderingen, die er noodgedwongen bij hoorden. Dat was een gevaarlijke zaak. Eén verrader, één onvoorzichtigheid en het Nederlandse ondergrondse verzet zou van een groot deel van zijn leiding zijn beroofd. Was dat verantwoord? Bovendien, was er niet genoeg werk aan de winkel?

Meer dan genoeg.

Laten we zien wat de koningin en de regering te Londen er zelf van zeiden. In een telegram uit Londen, via geheime apparaten ontvangen (op 8 juni 1944), stond onder andere te lezen:

De koningin heeft de overtuiging dat coördinatie..., naast andere een goed middel vormt om wensen en strevingen van het Nederlandse volk tot uiting te brengen in de tijd, dat nog geen noodvertegenwoordiging werkt. Slechts door eenheid kan in de eerst kritische ogenblikken na de bevrijding de basis gelegd worden voor de gemeenschappelijke oplossing van de toekomstige problemen...

Dat is de grote verandering die zich inmiddels had voltrokken. Het einde van de oorlog kwam in zicht en daarmee de vormgeving van een hersteld?, vernieuwd?, maar in ieder geval bevrijd Nederland. Toekomstproblemen dus op een ogenblik waarop de actuele eisen van het verzet eveneens de volle mens en de volle activiteit van de organisatie vroegen. Een lastige zaak, ja, maar het ganse verzet, vanaf het begin, ging toch eigenlijk om die toekomst, die zich nu zo drastisch in de tegenwoordige tijd aankondigde! In een democratie gaat het in wezen om de kracht en de verantwoordelijkheid van de burgers.

Dat betekent meer dan alleen maar individueel wakker zijn. Het betekent ook organisatie, ook methode tot politieke wilsvorming en middelen om die tot uitdrukking te brengen. Een bevrijd Nederland, zónder dit, zou in feite in een fascistische situatie komen te verkeren, dat is een situatie waarin burgers zonder mening, zonder eigen organisatie, zonder uitdrukkingsmiddelen van eigen wil en inzicht, de politieke beslissingen voorgeschoteld krijgen van enkele (vaak en zeker in onze situatie) toevallige lieden 'aan de top'.

Het bewuste telegram demonstreerde ook een andere grote verandering. Het was geadresseerd aan de 'Kern', een groep verzetsorganisaties die zich verenigd hadden ten behoeve van onderling *technisch* beraad. De groep was beperkt, maar was duidelijk verzet. Dit betekende dat 'Londen' voor advies en voor peiling van de publieke opinie niet meer uitsluitend op de vooroorlogse organisaties (partijen, kranten enzovoort) vertrouwde, maar nadrukkelijk het verzet als een nieuwe, onvervangbare uitdrukking van de volkswil beschouwde. Naast andere, ja, ja, maar erbij en met een eigen plaats. Daarmee was het verzet van individuele liefhebberij van een aantal 'wilde jongens' en enkele stijfkoppige fanatici gegroeid tot een door koningin en regering erkende en hooggewaardeerde representant van het Nederlandse volk.

Maar door dit zo te stellen begonnen de moeilijkheden pas. De verzetsorganisaties waren vele en ook velerlei. Er waren groepen bij die duidelijk handelden vanuit een bepaalde politieke overtuiging, zoals bijvoorbeeld de communisten, maar ook het protestants-christelijk schoolverzet. Ook verzetsbladen als *Het Parool*, *Trouw*, *Vrij Nederland* en andere. Er waren ook groepen die op basis van beroep of maatschappelijke groep waren georganiseerd, ongeacht de politieke overtuiging, zoals bijvoorbeeld het studentenverzet, het artsenverzet, de verval-

singscentrales, het Nationaal Steunfonds enzovoort enzovoort. Maar dat was nog niet alles. Ook al had een verzetsgroep een bepaalde politieke overtuiging als uitgangspunt, dan betekende dat nog niet dat de medewerkers allen dezelfde kleur en opvatting hadden. In bijna iedere groep werkten uiterst rechtse en uiterst linkse individuen samen. Allereerst omdat de contacten in het verleden meestal toevallig waren ontstaan, vervolgens omdat het bij alle verschil in politiek inzicht toch vooral ging om het verzet en pas daarna om andere dingen.

Wist elke organisatie welk vlees zij in de kuip had? Geen sprake van! De techniek van het verzet liet zulks eenvoudig niet toe. Men kon elkaar niet kennen. Er waren geen ledenlijsten en geen ingevulde persoonlijke gegevens. Bovendien, die weinigen van ons volk die waarlijk actief waren, waren dat vaak in verschillende organisaties. Zo steunde bijvoorbeeld de lo (die zich later als rechts liet coördineren) plaatselijk vaak op de reeds voordien georganiseerde groepen van Vrij Nederland (dat zich als links liet coördineren).

Wel probeerden sommige groepen, zoals bijvoorbeeld verschillende ondergrondse bladen (voor wie dat ook het gemakkelijkst was) na te gaan wat er nu eigenlijk in hun groep leefde. Zo gaven *Het Parool* en *Vrij Nederland* gezamenlijk een soort politiek manifest uit, dat aan alle organisaties van enig belang werd gestuurd, maar waarop men ook reacties vroeg van de eigen plaatselijke werkgroepen en individuen. Een eindeloze verwarde weg, die wel enig houvast bood, maar toch onvoldoende. En dan nog die andere kwestie. Wanneer men over een verzetsorganisatie sprak en die moest taxeren, hoe groot was die? Landelijk of regionaal? Niet alleen de kleur, ook de omvang en de belangrijkheid lieten dus vele vragen open. Nochtans is het gelukt al deze vogels van diverse pluimage in één overkoepelende organisatie onder te brengen. Dat is waarlijk geen geringe prestatie van het Nederlandse verzet en ik geloof dat het ons voor veel narigheid heeft behoed.

Het is begrijpelijk dat er lieden waren, die op grond van bovenstaande overwegingen als enige mogelijkheid voor de coördinatie van het verzet een indeling op basis van werkterrein, van de aard van het verzetswerk dus, zagen. Dit bleek onmogelijk, omdat vele groepen zich met vele takken van verzet bezighielden. Pers, spionage, gewapend verzet, onderduikershulp, ondersteuning enzovoort in één organisatie. Waarbij moest een dergelijke groep worden ingedeeld?

Een indeling op basis van de politieke overtuiging? Onmogelijk, want vele organisaties hadden die overtuiging (naar de aard van hun samenstelling en doelstelling) niet. Tussen deze moeilijkheden door speelden nog andere, die wij in voorgaande artikelen reeds noemden. Het Vaderlands Comité, organisatie (schematisch aangeduid) van de vooroorlogse politieke partijen, had moeite zich met het verzet te laten gelijkschalen. De od, organisatie met een leiding van officieren, meende op grond van een theorie dat de Staat van Beleg nog bestond, een geheel eigen plaats in te nemen.

Dan waren er de Raad van Verzet en het Nationaal Comité van Verzet met eigen overkoepelende pretenties. En er was de 'Kern', die slechts een gering

gedeelte van de bestaande groepen omvatte. En er was Londen, dat blijkens de vele boodschappen en telegrammen, maandenlang gezeten heeft met een totaal vals beeld van de verhoudingen in bezet gebied.

Begin daar maar eens aan!

Men is eraan begonnen en het is met grote dankbaarheid dat ik hier althans één naam wil noemen, namelijk die van Bosch van Rosenthal, voor de oorlog Commissaris van de Koningin in Utrecht. Hij heeft tegen veel wantrouwen en misverstand moeten optornen en de voorbereidende besprekingen met de diverse groepen duurden het hele voorjaar door. Ik had de eer nauw met hem te mogen samenwerken en als handleiding een schema te mogen samenstellen dat ten slotte, met enkele kleine variaties, als organisatieprincipe van de illegaliteit werd aanvaard.

Het duurde tot 3 juli 1944 aler de vertegenwoordigers van de vele verzetsorganisaties eindelijk generaal bijeen konden komen. Daarmee namen ze niet geringe risico's! Als ik mij goed herinner stond het huis waar men elkaar ontmoette, op het Singel in Amsterdam, een groot kantoorpand waarvan ik me nog de sombere, rommelige kamer herinner.

Daar zaten ze dan? 'Generaals' die men niet eens bij hun ware naam kende. Vertegenwoordigers van organisaties, waarvan men de grootte, de belangrijkheid slechts kon raden. Leaders, voor wie de eigen groep, landelijk gezien en voor zover het de individuen betrof, een slechts gedeeltelijk in kaart gebracht gebied was. Niettemin schonk men elkaar vertrouwen! Niettemin kwam een organisatie tot stand geheel volgens democratische principes, waarbij niets werd gedicteerd, niets werd opgelegd, geen enkel fait accompli werd gesteld.

Het hierboven genoemde organisatie-principe berustte op een combinatie van beide meningen, namelijk een indeling zowel naar politieke overtuiging als naar werkterrein. Zo werd de illegaliteit ingedeeld in drie secties: rechts, links en een middengroep, die zich niet politiek kon of wilde uitspreken.

Drie personen, die min of meer als representant van één der drie secties kon worden beschouwd, stelden zich op in een verschillende hoek van de kamer. De overigen demonstreerden, door zich persoonlijk naast één van de drie te stellen tot welke groep ze wensten te behoren.

Aan het einde bleek de rechtersectie te bestaan uit: *Trouw*, de Landelijke Organisatie voor Onderduikers, het Schoolverzet en de Knokploegen.

De linkersectie bestond uit *Het Parool*, *De Waarheid*, *Je Maintiendrai*, *Vrij Nederland*, *De Vrije Katheder*, het Kunstenaarsverzet, de Raad van Verzet, *Christofoor* en *Katholiek Kompas*. De middensectie uit het Nationaal Comité van Verzet, het Zeeliedenfonds, het Studentenverzet, het Medisch Contact, het Nationaal Steunfonds, de Persoonsbewijzencentrale.

Hier niet genoemde organisaties hebben zich later bij één van de drie aangesloten.

De drie vertegenwoordigers, van elke sectie één, vormden te zamen met een man van het Vaderlands Comité en een man van de od de zogenaamde cc of Contact Commissie.

Daarmee was de zaak rond.

Men kan zich afvragen of het nog wel de moeite waard is om dit alles nu nog eens te vertellen. De hierboven geschetste organisatievorm is snel na de oorlog opgedoekt en vervangen door het normale patroon van politieke partijen en andere organisaties dat niet zo heel veel verschilt van hetgeen vóór de oorlog bestond. Het heeft zelfs in die naoorlogse organisatie nauwelijks sporen nagelaten en nergens enig merkteken geplaatst. Maar op deze wijze is in Nederland een tragische en gevaarlijke splijting in de illegaliteit voorkomen, is het contact tussen het in bezettingstijd opgekomen verzet en de vooroorlogse politieke partijen bewaard gebleven, is een dwaze en onnodige militaire dictatuur (hoe kort ook) als de od voorstond, niet doorgegaan. Met het toenemen van de spanning en het steeds algemener worden van het verzet in Nederland konden er in de volgende dagen beslissingen genomen worden namens allen. Tussen de regering in Londen en het volk in bezet gebied kon op deze wijze waarlijk een gesprek ontstaan, niet tussen regering en een toevallig groepje, maar met al degenen die zich in deze turbulente dagen met recht de representatie van het volk konden noemen (de nsb en de collaborateurs uitgesloten).

Dat is geen kleinigheid.

Weliswaar heeft de regering dit proces van coördinatie moeten bespoedigen door de benoeming van een commissie van vijf man, die deze coördinatie moesten doorvoeren *als* de organisaties het zelf niet eens konden worden met elkaar. Deze commissie heeft niet behoeven te werken, anders dan als stok achter de deur. De organisaties in bezet gebied hebben het *zelf* gedaan, en dat is hun eer. Zelfs zonder prins Bernhard, zoals Alden Hatch ons in zijn boek wil doen geloven.

11 april 1964.

Wie waren we?

Nu we ons weer opmaken bezetting en bevrijding te herdenken, de zoveelste maal sinds 1945, worden de jaren 1940-'45 en de medespelenden daarin steeds meer objectieve geschiedenis. Het zal niet zo héél lang meer duren of de bezettingsjaren krijgen hun min of meer roerloze plaats in de rij van historische gebeurtenissen: de verwoesting van Naarden, 1573, de brand van Putten, 1944, de Spaanse tijd, de Napoleontische tijd, de Duitse tijd. De tiende penning, de Franse conscriptie, de Duitse slavenjacht. En zo voort.

Er is een primitieve geschiedbeschouwing met een sterk mythologische neiging, waarin Nederland en de Nederlanders beurtelings figureren als slachtoffer en held. Hetgeen in het verleden plaatsvond wordt in de herinnering teruggeroepen, opgepoetst en dan gebruikt ter ondersteuning van de nationale activiteiten, die wij *vandaag* hebben te ondernemen. Wij zijn dan vrijheidslievend, democratisch, solidair, van vreemde smetten vrij, godsdienstig, onbuigzaam

voor 's vijands dwingelandij, kortom ferme jongens, stoere knapen, ware vromen, goede mensen.

Een meer kritische geschiedbeschouwing (die ongetwijfeld als vak wordt bedreven, maar die waarlijk geen collectieve bezigheid van het Nederlandse volk kan worden genoemd en ook niet sterk tot uiting komt bij de gelegenheidsspeeches) zou ongetwijfeld een minder fraai beeld oproepen, maar het is de vraag of we met deze tot inkeer leidende zelfkritiek veel verder zouden komen. Een natie is een log lichaam, een samenstelling van veel goed en slecht, veel waardevols en veel onbenulligs en her is in zekere zin een aantrekkelijke kant van dit weinig roerige landje, dat we in 1964 allang weer zover zijn dat collaborateur en verzetsman, de werkgever die zijn personeelslijst bij de Duitsers inleverde en de weduwe van de man die in 1943 bij de april-mei-staking werd gefusilleerd, als voorheen gezamenlijk het Wilhelmus zingen. De dominee, die in de oorlog niet voor de Koningin durfde te bidden, zal het nu des te hartroerender doen en de illegale werker, zonder baan in 1945 en daarom bij de politie gegaan, zal de zo nuttige orde handhaven te zamen met zijn collega, die niet goed wist wat te doen toen hem werd opgedragen bij de jodenrazzia's mee te helpen.

Misschien is het meest duivelse van een regime als dat van Hitler niet zijn terreur, maar het feit dat gewone alledaagse mensen werden opgejaagd naar het vlijmscherpe punt waar elke daad slecht of goed óf slecht kon zijn. We mogen blij zijn thans weer aan de voet van die kegel te mogen leven, waar ruimte is voor manoeuvreren, voor faux pas, voor waggelen en laveren, het is goed zo, maar even goed is het te denken dat de samengestouwde mensen in de gaskamers van Auschwitz deze ruimte niet hadden en dat er onder hen misschien één was, die gered had kunnen worden, wanneer ik, u, iets meer had gedaan.

Geen prettige gedachte.

Het is de vraag of wij als Nederlanders onszelf kunnen opwerpen als de juiste beoordelaars van hetgeen we als volk in de jaren 1940-'45 hebben gedaan en nagelaten.

We zullen het wel móeten doen omdat we in zekere zin de enige getuigen zijn in onze eigen zaak. Des te dankbaarder mogen we zijn wanneer anderen, buitenstaanders, ons daarbij een handje helpen. Zo ligt er een beeld van ons volk vast in de rapporten van de Duitse bezetters, een beeld dat ongetwijfeld trekken vertoont waarom we ons zeker niet behoeven te schamen maar dat toch lang niet overal even fraai is.

Seyss-Inquart beklagt zich erover in zijn verhoren te Neurenberg, dat ook de goede bedoelingen afstuitten op de onwil van het Nederlandse volk om mee te werken, maar elders zeggen Duitse rapporten, zo bijvoorbeeld ten aanzien van de jodenvervolging, dat het Nederlandse volk het er weliswaar niet mee eens is maar ook geen poot uitsteekt om het te verhinderen. In januari 1941, met de bezetting nog geen jaar oud dus, constateert de Duitse politie al dat 'de Nederlandse bevolking, die al maandenlang wordt opgeruid door pamfletten, blaadjes, kettingbrieven, de Londense radio en een georganiseerde fluistercam-

pagne, meer en meer tot een gevaarlijke, vijandige houding tegenover de Duitsers en de nsb verval.'

In 1944 stellen de provinciale 'Beaufragten' vast, dat er bij een vijandelijke inval op moet worden gerekend dat vrijwel de gehele bevolking de geallieerden zal helpen. Maar tegelijkertijd heeft de Nederlandse industrie de hele oorlog door zeer nuttige diensten aan de Duitse economie bewezen, werkten er naar verhouding veel meer Nederlanders in Duitsland dan bijvoorbeeld Fransen of Denen of Noren of Joegoslaven, en was het Nederlandse legioen dat aan het Oostfront vocht, een van de grootste zo niet hét grootste uit de bezette gebieden.

Juist dezer dagen is er een boek verschenen van dr. Werner Warmbrunn: *De Nederlanders onder Duitse bezetting*.⁶⁷ Dr. Warmbrunn kan het weten, want hij maakte de bezetting als joods onderduiker in Nederland mee, verhuisde na de oorlog naar Amerika, geeft thans college aan de Stanford University en werkte voor zijn boek, dat eerst in het Engels verscheen, vier maanden op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam. Ergens in zijn conclusies stelt Warmbrunn vast dat men de stelling kan verdedigen dat het 'gewone volk' van zuiverder politiek instinct blijk gaf dan zijn 'leiders' en als dat waar is, is dat geen prettige uitspraak voor die leiders. Men kan zeggen: En wat dan nog? Wat doen we daar vandaag mee? Niet veel meer dan te erkennen dat de selectie in onze samenleving vóór 1940 blijkbaar niet zo goed verlopen was, waarbij we ons kunnen afvragen of die vandaag de dag dan wel beter is.

Een ander opmerkelijk feit is het langzame tempo waarin het verzet in Nederland op gang kwam, hetgeen onder meer geïllustreerd wordt door het aantal terechtgestelden van 1940-1945:

1940 - 0
 1941 - 35
 1942 - 292
 1943 - 320
 1944 - 581
 1945 - 1579

Natuurlijk is dit ten dele te verklaren uit het wild worden van de Duitsers, maar toch niet alleen. Uit het heldere en knap samengestelde overzicht dat Warmbrunn geeft, blijkt duidelijk hoe langzaam het verzet op stoot kwam. Nog van het jaar 1942 zegt hij: 'In dat jaar werd de Nederlandse vijandigheid voornamelijk uitgedrukt in verzetsdaden die de aanstichters ervan niet in groot gevaar brachten.'

Voorts citeert hij Schreieder, de man van de Duitse contra-spionage, die meent dat het aantal full-time illegale werkers tot juli 1944 niet meer geweest zal zijn dan 1200.

Op zichzelf zijn dat geen zaken om zich als volk over op de borst te kloppen, zelfs niet als we geneigd zijn de visie van Warmbrunn ietwat te mechanisch te vinden. Ook missen we in het boek vergelijkend materiaal met landen als België en Denemarken, vooral wat de eerste jaren van de bezetting betreft.

Wanneer men ervan uitgaat dat ieder volk toegroeit naar die vormen van verzet die door de omstandigheden geboden zijn en daarmee het grootste nuttig effect sorteren, dan is het duidelijk dat in Nederland het gewapende verzet minder kansen bood, ook minder opportuun was dan bijvoorbeeld in Frankrijk of Joegoslavië. Dat is trouwens al vaak betoogd. Ook het getal van 1200 full-time illegale werkers zegt niet zo heel veel, aangezien het om tactische redenen vaak helemaal niet gewenst was, de camouflage van het beroep op te geven. Joop Westerweel, de jodenhelper, bleef hoofd van een montessorischool in Rotterdam ondanks zijn escapades naar de Pyreneeën. Interessant echter is de verklaring van Warmbrunn, die terechtkomt bij het kleinburgerlijk karakter van ons volk en bij de grote betekenis van het gezinsleven. Hij herinnert eraan dat vóór de oorlog de gemiddelde leeftijd waarop getrouwd werd bij mannen 29 jaar was en bij vrouwen 26 jaar. Dit, zo meent hij, verraadt een bijzondere gebondenheid aan het gezin. Daar zal iets van waar zijn, al vergeet hij hierbij de werkloosheid in te calculeren, die eenvoudig geen huwelijk toestond. Nochtans blijft het ook onzes inziens een feit dat het verzet in Nederland pas goed op gang kwam toen de Duitsers met hun maatregelen het gezin verstoorden, de man van vrouw en kinderen verdreef (gedwongen arbeid, het opnieuw in gevangenschap roepen van soldaten enzovoort) en hem daarmee niet alleen tot verzet *dwong* maar psychisch bevrijdde uit dat gefixeerde vorm- en normbesef dat zo kenmerkend is voor de Nederlandse burger.

Misschien is ook daaruit de discrepantie te verklaren, waarom zovelen die betrekkelijk goedsmoeds in de fabriek voor de vijand werkten, anderzijds weigerden hun zilveren en koperen munten, of hun radio, in te leveren. Eigendom is een belangrijke zaak voor de Nederlander.

Ongetwijfeld hebben ook godsdienst en moraal een grote rol gespeeld als impulsen tot het verzet, denk bijvoorbeeld aan het verzet van de kerken en de artsen en aan de, typisch voor Nederlandse verhoudingen, vele verzetsgroepen die op religieuze basis waren ontstaan, meent de (thans Amerikaanse) schrijver; maar ook hier lijkt hij mij in zijn oordeelsvorming te ongenueanceerd. Immers, de religieuze binding was ook een puur technische mogelijkheid om elkaar te ontmoeten, te kennen en daarmee een gewone praktische aanleiding om samen te werken.

Ten aanzien van de ambtenaren en juristen, die er niet zo goed afkomen in dit boek, zegt Warmbrunn: 'Groeperingen die afhankelijk waren van het staatsbestuur en een groepsethiek misten, konden geen werkzame haarden van verzet vormen. De ambtenaren kenden geen gemeenschappelijk waardensysteem, behalve wellicht dat van de doelmatigheid en eerbied voor een bureaucratische gang van zaken en voor het gevestigde gezag. Men had van de juristen met hun voorliefde voor de rechtsstaat mogen verwachten, dat zij de kracht der solidari-

teit zouden hebben gehad, die nodig is voor succesvol verzet. Maar men moet aannemen, dat de sceptische geestesgesteldheid en de ambtelijke mentaliteit van de Nederlandse juristen, evenals de afwezigheid van een traditioneel toetsingsrecht, de reactie van advocaten en rechters in de richting van die van de ambtenaren gestuwd heeft...'

Als het waar is, is daar dan nu iets in veranderd, is men geneigd zich af te vragen en als het niet waar is, waarom hebben dan de ambtenaren en de juristen zich niet veel feller tegen de aantijgingen verdedigd tot nu toe?

Ook bij de joden acht de schrijver 'de afwezigheid van een diepgewortelde gemeenschappelijke ethiek de meest fundamentele oorzaak van het onvermogen van de joodse gemeenschap om meer actief verzet te bieden...' In vorige kronieken werd reeds over dit uiterst gevoelige aspect door mij geschreven. Ik geloof niet wat de schrijver hier zegt, hij blijkt te weinig begrip te hebben onder andere van de technische voorwaarden en mogelijkheden tot verzet. Evenmin volg ik hem als hij, de verschillende motieven van het verzet besprekend, de nationale gevoelens als grootste gemene deler beschouwt. Die nationale gevoelens hebben een veel kleinere rol gespeeld, opmerkelijk klein tegenover bijvoorbeeld de aantasting van het gezinsleven en voor mij is dat een bewijs voor het feit dat nationale gevoelens, ook nu nog, vooral dan actief en dan vooral agressief worden als ze de exponent zijn van individueel en nationaal bezit.

Zo is deze kroniek bijna geheel een boekbespreking geworden. Het was omdat het nuchtere oordeel van een vreemdeling die de bezettingstijd hier doorbracht en later in de gelegenheid was deze wetenschappelijk te bestuderen, ons in de komende gedenkdagen waarlijk tot nadenken kan bewegen. Zijn nuchterheid moge ietwat kalmerend werken op onze luidruchtigheid. Er staan mijns inziens onjuistheden in het boek van Warmbrunn, maar als totaalbeeld van hetgeen het Nederlandse volk in de bezettingsjaren was en deed, is het, geloof ik, juist. De grootste tekortkoming is de al te nadrukkelijke historisch-sociologische benadering, die nergens moeite doet dieper te graven in de complexe gevoelens van de menselijke persoonlijkheid en daardoor geeft de schrijver mijns inziens ook geen afdoende verklaring voor het grote feit, dat het de Duitsers niet gelukt is ons hun nazi-ideologie op te dringen en dat het niet gelukt is ons onze trouw aan de gemeenschappelijke democratische en geestelijke waarden te ontnemen.

Dat houdt, zoals we gezien hebben, niet zo héél veel in. Het zijn te grote woorden voor de werkelijkheid, waarin ze, met vallen en opstaan, beleefd worden en geleefd worden.

Maar het *is* er, en het is genoeg om de negentiende herdenking van onze bevrijding te vieren met die mengeling van dankbaarheid en schaamte, blijheid en kritiek, verbondenheid en individualiteit, die ons een mogelijkheid geven om het goede van toen te bewaren en de fouten te verbeteren.

Dan hebben we nog heel wat te doen.

2 mei 1964.

Eindnoten:

67 *De Nederlanders onder Duitse bezetting* - Nederlandse vertaling van *The Dutch under German Occupation 1940-1945* door dr. Werner Warmbrunn van de Stanford University in de Verenigde Staten.

Na de feestdagen

Dat zit er dus weer op, deze cumulatie van nationale, socialistische en christelijke feestdagen, van koninginndag naar het 1 meifeest, naar de dodenherdenking, de zogenaamde Nationale Feestdag en de Hemelvaart. Dat is wel wat veel van het goede! Men vraagt zich af of een combinatie niet mogelijk zou zijn, zodat er minder maar zinvoller feestgevierd kan worden. Oranje en rood liggen qua kleur dicht genoeg bij elkaar (politiek ook?) om ze op één dag te zetten. Daarmee zou een op sterven na dode 1 meiviering weer wat levendigheid krijgen en de koninginndag iets meer zijn. Weliswaar hadden de Duitsers hun 'Himmelfahrt-Kommando's' maar dat is nog geen reden de dodenherdenking op Hemelvaartsdag te plaatsen. Wel zou een nationale feestdag als de vijfde mei gecombineerd met een christelijk feest reden kunnen zijn om een kerkgang met een feestneus te verbinden, waarbij op één dag in het jaar niet de klokken maar de toeters de gelovigen ter kerke zouden roepen, maar ach...

Het zal allemaal niet gaan en dus zullen we ermee moeten blijven zitten, op z'n minst tot Pasen en daarmee Hemelvaartsdag, een vaste datum heeft gekregen. Misschien aanleiding om er dan nog eens over te praten...

En nu beginnen we weer niet over het feit dat ons volk zo slecht feestvieren kan. We hebben aan uitwendige middelen ook niet veel meer dan de ietwat zielige materialen uit onze winkels voor feestartikelen, de kermis, de palingkraam en die hinderlijke optochten van veel jonge jongens en meisjes, in operette-uniformen met drums en tambour-maîtres, die zo martiaal doen dat men ze uit medelijden de Duitse parade-pas zou gunnen.

De stille tochten bij de dodenherdenking blijven indrukwekkend al bewijzen de vele ingezonden stukken in onze kranten, vol klachten over lieden die deze plechtigheden verstoorden, wel dat ook hier een steeds groter aantal Nederlanders zelfs een minimum aan eerbied overbodig vindt.

Trouwens, we weten langzamerhand niet meer precies wat en wie we gedenken, sinds de doden uit de Tweede Wereldoorlog zijn aangevuld met degenen die 'sinds 1940 tot op heden' voor 'het vaderland gevallen zijn'. Nu zijn wij de laatsten om het hachelijke werk te ondernemen zelfs onder de doden te discrimineren en de arme jongens die op Java of op Nieuw-Guinea gevallen zijn, kunnen er ook niets aan doen dat het niet in de duinen van Overveen was. Van hen niets dan goeds, voor hen en hun nabestaanden ons meelij en heel veel (soms pijnlijke) stilte. De initiatieven zijn niet van hen uitgegaan. Die komen van de levenden, die om duidelijke redenen alle doden willen verzamelen ter versterking van de nationale gedachte. Een nuttig ding, die nationale gedachte, maar, gelijk de historie leert, eigenlijk alleen levend als men gezamenlijk bedreigd wordt of gezamenlijk een ander bedreigen wil. Aangezien voor beide zaken in onze tijd weinig reden aanwezig is, blijft die nationale gedachte een van de meest gebruikte instrumenten uit het arsenaal van de gerenommeerde feestredenaars. Laat ze hun gang gaan, ze verhoogen er niemand's bloeddruk mee.

Wij schrijven deze woorden omdat, bladerend in de ondergrondse pers van twintig jaar geleden, wij er een artikel aantreffen onder de naam: ‘Het probleem van het toekomstig leiderschap in het bevrijde Nederland’. Waarvoor men zoal de tijd nam, enkele weken voor de invasie!

Een blad schrijft:

‘Thans duurt de oorlog vier jaren en wij hebben de tijd gehad het een en ander op te merken. Het zijn niet de hoge officieren, die de Nederlandse guerrillastrijders aanvoeren. Het zijn niet de vroegere redacteurs, die de ondergrondse pers leiden. Het zijn niet de vakbondsleiders, die de strijd tegen de arbeidsdeportaties aangeboden hebben. Het is niet de Hoge Raad en het is niet de rechterlijke macht, die vooraan staan in de strijd tegen onrecht en wetsschennis. Het zijn niet de vroegere politieke leiders, niet de meeslepende redenaars en ridders van de onsterfelijke principes, die men in de republiek der illegale strijders het meest ontmoet... Wij doen hier geen onrecht aan de, helaas weinigen, die hun taak wél begrepen hebben. Zij zullen de eersten zijn om de waarheid van het bovenstaande te bevestigen. Zij weten zelf het beste dat men de meesten van hun vroegere ambtgenoten, zo men ze niet teruggetrokken in de particuliere belangen of collaborerend met de Duitsers aantreft, zoeken moet in de ontelbare fabrieken van toekomstplannen...’

Dat klinkt niet erg prettig en schijnt niet vrij van de zelfgenoegzaamheid en de overdrijvingslust die, volgens velen, zo kenmerkend was voor de illegaliteit. Maar de ondergrondse schrijver van twintig jaar geleden gaat verder Hij zegt:

‘Er is nog een andere kant aan deze zaak. De crisis die Europa doormaakt wordt niet allereerst door het nationaal-socialisme veroorzaakt, maar door de innerlijke zwakheid der volken zelf, waarvan de nazi's gebruik hebben weten te maken. Iemand heeft het tijdperk tussen beide wereldoorlogen het “interregnum der moraaleloosheid” genoemd en een ander noemde als de grootste kwaal van onze tijd het feit, dat men niet meer bereid was zijn overtuiging met daden te bevestigen. Wij waren voor de vrede, voor het recht, voor de mensheid, maar in werkelijkheid respecteerden we alleen maar het opportunisme. Daarom bleef het werkloosheidsvraagstuk onopgelost, daarom lieten we recht en menselijkheid vertrappen op de slagvelden van Valencia en GuadelaJara, daarom verkwanselden we de vrijheid van de Tsjechen, enzovoort, enzovoort... We komen met dit verschijnsel niet klaar door te beweren dat de problemen zo ingewikkeld zijn. Nog nooit was het zo gemakkelijk te weten welke dingen nodig zijn als thans. Wanneer we maar de moed hadden het feit te aanvaarden, dat (wij citeren Denis de Rougemont) *de moeilijkheid niet ligt in het onderkennen van de waarheid maar in het aandurven van de dingen die nodig zijn...*’

Laten we in het licht van hetgeen twintig jaar geleden geschreven werd nog even teruggaan naar de gedenktagen van mei 1964. Soms krijgen wij de indruk dat vele ouderen vooral de jongeren willen duidelijk maken hoe slecht ze het tijdens

de bezetting hebben gehad. Hoe weinig er te eten was, de houten fietsbanden, het gedwongen spitten enzovoort. Onze pers brengt bij die gelegenheid liefst een aantal sterke verhalen, staaltjes van grote dapperheid of thans bijna onvoorstelbaar avontuur. Onder de verworvenheden die door de bevrijding gered werden, speelt ‘*de vrijheid*’ de grootste rol, meer dan recht, meer dan de kans om recht te doen, meer dan de opgave, de taak om recht te doen, meer dan de solidariteit met de zwakken, meer dan de hoop op een ietwat andere en betere wereld, dan die waarin het fenomeen Hitler kon ontstaan, opheffing van de grote materiële verschillen tussen de volken en honderd zaken meer, die in talloze verklaringen van politieke leiders, kerken, in illegale en legale brochures, in plechtige verklaringen werden opgesomd. Men begint *te laat* te herdenken wanneer men aanvangt bij de ontplooiing van Hitlers militaire macht. Het raadsel, het gevaar ligt in zijn opkomst als politieke macht en de bereidheid van het Duitse volk en van het Westen én van de kerk met hem te pacteren.

De herdenking van de herwonnen vrijheid is niet veel meer waard dan een historische repetitie, die bijvoorbeeld in 1572 zou kunnen beginnen, naar 1648 naar 1672 en 1813 en 1945, goede maar voorbijge zaken, als we niet openlijk met elkaar en als individu en als volk, juist in deze dagen, spreken over de vrijheid van alle volken, de Polen en de Tsjechen, de Spanjaarden en de Angolezen, de negers van Zuid-Afrika en de vs. Ook op het recht dat alle volken hebben op hun aandeel in de rijkdommen van de wereld. Een zeer actueel onderwerp, nu in Genève bij de wereldhandelsconferentie de machteloosheid van het Westen blijkt om iets van zijn materiële privileges prijs te geven en de machteloosheid van de ‘have not’-landen om iets meer te verwerven dan een aalmoes.

Ik ben niet zo dwaas om te beweren dat de Tweede Wereldoorlog tevergeefs gestreden en gewonnen is. Godbeware voor zulke onzin. Maar met de gedenkdagen van mei nauwelijks achter de rug zou Nederland, vóór- en tegenstanders, op zijn achterste benen moeten staan als een domme, kleinzielige minister een internationale groep van serieuze vrouwen het recht om bij de nato-conferentie te betogen, ontzegt en blijkbaar slechts dan toegeeft als buitenlandse politici deze Hollandse interpretatie van orde en rust wel wat al te gortig vinden...

Twintig jaar geleden leefde het Nederlandse volk in de opperste spanning. Het grote, beslissende moment in de Tweede Wereldoorlog was dichtbij gekomen. Niet eens een kwestie van maanden, nauwelijks van weken. Elke volgende nacht kon *de* nacht zijn. Mede door de Duitse propaganda maakte niemand zich enige illusie omtrent de verwoesting en het leed waarmee zo'n ‘Ende mit Schrecken’ gepaard kon gaan. Het werd allemaal in de schrilste kleuren getekend. Men was bereid erdoorheen te gaan om vele en velerlei redenen, maar een van de voornaamste was toch wel het onstillbare toekomstverlangen, het verlangen, niet alleen om baas te zijn in eigen huis, maar om dit eigen huis nieuw en beter op te trekken dan voorheen. Een klein bewijs dat deze stemming inderdaad aanwezig was is het feit dat er over die toekomst nooit zoveel gedacht en geschreven werd als in die dagen toen tegelijkertijd ook het praktische verzetswerk zijn hoogtepunt naderde.

Een Mei-herdenking zonder dit toekomstverlangen is ten dode opgeschreven. Men leeft nu eenmaal niet van het verleden. We zullen de dromen van toen in de werkelijkheid van vandaag en morgen moeten betalen. Daarbij is de militaire paraatheid van de nato slechts een aspect en misschien niet eens het belangrijkste. Daarbij behoort ook de woningbouw, die ons hetzelfde schaamrood op de kaken behoort te brengen als de mensonterende werkloosheid van de twintiger en dertiger jaren.

Ik noem met opzet maar één punt. Vult u ze zelf aan, nationaal zowel als internationaal. Misschien komt u dan tot de ontdekking dat de nabetrachting op de gedenk- en feestdagen boeiender kan zijn dan het feest.

16 mei 1964.

Van grote en kleine dingen

In de onverkwikkelijke zaak van de legerpredikanten die achter de boodschap van de hervormde Kerk inzake de atoomoorlog staan, hebben nu ook de christelijke onderofficieren hun duit in het zakje gedaan. Wie het gebruik van atoomwapens afkeurt, zeggen zij, is ondeugdelijk voor de geestelijke verzorging van militairen. Zij zouden, zo zeggen de christelijke onderofficieren verder, het godsvertrouwen bij de soldaten ondermijnen, en nietwaar, zonder godsvertrouwen begin je niks, zelfs niet in een atoomoorlog...

Ik schrijf dit niet om mij in deze actuele discussie te mengen. In ieder geval komt het mij voor dat er méér soldaten zonder godsvertrouwen in dienst zijn dan mét. Die zouden dus volgens de redenering van de christelijke onderofficieren minder goede soldaten moeten zijn, omdat ze minder of geen godsvertrouwen hebben. Zo ziet u maar weer: een halve eeuw geleden was de christen al de beste burger, toen was hij allang de beste financier, zo wordt hij nu ook de beste soldaat... Die christen toch! Pet af!

Ik zou niet graag willen ontkennen dat in oorlogstijd bij enkelingen het godsvertrouwen een grote rol gespeeld heeft. Ik weet wel niet precies op *welke* god zij daarbij vertrouwden en evenmin wat ze méér van hem verwachtten dan, na gecrepeerd of vermoord of aan flarden gescheurd of op klassieke manier doodgeschoten te zijn, met onzichtbare vleugels begiftigd of zwaarteloos rechtstreeks naar de hemel te vliegen. Ik mag toch niet aannemen dat ze God de beste strategie vonden...

Hoe het zij, in deze dagen, waarin wij de landing in Normandië gedenken (doen we het werkelijk?), probeer ik mij opnieuw in te leven in de gebeurtenissen van twintig jaar geleden. Dat is trouwens het doel van deze artikelenserie. Ik ben er dus wel toe verplicht of ik zou moeten ophouden.

Ik kan het niet goed meer. In een Amerikaans blad beschrijft iemand, die er zelf bij was, de stemming in de eerste landingsboot, die de kust van Normandië bereikte. 32 man. Die hadden niet veel kans er levend af te komen. Opvallend,

dat wil zeggen, *nu* opvallend, waren de gewone gesprekken die gevoerd werden. In één adem noemden ze zichzelf de zelfmoordpatrouille en praatten ze over wat ze na de oorlog zouden gaan doen.

‘Onze lui thuis zullen wel opgewonden zijn,’ zei er één.

‘Het voordeel van zeeziekte is dat het je niet meer kan schelen of je dood of levend bent,’ zei een ander. De geallieerde landingsboten waren een constructie van een zekere meneer Higgins. Eén jongeman, die tijdens de gehele duur van de overtocht (het was rotweer, die 6de juni 1944) aan het kotsen was, kon z'n hoofd even oplichten en zei: ‘Die snertjongen van een Higgins hoeft helemaal niet trots te zijn dat hij deze boot ontworpen heeft.’ En tegelijk riep de officier: ‘Loopklep neer!...’ En toen begon het. Dat is een discussie van een saaiere vakantietrip. Zal er onder die 32 één gezeten hebben die de verteller van 1964 niet heeft horen praten? Waarschijnlijk wel. Meer misschien. Hebben ze gebeden? Hebben ze hun godsvertrouwen geoefend? Hebben ze hun ondergoed bevuild? Of alle twee tegelijk? Hebben ze in stilte gevloekt en zich giftig afgevraagd waarom uitgerekend hij, laten we hem John Jones noemen, bij de eersten uit miljoenen moest behoren om voet op die dodenkust te zetten? Ik weet het niet en u ook niet. Maar wat mij van een oorlog het meest raadselachtig voorkomt is niet de wreedheid, niet de vernietiging, niet de heldenmoed, niet het godsvertrouwen van de Nederlandse christelijke onderofficier, maar het feit, dat miljoenen jonge en niet meer zo jonge mannen zich in schepen en treinen en tanks laten proppen, in mijnenvelden en versperringen springen, uit de lucht komen vallen aan een zijden doekje, opgevangen door geweer-mitrailleur-kanonvuur enzovoort en dat allemaal doen, kennelijk zonder een ogenblik de gedachte te hebben: ik doe het niet, ik verdom het...

Zijn wij mensen zo'n kudde? Zijn we zo gehoorzaam? Zijn we zo fantasieloos? Zijn we zulke optimisten, dat we zo gemakkelijk aannemen dat de meeste kogels en shrapnells wel voor anderen bestemd zijn en niet voor ons? Zijn we zo godsvruchtig? Wie het weet mag het zeggen.

Op 16 januari 1945 heeft Den Doolaard⁶⁸ een van zijn gebruikelijke redevoeringen afgestoken voor Radio Oranje. Ik heb niets tegen hem. Ik ben blij dat hij daar was en dat hij heeft gesproken. Zijn speech van de 15de januari heette: ‘Een terugblik in het jaar 2000 op de geschiedenis van Nederland’. Een mooie en speculatieve titel. De stijl die Den Doolaard gebruikte, was een mengeling van de bijbelstijl en die van de sprookjes van Andersen. Tenslotte is Den Doolaard de zoon van een dominee en is hij romanschrijver. Het is, sterk bekort, zo: ‘Er was eens een klein land. Het was met de inwoners kwalijk gesteld want zij hadden geen wapens. Er kwam een overweldiger, vele mannen, die het beulswerk uitoefenden met de gerustheid waarmee een ander straten maakt of koren sikkelt. En geen huis was veilig voor hen bij dag en bij nacht. Toen zeiden die mensen tot zichzelf: Kunnen wij zwijgen in het aangezicht van zoveel kwaad?’

Bestaan wij niet bij de gratie van hen die de dood hebben begeerd, liever dan schade te lijden aan hun ziel? Liggen ziel en geweten niet in ons als onraakbare schatten, die geen beulshand kan roven of ontluisteren? Laten wij uitgaan en getuigen. Toen werd de vlag van dit volk geverfd met menselijk bloed. 's Vijands ganse macht werd bros in de gepantserde handen van deze dapperen. Toen stuurde de vijand de honger en opnieuw zegevierde het geweten over het hongerend lichaam. En zo werd dit volk gered, omdat het zijn inborst trouw bleef en de valse goden vergingen voor zijn aangezicht en het werd uitgeleid tot groter heerlijkheid, omdat het de dood niet had gevreesd...'

Zo zei Den Doolaard het. Mooi.

Denk nu niet, geachte lezer van 1964, dat ik hetgeen Den Doolaard ongeveer twintig jaar geleden schreef, wil kapot maken. Het is natuurlijk niet waar wat hij zei en ik vrees dat in het jaar 2000 de oorlog van 1939 tot 1945 zijn plaats gekregen heeft in de barbaarse rij van alle oorlogen die geschiedenis zijn geworden. En tegelijk is het wél waar, wat hij schreef. Tegelijk is het vreselijk, dat wij mensen, A.D. 1964, niet meer in staat zijn de geschiedenis én ons eigen leven te zien zoals de Javanen zijn wajang bekijkt. Op dat scherm worden poppen tot goden en godinnen, mannen tot helden en duivels, wordt het recht recht (met hoofdletters) en goedigheid goedheid (met hoofdletters) en aanhankelijkheid liefde (met hoofdletters).

Twintig jaar geleden werd Henk Hos gefusilleerd gelijk met Thies Jansen. Ze waren mijn vrienden, vooral Henk Hos. Een lange, magere man, toen hij stierf 37 jaren oud, in het verzet vanaf het allereerste begin, maatschappelijk niet zo bijzonder geslaagd, maar in het verzet uitgegroeid tot een (ik gebruik het woord met gemengde gevoelens) held, die zelfs zijn Duitse rechters in verwarring bracht door zijn soevereine rust, zijn zekerheid. Afkomstig uit een niet of vaag christelijk gezin had hij bij zijn verzetswerk de Bijbel ontdekt. Hij las er vaak in, als er niks anders te doen was. Tijdens zijn gevangenschap was hij ernstig ziek geworden. Als zieke is hij neergeknald. Hij was er niet bang voor. 'Ik zal voor jullie bidden,' schreef hij zijn vrienden. 'We gaan die laatste weg hand in hand,' schreef Thies Jansen. 'Het werk dat we verricht hebben deden we voor de vrede,' schreef Henk Hos.

De Duitsers waren bij het naderen van de invasie erg snel met hun executiepelotons. Bijna dagelijks verschenen de berichten van hun gruwelwerk in de kranten: 19 februari, 21 februari, 23 februari, 29 februari, 4 maart, 27 maart, 14 april, 17 april, 24 april, 2 mei, 10 mei, 17 mei, 20 mei, 26 mei, enzovoort.

Wie dat waren? Studenten, ambtenaren, ingenieurs, blikslagers, timmerlieden, wegwerkers, een lasser, een groentehandelaar, een kruidenier, een bakker, een boekhouder, een scholier, een landbouwer, leraar, kantoorbediende, monteur, arts, schoenmaker, kapper, sportleraar, pianostemmer, vertegenwoordiger, huisslachter, tekenaar, machinistleerling, journalist, letterkundige, pikeur, architect, luitenant...

Jawel, in hen stond het hele Nederlandse volk voor het vuurpeloton. Maar

het meest de eenvoudigen en gewonen. Die zijn er ook het meest! Maar wat is ‘eenvoudig’ en wat is ‘gewoon’? Misschien hebben we toch een andere schaal nodig, een andere blik, een soort mythologie voor mijn part, om in de werkelijkheid de werkelijkheid te zien.

Ik heb in deze kronieken niet veel staaltjes van persoonlijke moed verteld, geen heldenverhalen gegeven en geen ‘stunts’, die u trouwens altijd nóg boeiender, nóg heldhafter, nóg geraffineerder in de stripverhalen vindt.

Twintig jaar geleden waren het niet meer alleen de soldaten die in het schrikkelijkt pleit betrokken waren. Niet meer de individuen, die besloten hadden tot persoonlijk verzet. Ons hele volk zat in de rotzooi, tot zelfs de nsb'ers toe (al was het dan op hun eigen manier, toen ze zagen dat met Hitlers dromen ook hun illusies ten einde liepen). Honderdduizenden van onze arbeiders waren als slaven naar Duitsland gevoerd, tienduizenden anderen werden als werkezels door Nederland gehost om op bedreigde punten versterkingen aan te leggen, te ‘spitten’ zoals we het toen noemden, enkele honderdduizenden hadden huis en haard (en nog veel meer!) moeten verlaten, toen de Duitsers de kuststreek tot verboden gebied, frontgebied verklaarden, onze landerijen werden onder water gezet, op straat was geen man zeker van zijn vrijheid (razzia's!), de gevangenen en de concentratiekampen puilden uit, te eten was er vrijwel niets meer, geallieerde vliegtuigen schoten op treinen en schepen en op voertuigen langs de weg, onze joodse landgenoten waren vrijwel uitgemoord...

De volkomen chaos dreigde, een vernietigende chaos. Waar bleef het individu in zulk een tijd? De ene pestte de ander, de ene hielp de ander, de ene bedroog de ander, de ene werd rijk van de ander, de ene offerde zich voor de ander... Het heeft weinig zin het u allemaal uit te leggen en met voorbeelden te illustreren. Het was oorlog en wie het meemaakte en terugdenkt staat in 1964 verbaasd dat het allemaal voorbij kon gaan, dat alles zich zo snel herstellen kon en veel meer nog, dat het de inleiding was tot een nooit gekende welvaart. Jawel, die samenleving van ons kan veel hebben en is niet van vandaag op morgen kapot te krijgen. Waarschijnlijk is het bijna onmogelijk een maatschappij van buiten af blijvend te vernielen. Maar goddank, daarop hebben we ook wat gevonden, de atoombom. Maar zelfs dan nog zijn er onze godvruchtige Nederlandse onderofficieren.

En toch wisten vele enkelingen in die dagen precies en resoluut wat ze moesten doen.

Er zat een man in de trein. Controle van de Duitsers, die een dik boek hadden met gezochte personen. Men vraagt zijn persoonsbewijs. Hij geeft het, de Duitser controleert het, slaat z'n boek open en roept tegen zijn jagersgenoot: Ik heb er één... Terwijl hij zich even omkeert zoekt de man in zijn zak en haalt er een minuscuul ampulletje uit. Even later is hij dood.

Goed twintig jaar geleden bombardeerden Engelse vliegers Kleykamp in Den Haag. Het was ons centrale bevolkingsregister, wapen in Duitse handen en

middel om elke Nederlander op naam, beroep, woonplaats enzovoort te achterhalen. Zes Engelse vliegtuigen hadden thuis geoefend om in duikvlucht precies dit ene gebouw uit te pikken. Een gevaarlijk karwei. Ze moesten laag vliegen en heel veel risico's nemen. Om de omwonenden te sparen. Ze namen die risico's. Waarom dachten ze niet: Beter een paar meer Nederlanders daar beneden dood dan wij?! Nee, dat dachten ze niet, maar de weg is voor mij te diep, te hoog om dat allemaal te begrijpen en in een paar woorden te verklaren. In ieder geval, ze deden het niet. Hun aanvoerder heette Bateson en hij is voor ons gewoon in de Engelse menigte verdwenen. Als hij daarna niet gesneuveld is.

Van die 32 man in die landingsboot bij de kust van Normandië hebben ook een aantal het einde niet gehaald. Of moet ik zeggen hun einde gevonden?

Van de overlevenden komen er vandaag, 6 juni, een aantal naar Normandië. Om te gedenken. Om een spoor terug te zoeken naar iets wat nooit meer precies terug te vinden is, wat niet meer herhaald kan worden, wat nooit meer geheel herleeft.

Generaal De Gaulle zal er niet bij zijn. Andere bezigheden. U en ik zullen er niet veel gedachten aan spenderen. Andere bezigheden...

6 juni 1964.

Eindnoten:

68 *A. den Doolaard* - Pseudoniem van de schrijver C. Spoelstra; tijdens de oorlog medewerker van Radio Oranje in Londen.

Revolte van de generaals

Het is een bekend feit dat het risico op het slagveld te sterven kleiner wordt naarmate de militaire rang hoger is. Althans wanneer men van de sterren in de balken komt. Daarmede is niets gezegd ten nadele van hogere officieren en evenmin iets dat op een onrechtvaardigheid zou wijzen. Een kapitein is in een leger nu eenmaal meer waard dan Jan Soldaat. Er is meer in hem geïnvesteerd, hij is minder gemakkelijk te vervangen. Er zouden nog wel meer redenen en oorzaken te vinden zijn als we ons werkelijk met dit thema wilden bezighouden, maar het gaat om iets anders.

Generaals namelijk lopen ook een merkwaardig risico, dat de gewone soldaat of de mannen in lagere rangen niet lopen. Er wordt, iets al te schematisch gezegd, verondersteld dat een officier niet aan politiek doet. Hij voert de bevelen van zijn wettige regering uit. De beoordeling of een politiek juist of onjuist is, goed of slecht, in overeenstemming of in strijd met gemaakte internationale afspraken, is niet aan hem. Op de dag dat de regering hem naar het bekende 'veld van eer' roept, gaat hij en hij gaat in de richting van de 'vijand'. De keuze van de vijand wordt niet door hem bepaald. Hij vraagt zich ook niet af of die 'vijand' de aanvaller is of in een rechtmatige verdediging staat. Dat zijn politieke oordeelvellingen, die aan de heren politici worden overgelaten. Bovendien is de zaak nogal gemakkelijk, want eenmaal

uitgebroken wordt vrijwel elke oorlog aan de man gebracht als verdedigingsoorlog.
Zo zijn er thans Duitse

generaals tot zeer hoge posten in de westelijke ‘legers der vrijheid’ opgeklommen die Rotterdam hebben gebombardeerd, die de geallieerde invasie met hun militair genie hebben bemoeilijkt, dat wil zeggen, die Duitse en geallieerde jongens elkaar nog hebben laten doden toen de oorlog voor Hitler allang principieel verloren was.

Staan zij daarom mede schuldig?

Ja, zeggen sommigen. Nee, zeggen ze in ieder geval zelf, ik deed niet meer dan mijn soldatenplicht...

Zij die zo redeneren mogen hun baan nu en dan wel eens als danig onprettig hebben ervaren, van één grote moeilijkheid waren ze in ieder geval verlost: ze behoefden in het levensgrote dilemma van goed of kwaad, gehoorzaamheid, trouw of verraad (zoals het in militaire terminologie wordt genoemd) niet te kiezen.

Dat doen velen van hen vandaag de dag nog niet en daarom is het heel goed mogelijk dat een Duits generaal, vroeger vijand, thans een even goed en trouw uitvoerder is van de politiek van hen, die hij vroeger bestreed. Het gelijk is aan de kant van zijn politieke bazen. Eerst Hitler, nu de nato.

Er is een vreemd instituut dat deze lieden tot een dergelijke houding min of meer dwingt. Dat is de eed van trouw, de eed aan of op het vaandel (ik ken die terminologie niet zo precies). Die eed, zegt men, is heilig. Eenmaal afgelegd betekent het een vrijwel absolute gehoorzaamheid, waarbij alleen de allerhoogsten, als het hun te gortig wordt, nog een uitwijkmogelijkheid hebben, namelijk het verlaten van een actieve dienst en de vlucht in de ‘Ruhestand’.

Zo heilig is die eed, dat erwoord, dat er in Nederland een serieuze discussie heeft plaatsgevonden (kort na de bevrijding en in verband met de zuivering) wie er nu eigenlijk gestraft dienden te worden, de officieren, die hun erwoord braken en zich niet opnieuw bij Hitler in krijgsgevangenschap meldden, of zij die hun woord gestand deden en opnieuw de gang naar het gevangenkamp maakten. De eed, het erwoord is meer en hoger dan de politieke keuze. Met het afleggen van de eed is trouwens de politieke keuze beslist. Men kan er alleen maar van ontslagen worden, men kan hem niet op eigen initiatief eenzijdig verbreken. Men wordt ervan ontslagen als de macht aan wie de eed van trouw werd afgelegd, wegvalt. Dan is men vrij een andere meester te kiezen en opnieuw onwankelbare trouw aan een ander te beloven. Dat deden onder anderen een aantal Duitse generaals, die gisteren Hitler en de dictatuur, vandaag de nato en de vrijheid trouw zwoeren...

Maar wat nu met de lieden in goud en rode bies, die aan deze wel wat simpele

(maar mogelijk onvermijdelijke) leefregel probeerden te ontsnappen?

Heel eenvoudig, die zijn dood! Of gevangen.

En hun soldatentragiek is dat dit niet eens op het ‘veld van eer’ heeft plaatsgevonden, maar door de valbijl, de galg of in de cel.

Op de 20ste juli gedenken wij de generaalsputsch tegen Hitler, nu twintig jaar geleden. Een uitzonderlijk gebeuren was het. De officieren die het waagden, zijn dood. Geslacht zoals een slager het vee slacht, op uitdrukkelijke wens van Hitler. Hun fout was dat ze ‘neen’ zeiden tegen de man aan wie ze soldatentrouw hadden beloofd.

Niet veel later, om precies te zijn nauwelijks een jaar later, werden er opnieuw generaals gevangengenomen en een aantal gedood. Tot vandaag de dag wordt er hier en daar nog één gearresteerd en voor de rechter gebracht.

Waarom? Omdat ze reserveloos ‘ja’ zeiden op de wensen van de macht aan wie ze hun soldatentrouw hadden beloofd.

U ziet het, ook generaals zijn arme donders die in een oorlog extra risico lopen. Als ze een ietsje nadrukkelijk nee zeggen tegen het politieke regime volgt de dood, als ze een ietsje nadrukkelijk ja zeggen eveneens. (Ook al zijn die er in de Tweede Wereldoorlog, door de bank genomen wel wat beter afgekomen.)

De on-politiekten, de gematigden, de schipperaars, de handige jongens, zijn de Tuccesvolle dansers op dit slappe koord.

Zij steken vandaag opnieuw in uniform, mét eed!

In Duitsland zijn er onder andere van regeringswege kransen gelegd op het gedenkteken dat ter ere van de officierenwoordbrekers van de 20ste juli 1944 werd opgericht. Deze eerbewijzen gelden de morele moed van de slachtoffers en demonstreren ook het feit dat er blijkbaar ergens grenzen kunnen worden gesteld aan de eed van trouw. Grenzen *moeten* worden gesteld. Een gevaarlijke zaak! Het impliceert ook bij generaals een geweten, de mogelijkheid van een gewetensbeslissing die niet identiek is met gehoorzaamheid, het veronderstelt een macht hoger dan de staatsmacht, het veronderstelt morele en politieke oordeelsbevoegdheid, zelfs bij officieren. Het zet alles op zijn kop. Het kan van ongehoorzaamheid een (hoger liggende) gehoorzaamheid maken, van ontrouw een (dieper liggende) trouw, van verraad (een wezenlijker) dienst aan het vaderland.

Zeg nou zelf, waar blijft een officier dan? Er zijn er in Duitsland zeer velen die daarop kort en bondig antwoorden: Nergens! Die daarom de officieren van

de 20ste juli 1944 landverraders blijven noemen. En verreweg de overgrote meerderheid, in uniform en in civiel, vindt het in ieder geval een verduveld moeilijke zaak. En dat niet alleen in Duitsland.

Niemand komt blijkbaar op de idee dat die eed van trouw een magische formule is uit een feodale maatschappij, waarin de vorst als een familielid van Onze Lieve Heer werd beschouwd. Daardoor kwam de eed van gehoorzaamheid niet in strijd met het christelijke gebod geen andere goden te dienen. Het was er de bevestiging van. Wie de vorst diende, diende God. De leugenachtige spreuk ‘de beste christen is de beste burger’ is een burgerlijke nazaat van deze mythologische en godslasterlijke coïtus...

En tot vandaag toe bestaat het ritueel: slip van de vaandel in de ene hand, twee vingers andere hand omhoog... ik zweer... zo waarlijk helpe mij God almachtig...

Maar de werkelijke God, althans die waarvan in de Bijbel sprake is, is een lastige God. Ga maar eens na. Hij eist vaker de moed tot ongehoorzaamheid aan aardse machten dan gehoorzaamheid.

En dit gefilosofeer is geen verdoezeling van het waarlijk heroïsch optreden van de officieren van de 20ste juli 1944. Juist omdat het mannen waren bij wie gehoorzaamheid en trouw vlees en bloed waren geworden, moet hun besluit ongehoorzamen en verraders te zijn, het gevolg zijn geweest van een diepe morele verontrusting en een grote vaderlandsliefde. De documenten die uit deze dramatische dagen zijn overgebleven, bewijzen dit ook. Ik zou graag mijn krans aan de voet van hun monument leggen, ook al wordt het mij niet geheel duidelijk wat nu de sterkste aandrift was, hun morele verontrusting of hun poging van Duitsland, als politieke macht, te redden wat er nog te redden was. Hun politiek program voorzag in het behoud voor Duitsland van gedeelten van Polen, van Sudetenland, Oostenrijk en zelfs een deel van Elzas-Lotharingen. Ook valt het zeer te betwijfelen of bij de meerderheid van hen de vredesbedoelingen niet alleen op de westelijke democratieën betrekking hadden maar ook op de Sowjet-Unie. Er is in onze wereld, in onze tijd, een agressieve machtswil van goede, goed conservatieve, fatsoenlijke, door de eeuwen trouw aan eeuwenoude tradities met simpele maatstaven van goed en kwaad voorziene lieden, die de machtsverschuivingen in de wereld, de veranderingen in ons cultuurpatroon en de maatschappelijke verhoudingen, de verzwakking van de traditie en de nooit aflatende menselijke speurtocht naar vernieuwde morele standaards met afschuw gadeslaan. Om maar één recent voorbeeld te noemen. In Amerika voeren zij hun krijgsdansen uit rondom Goldwater⁶⁹, in de vaste overtuiging dat zij in Barry de vaderen, de tien geboden, het vaderland en hun god eren. Ze zijn bereid er de wereld aan op te offeren in de irrationele overtuiging dat zij alleen zó gered kan worden. Ook hun eigen hachje waarschijnlijk. Amerikaanse kranten

wijzen er op hoe opvallend veel Duitse en Oostenrijkse emigranten tot de onmiddellijke adviseurs van Goldwater behoren.

We leven in een merkwaardige en moeilijke tijd. Een tijd waarin wij even onontwikkbaar tot morele beslissingen worden gedwongen als de Duitse officieren in juli 1944. We hebben, God zij dank, iets meer respijt en nog veel meer speelruimte. Wie het beeld van deze dappere mannen voor hun rechters heeft gezien moet onuitwisbaar diep getroffen zijn door het feit hoe groot een mens kan worden als hem alle attributen van aardse heerlijkheid en macht zijn ontstolen behalve, om met Thomas à Kempis te spreken, de glorie van een goed geweten.

25 juli 1964.

Eindnoten:

69 *Barry Morris Goldwater* - Republikeinse kandidaat voor de presidentsverkiezingen in Amerika in 1964; uiterst conservatief.

Bezinnen en handelen

In de afgelopen weken is overal in West-Europa het begin van de Eerste Wereldoorlog herdacht. Opvallend daarbij is dat van vrijwel alle zijden deze oorlog nutteloos en smerig wordt geacht. De Engelse uitdrukking ‘this stupid and dirty war’ is reeds een bijna klassieke benaming geworden. In het weekblad *New Statesman and Nation* stond dezer dagen een ingezonden stuk van prof. Russell en anderen waarin erop wordt gewezen dat zij, die er van 1914 tot 1918 net zo over dachten als bijna iedereen thans, toen gevangenisstraf en erger riskeerden en als landverraders en defaitisten werden betiteld. Het is een vervelende zaak dat heilige oorlogen alleen maar bestaan bij het uitbreken en zolang ze gevoerd worden. Gaan ze eenmaal de geschiedenis in, dan begint een proces van ontluistering, dat voor wat de Eerste Wereldoorlog betreft een halve eeuw later tot een algemene erkenning van ‘stom’ en ‘smerig’ leidde.

Hoe zal dat met de Tweede Wereldoorlog gaan?

Ook al zijn we nog niet zover dat de Tweede Wereldoorlog onnodig en dom wordt genoemd, een herziening in bepaalde waarderingsaspecten is toch reeds gaande. In Amerika en Engeland hebben historici de schuld aan de oorlog reeds geprobeerd uit te smeren over tenminste *beide* partijen. Tegenover de Duitse moord op de joden staat de onwil van de geallieerden om gebruik te maken van de mogelijkheden tot redding van velen. Ten aanzien van de invasie in Normandië beschuldigt Montgomery generaal Eisenhower van onnozelheid en onkunde. De Russen zien voor de poorten van Warschau werkeloos toe hoe de nationalistische Poolse opstandelingen worden uitgemoord.

Bij een bezoek aan Frank Lloyd Wright, de wereldberoemde Amerikaanse architect, in 1946, werd ik vreselijk geschokt door zijn opvatting, dat over 25 jaar het zwart-wit uit het beeld van de Tweede Wereldoorlog zou zijn verdwenen en er alleen een dom en grauw grijs zou overblijven. Hij wees daarbij op de grote granieten stenen van de

muur waar we bij stonden, duidelijk van elkaar te onderscheiden, duidelijke
kleurverschillen. Toen trok hij me tien meter ach-

teruit en zei: zie nou 'es. Eén grijze muur... This is what this war will look like in 1975...

Ik geloof het niet. Ik geloof het nog niet! Zelfs wanneer men niet zo ver gaat als koningin Wilhelmina, die de oorlog een strijd noemde tussen het licht en de duisternis, daarbij teruggrijpend op oeroude mythologische onderscheiden, toch heeft de Tweede Wereldoorlog zoveel uitzonderlijke aspecten van morele aard, van keuze tussen goed en kwaad van individueel heldendom in naam van een ontwijfelbare rechtvaardigheid, dat de onvermijdelijke ontluistering nooit, althans voor mij nooit, Johannes Post⁷⁰ op één hoop zal gooien met een Ritterkreuz-mit-Eichenlaubdrager, of de illegale kranteschrijver Van Heuven Goedhart in één adem zal noemen met de nazi-propagandist Max Blokzijl. De één vocht of sprak voor de goede zaak, de anderen voor een verkeerde en vieze zaak.

En dat blijft zo en het blijft zo simpel, ook als de historische distantie vele zaken ingewikkelder maakt dan ze ons in de oorlog voorkwamen.

Van een afstand van twintig jaren tijd terugblikkend in deze loopgraaf van de geschiedenis sta ik wel telkens verbaasd hoe gemakkelijk het evenwicht van wet en goede zeden kan worden verstoord en hoe snel de mens zich bij de nieuwe situatie aanpast. Op de fundamentele en wezenlijke keuze tussen goed en kwaad rust een heel scala van veranderlijke goedjes en kwaadjes (ik kan het niet beter zeggen), die ons in het welvarende en vredige Nederland A.D. 1964 kunnen verstoren, in 1944 echter doodgewoon, vanzelfsprekend en zelfs wenselijk waren. Leugen, diefstal, doodslag waren wapens in een goede strijd. De problematiek hiervan is, op miniem kleine schaal, principieel niet anders dan het probleem van het totale oorlogsgeweld. In Rotterdam wordt half juli de nsb'er Van Dalen vermoord. Hij bracht mensen aan bij de Duitse politie zegt men. In Den Haag houden twee landwachters (hulppolitie gerecrueteerd uit de nsb) een man aan. Hij rijdt op een fiets en ze willen hem arresteren. Op hun sommatie keert hij terug, trekt een revolver en schiet beiden neer. In Rijswijk gebeurt ongeveer hetzelfde. Half augustus wordt de nsb-burgemeester van Oss in een café gedood. Op 8 augustus wordt een Nederlander in Duitse dienst, een zekere Van Bussel doodgeschoten. Zo gaat het dagelijks, van Dollard tot Schelde om zo te zeggen. Zo gaat het ook omgekeerd. De Duitsers en hun helpers doen hetzelfde.

Het is slechts een symptoom van een toenemende jungle in Nederland. Honderdduizenden arbeiders zitten in de Duitse chaos, weggevoerd als slaven. Honderdduizenden Nederlandse gezinnen zijn uit elkaar geslagen, omdat man en/of zonen moesten onderduiken. Dorpen en steden zijn geëvacueerd, grote delen van het land worden door de Duitsers onder water gezet. Na de jarenlange vorderingen van auto's, schepen, paarden, machines, radiotoestellen, koper, enzovoort, begint de grote jacht op fietsen. Overal in de steden worden fuiken opgesteld. Wie er inrijdt, is zijn fiets kwijt. Op andere momenten worden er geen fietsen maar mensen gevangen. Wie er inloopt gaat naar Duitsland of wordt aan

het werk gesteld bij het opwerpen van verdedigingswerken.

De treinen beginnen steeds schaarser te rijden. Ze zijn vies, meer dan vol en ze worden uit de lucht beschoten door de geallieerden. De telefoonverbindingen worden afgesneden. Er is avondklok om 10 uur.

In de zomer van 1944 krijgen we nog per man ongeveer drie broden in de week, een goed ons boter, een half ons kaas, 125 gram jam, 125 gram vlees of worst, nog geen half ons koffiesurrogaat, alles per week. Het is niet genoeg en de rest wordt erbij gestolen (door wie daar kans toe ziet) of door allerlei duistere manipulaties (zwarte handel) verkregen. Het zal straks nog veel minder worden. Het vee verdwijnt 's nachts uit de weiden. Het wordt, soms op vreselijk primitieve manier, clandestien geslacht.

In Nederland ontwikkelt zich een soort Congo-situatie, terwijl in de wereld rondom de furor op nog grotere schaal woedt. Na de staatsgreep heerst er in Italië een halve burgeroorlog gelijk met de zeer bloedige opmars van de geallieerden. In Duitsland worden de officieren van de 20ste juli als beesten opgehangen en vinden zogenaamd zuiveringen op grote schaal plaats. Dat is dood! De bombardementen nemen voor die tijd gigantische vormen aan. Er ontstaat een nieuw front in Zuid-Frankrijk en in de zomer van '44 breken de Amerikanen en Engelsen eindelijk door de linies in Normandië heen.

In diezelfde tijd dringen enkele dappere mannen de gevangenis van Arnhem binnen en bevrijden hun kameraden uit de Duitse greep. Hetzelfde gebeurt in Rotterdam. Ook in Amsterdam wordt het geprobeerd, maar het mislukt door verraad. Enkelen van de dapperste en edelste Nederlanders verliezen daarbij het leven, direct, of later voor het executiepeloton. Wat een bedrijf, deze bijna individuele acties van enkele dapperen tegen de achtergrond van het ontzaglijk wereldgebeuren. Hoe is het godsterwereld mogelijk dat in zo'n chaos vriendschap, persoonlijke toewijding, persoonlijke trouw aan de kameraden zó levend en actief blijven. Het is één van de ontroerende kanten van elke oorlog. Het komt bij vriend en vijand voor.

Een kapitein van de geallieerde luchtlandingstroepen vertelde mij dat een soldaat bij speciale para-commando's na, ik meen me te herinneren, 15 maanden de dienst mocht verlaten. Bijna niemand ging. Niet uit vaderlandsliefde, niet uit vechtlust, maar omdat men het gevoel had door weg te gaan zijn kameraden die bleven, te verraden. Er leven wonderlijke en ontroerende krachten in mensen.

Ook de nsb heeft zijn moeilijkheden. Ze lopen er bij honderden uit. Onder de jeugdleden, de zogenaamde Jeugdstorm, is de moraal tot onder nul gezakt. Op de kampeerboerderijen en in de watersportcentra schijnt het nogal wild toe te gaan. Dit is uit een officieel verslag van een nsb-vergadering in Amsterdam.

‘Er moet wat aan gedaan worden.’

De Hoofdstormer had gezegd: ‘Slaat ze met de hersenen op de stenen.’ En de

wa-commandant Zondervan verzekerde ‘zoals geheel en al in de lijn van de formatie.’

Voorgesteld wordt dat de Amsterdamse Jeugdstorm bij het Centraal Station de jongelui opwacht en ‘onder handen neemt’.

‘Wie is er verantwoordelijk?’ vraagt er één.

‘De hoofdstormer,’ is het antwoord.

‘Laten we dat tenminste hopen,’ merkt commandant Zondervan op. ‘Het is mogelijk dat hier en daar iemand in de bak komt, maar dat is dan voor eigen risico...’

‘Er zitten ook Duitsers onder de jongelui en die gaan natuurlijk schieten,’ merken enkelen op. ‘Er zijn ook wa-kerels, die bij de meisjes onder de dekens kruipen,’ zegt de ander.

Opperwachtmeester Zilver, die in Amsterdam de leiding heeft, merkt op: ‘Er komen 's avonds duizenden mensen uit de treinen. We zouden in de pan gehakt worden...’

Men besluit zich eerst te bezinnen alvorens tot handelen over te gaan.

In de kringen van het Nederlandse verzet is dat anders. Daar gaan bezinnen en handelen samen. Er is na de invasie in Frankrijk een toenemende illegale activiteit. Ook, helaas, van de zijde van de Duitse politie. Er vinden in de kringen van de onderduikorganisaties, de illegale pers en de knokploegen een aantal catastrofale massa-arrestaties plaats. Maar het werk gaat door. Overvallen en sabotage nemen toe. De spionage werkt koortsachtig nu de bevrijders de grenzen van Nederland naderen. Door het uitschakelen van de telefoon en het steeds moeilijker wordende reizen zijn alle verzetsorganisaties bezig nieuwe verbindingswegen te zoeken en min of meer zelfstandige regionale kernen op te bouwen. Zelfs gelukt het een aantal telefoonverbindingen aan de Duitse controle te onttrekken. Bij de illegale pers is men bezig voor aggregaten te zorgen als straks de elektrische stroom uitvalt. Ook worden regionale edities voorbereid. Zelfs neemt de interesse voor alsnog theoretische en naoorlogse problemen toe. Er verschijnen publikaties en er wordt van gedachten gewisseld over de toekomstige status van Indonesië, over de bestraffing van oorlogsmisdadigers, over de opbouw van het parlement, over de mogelijkheid van nieuwe verhoudingen in de naoorlogse politieke partijen, over de rol van de vakbonden enzovoort enzovoort.

Misschien is dat ook een bewijs dat er een goede en een foute zijde aan de Tweede Wereldoorlog waren. De één zag, dwars door de chaos, de herrijzenis van wet en recht en het ochtendgloren van nieuwe mogelijkheden. Voor de ander ging een wereld onder. Jammer genoeg hebben ze geen van beiden helemaal gelijk gekregen.

15 augustus 1964.

Eindnoten:

- 70 *Johannes Post* - Drentse boer, oprichter van een der eerste knokploegen, verzetsman van groot formaat, gearresteerd na de mislukte overval op het huis van bewaring aan de Weteringschans in Amsterdam (juni 1944) en enkele dagen later met zijn vrienden gefusilleerd.

Grote gebeurtenissen

Uit de tweede helft van 1944 moeten enkele belangrijke, zelfs wat men noemt ‘historische feiten’ worden vermeld. Op het wereldomspannende militaire front onder andere het afschieten van de eerste v-2, klein voorloperje van de vernietigende raketten uit onze hedendaagse tijd. Ongeveer midden september hebben de oprukkende geallieerde legers, zowel in het Oosten als in het Westen eindelijk oorspronkelijk Duits grondgebied bereikt. Een wezenlijke verandering in vergelijking met de Eerste Wereldoorlog!

In de maand oktober landen de Engelsen in Griekenland en Albanië en de Amerikanen zijn terug op de Filippijnen. Een prachtige gebeurtenis om zo'n ‘historische’ zin waaraan de geschiedenis zo rijk is, nog eens aan te halen. ‘I will come back,’ had MacArthur⁷¹ gezegd. Welnu, hij was er! Maar ook Nederland kwam hoe langer hoe meer in het centrum van de oorlogvoering in West-Europa te liggen en dat was onaangenaam merkbaar. De rij van grote gebeurtenissen wordt geopend met een ietwat operette-achtig geval: Dolle Dinsdag, op 5 september. De dag tevoren zijn er in Vught 60 gevangenen gefusilleerd en in de herfst van 1945 was ik aanwezig op een herdenkingsbijeenkomst op dezelfde plek en ik weet nog vaag hoe groot mijn verdriet was. Nu is het geschiedenis geworden, door schrikkelijker feiten overtroffen, ik word er niet meer beroerd van. Op dezelfde Dolle Dinsdag werden de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten geformeerd en Prins Bernhard werd bij Koninklijk Besluit de bevelhebber. Dat is een erg belangrijke zaak, zegt veel later de Amerikaanse geschiedschrijver van Bernhards leven, want daarmee is het verzet in Nederland voor anarchie behoed. Ik vind dat onzin, maar dat heb ik al eerder geschreven en ik bemerk dat ik oppassen moet mezelf niet te herhalen.

In de tweede week van september trekken de eerste bevrijders (Amerikanen) over de Nederlandse grenzen, in Zuid-Limburg. Vijf dagen later komen er veel meer, bij Arnhem, maar dat wordt een verschrikkelijk drama. Eindhoven wordt door de Duitsers gebombardeerd. De havens van Amsterdam en Rotterdam worden vernield. De mannelijke bevolking van Putten wordt weggevoerd en het halve dorp platgebrand. En de man, die er verantwoordelijk voor was, Christiansen⁷² geheten, wordt twintig jaren later ereburger van een vreedzaam dorpje, dat lijkt op ons Nes op Ameland of zoiets. En ik word er niet eens kwaad om, want ik weet nog steeds niet hoe ver nu eigenlijk die verantwoordelijkheid van die generaal ging. Ik ben ook een beetje in de war geraakt over de daden die een geregeld leger zich mag permitteren in de strijd tegen de guerrillastrijders. Denk maar eens aan hetgeen onze soldaten in Indonesië deden. Aan de Fransen in Algiers, de Portugezen in Angola enzovoort enzovoort. Op 6 oktober wordt Hengelo gebombardeerd. Meer dan honderd doden. Erg! Maar enkele maanden later in Dresden veel meer dan honderdduizend en, naar achteraf blijkt, militair gezien volkomen onnodig...

De lezer houde het me ten goede. De toon is ietwat in mineur, vermoeid, niet helemaal zonder cynisme zelfs en daarom wordt deze opsomming maar gestopt...

Maar wat *zijn* eigenlijk grote gebeurtenissen? Is er een maatstaf voor? Is het de graad van verschrikking? De historische invloed? De omvang? Of moet men het van de andere kant benaderen en het zien in het licht van de persoonlijke ervaring? Neem bijvoorbeeld die Dolle Dinsdag. Wij hadden geen tijd om de geallieerden (die niet kwamen opdagen) met blommetjes te verwelkomen. In de toen reeds goed en straf georganiseerde illegaliteit moest, juist toen, veel extra werk worden voorbereid. Daarbij zijn me twee dingen onuitwisbaar bijgebleven. Eén is, dat bij onderzoek bleek, dat de gezamenlijke binnenlandse strijdkrachten in onze hoofdstad (helaas weer ik de getallen niet meer precies) over nog geen tien kleine vuurwapens beschikte, plus een paar geweren en wat gestolen handgranaten. Gut, gut, zei je dan, hoe kan, en vooral hoe kón het allemaal?! Het andere was een bijeenkomst met een drietal medeleden van een ondergrondse werkgroep, wij allemaal stammend uit verschillende verzetsgroepen. Maandenlang werkten we reeds samen. Radio Oranje vertelt dat de bevrijdingslegers al in Breda staan en dat de minister-president al uit Londen is vertrokken op weg naar Nederland. Toen zei er één van ons, met een bijna verlegen glimlach: Ik geloof, jongens, dat het nu wel tijd wordt, dat we elkaar zeggen wie we zijn...

We kregen er bijna een kleur van. En toen vielen er een paar van de allergewoonste Hollandse namen. Om onze verlegenheid te verbergen gingen we uitwisselen wat we van te voren al van elkaar geweten hadden. Dat was verdomd weinig en dat weinige meestal nog maar half juist. En toen we weer uit elkaar gingen leek het toch alsof we een andere persoon de hand drukten dan gisteren en eergisteren. De volgende dag beloofden we elkaar plechtig alles te vergeten en niets verder te vertellen, want die bevrijding zou nog wel even wegblijven. Dat is mijn ervaring van Dolle Dinsdag en als u het weten wilt, een onuitwisbare oorlogsherinnering.

Ik zal er nog een vertellen van na de oorlog. Een Schot, kapitein bij de parachutisten en toen ik hem leerde kennen Amerikaans staatsburger en professor in de landschapsarchitectuur. Onder een borrel heeft hij mij zijn oorlogservaringen verteld en we hebben ons, om het maar platweg neer te schrijven hoe het was, te barsten gelachen.

Toen de dropping van zijn eenheid bij Arnhem plaatsvond, lag hij met longontsteking in het hospitaal en hij was er dus niet bij en waarschijnlijk was hij daarom nog in leven. Bij de speciale eenheden waarbij hij diende, kon je, meen ik, na anderhalf jaar afzwaaien, zo gevaarlijk waren de karweien. Niemand deed het, niet omdat ze helden waren, maar omdat ze de kameraden niet in de steek konden laten. Ik heb nooit een man ontmoet, die zo de kunst verstond uit de verschrikkelijke ervaringen nog het lachertje te halen. We reden samen in een

auto naar Arnhem. Ik zou hem het terrein laten zien waar hij had moeten neerkomen als hij niet in het hospitaal gelegen had. Hij wist het allemaal duizendmaal beter dan ik. Hij kende het terrein alsof hij er zijn jeugd had doorgebracht. We dwaalden wat rond. Ik liep wat vooruit en praatte. Toen ik geen antwoord kreeg draaide ik me om. Z'n gezicht was nat van de tranen, die liepen tot in zijn snor. Hij zei niks, want hij kon niks zeggen. Hij zocht naar z'n pakje sigaretten en gaf me er een en stopte er ook zelf een in de mond. Ik had lucifets. Vijf minuten later praatten we over wat anders.

Als u nou weet wat ik hiermee precies wil zeggen, weet u meer dan ik. Ik moet denken aan de honderden vrome, melancholieke, donker geklede mannen uit Putten, die nooit zijn teruggekeerd. Een tijdlang heb ik in Putten, in de bossen, in een houten zomerhuisje gebivakkeerd. Dat was in 1942. Met een medewerker. Een zwaarmoedige boerenvrouw zorgde voor ons eten. Als alles veilig was gingen we het halen, anders bracht ze het. Mijn dichtertelijke medebewoner praatte over het begrensde leven van zo'n vrouw, de kleine wereld van kleine ervaringen, het waarschijnlijk nooit verder hebben gekeken dan Putten, de kerk, de kruidenier, de boerderij, de kinderen en het rogeveld. Toen ze stierf zei ze dat op haar graf moest staan: Eindelijk thuis...

En toen begrepen we ineens dat het leven van zo'n vrouw, vergeleken met ons kleine wereldje een groter avontuur, een diepere vervreemding betekende dan ons avontuurlijke verzetsstrijdersbestaan. Dood gaan was niet weggaan maar thuiskomen. Wellicht dat vele Puttenaren op die manier in het Duitse concentratiekamp hun weg naar huis hebben betreden. Daaraan en aan die vrouw moet ik denken als ik Putten zeg...

En dan die ervaring die, als men er eenmaal oog voor had, bijna dagelijks dieper en pijnlijker je gedachten binnendrong: Er zijn geen joden meer... Ze zijn werkelijk uit het maatschappelijk leven van de straat, uit de winkels, verdreven. De oorlog, die Hitler won! Die er nog waren leefden, om zo te zeggen, als mollen onder de grond. Als je daaraan dacht werd elke Duitse soldaat een moordenaar... Maar zulke dingen reken ik niet onder de herinneringen. Daarvoor hebben ze te diep in onze persoonlijkheid ingevreten. We zijn er blijvend door veranderd...

In een kleine stad in het midden des lands komt een Duitse gevechtstroep uit Brabant terug. Ze hebben enkele doden bij zich, die op het kerkhof van het stadje begraven worden. Van oude plankjes had men een paar lijkkasten in elkaar getimmerd en er stond zoiets op als: Persil wast witter.

Van het kerkhof hoorden we gezang. Het waren Russen, waarschijnlijk Georgiërs. En dan te denken in hoeveel soorten er vandaag de dag weer doodskisten verkrijgbaar zijn, van vurehout, eikehout, teakhout, met metalen knoppen, zilveren knoppen, met katoen gevoerd en met zijde gevoerd. Om nog maar niet te spreken van de variatie in rijtuigen, auto's, graven, zerken, enzovoort enzovoort.

Nou ja, zo zou deze kroniek nog wel enkele bladzijden kunnen doorgaan. Het is gek, naarmate de oorlog voortduurt worden de herinneringen steeds meer confuus, minder ideologisch geladen en meer persoonlijk. Het individuele besluit verzet te plegen was al zo lang geleden gevallen en men zou bijna kunnen zeggen dat het bezig zijn in de illegaliteit een beroep was geworden. Met alle vergrovingen die daarbij behoren. Als ik me erin verdiep heb ik het gevoel bij een psychiater op de beruchte *couch* te liggen. En maar praten, jongens!

Maar één ervaring moeten we hier nog vertellen. Na die Dolle Dinsdag, toen het zelfs voor de allerdomste en allerergste pessimist duidelijk was dat Duitsland de oorlog ging verliezen, kwam er in Nederland één fundamentele verandering. Nee, niet dat de Duitsers barbaarser werden dan ze al waren. Niet de honger, niet de verwarring, want dat waren allemaal slechts graduele verschillen. Het was iets anders. Vanaf het begin van de bezetting waren er eigenlijk drie soorten Nederlanders geweest: de goeden, de fouten en zij die van de situatie profiteerden, plus de lafaards. Werkgevers die hun arbeiders aan de moffen uitleverden, industriëlen die voor de vijand werkten, handelslui die er veel geld aan verdienden, arbeiders die vrijwillig in Duitsland waren gaan werken, politiemannen die joden hadden opgehaald, spoorwegarbeiders die treinen vol hadden vervoerd, naar Westerbork en elders, kranteschrijvers, sprekers, sussers, objectieven, die alles zo goed van twee kanten konden zien, en nog duizend variaties meer van dit slag. Die begrepen de tekenen des tijds! Plotseling kon het verzet kamers, woon- en werkruimten krijgen in de imposantste banken en kantoorgebouwen en villa's. De organisatie waarin ik werkte kreeg een heel buitenverblijf aangeboden, met tennisbanen en zwembad, 'voor de dappere jongens om uit te rusten als het straks allemaal voorbij was'. Een drankfirma leverde elke week zo'n twintig liter jenever aan een groep. Bij ambtenaren kon je in en uit lopen alsof het je oom was. Gerenommeerde politici, van wie men al die jaren niets gehoord had, wilden plotseling graag eens praten en zochten contact met de illegaliteit. Toen dan werkelijk eindelijk de oorlog voorbij was, bleek ongeveer 95 procent van het Nederlandse volk 'goed' geweest te zijn, nog even later waren ze allemaal op de een of andere manier wel betrokken geweest bij het verzet en de vieste collaborateur had wel een paar zaken aan de creditkant van zijn boekje staan.

Behoudens dan die enkele duizenden evidente gevallen kwam het Nederlandse volk wat dit aspect van de zaak betreft, vrijwel net zo amorf uit de oorlog als het erin was gegaan. En daarmee bevestigden we een oude historische waarheid, die overigens alleen voor onszelf geldt en door onszelf als nationale mythe is uitgevonden en gehandhaafd, namelijk, dat we sinds de inneming van Den Briel een braaf, goed en principieel volkje zijn.

Daarom mislukte de naoorlogse zuivering. Daarom hebben we, op grond van de naoorlogse ervaring, veel minder ernst gemaakt met ons nationale verleden en met de vraag wie en wat we eigenlijk zijn dan, schrik niet, de Duitsers. Logisch, zult u antwoorden, we waren ook lang niet zo slecht. Daar heffen we dan

maar het ‘Wien Neêrlands Bloed’ bij aan, zodat dit artikel toch nog met muziek eindigt.

10 oktober 1964.

Eindnoten:

- 71 *Douglas MacArthur* - Amerikaans generaal, verdediger van de Filippijnen tegen de Japanners, later opperbevelhebber der geallieerde strijdkrachten in de Stille Oceaan en na de capitulatie hoofd van het bezettingsleger in Japan.
- 72 *F. Christiansen* - General der Flieger en Wehrmachtskommandant in Nederland, na de oorlog veroordeeld tot 12 jaar gevangenisstraf wegens zijn aandeel in de represaillemaatregelen tegen Putten, in 1951 vrijgelaten en daarna tot ereburger benoemd van Wyk op het eiland Föhr, waar hij woont.

Eén en nochtans verdeeld

Het beeld van Nederland-tijdens-de-bezetting, dat zich allang vóór het jaar 1964 gefixeerd heeft, is dat van een verenigd volk, één in zijn afkeer jegens de Duitsers, één in zijn liefde voor onze gerenommeerde democratische instellingen, één in zijn trouw aan de Koningin, één in zijn verlangen de eigen nationale zaken weer zelf en onder elkaar te kunnen bedisselen.

Dat klinkt mooi en het is niet eens een onjuist beeld. Van hieruit gezien vallen alleen de enkele tienduizenden nsb'ers af en men kan rustig aannemen dat er onder die tienduizenden nog een flink aantal zijn geweest, die zich wat graag onder de grote groep eensgezinden hadden geschaard, als er voor hen een weg terug was geweest. Goed, over hen praten we dus niet. De rest? Jawel, zoals ik al zei, het beeld klopt wel, maar op de keper beschouwd zegt het niet zo heel veel. Achter die muur van eensgezindheid stond een huis opgetrokken dat door de spanningen in zijn voegen kraakte, waar tegenstellingen spleten en scheuren hadden veroorzaakt, waar ‘eeuwenoude beginselen’ verrotte pijlers bleken, en waar zelfs ten aanzien van de eerste maatregelen bij een eventuele bevrijding geen eenheid van opvatting bestond. In dat Nederland verbeterde de één zijn positie en verloor de ander zijn baan, vrat de één zich vol en leden er duizenden honger. In alle straten van Nederland werd geschoten op een manier als wij thans alleen nog maar van wild-westfilms weten. En wat zeg ik dan nog? Het is beter degenen aan het woord te laten die toen hun mond opdedden en officiële stukken te citeren. Dit bijvoorbeeld ten aanzien van de vakbeweging:

In het Londense Vrij Nederland schrijft Sluysen⁷³: ‘Het zal een groot geluk voor ons volk zijn, wanneer straks, in het stralende uur der bevrijding, de met glorie overdekte arbeidersbeweging uit het duister van het geheim te voorschijn zal treden om haar plaats in de nationale eenheid te vervullen. Andere volken zullen met zekere afgunst waarnemen hoe het herrezen Nederland voor zijn herstel op haar zal kunnen bouwen...’

Maar dit antwoordde het illegale blad *Vrij Nederland* erop: ‘Op wie de werkelijkheid kent, maken deze woorden wel een heel smartelijke indruk. Vierhonderdduizend arbeiders zullen onder de luizen, verhongerd en zonder voldoende kleding uit Duitsland terugkeren... maar hun vroegere leiders zijn daar niet bij. Die hopen misschien al op die dag hun plannen in de staatscommissies te ontvouwen...’ En even verder vraagt het blad: ‘Wat is er door de vroegere leiding gedaan om iets te weten te komen over de toestanden waaronder de arbeiders in Duitsland hebben te leven? Wat is er gedaan om het contact met de ongelukkigen ginds te onderhouden? Welke pogingen zijn aangewend om althans enige

morele steun te geven? Hebben de heren eraan gedacht dat er straks mensen opgevangen moeten worden en dat hier een eretaak ligt voor de vakverenigingen? Een taak, die veel dringender is dan het ontwerpen van stichtingen en het maken van afspraken met de werkgevers...'

Wie er toen gelijk had doet er in 1964 niet meer toe. Het is trouwens nooit uitgepraat.

Maar zo de vakbeweging, zo de werkgevers.

Een heel grote fabriek in Amsterdam. Er zijn door de arbeiders Ausweise gestolen, een goed ding, want met elke gestolen Ausweis kan een arbeider zich voor uitzending naar Duitsland redden. De directeur roept ze bij elkaar, houdt een speech, en zegt dat dit diefstal is en misdadig. Zodra de dader bekend is, zal hij niet aarzelen deze bij de Gestapo aan te geven. Voorts worden er twee mannen aangesteld om te controleren of de ziektemeldingen wel juist zijn (die waren natuurlijk niet juist, zich ziek melden was ook een vorm van sabotage).

Of een ander voorbeeld:

Op een grote machinefabriek in Den Haag worden regelmatig besprekingen gehouden tussen directie en afdelingschefs. Het besprokene wordt schriftelijk vastgelegd. Documenten van lafheid en stompzinnigheid. Zo dreigt de chef van de motorenafdeling graag met het strafkamp Gouda. Ten aanzien van go-slowarbeiders, wegblijvers, quasi-zieken (alles een vorm van sabotage) merkten hij en zijn collega's op 'dat ze ontlast wensen te worden van die elementen die slechts storend werken...'. Ontlast, dat wil zeggen brodeloos zijn, dat wil zeggen naar Duitsland getransporteerd te worden als men geen kans ziet onder te duiken... Toch behoorden ook deze afdelingschefs tot de goede, eensgezinde Nederlanders, zie hierboven.

Dan zijn er de spitters en de gravers. Met de geallieerde troepen reeds in Brabant en Zeeland worden er overal in de rest van Nederland verdedigingswerken opgeworpen. Bij duizenden worden de burgers daarvoor gerecruteerd. Bij duizenden gaan ze. Maar er zijn er ook, die weigeren, onderduiken. Maar in Aalten verspreidt de gezamenlijke geestelijkheid van alle richtingen, gesteund door een aantal notabelen een geschriftje. Huis aan huis! Daarin worden de weigeraars opgeroepen zich te melden voor dit werk. Dan kunnen de anderen die al een paar weken spitten achter de rug hebben naar huis... Ja, of ergens anders heen gedirigeerd worden! Ook in Apeldoorn verschijnen de Duitsers met veel kabaal en intimidatie. De mannelijke bevolking moet zich melden. Er komen er acht, zegge acht. De Duitsers schreeuwen en dreigen nog harder! Een aantal mannen gaat door de knieën en meldt zich. Maar waarschijnlijk niet vanwege die Duitsers, maar wel vanwege een grote groep Apeldoornse vrouwen die de weigeraars lafheid, zeker u leest het goed, lafheid verwijten. De stad is gered door degenen die voor de vijand gingen spitten, zeggen ze later...

Maar dit zei het illegale *Trouw* ervan:

'Heel Nederland is in actie. Er zijn honderdduizenden palen geslagen waarop

straks de jongens die ons moeten bevrijden te pletter vallen. Er zijn even zoveel gaten gegraven om de Duitsers dekking te bieden als ze straks worden aangevallen. Die palen zijn geslagen en die gaten zijn gegraven, door wie? Door de Duitsers? Pardon, door Nederlanders. Ze hebben op bevel van de burgemeester zich keurig gemeld, met eigen gereedschap en ze hebben het werk, al lachend, onder moppen en grollen, verricht...'

En dit de communistische illegale *Waarheid*: 'Nederlandse arbeiders graven mitrailleurstellingen van waaruit de Duitsers straks op andere Nederlanders kunnen schieten. Nederlandse arbeiders leggen prikkeldraadversperringen aan, midden in Amsterdam, onder het oog van de hele bevolking. Dagenlang daverde in Amsterdam de lucht van de ontploffingen (De haveninstallaties werden opgeblazen in de laatste week van september '44, v.V.). Nederlandse arbeiders groeven de putten, waarin het dynamiet werd gelegd. Amsterdamse arbeiders hielpen bij de vernieling van hun stad en hun haven. Voor een handvol zilverlingen, precies geteld: voor zes gulden per put... verrieden ze hun land en verwoestten zij de welvaartsbronnen van hun stad...'

Hier is nog een ander bericht uit die dagen. Nee niet uit de gewone kranten, maar het verscheen in een van die vieze, stuntelige, onooglijke ondergrondse 'vodjes'. Daarin staat te lezen: 'Op vrijdagavond vond een overval plaats, ongeveer 7 uur, op het distributiekantoor te Haarlem, Zijlstraat. Nadat aanvankelijk alles vlot verlopen was, de dienstdoende wacht overmeesterd en de conciërge door een pistool in bedwang werd gehouden, begon de vrouw van de conciërge vreselijk te gillen en alarm te slaan in de aangrenzende steeg. De mannen zijn daarop naar buiten gevluht. Vier wisten te ontkomen. Een vijfde trachtte een rijwiel van een voorbijganger te grijpen, wat aanvankelijk gelukte nadat hij met een revolver bedreigd had. De eigenaar van de fiets begon luidkeels "Houdt den dief" te roepen, waardoor ieders aandacht op de vluchteling gevestigd werd. Die werd door een nsb'er gegrepen en gearresteerd...'

Weet u, lezer anno 1964, die vluchteling is dood. Maar die brave burger heeft zijn fiets.

Dit is trouwens nog niet eens het ergste staaltje. Een dagboekschrijver uit die dagen, een zeer betrouwbaar, geletterd man vertelt dit:

'Een jongeman uit Kralingen, veroordeeld wegens verboden wapenbezit, wordt met twee vrienden aan de Kralingse weg gefusilleerd. Hij wordt echter niet dodelijk getroffen. En nu vervolgt de dagboekschrijver: Dit werd door de Duitsers niet bemerkt. Zij gaven de Nederlandse politie opdracht de lijken weg te halen. De politie stelde zich, toen zij bemerkte dat één van de drie niet dood was, met het hoofdbureau in verbinding, waar degeen die geraadpleegd werd het advies gaf de gewonde naar het Zuiderziekenhuis over te brengen, naar de Duitse afdeling (!!!!!!! v.V.). De Duitsers hebben toen de onzegbare gemeenschap gehad de gewonde opnieuw naar de schietbanen te vervoeren en opnieuw te fusilleren...'

De ‘onzegbare gemeenschap’ zegt de dagboekschrijver. De onzegbare misdadige domheid, onverschilligheid, botheid, lafheid van die politiemannen zeggen wij. Zijn ze er nog? En zijn ze nóg bij de politie? Maar als ze er nog zijn en als ze nog in het vak zijn, dan ben ik er zeker van dat ze vóór nationale eenheid zijn, vóór eensgezindheid en dat ze goed weten te slaan als die ban-de-bom-rotjongens zonder vergunning protesteren. Orde moet er zijn en er zijn nu eenmaal voorschriften!

En precies twintig jaar geleden, op 24 oktober 1944, werd in Amsterdam Zuid een Duitse Gestapoman, Oelschlägel, neergeschoten door mensen van de verzetsbeweging. Uit wraak brandden de Duitsers een aantal villa's in de Apollolaan plat. En nu komt een verhaal, dat ik persoonlijk hoorde uit de mond van de Duitser die de opdracht kreeg:

Midden in de nacht kreeg ik opdracht dertig Hollanders, die in het Huis van Bewaring gevangen zaten, in de Apollolaan neer te schieten. Er was haast bij. Had ik geweigerd dan zou ik tegelijk met de slachtoffers neergeknald zijn. Koortsachtig ging ik aan het werk om familierelaties na te gaan, of er vaders met kinderen bij waren en zo en ik onderzocht de strafbladen om te zien of hun leven toch geen cent meer waard was. Met andere woorden, of ze op een van de volgende dagen toch zouden worden neergeschoten. Er was ook een bekend advocaat bij, die veel voor illegale werkers had gepleit. Er waren ook enkele zware misdadigers bij, waardoor ik bepaalde illegale werkers met rust kon laten... Ja, ik heb er 29 laten neerschieten. Een gek getal, dat komt, omdat die advocaat er niet bij was... Ik was laf, ik was bang. Zegt u mij wat had ik moeten doen?...

Zegt u maar wat ze allemaal hadden moeten doen! Of nog beter, zegt u maar tegen u zelf wat u gedaan zou hebben.

Aangezien wij in dit artikel toch al de ondergrondse pers van toen hebben geciteerd, willen we ook met een citaat besluiten. Het werd gepubliceerd op 19 augustus 1944 en het geeft althans een begin van een antwoord op de vragen die deze kroniek oproept. Het ondergrondse blad schrijft:

‘Totale oorlog - totaal verzet!’

Wanneer wij telkens weer opnieuw oproepen om op de totale oorlog van Hitler met totaal verzet te antwoorden, dan weten wij maar al te goed dat dit een van de vreselijkste consequenties is die Hitlers plannen ons dwingen te aanvaarden. De totale oorlog is even verwerpelijk, verschrikkelijk, onmenselijk en onchristelijk als de totale staat. ‘Elke burger soldaat’ moge een leus zijn die sommige heethoofden het bloed verhit, wij kennen de onredelijkheid, het demonische karakter van deze eis evenzeer als de absolute onvermijdelijkheid. Daarom zijn wij bewogen en voelen wij medelijden met de tienduizenden burgers en burgertjes, ambtenaren, arbeiders, vrouwen enzovoort enzovoort enzovoort, die plotseling geroepen worden verzet tot het uiterste te bieden. Wij zijn geen fanatici, wij weten wat het betekent, rust, broodje, baantje, gezin en simpele ontspanning, alle rekvisieten van een eenvoudig burgerlijk bestaan, in de

waagschaal te moeten werpen. Niet iedereen is als held geboren en zelfs niet tot heldendom geroepen. Het is niet gemakkelijk mensen op te roepen tot verzet, tot een strijd, waartoe zij noch geoefend, noch geestelijk uitgerust zijn...

Ik moet ditmaal een klein bekentenisje doen. De man die dat toen schreef was ikzelf en niet zonder onrust vraag ik me af of ik thans nog tot een zelfde begrip en een zelfde barmhartigheid in staat ben als toen... Maar toen lagen we, om zo te zeggen, allemaal 'eensgezind' in de ziekenzaal van de geschiedenis en nu gloriëren we, zelfvoldaan en zatgevreten in het tuindorp 'Nederland', welvarende uithoek van onze nog steeds gemartelde wereld. En we zijn een volk met een rijke, prachtige en heroïsche geschiedenis. Allemaal, en wie het anders zegt is een druilloor.

24 oktober 1964.

Eindnoten:

73 *Meyer Sluysen* - Journalist, slaagde er in naar Engeland te ontkomen, was daar onder meer medewerker van Radio Oranje.

De droom van Roosevelt

In deze week van de Amerikaanse presidentsverkiezingen gaan onze gedachten terug naar de novemberdagen van 1944, toen Roosevelt voor de vierde maal achtereenvolgens door de wil van het volk aan het hoofd van de staat werd geplaatst. Nu twintig jaar geleden.

Er zijn heel wat punten van overeenkomst in de verkiezingsstrijd van toen en van nu. Johnson is een leerling van Roosevelt. Zijn sociaal program is een uitwerking van de visionaire gedachten van zijn grote voorganger. Zijn blauwdruk van een 'Great Society' bevat vele letterlijke citaten van een rede die Roosevelt op 2 november 1940 hield.

'Ik zie een Amerika waar fabrieksarbeiders niet op straat worden gesmeten als ze oud geworden zijn,

waar geen eindeloze kettingreactie van armoede van generatie op generatie bestaat, waar verarmde boeren geen dakloze zwervers worden,

waar de jeugd niet door de macht van monopolies tot bedelaars om een baantje wordt gemaakt...

Ik zie een Amerika welks rivieren, valleien, meren, heuvels en vlakten, de bergen boven ons land en de rijkdommen diep in de aarde, beschermd worden als de rechtmatige erfenis van alle mensen...

Ik zie een Amerika met grote culturele en educatieve kansen voor allen, een Amerika waar de waardigheid en de zekerheid van de werkende man en vrouw zijn gegarandeerd door hun eigen kracht en versterkt door de garanties die de wet biedt...'

Het is een thema dat Roosevelt, duizendmaal gevarieerd, telkens weer in zijn praktische politiek heeft trachten waar te maken.

Truman was, mede als gevolg van de groeiende oppositie in eigen land, niet bij machte dit werk met een zelfde kracht en visie voort te zetten. Eisenhower

wist nauwelijks waar het over ging. Kennedy nam de draad weer op en wellicht dat de geschiedenis toelaat dat Johnson tot uitvoerder van dit werk wordt bestemd.

Roosevelt reserveerde deze weldaden van een Great Society niet alleen voor het Amerikaanse volk. Hier slechts één duidelijke uitspraak om dat te bewijzen:

‘...Wij bouwen aan een nieuwe wereld. Indien die wereld een plaats wil zijn waar vrede zal heersen dan moet hij meer levensmogelijkheden bieden voor alle volken... Er zijn te veel mensen in deze wereld die nog nooit voldoende zijn gevoed en gekleed en behuisd. Door aan deze mensen een behoorlijke levensstandaard te verschaffen zou de vrije wereld voor zichzelf volledige werkgelegenheid voor alle mannen en vrouwen, die werken willen, kunnen verschaffen. Wij mogen geen plannen maken om deze geslagen wereld tijdelijke remedies aan de hand te doen. Wij zoeken blijvende oplossingen...’ Door deze woorden, die door het ergste geluid van wapengeweld niet konden worden overstemd, was Roosevelt meer dan enig ander leider uit de Tweede Wereldoorlog de man die een toekomst onder woorden bracht. Hij gaf aan het lijden van elke dag zin, hij was het die soldaten en burgers doordrong, niet alleen van een besef waartégen ze vochten, maar bovenal waarvóór.

Midden in die allersomberste en tegelijk meest beloftevolle winter van 1944-1945, ging het erom of deze man opnieuw tot president van de Verenigde Staten gekozen zou worden. Voor de vierde (!) maal, zonder precedent in de Amerikaanse geschiedenis. Zijn keuze immers was een garantie dat na het winnen van de oorlog ook de vrede gewonnen kon worden. De mensen in de bezette gebieden zagen toe in een spanning alsof er een beslissende veldslag gaande was. Maar de radiotoestellen had men moeten inleveren en slechts een beperkt aantal had de moed gehad hun toestel achter te houden. Het apparaat verstopt onder de vloer, beluisterde men liggend op z'n buik, of gehurkt voor een muurkast. Maar wie had de moed dit te doen, 's nachts, als via de Engelse zender de berichten doorkwamen. Als alles zo stil was, kon men gemakkelijk verraden worden. Ook was er weinig reden te rekenen op een eerlijke reportage, de volgende dag, in de kranten. Die stonden in dienst van de Duitse propaganda.

Daarom besloot een groepje medewerkers van het ondergrondse blad *Vrij Nederland* de taak op zich te nemen, die thans in 1964 door een leger van technici en reporters, met behulp van satellieten en nooit gedroomde andere technische instrumenten, wordt vervuld. Men wilde er voor zorgen dat de volgende dag een bulletin in Amsterdam en voorts overal in de grote centra van het land kon worden verspreid. Eerste oplage 65.000 exemplaren. Vanuit Amsterdam per koerier in de vroege ochtend naar Utrecht en Den Haag en Haarlem gebracht, vanwaaruit men voor herdruk en verder doorgeven naar nieuwe centra zou zorg dragen.

In een drukkerij in het hartje van Amsterdam werd die nacht bivak gemaakt. Er was een oud radiotoestel tussen de machines opgesteld. Er waren twee de-

kens aanwezig voor vier man. Er was één zaklantaarn voor het minimaalste licht, nodig om de gegevens neer te schrijven. Ander licht mocht natuurlijk niet gemaakt worden. Het was een koude nacht en de radio werd erg gestoord. Omstreeks middernacht plotseling hollende mannen om de drukkerij, Duitse stemmen en schieten. Het clubje bij de radio verstijfde. Ze dachten dat ze verraden waren en omsingeld. Het had geen zin om de spullen weg te werken, dat zou toch onmogelijk zijn. Wel werd snel uit de vensterbank in het kantoortje een voorwerp verwijderd, teken voor de drukkers die in de vroege morgen zouden komen, dat de zaak niet pluis was. Voor de rest rookten ze een sigaret en wachtten.

‘Erg jammer dat we nog niet weten of hij herkozen is,’ zei er één.

‘Nee, daar kom je op de Weteringschans niet achter,’ zei de ander. Fluisterend.

Er was een kruik jenever beschikbaar en daar nam ieder een slok uit.

‘Ja, jammer...’ zei iemand, heel, heel nadenkend.

Het geluid verstomde en de voetstappen trokken weg. De andere dag bleek dat een Duitse patrouille Grüne Polizei dieven betrapt had in een belerende fabriek van suikerwerken. Om zes uur kwamen de eerste drukkers. Toen was de kopij gereed. Een aanvullende beschouwing kon vóór acht uur gehaald worden bij één der redacteurs, een man die thans professor in de geschiedenis is te Leiden. Toen in die novemberdagen van 1944 maakte hij zelf geschiedenis.

Vóór tien uur, op 8 november 1944, waren er 60.000 pamfletten beschikbaar om verspreid te worden of doorgezonden naar andere centra.

Niet lang daarna, voor het vervaardigen van ander illegaal drukwerk, werden de eigenaar van de drukkerij en vier (of vijf? ik weet het niet eens meer precies) gepakt en gefusilleerd. Nee, het vrije woord dienen was geen gemakkelijke zaak in die tijd. Zo was het toevallig ook nog eens een keer.

Hier volgen enkele citaten uit het pamflet: ‘Enkele maanden voor de machtsovername der nazi's werd hij voor de eerste maal tot president gekozen, namelijk in november 1932. Sindsdien is hij de grote tegenspeler van Hitler geweest en wij kunnen niet dankbaar genoeg zijn, dat het Amerikaanse volk heeft ingezien dat er een onvergeeflijke fout gemaakt zou worden, wanneer men deze man, op het moment dat zijn aartsvijand de dodelijke slag toegediend zal worden, het stuur uit handen had genomen...

Dat is niet gebeurd. De giftige taal van Hitler bewijst welk een tegenstander hij in hem herkende. In 1941 noemde hij Roosevelt de “zogenaamde president”, dien hij “geestesziek” achtte en die “sedert het uitbreken van de oorlog zijn geweten in steeds toenemende mate bezwaard heeft met een reeks van de zwaarste misdrijven in strijd met het volkenrecht...”

Doch niet alleen om het voeren van de oorlog zijn we dankbaar, bovenal ook om het winnen van de vrede... Niemand weet precies wat het Amerikaanse volk zal doen of nalaten, maar voorzover een mens macht heeft en enige zekerheid geven kan, bezitten wij die in deze president, die met zijn leven bewezen heeft dat hij “de kleine man”, de “forgotten man” niet vergeet en die zo weinig

isolationist is, dat geen man ter wereld ooit zo algemeen door volken van allerlei kleur en ras als leidsman der volkeren erkend is...

In de Franse verzetsbeweging zijn een goed jaar geleden stemmen opgegaan hem als tijdelijk dictator naar hier te roepen, omdat hij de enige geacht werd die én wijsheid én karakter in voldoende mate bezat om in de chaos orde te scheppen. Het plan was te fantastisch, maar het is een klein symptoom hoe diep en hoe algemeen de verering is...'

Roosevelt zou het einde van de oorlog niet zien en op verschrikkelijke wijze heeft de mensheid ervaren dat hij als architect van de vrede niet meer bij ons was. Hij stierf in april 1945.

In de beschouwing van de historicus lezen we dit:

'Hij streed fel tegen de geldmagnaten en de grote industriëlen. Zijn plannen en ontwerpen verdienen alle aandacht, ook al zijn ze lang niet alle uitgevoerd of bruikbaar gebleken (mede door de felle tegenstand van zijn vijanden). Niettemin zal hij niet alleen als staatsman, maar ook als sociaal hervormer bekend blijven, ook al zijn door de radicaliserende tendensen van deze oorlog de opvattingen van Roosevelt voor de huidige tijd vrij tam...'

'...voor de huidige tijd vrij tam...' Dat was 1944.

Hiet hebt u enkele van Roosevelt's uitspraken:

'Het is totaal fout de maatregelen die wij hebben genomen te karakteriseren als regeringsdwang op landbouw, industrie en transport. Het is meer een partnership van regering en landbouw, industrie enzovoort. Geen partnership in winsten, want die gaan naar de burgers, maar in planning, en een partnership dat een garantie bedoelt te zijn dat de plannen worden uitgevoerd...'

'...Ik begrijp niet dat er niet meer enthousiasme is voor planning. Misschien is dit de reden: het woord planning betekent niet iets spectaculairs, en het duurt héél wat jaren vóór je er iets van ziet. Wij zijn allemaal maar al te zeer geneigd om die dingen na te jagen waarvoor we onze hoed in de lucht kunnen gooien en juichen. Wij houden er niet van vooruit te zien en toch is dit onze enige oplossing...'

'Er is niets mysterieus in de fundamenten voor een gezonde en sterke democratie. De fundamentele zaken die onze mensen verwachten zijn simpel. Het zijn: gelijkheid van kansen voor de jeugd en ieder ander. Werkgelegenheid voor degenen die kunnen werken. Levenszekerheid voor hen die het nodig hebben. Geen speciale privileges voor enkelen. De bescherming van de burgerlijke vrijheden en de mogelijkheid dat allen de vruchten plukken van de wetenschappelijke vooruitgang, in een steeds wijder wordende kring en een voortdurende stijging van de welvaart...'

'...Democratie is geen statisch iets. Het is voortdurend op mars zijn...'

'Wij zijn duidelijk gaan beseffen dat waarlijke individuele vrijheid alleen maar kan bestaan als er economische zekerheid en onafhankelijkheid is...'

'Na de oorlog moeten we zorgen voor volledige werkgelegenheid voor allen...'

‘De beschikking over een fatsoenlijk huis voor elke familie is een nationale noodzakelijkheid, wanneer dit land zijn grootheid waardig wil zijn...’

En bij dit laatste zeer concrete punt zullen we het dan maar laten. Daar kunnen we hier in Holland ook van meepraten! Wanneer u het gevoel hebt dat het allemaal is bereikt war Roosevelt heeft gezegd en gehoopt en gedroomd en waarvoor hij de lange jaren van zijn presidentschap als een man heeft gestaan, dan bent u een tevreden mens.

In ieder geval waren er in 1964 nog ruim 24 miljoen Amerikanen die door op Goldwater te stemmen getuigden dat ze de droom van Roosevelt onnodig, gevaarlijk en on-Amerikaans vonden. Het was een minderheid. Hoe staat het in Nederland als wij Roosevelt's visie zouden vertalen in concrete eisen voor onze tijd?

7 november 1964.

Helden of schapen?

Helden of schapen? Is daartussen geen ruimte voor mannen, gewone mensen, bangen voor mijn part en twijfelaars als u wilt, maar in ieder geval nog mensen zoals u en ik anno 1964 zijn?

De uitdrukking is uit een illegaal pamflet dat ongeveer twintig jaar geleden in West-Nederland werd verspreid. Het moet een volk al zeer slecht vergaan zijn als er blijkbaar geen andere keus meer is. Er werden in die dagen ook andere alternatieven gesteld, die er evenmin om logen. Hier is er één: *Soldaat of slaaf!* Natuurlijk prefereerden de meeste Nederlanders geen van tweeën, maar blijkbaar werd hun door de Duitsers geen andere keus gelaten.

Laten we het uitdrukken in de taal van ons rustig en welvarend Nederland A.D. 1964. Een onaangename situatie, mogen we wel stellen...

Er is niet gemakkelijk over die tijd, over december 1944, te schrijven. We waren er hartstikke beroerd aan toe, zo beroerd dat men zich, met de hulpmiddelen van thans, beter de ellende van de Congo, Zuid-Vietnam of Harlem kan voorstellen dan hetgeen zich in december 1944 in Rotterdam of Amsterdam afspeelde. Er zijn geen films of klankbeelden van. Enkele schaarse foto's, clandestien genomen, geven althans een vage indruk. Als schrijver van deze kroniek ben ik niet van plan een poging te doen u de toestand te schilderen. Het lukt toch niet en het zal u weinig zeggen, dat in december 1944 een verzetsorganisatie een aparte hulpploeg had om uit de portieken, van de bordessen van de Amsterdamse grachtenhuizen, uit loodsen, de halfdooien weg te halen, die met enkele (gestolen) broodbonnen en wat geld nog te redden waren. Omdat het kersttijd was. Proost!

Liever herinneren we aan een stukje uit een toentertijd ondergronds blad. Het artikel heette ‘De beurt aan Nederland’ en er stond onder meer dit in te lezen:

‘Wij zijn een van de weinige volken van Europa, die in meer dan een eeuw tijds geen oorlogsgeweld op eigen bodem beleefde. Daarenboven en mede daardoor heerste hier in vele opzichten een ongekende welvaart. Dit heeft natuurlijk invloed gehad op onze mentaliteit...

...Dit volk wordt thans aan een ontzettende proef onderworpen. Angst en bezorgdheid om eigen land en volk knijpen ons bijwijlen de keel dicht...

De laatste weken echter heeft dit smartelijk maar zeer menselijk gevoel wel eens vormen aangenomen, die o.i. beneden onze nationale waardigheid liggen. Dit is het geval wanneer een eerlijk gedragen lijden (dat wij niet behoeven te verbloemen of te ontkennen) ontaardt in zelfbeklag en gejammer...’

De schrijver herinnert dan aan 4 september (Dolle Dinsdag) waardoor de bevrijding van het noorden en westen des lands uitbleef en vervolgt:

‘...Wij vinden het geen prettige herinnering dat vlak daarop de hele wereld, zoals bijvoorbeeld via Radio Oranje gebeurde, Nederland heeft horen huilen en kermen... Ondanks alle ellende dienen wij toch te erkennen dat we er, in vergelijking met andere volken tot nu toe vrij goed zijn afgekomen. Wat ons thans overkomt verdroegen andere volken reeds veel eerder en soms al voor de tweede of derde maal. We denken aan de Russen, de Polen, de Grieken enzovoort...’

Nou ja, in ieder geval zegt de flinke zedenmeester, dat we er ‘tot nu toe’ vrij goed afgekomen zijn en ik heb een stellig vermoeden dat de toenmalige schrijver wist dat het nog wel erger zou worden. Het was immers nog pas december 1944. De bevrijding zou nog een klein half jaar op zich laten wachten.

Goed, nu ietwat preciezer. De bezetting duurde nu al vier en een half jaar. Onze joodse medeburgers waren vergast. Meer dan een half miljoen mannen als slaven naar Duitsland gevoerd. Onze kleren versleten. Onze fabrieken leeggeroofd. Ons vee grotendeels gestolen en geslacht. Het treinverkeer stond stil (staking!), wegvervoer was er niet of nauwelijks. Zelfs de binnenscheepvaart lag bijna stil. Het was winter en er was niets om de kachel te stoken. Daarvoor werden de leeggehaalde huizen van joden in een woeste rage door wildgeworden burgers clandestien afgebroken, het houten plaveisel opgebroken, straatbomen omgekapt. Wie stelen kon stal. Men liep honderd kilometers en meer om enkele kilo's aardappelen te bemachtigen. Het geld had vrijwel als ruilmiddel afgedaan. Men betaalde, ruilde met bonnen, sigaretten, aardappels, linnengoed, sieraden, horloges, enzovoort, enzovoort.

In het vierde kwartaal van 1944 kreeg een burger *per week* iets minder dan drie pond brood, ruim een half ons rijst, een goed half ons peulvruchten, een half ons kaas, een half ons margarine en ruim een ons vlees. Aardappelen iets meer dan drie pond per week, namelijk 1615 gram. In het eerste kwartaal van 1945 liep dat allemaal nog tot ver beneden de helft terug...

Dat zijn geen voorraden om je dik van te eten. Probeer het er, zelfs goed doorvoed als u nu bent, eens veertien dagen op vol te houden. Bij een koude kachel en in een tot de draad versleten jas... Probeer het maar niet, want zelfs dan weer u nóg niet hoe het eigenlijk was. Want hoewel eten voor ons Nederlanders een belangrijke zaak is, waaraan we veel afmeten, zo werd de eigenlijke angst toch door andere dingen veroorzaakt.

De Duitsers hadden, zoals zij dat noemden, de algemene arbeidsdienstplicht afgekondigd voor alle mannen van 16 tot 40 jaar. In Rotterdam werden er binnen 24 uur meer dan 50.000, vijftigduizend!, gevangen. Ook in Den Haag, Utrecht, Haarlem en een groot aantal kleinere steden werden ze als vee gestolen en weggevoerd als ze zich niet reeds als schapen hadden gemeld. Bij hun mensenjacht pasten de Duitsers de brutaalste methoden toe. Overvalwagens rijden van twee kanten een straat in. De zijstraten zijn in enkele minuten afgezet. Alle mannen, die zo in de val gelopen zijn, worden in de wagens gejaagd en afgevoerd. Soms doen de mensenjagers het zelfs per fiets. Een groep moffen is op pad. Ze omsingelen een klein gebied en vangen zodoende weer een tien- of twintigtal Nederlanders. Weg er mee! Niemand is meer veilig, maar het is ook vrijwel onmogelijk voor de mannen om thuis te blijven. Ze moeten erop uit, voor een beetje hout, voor een clandestien stukje brood. Als ze uit hun holen komen hebben ze niet meer veiligheid dan een vos bij een vossejacht. De Duitse honden liggen overal op de loer...

Zegt u nu maar, lezer van 1964, wat je daaraan doen moet. Om zoveel mogelijk gezamenlijke kunnen optreden hadden de verzetsorganisaties zich aaneengesloten en een speciaal comité in het leven geroepen om de strijd tegen deze mensenjacht te organiseren. Dankzij veel geheim contact met Londen wist men de regering aldaar op de hand van het verzet te krijgen, maar de werkgeversorganisaties in Nederland waren moeilijker te overtuigen. Opnieuw namelijk zetten de Duitsers hun valstrikken uit en gaven de zogenaamde 'onmisbaren' de gelegenheid 'Ausweise', een soort vrijstellingen, aan te vragen. Niet doen, zeiden de jongens van het verzet. Wel doen, zeiden de werkgevers en een aantal ambtenaren. Als je het niet doet, wordt het in Nederland een chaos, zeiden vele werkgevers en hun aanhang. Alsof die chaos er al niet was!

Juist de chaos! zei het verzet. Het was bijvoorbeeld bekend geworden, dat het Duitse leger woedend was op de slavenjagers, die hun prooi overal wegkaapten, omdat daarmee ook het restje industrie dat nog voor de vijand werkte, in moeilijkheden kwam. Trouwens, zelfs de Duitsers waren gebaat bij een minimum aan organisatie, waardoor hun bezettingsapparaat hier kon blijven functioneren...

Zo sprak de regering op dinsdag 12 januari 1945 via Radio Oranje. We citeren slechts een gedeelte eruit:

Een verordening dd. 14 december jl. getekend door een zekere Liese, algemeen gemachtigde voor de totale oorlogsinspanning, legt met het oog op de zogenaamde arbeidsinzet de meldingsplicht op aan alle mannen van 16 tot 40

jaar, met bepaalde uitzonderingen, waarvoor Ausweisen zullen worden verstrekt. Op verzet zijn scherpe straffen gesteld.

De regering bepaalt het volgende:

Elke directe of indirecte medewerking bij de uitvoering der nieuwe Duitse bepaling is ten strengste verboden, zowel voor het gehele personeel in overheidsdienst als voor alle werkgevers. Burgemeesters, politiebeambten, personeel der bevolkingsregisters, al het overige personeel in overheidsdienst, alsmede alle werkgevers, die direct of indirect medewerking zouden verlenen aan de nieuwe Duitse maatregel tot mensenroof, stellen zich bloot aan latere vervolging wegens collaboratie met de vijand...

Dat was duidelijke taal. Van die bestraffing wegens collaboratie, die hier zo plechtig wordt aangekondigd, is weinig gekomen, maar wel werden er door de illegaliteit alvast bij voorbaat een aantal ambtenaren die tot medewerking met de Duitsers bereid waren, neergeschoten en het overigens zo zachtmoedige hoofd van de Binnenlandse Strijdkrachten ging zo ver dat hij zijn ondergeschikten verlof gaf werkgevers die weigerden aan dit verzet mee te werken, met boksbeugels en ploertendoders te bewerken. Nou ja, dat bevel werd weer prompt ingetrokken en, N.B.! op aandrang van de verzetsbeweging zelf. Waarbij we uit deze hele geschiedenis twee belangrijke zaken kunnen ontdekken, namelijk, dat onze regering in Londen de verzetsbeweging als een soort autoriteit in bezet gebied erkende en vervolgens de opmerkelijke gematigdheid van die verzetsbeweging...

Overigens, het zij hier in alle eerlijkheid en bescheidenheid gesteld: Het was geen gemakkelijk probleem. Het verzet stelde het zo en wij citeren daarbij ‘officiële’ woorden: ‘Toegeven en buigen is de zekerste weg naar de zelfvernietiging. Verzet tot het uiterste en met alle middelen is de enige mogelijkheid tot zelfbehoud...’

Met andere woorden, door toe te geven kunnen *enkelen* zichzelf redden, maar als volk, als collectief betekent het dat de Duitsers steeds grotere aantallen als slaven zullen wegvoeren, steeds sterkere verdedigingswerken zullen opwerpen, waartegen onze bevrijders straks zullen moeten stormlopen...

De anderen redeneerden aldus: Door gedeeltelijk toe te geven houden we althans nog een minimum van normaal volksleven aan de gang.

- Daarmee houden we ook een stuk Duitse macht intact, was het antwoord van het verzet.

- De Duitsers zullen een groot aantal weigeraars fusilleren...

- Als onze mannen bij honderdduizenden worden weggevoerd is dat even erg, zo niet erger dan het verbloeden van een volk op de slagvelden.

- Huisvaders kunnen met zo'n Ausweis het lot van hun familie verzachten...

- Ze verlengen er de oorlog mee, waardoor niet alleen de weggevoerden maar ook de achtergeblevenen met de ondergang worden bedreigd...

De illegale pers publiceert berichten van mannen die naar Duitsland zijn af-

gevoerd. Het klinkt als nieuws uit een vreselijke, onvoorstelbare onderwereld. Het verzet publiceert verhalen hoe de geallieerde soldaten aan het front zwoegen, lijdten en sterven. Waarom zij wel, waarom wij niet?...

Een groteske, bijna aan menselijke proporties ontsnappende discussie.

Precies zoals de situatie was. Die zou alleen nog maar erger worden.

En wanneer u nu denkt dat het verzet aan dit werk de handen vol had dan heeft u gelijk. Toch gebeurde er nog veel meer en nu, twintig jaar later, is het ook voor de schrijver dezes moeilijk te begrijpen, waar men voor al die andere dingen de fut vandaan haalde. Er werd gediscussieerd en nagedacht over het toekomstig Nederland, over de democratie, over de wederopbouw. Er werd in Noord-Nederland geprotesteerd als er arbeiders in het bevrijde Zuid-Nederland 12 uur staakten. Er werd gepolemiseerd met *De Waarheid*, die vond dat de gewapende verzetsbeweging in Frankrijk de wapens moest kunnen behouden, ook nadat er een nieuw bewind was gevormd. Er werd zelfs een stichting opgericht om, na de bevrijding, voor de slachtoffers van het verzet te zorgen... En dat gebeurde vaak door dezelfde mensen, die zich even actief met het verzet bezighielden.

Wonderlijke combinatie van krachten... Hoewel, en dit is dan opnieuw een illegaal krantebericht uit die dagen, stel het u ook weer niet té mooi voor.

Hier heeft u een bericht uit een nummer van 14 december 1944:

Na de razzia's hebben vele Duitsers zich verbaasd over de lijdzame houding van ons volk. Wij hebben Duitse officieren met minachting over ons horen spreken. Zij vinden ons volk een laf volk. Als bewijs voor deze mening gaven zij de houding van de Rotterdamse bevolking bij de razzia's. Letterlijk vertelden zij: 'Vrouwen, en dat niet weinigen, kwamen bij de Duitsers en boden zichzelf voor geslachtelijke omgang aan, als hun mannen of jongens werden vrijgelaten. Vele vrouwen kwamen met kilo's boter, flessen cognac enzovoort...'

Zeshonderd Rotterdammers zaten ergens onder bewaking van een officier en drie manschappen. De officier zei later: Wat een lafaards zijn deze Nederlanders. In Polen zouden ze dat anders gedaan hebben. Mijn manschappen hadden ter beschikking één machinegeweer met tien schoten en twee geweren met weinig schoten. Ikzelf had alleen mijn revolver. Hadden ze opstand tegen ons gemaakt dan hadden we er hoogstens twintig kunnen neerschieten, de rest van de zeshonderd had ons fijngehakt...

Ja, ja, maar als diezelfde Duitse officier nu nog leeft en hij zou voor het tribunaal gehaald worden om geoordeeld te worden wegens mensenroof, dan zou hij hebben geantwoord: Befehl ist Befehl.. Ich war nur ein sehr kleiner Mann... Zoals ze allemaal antwoorden.

Helden of schapen? Zo was toch de titel van dit artikel?

In ieder geval het was heel moeilijk in die dagen een man, zelfs een zeer kleine man, te zijn.

12 januari 1965.

De drie groten

Als deze woorden onder uw ogen komen is de staatsbegrafenis van Winston Churchill ten einde. Dank zij de wonderbaarlijke middelen van de moderne techniek zullen er over de gehele wereld ongeveer 350 miljoen mensen getuige van zijn geweest. En dat na een week (en langer) waarin Churchill voorpaginanieuws was! Ook zij die het nog niet wisten, moeten nu bekend zijn geraakt met zijn uitzonderlijke kwaliteiten als staatsman, soldaat, schrijver, historicus en wat al niet meer. Ik geloof niet dat daarvan een woord gelogen of overdreven is.

Liegen doet een Duits blad als de *Stern*, dat Churchill mede schuldig verklaarde aan de verdeling van Duitsland, schuldig aan het opdringen van het communisme in Europa. De Duitsers kunnen hun ware aard goed verbergen, dat konden ze ook vóór 1939, en Churchill was een van de weinigen die ze, tijdig en volledig, doorzag. Maar op zulke markante punten van de geschiedenis, zoals we er ook deze week één meemaakten, zijn ze weer dom genoeg om zich bloot te geven. Opnieuw wordt bewezen dat het Duitse probleem nog niet is opgelost, het Duitse verleden nog niet is overwonnen, het Duitse gevaar nog niet is bezworen.

Wie dat nu neerschrijft is in veler ogen een dwarskijker, een gevaar voor de Westerse solidariteit (waarin Duitsland niet gemist kan worden), een querulant en als allerergste een communistenvriend. Overigens, uit de vele biografische artikelen blijkt wel dat Churchill in de jaren twintig en dertig ook voor een gekke maniak versleten werd. De geschiedenis heeft hem en niet de anderen op een verschrikkelijke wijze gelijk gegeven.

Het is vanzelfsprekend dat in 'in de schaduw van gisteren' een saluut aan deze grote oorlogsleider niet mag ontbreken, ook al realiseert de schrijver zich, vluchtig en gauw zat als de menselijke geest is, dat de meeste lezers niet liever wensen dan Churchill nu rustig op zijn ereplaats in de geschiedenis te laten. Hij is geschiedenis geworden, een heroïsch stuk geschiedenis, maar even onherroepelijk voorbij als de geschiedenis. Nog goed voor een standbeeld, een straatnaam, een citaat, een schoolles en een studieonderwerp voor vakmensen...

Voor de mensen in de bezette gebieden, voor hen die actief aan het verzet deelnamen was de aanwezigheid van Churchill veel meer dan een grond van vertrouwen in de uiteindelijke overwinning, meer dan een bron van inspiratie. Churchill was de overwinning, hij was de zekerheid zelf, hij was de geconcentreerde wil van allen die bereid waren door te vechten tot het einde. Zijn grote redevoeringen waren gelijk aan veldslagen, aan Stalingrad en El Alamein, Normandië en de Battle of Britain.

En gek, veel méér was hij toen niet.

Onwillekeurig dringt zich de vergelijking op met die twee andere grote leiders uit de Tweede Wereldoorlog, die hem in het rijk der doden reeds zijn voorgegaan: Roosevelt en Stalin.

Soms vraagt men zich aarzelend af of een mens, een enkel man als Churchill is, met al zijn onvergelykbare grootheid, niet te véél eer wordt gegeven. Zelf wist hij dat altijd met zijn nooit aflatende humor binnen de perken te houden. Hij sprak over de soldaten en de matrozen en de vliegers en de gewone mensen, die de Duitse bombardementen doorstonden, hij sprak over hen die, verspreid over de ganse aardbol, onder onvoorstelbare moeilijkheden de vijand te lijf gingen en hij zei: They are the lions, I am only their roar. Zij zijn de leeuwen, ik ben hun gebrul.

Anders gezegd, ik ben hun stem, ik ben de uitdrukking van hun gezindheid en wezen. Dit is niet alleen een bescheidenheid die Churchill groot maakt, het is ook een veel preciezer uitdrukking van de werkelijkheid.

Churchill was Engeland. Dat kan van Stalin niet gezegd worden. Stalin was niet de Sowjet-Unie. Om het Russische volk tot die gigantische wil tot de strijd te bewegen moest Stalin *veranderen*. Hij moest het volk tegemoet komen en jarenlang ontkende waarheden erkennen. Hij was verplicht het partijbegrip terug te duwen en het vaderlands besef te beklemtonen, Hij moest leren meer te spreken van Rusland dan van het communisme. Hij moest vrijheden toestaan, die hij voorheen altijd had ontkend en bestreden.

Stalin moest leren, tegen zijn persoonlijkheid en politieke opvattingen in, zich te identificeren met het Russische volk. Een identificatie, die nooit helemaal gelukt is en die verdween naarmate de overwinning zekerder werd. Daarom oefende Stalin vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn grootste terreur uit en beschouwde hij vele helden uit de oorlog en vele van zijn actiefste medewerkers daarna als zijn gevaarlijkste vijanden.

De Duitsers hebben met hun onmenselijk en krankzinnig optreden meer tot de Russische oorlogswil bijgedragen dan Stalin.

Bij Churchill was dat anders. Hij was John Bull, hij was het Engelse volk van die dagen. Als hij in de eerste maanden van de oorlog nog binnenslands te vechten had tegen traagheid, onzekerheid en gebrek aan ernst dan rekende hij daarmee af met de erfenis van zijn voorganger, die in een deel van het Engelse volk nog nawerkte. Toen de sporen van Chamberlain waren uitgewist waren Churchill en Engeland één en hetzelfde...

Op een heel andere manier was er ook een discrepantie tussen Roosevelt en het Amerikaanse volk. Roosevelt was zijn volk ver vooruit. Het is niet helemaal ten onrechte wanneer zijn giftige bestrijders (en geen Amerikaanse president heeft zulke venijnige door haat verkrampste vijanden gehad als Roosevelt) beweren dat hij Amerika met slinkse manoeuvres in de oorlog heeft willen dwingen.

De Japanse aanval op Pearl Harbour vergemakkelijkte Roosevelt's werk, dat wellicht, zonder deze Japanse stommitieit, nooit gelukt zou zijn. Zeker, Roosevelt had binnenslands zijn trouwe aanhang. Wellicht was er, dat kan tegelijkertijd gezegd worden, nooit een Amerikaanse president die zoveel afhankelijkheid en liefde van zijn volk heeft ontvangen. Maar dat was altijd maar een déél, wisselend van groter naar kleiner en omgekeerd. Zijn sterkste onverdeelde aanhang had Roosevelt buiten Amerika.

Voor ons in de bezette gebieden was Churchill onze wil tot verzet, onze vastbeslotenheid te blijven vechten. Stalin was een onverwachte hulp in een tijd waarin elke hulp van iedere kant welkom was, maar hij bleef een vreemde. Roosevelt was onze hoop op de toekomst. Hij bracht de wereld van na de oorlog tot leven, hij verpersoonlijkte de vrede, waarvoor thans nog gevochten moest worden, maar waaraan straks zou mogen worden gebouwd, een vrede in een beter georganiseerde wereld dan die van vóór de oorlog.

Roosevelt heeft het einde van de oorlog niet mogen beleven. Als hij het gehaald had zou het Amerikaanse volk hem hebben laten vallen, om de eenvoudige reden dat het maatschappelijk en geestelijk nog niet zover was als hij. Twintig jaren later pas zouden Kennedy en Johnson de gelegenheid krijgen zijn concepties opnieuw tot leven te brengen, aangepast aan de eisen van een inmiddels veranderde wereld.

Met Stalin zou het Russische volk pas na zijn dood kunnen afrekenen. Met de opkomst van Chroesjtsjov werd Stalin niet alleen herbegraven, zijn verhuizing van het Leninmausoleum naar een eenvoudiger graf was zijn eigenlijke begrafenis. Een afrekening met het verleden.

Ook Churchill werd na de oorlog 'afgedankt'. Ware hij een Roosevelt geweest dan zou zijn heerschappij ongebroken hebben voortgeduurd. Churchill was de oorlog. In het besef van de noodzaak van maatschappelijke veranderingen waren Churchill en het Engelse volk niet meer identiek. Daarin was het Engelse volk van toen hem vooruit.

Er zijn er die wijzen op Churchills conceptie van een verenigd Europa. Hij is dan de man die dit als eerste zag en onder woorden bracht. Ik geloof dat dit onjuist is. In vele illegale geschriften tijdens de oorlog was in Nederland, en in Frankrijk en andere landen, dezelfde gedachte allang gelanceerd en zelfs min of meer uitgewerkt. Churchills visie op een verenigd Europa was een verlengstuk van zijn oorlogsmentaliteit, want hij verbond het onlosmakelijk met een nieuw *oorlogspathos*, namelijk de strijd tegen de Sowjet-Unie en het communisme.

Daarom is voor mij Churchill het einde van een eeuw, die in de figuren van koningin Victoria en Churchill twee glorieuze hoogtepunten bereikte. Alle

goeds, dat van die eeuw te zeggen valt, is in Churchill belichaamd en dat is onvergelijklijk veel. Daarom zal hij ook altijd onder ons blijven leven.

Stalin is alleen maar verleden tijd. Naarmate de geschiedenis voortschrijdt zal hij meer in het duister verdwijnen en meer de trekken aannemen van zijn grote tegenstander Hitler, met wie hij, beter dan de anderen, wedijveren kon in hardheid, onmenselijkheid.

Churchill is veel geciteerd en van zijn woorden zijn er al heel veel algemeen bezit geworden. Ik wil er hier nog enkele uitnemen, vooral om zijn verschil met Stalin aan te geven, maar ook om te laten zien hoe Churchill nooit de trekken heeft aangenomen van een oorlogsgod, hoezeer hij ook de oorlogswil van alle volken verpersoonlijkte.

Sprekend over de strijd ter zee tegen het Duitse duikbotengevaar zei hij: Wij zullen ze aanvallen, nee niet *merciless*, niet zonder barmhartigheid, want God verhoede dat wij dit ooit zouden worden, maar wel overal, altijd en zonder ophouden...

Wie zulke woorden onder zulke omstandigheden tegen zulk een vijand uitspreekt is niet alleen een groot staatsman, een groot leider, een groot soldaat, die is een groot, zeer groot en voorbeeldig mens! Hetzelfde geldt voor zijn nooit aflatende eerbied voor de democratische parlementaire instellingen van zijn land. In zoverre moge Churchill ons, met heel zijn geweldige kracht, begeleiden in de toekomst.

Zonder van Roosevelt een profeet te maken, geloof ik echter dat, van de drie, Roosevelt het meeste 'toekomst' is en zelfs in zijn vage en soms vrij kinderlijke concepties nog door miljoenen zal moeten worden ontdekt.

Meer dan enig ander creëerde hij een oorlogsdoel dat tot vandaag de dag het doel ook van onze politieke activiteit mag zijn en blijven: de gewone man, de naamloze, zwart of blank, geleerd of ongeletterd, maar altijd de mens en zijn menselijkheid en zijn waardigheid en zijn mogelijkheid in vrede en recht te leven.

Het enige doel dat de dood van de miljoenen in de Tweede Wereldoorlog enige zin geeft.

30 januari 1965.

Geestelijk leven en lege magen

Dit is de week, waarin de tv-uitzending over de hongerwinter plaatsvond. Voor wie het niet heeft meegemaakt moet het een glimp geweest zijn van een primitieve chaotische maatschappij, waarin honger, moord en geweld verschijnselen van alledag zijn. Door de wonderbaarlijke ontwikkeling van de techniek doet ons dit niet vreemd aan. We hebben het sinds 1945 méér gezien, in Azië, in Afrika en elders. Vreemd is alleen maar dat dit rijke Nederland met zijn parkeerproblemen vanwege de vele auto's, luchtverontreiniging vanwege de vele industrieën en gehakketak over radio en tv vanwege de reclame en de welvaart,

nauwelijks ‘gisteren’ ook midden in zo'n barbaarse periode zat. We zijn er onverwacht snel uitgekomen, veel sneller dan iemand, ook politici en economen, had durven hopen.

Het zou natuurlijk onzin zijn en een bewijs van grove ondankbaarheid om te zeggen: Was het maar niet zo vlot gegaan. Toch, wie de illegale pers van die dagen leest komt tot de conclusie dat er, op die kleine vodies papier, meer en geconcentreerder over de wezenlijke vraagstukken van heden en toekomst werd geschreven (en gelezen!) dan nu het geval schijnt te zijn.

Jaspers, de grote filosoof, en anderen hebben erop gewezen dat de snelle wederopbouw een grote verrassing was, waardoor de afkeer van de oorlog is verkleind. De mogelijkheden tot herstel bleken groter dan men vermoedde en de apocalyptische voorspellingen van vóór 1939 en tijdens de oorlog bleken te somber te zijn. Waarom hetzelfde niet veronderstellen, nu weliswaar de vernietigingsmiddelen maar ook de technische middelen tot wederopbouw zo enorm veel groter zijn geworden?

Wie vandaag de dag waagt enige twijfel uit te spreken over onze welvaart is een zwartkijker. Die welvaart is zo onverwacht gekomen, dat we er nog lang niet op uitgekeken zijn en hiephiephoera!, we zijn kennelijk nog lang niet aan het eind. Natuurlijk werpt de welvaart ook zijn geestelijke vruchten af. De ontmoetingsmogelijkheden die tv en radio bieden, zijn niet gering. De belangstelling voor muziek, ballet en dergelijke is toegenomen. De mogelijkheid vreemde landen te bezoeken verwijdert onze blik. Vult u het lijstje zelf maar aan. Met hongerige magen is het moeilijk cultuur te bedrijven, zegt men. En ook: Erst kommt das Fressen und dann die Moral.

Nochtans... Hoe was dat in een tijd, waarin, om een ondergronds blad te citeren: ‘In elke straat, in onze huiskamers en in onze eigen geest, wij dagelijks voor de keus staan ongeremd toe te geven aan onze instincten tot zelfbehoud dan wel te blijven gehoorzamen aan de eisen van recht en naastenliefde?’

Ten aanzien van de materiële mogelijkheden zag men het in die hongerwinter somber in. Voor Radio Oranje zei Den Doolaard op 26 december '44: ‘De praalvolle zathheid van een nieuwe gouden eeuw zal dit geslacht niet beleven. Wij gaan niet een gouden maar een ijzeren eeuw tegemoet...’

Een markante uitspraak, maar niet waar. Een illegaal blad schrijft: ‘Het levensniveau van ons volk zal niet stijgen, maar integendeel zakken en tot een lagere stand vervallen. Wij doen er goed aan ons met deze harde waarheid vertrouwd te maken. De illusie van de vooruitgang ligt aan scherven en wanneer wij het wagen woorden als “progressief” en “vooruitstrevend” uit te spreken, bedoelen we daarmee niet de negentiende-eeuwse belijdenis van toenemende welvaart. Het is een met vrees en beven uitgesproken hoop iets meer recht, iets meer vrijheid en daarin iets meer geluk aan een verarmd volk te brengen. Maar wij zullen dan ook hebben te erkennen, dat recht en vrijheid van een andere orde zijn dan stoffelijke welvaart en wij zullen ons geluk niet aan onze stoffelijke

welvaart maar aan recht en vrijheid moeten meten. Dit te doen zou waarlijk een revolutie betekenen...' Welnu, die revolutie is uitgebleven, als zo veel in die tijd verwachte revoluties.

En even verder in hetzelfde artikel: 'Thans kan, wie de waarheid aandurft, iedereen vaststellen hoezeer wij onze levensvreugde op onze welvaart hadden gebouwd en wie zich de tijd gunt de politieke discussies van het verleden nogmaals te bestuderen, zal bemerken hoe sterk ons politieke leven betrokken was op de bescherming, verkrijging of verdeling van onze stoffelijke rijkdom, met een vaak beangstigende negatie van andere overwegingen...' En dat zei het blad van de vóóroorlogse politiek, toen we midden in een economische crisis leefden, bijna een half miljoen werklozen telden en de sensatie van de beursberichten lag in het aantal punten waarmee de koersen waren gedaald.

De eerste naoorlogse regering sprak over een gelijke verdeling van de armoe. Ook Gerbrandy had vanuit Londen reeds daarvan gerept. Minder dan twintig jaar later is het probleem precies het omgekeerde geworden, de verdeling van de rijkdom. De vragen van vrijheid en recht, waarvan de ondergrondse pers in die dagen sprak, zijn gefixeerd in de schemata van de Koude Oorlog, ze werden nauwelijks geaccepteerd bij de oplossing van het probleem van de dekolonisatie en het probleem van de armoede (thans op wereldschaal overgebracht) lijkt er meer één van burgerlijke weldadigheid en zelfvoldaanheid, dan van vrijheid en recht.

Op 14 januari 1945 hield de toenmalige minister Burger⁷⁴ een rede voor Radio Oranje over de bestraffing van oorlogsmisdadigers. Zijn betoog kwam hierop neer: Een volk bestaat nu eenmaal niet uit helden. Het gaat er niet om of iemand in de oorlog iets fout heeft *gedaan*, het gaat erom of hij *fout* is *geweest*, met andere woorden, niet om een fout maken maar om fout *zijn*.

De bestraffing van oorlogsmisdadigers en collaborateurs was, ook in de hongerwinter, een zaak waarmee men zich intensief bezighield. Wie denkt dat er uitsluitend een bijltjesdagstemming heerste, vergist zich. Het ging niet om wraak maar om recht, niet eens allereerst om bestraffing maar om zuivering, dat wil zeggen het weer gezond maken van het Nederlandse volks-‘lichaam’.

Minister Burger hield zijn redevoering in een tijd, toen vanuit Londen vrijwel in elke uitzending over naoorlogse strafmaatregelen werd gesproken. In Nederland was de zogenaamde Liese-Aktion aan de gang, een aanslag op alle Nederlandse mannen van 17 tot 48 jaar. De regering verbood elke vorm van medewerking aan deze actie, de ondergrondse organisaties probeerden met een krachtsconcentratie als nooit tevoren werkgevers en arbeiders en ambtenaren ervan te overtuigen dat verzet tegen de Duitse maatregel geen zaak van moed of tact of persoonlijke geaardheid was, maar een plicht en de enige methode om zichzelf en ons volk van de ondergang te redden.

‘De vraag of iemand in zijn houding van verzet tegenover de vijand van meer of minder moed heeft blijkt gegeven, van meer of minder tact, van meer of

minder succes, is voor het vraagstuk van de zuivering van geen enkele betekenis,' zei minister Burger.

Zo antwoordde het verzet: 'Wie bijvoorbeeld door hulp aan de vijand rijk geworden is, toont geen gebrek aan diplomatie, geen gebrek aan tact, maar heeft een misdrijf gepleegd en wel van het vuilste soort. Een nog merkwaardiger fout maakt de minister als hij "begane fouten" ongestraft wil laten en "hen, die fout zijn" dus de gezindheid, wil straffen. Wij hebben steeds gedacht, dat de gezindheid, dat is in diepste wezen de vrijheid van geweten, onaangetast behoort te blijven in een democratisch land en het is juist één van de grieven, die wij tegen het nationaal-socialisme hebben, dat het mensen straft niet op grond van wetsovertredingen maar louter op grond van hun gezindheid... Laten we het ergste voorbeeld nemen: wanneer Mussert gedaan had wat hij enkele weken voor mei 1940 beloofde te zullen doen, namelijk met de armen over elkaar zitten en toekijken, wij zouden hem niet als goed vaderlander geprezen hebben, maar hij zou zijn hals hebben gered...'

Op dit niveau bewoog zich de discussie in een tijd toen niemand, letterlijk niemand meer zijn leven zeker was, toen kou, honger en dood door elke straat slopen en het brute geweld oppermachtiger scheen dan ooit.

Vandaag de dag is het probleem van de bestraffing van oorlogsmisdadigers opnieuw aan de orde. De termijn waarin ze voor de rechter grijpbaar en strafbaar zijn, is bezig af te lopen. Kan dat nu zomaar? Mag dat nu zomaar? Er zijn er maar weinigen die er warm voor lopen en de meerderheid beschouwt ze als scherpstijpers en duistere fanatici...

Het waren niet de enige thema's waarover in die hongerwinter werd gedacht en gesproken. Het verzet hield zich bezig met de voorbereiding van de verzorging van de slachtoffers in eigen kring. De kunstenaars werkten aan hun toekomstige rol in de maatschappij, hun culturele positie, niet hun materiële, de naoorlogse politieke partijvorming werd besproken, de wezenskenmerken van de democratie, toen uit bevrijd Griekenland, Frankrijk, België berichten kwamen van onderlinge strijd, burgeroorlog enzovoort. De artsen protesteerden opnieuw bij Seyss-Inquart en ze deden dit op een wijze die geheel in overeenstemming was met de unieke betekenis van hun ambt. Onderwijl hadden ze hun zieken, hun stervenden, hun hongerenden meer dan ooit en die moesten ze helpen met middelen, schaarser dan ooit. De kerken waren instituten voor voedseluitdeling, kinderverzorging en wat al niet meer geworden. In de grote steden waren hun gebouwen ingericht voor lijken die niet begraven konden worden, maar tegelijk was er een bezinning op wezen en taak van de kerk.

Zo zouden we door kunnen gaan en nog vele voorbeelden noemen, ook al gaan we daarbij niet zo ver als Lunshof⁷⁵, die de voorbereiding voor de verschijning van *Elseviers Weekblad* ook al onder het verzet rangschikt.

Misschien had Ortega Y Gasset toch wel ietwat gelijk toen hij schreef: 'Wij

zouden de illusie kunnen koesteren, dat een leven hetwelk in een wereld van overvloed is ontstaan beter, krachtiger en verhevener zou zijn dan in een worsteling met de schaarsheid. Het is één van de vele mismakingen, die de weelde ons brengt...'

Naar aanleiding van een vroeger artikel in deze reeks kreeg ik een brief van een joodse dame. Ze legde me de verschrikkelijke vraag voor, waarom de Nederlandse regering in Londen wél in 1944 de medewerking aan de deportatie van de (Arische) mannen strafbaar stelde, maar in 1941 en '42 niet de medewerking aan de deportatie van joodse mannen en vrouwen en kinderen en zuigelingen en zieken en grijsaards.

Het zou een klein tegenbewijs zijn op de woorden van Ortega als deze vraag ons, ook nu ruim twintig jaren later, niet met rust liet. Het zou een klein blijk zijn van het besef, nu Rajakowitsj, de organisator van de jodenmoord in Nederland, in Wenen voor zijn rechters staat, dat wij als volk in de getuigenbank hebben plaatsgenomen, dubieuze getuigen voor wat velen onzer betreft die zich schuldig hebben gemaakt aan de zonde der nalatigheid.

27 februari 1965.

Eindnoten:

- 74 *Mr. J.W.A. Burger* - Advocaat te Dordrecht, ontsnapte tijdens de oorlog naar Engeland, werd in Londen minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Gerbrandy, nam nog vóór de bevrijding zijn ontslag, lange tijd fractie-voorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer.
- 75 *H. Lunshof* - Journalist, trachtte na de oorlog de rol van het verzet, met name die van de illegale pers, in discrediet te brengen onder meer door publikatie van enkele brochures.

Zo was de bevrijding

Dit is het laatste nummer uit deze serie. Hiermee houdt dit geschrijf op, of men moest weer opnieuw beginnen. Nu 25 jaar geleden. Ook de cirkel van bezetting en bevrijding sluit zich. Op 5 mei hebben we de bevrijding herdacht, op 10 mei begon de Duitse overval, nu 25 jaar geleden. Een stralende meimorgen zoals dat heet, maar, zo schreef een dichter:

Ginds roept de vroege koekoek: moord!

en onverdraagzaam en niet op het Europa van 1965 ingesteld als hij toen was, liet hij erop volgen:

*En ieder die dit roepen hoort
bidt God, straf deze moordenaar*

Nou, als het om Hitler ging, dan heeft hij zijn straf thuisgekregen. Met zijn medewerkers en handlangers is men vandaag de dag, twintig, vijfentwintig jaren later nog bezig...

Aleer deze aflevering werd geschreven zat er een flink hiaat in de regelmatige opeenvolging van de artikelen. Deze reeks zit trouwens vol hiaten, maar was ook

niet bedoeld als historische kroniek van de bezettingstijd. Geschreven werd over datgene wat aanknopingspunten bood met de wereld van vandaag en ons leven van heden. De aanleidingen lagen in het nu, niet in het verleden. Het is een merkwaardige ervaring te bemerken dat, naarmate de chaos en de honger, de terreur en de verwoesting toenemen, de actuele betekenis voor het heden en de affiniteit met de problemen van vandaag minder worden. Proporties, vergelijkbaarheden, vallen weg. Chaos is zinloos. Van het absurde valt niets te leren,

men kan het uitbeelden en beschrijven, maar, zoals gezegd, deze serie was niet bedoeld als geschiedschrijving. Vergelijkingen kan men zoeken in de Congo, in de hongerprovincies van India en helaas op vele andere plaatsen op deze planeet, maar niet in Nederland...

Sinds december 1944 was het leven in de bezette gebieden van ons land een absurditeit geworden. Bijna iedere Nederlandse burger was vogelvrij. Alle straten en landwegen waren het jachtterrein van de Duitse slavenjagers, die de mensen wegroofden als kattenmeppers onze poezen. Het normale politieapparaat bestond niet meer en was grotendeels vervangen door bewapende bruten en stommelingen, gerecruteerd uit de onderste rijen van de nsb, de Landwacht. Gas, elektriciteit en dergelijke waren uitgeschakeld. De ptt werkte niet meer. Ik heb huizen van drie verdiepingen in enkele uren tijd zien afbreken, door honderden mensen tegelijk, als mieren krioelend over de bouwval. Om een stukje brandhout voor de kachel. Wie viel of getroffen werd door een vallende steenklomp bleef liggen als een vod. Bij een bombardement ging men een getroffen maar nog levend paard met zakmessen en bijlen te lijf. Verhongerde moeders spaarden het laatste voedsel voor kinderen en er waren gezinnen waar ieder lid zijn eigen portie moest wegstoppen uit angst dat de ander het zou gappen. Ik heb een gedeserteerde Duitse soldaat zien opbrengen door de Feldgendarmerie, een stukje doodvermoeide menselijke ellende op weg naar de galg. Het beeld spookt nog door mijn dromen. Op een vuilnisbelt, midden in de stad, werden Nederlanders gefusilleerd en voorbijgangers, ook kinderen, werden gedwongen toe te zien. De Grüne Polizisten die dat deden, behoren niet tot de oorlogsmisdadigers en worden niet vervolgd. U kunt ze deze zomer in Zandvoort tegenkomen.

Nee, ik maak geen schilderij van de hongerwinter. Ik noem maar wat op dat mij te binnen schiet. Ons volksbestaan, ons menselijk bestaan, ons bestaan als mens op een nachtpitje, en wie, die het niet ervaren heeft, weet hoe ontluisterd, miezerig en zielig en wreed die hele hoop van nette meneren en mevrouwen die nu door onze welvaart galopperen, wordt, als de steunsels van civilisatie wegvallen?

Jawel, maar op dezelfde vuilnisbelt waar de Duitsers vele Nederlanders neerknalden, legden dappere jongens enkele uren later de Nederlandse vlag. Wijd uitgespreid. En ineens was het een monument. In dezelfde tijd waarin de chaos tot volstrekte absurditeit uitgroeide, was het ondergronds verzet beter georganiseerd dan ooit tevoren. Van avontuur was het een handwerk geworden, van een romantische idealistische bevlieging bijna een wetenschap. Terwijl de regeringloosheid in de gezinnen, op straat, in de scholen en de fabrieken toenam, kreeg Nederland in die dagen zijn eerste officiële ondergrondse ‘regering’ in de vorm van het college van vertrouwensmannen. Terwijl het contact tussen families verloren ging en het bijna onmogelijk was van Amsterdam-centrum naar Amsterdam-Noord te komen, was het contact met Londen intensiever en veelvuldi-

ger dan ooit. Terwijl de honger groter werd kwam er meer jenever beschikbaar voor de illegaliteit, dankzij collaborerende fabrieken die op het nippertje nog wat wilden goedmaken, en waarmee!

Een mens is een taai dier. Hij blijkt met veel minder toe te kunnen dan hij in zijn welvaart en rust meent. Zelfs zijn geluk schijnt er in zekere zin onafhankelijk van te zijn. Als ik even tevoren heb gezegd dat de mens in zijn gedragingen zo gemakkelijk beneden het algemeen menselijke gedragspatroon valt, dan zeg ik nu dat een van de wonderbaarlijkste dingen is hoezeer ons volk in het algemeen een zekere waardigheid, stijl en samenzijn wist te bewaren en dat onder omstandigheden, die daar bijna een lachertje van maakten. Het resultaat van een eeuwenoud en vrij streng cultuur- en gedragspatroon, van opvoeding, taboes en vele zaken meer, die men heden als ouderwets ervaart. Of van iets anders?

Nochtans, een absurde chaotische tijd, die ik langs de denkwegen waarlangs ik het schoolverzet, het artsenverzet, de pers en honderd zaken meer benader, niet benaderen kan. Het is alsof iets van het chaotische mijn denken thans nog verwacht. Het worden flarden, groteske beelden, die overigens minder emotie teweegbrengen dan de gebeurtenissen uit 1940 tot, laten we zeggen, begin '44. In ieder geval, wie denkt dat een menselijk avontuur als een oorlog is, in zijn loop te berekenen valt, vergist zich. Het loopt altijd anders. Toen de vijand uit het oosten kwam, in 1940, was Rotterdam het centrum van de strijd. Nu de bevrijders uit het westen komen, wordt er niet op onze stranden gevochten, niet in het westen, maar in het oosten. Terwijl voor de ene helft van ons land de ellende voorbij is begint zij voor de westelijke helft pas goed, maar anderzijds, terwijl de steden en dorpen van het oosten vechtend bevrijd moeten worden, met tanks en granaten, komt de vrijheid in het westen als lunchpakketten uit de lucht vallen.

Als in bezet gebied bijna niemand meer telefoneren kan, bestaat er een uitnemende verbinding tussen bezet en vrij Nederland. Als er geen stroom meer is, als de voorraden zijn uitgeput, als er geen machines meer draaien, is de gezamenlijke opslag van de ondergrondse pers tot in de vele honderdduizenden, ja tot miljoenen opgelopen, tienmaal meer dan in 'betere' tijden.

Maar er zijn nog andere dingen:

Vijf jaren lang is het verzet in Nederland, de strijd om de vrijheid op vaderlandse bodem een zaak geweest van burgers, van mannen en vrouwen, jongens en meisjes met een confectiepakkie aan. Als de vrede komt, is dat een zaak van militairen, dan komt het mg, het Militair Gezag, dan komt het uniform.

Vijf jaren lang is de verzetsbeweging het geweten en de voorhoede van het Nederlandse volk geweest, moesten beslissingen genomen worden van een zwaarte waaronder ook regeringen gebukt zouden gaan, maar ze wérden genomen en het waren meestal goede besluiten. In de laatste weken van de bezettingstijd zijn er opnieuw zaken aan de orde die over leven of dood beslissen.

Het gesprek met de vijand wordt geopend door een man die ik een collaborateur noem, vijf jaren lang, het wordt overgenomen door anderen, er wordt van alles gedaan en gezegd, tegen Seyss-Inquart, tegen de regering in Londen, tegen het geallieerd opperbevel, maar... zonder dat de verzetsbeweging daarin gekend is, zelfs zónder dat de verzetsbeweging op de hoogte gesteld wordt...

In de organisatie waarin ik werk, heerst honger. Niet zo erg als onder de burgerij want de gezamenlijke verzetsbewegingen zorgden ervoor dat er, zij het kleine dan toch extra, porties voedsel beschikbaar zijn om het werk gaande te houden. Maar tot de organisatie behoren ook de families waar de werkers onderdak vinden en ook daar heerst honger. Er wordt een binnenschip gecharterd, dat naar Friesland zal varen. Daar is voedsel. Voor tien flessen jenever wordt er, met een tweetal jongens van de eigen organisatie, die daarvoor aangewezen zijn, een bemanning van Duitse soldaten gevonden, die het schip door de controle zullen loodsen. Ze komen terug mét aardappelen. In een kroegje op het Singel wordt de geslaagde onderneming gevierd, de Duitsers erbij en ook de elfde fles jenever. Een van de illegale medewerkers heette Albert. Hij had de leiding van de onderneming. Een bezopen Duitser zit met de arm om hem heen geslagen en lalt in gebroken Nederlands: Albert ist Gott. Der geest van Albert schweefde über de Sudersee...

De aardappels werden verdeeld met behulp van de politie. Voor één pond liet ik ook m'n haar knippen. Dat was hard nodig.

Toch was het een vrij gevaarlijke onderneming. Albert kwam er goed doorheen. Luttele dagen later is er de capitulatie. De oorlog is voorbij, maar op de Dam beginnen Duitsers, uit angst? door een misverstand? op de samengestroomde menigte te schieten. Ook iemand van onze organisatie behoort tot de getroffen. Een kogel dwars door het hoofd. Hij sterft in het Binnengasthuis en we staan bij zijn sterfbed. Als hij dood is zal hij naar de kelder verhuizen, want gelegenheid om te begraven is er allang niet meer. Gelukkig kennen we de chirurg en die geeft toestemming het lijk mee te nemen als we zelf maar voor vervoer zorgen. We organiseren een bakfiets, we wikkelen hem in een zeildoek, als we hoeken omgaan in het nauwe straatje rolt het zeildoek met zijn inhoud in de lege bak van links naar rechts...

Zo was de bevrijding.

En nog iets. In het begin van het jaar waren een aantal voormannen van het verzet door verraad in de val gelopen en gearresteerd. Ook iemand van onze groep was daarbij. Ze vormden het voorlopig bestuur van de latere Stichting '40-'45. Waar zaten ze? Wat zou er met ze gebeuren? Wat hadden ze wel, wat niet bekend? Tot de koeriersters behoorde een meisje wier broer gefusilleerd was omdat hij behoorde tot de overvallers van het bevolkingsregister in Amsterdam. Ze had contact met zijn vroegere Sachbearbeiter onderhouden. Ook nog in 1945. Je wist nooit waar het goed voor was. Deze Duitser zegt haar iemand van het verzet te willen spreken. Nicht so ein Würstchen... Hij heeft wat voor. Ik

word er voor aangewezen. Een ontmoeting vol met veiligheidskleppen wordt georganiseerd, maar op de dag dat die plaats zou hebben wordt Oelschlägel vermoord, een sd'er. De anderen krijgen opdracht die avond thuis te blijven. Dus moet ik naar de sd. Ik ging. Ik was niet bang en ik ben er zeker van dat dieptepsychologen zullen vaststellen dat er een onbewuste Todestrieb aanwezig was. Dat is heel wel mogelijk. We verlangden naar de vrijheid en we waren er bang voor.

De sd'er heeft een plan. In Purmerend is de nsb-burgemeester gekidnapt door de illegaliteit. Diens vrouw is een Duitse dorpsgenote van de sd'er. Zijn voorstel, zegt hij, ligt zuiver in het menselijke vlak. Hij wil die burgemeester terug, terwille van zijn jeugd vriendin, ik krijg dan mijn vriend terug. Ik maak het verhaal kort. In Purmerend aangekomen, blijkt de man ontvoerd te zijn door jongens van mijn eigen organisatie. Ze hebben gelogen, gezegd dat hij nog leeft, om represailles jegens gevangenzittende Purmerenders te voorkomen. De man die ook mij deze leugen moet komen vertellen blijkt een vooroorlogse vriend van me te zijn. We hebben nooit geweten dat we in een zelfde georganiseerd verband werkten. Hij zegt de waarheid. De burgemeester is dood. Met die boodschap moet ik terug. Nee, er gebeurt niks met onze mensen, maar er blijft wel een geregeld contact met deze sd'er. Ik leer zijn hele levensgeschiedenis kennen. Een tragische. Ik krijg een geheim telefoonnummer en hij kan mij bereiken onder de naam Frank. Er vindt zelfs een gesprek plaats met Lages. Ongeveer zo:

‘Wat willen u en uw mannen doen als de communisten naar de macht grijpen?’

Ik lach en zeg dat ze dat niet zullen doen.

‘Maar als... en wat verwacht u dan van ons?...’

Ik zeg niks, lach.

Hij zegt: ‘Wij staan gereed u te helpen.’

Ik zeg wat over hulp bij Beëlzebub halen en probeer in het Duits het spreekwoord te citeren over de kat en de kater. Weet niet wat kater is en zeg ‘Mann-Katze...’

Tussen de sd'ers onderling zaaien we wantrouwen en haat. We zeggen bewijzen te hebben dat die en die de benen wil nemen en in burger wil onderduiken. Ze vertrouwen elkaar niet meer...

Maar al met al, als Amsterdam feestviert, zitten onze vrienden nog gevangen. Men is van plan ze als gijzelaars naar Den Haag te voeren met de mogelijkheid dat ze onderweg neergeknald worden.

Er vinden dramatische telefoongesprekken plaats, met Lages en Rühl en Viebahn.

‘- Und wenn sie jetzt nicht sofort entlassen werden, Gott verdammt, so werden sie noch heute Abend auf dem Dam gehängt werden, wenn die Meute euch nicht schon zerrissen hat...’

Ze kwamen vrij, laat, op het nippertje. Die avond was er ook bij ons feest, op een onderduikadres aan de Prinsengracht. Telefoon. Het is de man die ik als

eerste bij de sd ontmoette, de vriend van de Purmerender burgemeestersvrouw, nu weduwe. Maar die zijn er zoveel. Miljoenen!

- Ich möchte Sie grüssen...

Ik zwijg.

- Ich warte hier bis deine Leute kommen, mich zu holen...

Ik zwijg.

- Na ja. Vielleicht begegne ich in der Hölle ein Franzosen, ein Engländer und so ein illegale Werker und spielen wir zusammen ein Spielchen Skat...

Ik zwijg.

- Sie erwarten viel von der Freiheit, tun Sie nicht, Herr Frank?

Ik zwijg.

- Sie werden bald enttäuscht sein...

- Grüss Gott, das wollte ich eigentlich nur sagen...

Ik wil wat zeggen, ik wilde de hele tijd wat zeggen, maar ik weet niks. Ten slotte:

- Adieu, zeg ik. Ik zeg à Dieu, mache es mit Gott.

Toen hingen de vlaggen al uit en het was een trieste avond.

Waarmee ik maar zeggen wil... en dat is nu juist wat ik niet weet en wat ook niet meer gezegd hoeft te worden, nu we ons zat gegeten hebben aan de vele woorden wat de oorlog betekende, waarom die gevoerd werd, wat vrijheid is, en wat vrijheid moet zijn. Het zal wel allemaal waar zijn wat er is gezegd, we zijn niet gek en de sprekers helemaal niet.

Ik had gedacht deze serie artikelen toch eenmaal te zullen beëindigen met een gloednieuwe peroratie over wat er allemaal geleden is, waarom, over de prijs van onze vrijheid en over de grote edele taken die ons nog wachten. U ziet, er is niks van gekomen en ik vind het eigenlijk wel goed zo, want de hele serie is eigenlijk wel ietwat *con sordino* geschreven.

Maar op één ding wil ik hier wijzen. Toen de hoofdredacteur van dit blad, die inmiddels mijn vriend is geworden, mij uitnodigde deze reeks te schrijven, wist hij dat ik niet tot zijn partij en niet tot de politieke richting behoorde die zijn blad uitdrukt. Toch bleef hij bij zijn uitnodiging en er is nooit wat van mijn manuscript geschrapt. Dat is niet alleen de liberale traditie op haar mooist, maar ook een van de grondslagen van de democratie, namelijk de wetenschap dat we bij alle (en terechte!) verschillen en (geoorloofde en onvermijdelijke en zelfs gewenste!) tegenstellingen toch meer gemeenschappelijks hebben, dat de verschillen tegelijk accentueert en relativeert.

Ik dank hem voor die uitnodiging van destijds.

En tot slot: Er is een Russisch rijmpje, dat ik bij u onvergetelijk zou willen maken en dat, als dat gelukt, de gehele zin van deze artikelenserie uitmaakt. Dit:

*De eerste wereldoorlog was niemands schuld
De tweede wereldoorlog was iemands schuld
De derde wereldoorlog is mijn schuld...*

Snapt u?

8 mei 1965.

Verantwoording bij de eerste druk

Het is triest om het te moeten constateren, maar niettemin de waarheid: als H.M. van Randwijk alias *Sjoerd van Vliet* was blijven leven, zou deze ‘kroniek van het verzet 1940-1945’ nooit zijn verschenen als boek, of, op z'n gunstigst, vele, vele jaren later.

In zijn omvangrijke schriftelijke nalatenschap bevinden zich honderden brieven van lezers van het *Algemeen Handelsblad*, die al spoedig nadat de eerste hoofdstukken waren gepubliceerd, begonnen aan te dringen op uitgave in boekvorm. Van Randwijk reageerde niet, of in vage termen.

In die nalatenschap bevindt zich óók een aantal brieven van Nederlandse uitgevers die hem halverwege de dagbladpublicatie vroegen, om zijn kroniek als boek te mogen uitgeven. Ten slotte kwam hij met twee van de vier uitgevers, die deze verantwoording hebben ondertekend, tot een voorlopige overeenkomst. Maar vóór zijn artikelenserie als boekuitgave zou kunnen verschijnen, moest er, wat hem aanging, nog heel wat water door de zee gaan. Dit moest nog eens worden gecontroleerd en dát moest nog worden aangepast of bijgevoegd. Kortom: er zou nog veel werk moeten worden verzet vóór zijn fiat tot afdrukken kon worden gegeven. En degenen die hem van zeer nabij kenden en de jaren door nauw met hem hadden samengewerkt, onder wie de twee hierboven genoemde uitgevers, wisten maar al te goed, dat het plan als zo veel andere plannen van deze grote, maar rusteloze en onberekenbare figuur voorlopig of definitief kon worden bijgezet. Dat het nu tóch werd gerealiseerd - anderhalf jaar na zijn dood (13 mei 1966) en in een voor hemzelf niet geheel voltooide vorm - is in eerste instantie te danken aan Mr. C.A. Steketee, hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad*. Wij laten hem zelf aan het woord:

‘Dit boek werd geboren op woensdag 24 februari 1960, 's avonds tussen acht en tien. Aan de wieg stond de vara. In een van de vele televisieforums, waaraan Van Randwijk heeft deelgenomen, verklaarde hij die avond, dat de ware geschiedenis van Nederland in de jaren 1940-1945 nog niet was geschreven en wellicht nooit geschreven zou worden.

De volgende morgen schreef ik hem een briefje, waarin ik als hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* de kolommen van die krant voor hem openstelde voor het geval hij bereid zou zijn daarin die geschiedenis zelf te schrijven, zoals hij die als oud-verzetsstrijder zag en interpreteerde.

Op dat moment kende ik hem nog maar oppervlakkig uit enkele naoorlogse ontmoetingen en vergaderingen. Daaruit had ik de indruk overgehouden van een ruig, maar uiterst sympathiek man met felle en onwrikbare, sterk links gerichte principes, die - om het zacht te zeggen - niet steeds in overeenstemming waren met die van zijn omgeving. Niet direct de meest aangewezen medewerker voor een liberaal dagblad.

Een soort monsterverbond dus tussen de krant en hem? In genen dele! Zo heeft hij, zo heb ik het nooit gevoeld. En zo is het ook nooit geweest. Al heel gauw werd “In de schaduw van gisteren” een der meest gelezen rubrieken in het zaterdagse supplement en kreeg de naam Sjoerd van Vliet een bekende klank ook bij die lezers die daar nog nooit van hadden gehoord en dus niet wisten dat onder deze naam een zekere Van Randwijk in de bezettingstijd actief was geweest. En lezers die dat wel wisten hebben, voor zover ik mij herinner, zelden of nooit bezwaren doen blijken tegen de politieke instelling van de auteur.

Dat wil niet zeggen, dat zijn bijdragen geen weerstanden bij de lezers opriepen. Enkele van zijn artikelen hadden een lawine van boze reacties ten gevolge, veelal uit kringen van hen, wier houding in de bezettingstijd in die artikelen met een kritisch oog werd beschouwd. Want hoe wijs ook jegens zijn vroegere vijanden, voor enig compromis was Van Randwijk niet te vinden.

Over de inhoud van de medewerkingsovereenkomst waren wij het samen al gauw eens.

Zo verscheen op zaterdag 24 december 1960 het eerste artikel van de reeks, die zich zou uitstrekken over een periode van bijna vijf jaar. Aldus werd de bezettingstijd op de voet gevolgd en verslagen, zij het ook twintig jaar na dato. Het slotartikel zag het licht op 8 mei 1965.

Niet eenmaal in die vijf jaar waren er strubbelingen tussen ons beiden over de inhoud. Een enkele maal - wanneer het uiterst delicate kwesties betrof - pleegden wij overleg. Dan was hij altijd bereid om naar raad te luisteren.

Eén artikel leverde hij grinnikend in met de opmerking: “Ik heb een venijnige passage over meneer X maar geschrapt; hij mocht eens abonnee van je krant zijn en opzeggen”. Onnodig te zeggen dat het niet zozeer de oplagecijfers waren die Van Randwijk bekommerden, als wel de vraag of in verantwoorde geschiedschrijving wel plaats is voor venijn. Door en door oprecht man als hij was, kon hij niet anders dan tot een negatief antwoord komen.

Zijn uitgevers weten hoe moeilijk het was om werk uit handen van Van Randwijk te krijgen, telefoontjes, telegrammen en sommaties ten spijt. Dat was helemaal geen luiheid of onwil van hem. Maar hij was nu eenmaal met honderd en één dingen tegelijk bezig. Des te meer voldoening heeft het ons gegeven, dat de artikelen van Sjoerd van Vliet jaar in jaar uit met een zeer behoorlijke regelmaat zijn verschenen, ook al heeft het er soms om gespannen wat het tijdstip van inlevering betrof.’

Tot zover Steketee.

Dat ‘In de schaduw van gisteren’ ten slotte een co-productie is geworden van vier uitgevers, vereist enige toelichting: de twee reeds aangeduide uitgevers waren al lang vóór de oorlog met Van Randwijk bevriend en werkten, onder zijn bezielende leiding, tussen 1940 en 1945 én nog een tijd daarna met hem samen.

Met het illegale *Parool* onderhield hij als hoofdredacteur van *Vrij Nederland* nauwe betrekkingen, terwijl hij na de oorlog tot zijn dood deel uitmaakte van het curatorium van de Stichting Het Parool. Dat de huidige N.V. Weekbladpers Vrij Nederland als mede-uitgeefster optreedt, ligt voor de hand gezien de

band, die er heeft bestaan tussen Sjoerd van Vliet en het illegale *Vrij Nederland* enerzijds en tussen H.M. van Randwijk en het huidige weekblad anderzijds.

Rest ons, dank te betuigen aan Evert Werkman, die het omvangrijke manuscript persklaar maakte, de noten verzorgde en de drukproeven corrigeerde.

september 1967

De uitgevers
Bert Bakker,
Het Wereldvenster (J.M. Ph. Uitman),
N.V. Het Parool,
N.V. Weekbladpers Vrij Nederland